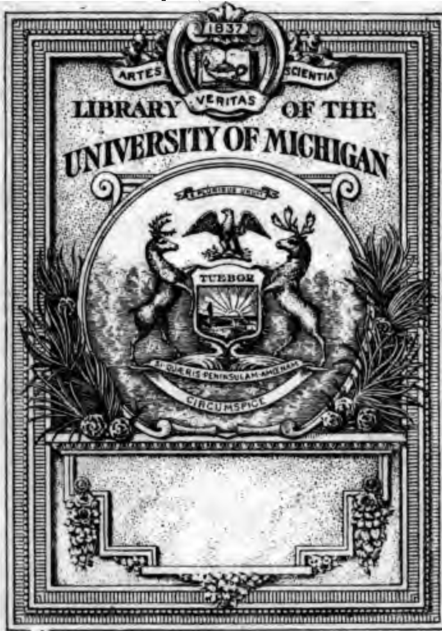

1837
ARTES
VERITAS
SCIENTIA
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
TUEBOR
SI QUAERIS PENINSULAM AMOENAM
CIRCUMSPICE

C. SALLUSTII CRISPI

OPERA

OMNIA, QUÆ EXTANT,

INTERPRETATIONE

ET

NOTIS

ILLUSTRAVIT

DANIEL CRISPINUS

IN USUM

SERENISSIMI DELPHINI.

IN HAC EDITIONE INNUMERA PRIORIS ERRATA DILIGENTISSIME ANIMADVERSA, CORRIGUNTUR.

LONDINI:

IMPENSIS G. ET J. ROBINSON, W. ET W. GINGER, H. GARDNER, F. ET C. RIVINGTON, G. WILKIE, J. SCATCHERD, T. N. LONGMAN, ET O. REES, C. LAW, J. WALKER, ET DARTON ET HARVEY.

1803.

M. Brown, Printer, St. John's Square.

AD

LECTOREM.

QUIS fuerit Crispus Sallustius, antequàm tibi sisteretur, monendus esses, amice lector: Sed illud quia viri juxta docti et celebres egregiè præstiterunt, supervacaneum duximus eorum benè scripta recoquere: Adeòque ex illis, si lubet, auctoris nostri et vitam et mores cognoveris. Aliud est, quod à nobis jure, meritòque expectes; quemnam, scilicet, ex hâc novâ Sallustii editione, fructum carpere possis. Institutum, totiusque operis designationem si spectes, nihil non sperare audeas: Nam, quod antè omnia monitum te volumus, non instinctu nostro, sed sapientissimi ducis Montauserii, serenissimi Delphini moderatoris jussu, consilioque, eximium, eo quo videbis ornatu, historicum tibi exhibemus. Ille, ut est omni humanarum literarum elegantiâ excultus, ubi instituendo principi præpositus est, quonam potissimùm modo singuli auctores facilè, feliciterque legerentur, cœpit cogitare: quæ lucem adderent legentium animis: quæ impedimentum inferrent: eaque omnia animadvertit, quæ non modò serenissimi Delphini, sed publica etiam studia juvare possent. Duæ sunt in legendis auctoribus difficultates, quæ festinantibus et minùs exercitatis negotium facessant: Prior quidem, quàm facit ipse sermo et dictio; seu quæ ex linguâ ex idiomate oritur: Alia verò, quæ rebus ipsis adscribitur; quas vel obitèr illi in cursu orationis, vel tanquàm abundè incognitas attigerunt; quâvis de causâ deniquè, non satìs ad captum omnium, explicaverunt. Multam equidem, eamque ximè laudibilem operam in his solvendis difficultatibus locaverunt hactenùs viri eruditissimi: At suo loco, nec s commodè visa sunt posita quæ illi cæteroquin optimè

scripserunt. Eorum enim commentarios ubi inspicias, quæ ad nudam vocum et phrasis pertinent significationem, aut peculiarem sermonis declarationem, ea cum ulteriori rerum enarratione commixta invenies: Ex quo oritur, ut, cùm aliquam ex his notis inspicere velis, non ea priùs occurrat, quàm in aliis, contra animi tui desiderium, tempus consumpseris. Ne quid ejusmodi eveniret, egregiè providit vir prudentissimus. Namque interpretationem, quæ ad vocum et sermonis facit explanationem, seorsùm a notis, quæ res ipsas evolvunt, proponendam decrevit: Nisi fortè, quandò qui ad notas majores nonnullæ circà dictionem difficultates essent retrahendæ. Designavit insuper, quò omnia primo statim intuitu occurrerent, ut notis arithmeticis loca, ubi interpretatione opus esset, indicarentur: alphabeti autem literis, quæ notas poscerent. Minuta verò hæc sunt, quæ primò delineantis animum occupaverunt. Aliud unâ et eâdem operâ ab ipso quæsitum est; ubertas, scilicet, et sermoniis copia. Non enim tantùm in interpretatione suo quoque et naturali loco restituendas voluit partes orationis singulas; nominativum ante verbum, deindè accusativum, &c. sed synonymam, obscurarum vice præsertìm aliarum etiam vocum substituenda statuit: Ut sic tum sensus clarissimus appareat, tum verborum vis et propria significatio disjudicetur, abundantiaque inducatur: Quanquàm ex poëtis hic fructus erit multò uberimus. Restabat aliud nihil, nisi tàm utili, tàmque laudabili consilio manum admovere. Rem verò ipsam, ut videtur, in se recepit gratus bonarum literarum genius: Nam a quo incæpto retrahere impensam maximam quivis credidisset, ei rei ne minimum quidem obtulit impedimentum. Nimirum in ea tempora incidimus, quibus regum munificentissimus, hominumque oculatissimus, imperium obtinet. Cùm ergo dux illustrissimus Montauserius ad honoris summum fastigium sublatus, lectusque inter proceres fide ac sapientiâ præcellentes, quos magno numero hodiè præsertìm habet alma Gallia, regiæ Delphini institutioni incumberet, ea perficienda curavit, quæ antè cogitaverat: Studiosissimè apud omnes literatos, intra et extra regni fines, requirendos jussit, viros instituti sui administros; quos beneficentiâ, et omni favore clientes suos fecit. Quantùm de bonis literis, litera-

tisque, toto deniquè Musarum choro meruerit, qui omnes, quotquot habemus Latinæ linguæ auctores, eo, quò præscripsit modò, castigandos et enarrandos procuravit, non ego, in hâc infantiâ, sed quibuscumque bonorum omnium non fuerit innata turpis adversatio, omnes prædicabunt. Jam nihil opus erit vernaculis istis, et quotannis ferè renovandis interpretationibus, quæ vix satis unquam auctoris sensum et scopum assequuntur; semper ab ejus ratione, modoque recedunt. Quisquis in Latinæ linguæ cognoscendis principiis operam suam per sex menses adhibere voluerit, is posteà solus magnam illam virtutis altricem, veterem Romam dico, poterit perlustrare; tutusque venerandorum ejus se, ultorum manes in auxilium et consilium evocare. Utinam verò, quod reliquum est, tam multis commoditatibus culpâ nostrâ nihil detractum fuerit. Socordiâ non evenerit profectò: Quæ autem per imperitiam turbata fuerint, ea ut humanitate tuâ excusare velis, lector benevole, oramus. Quòd si illustrissimus Condomiensis episcopus ex assiduis, quibus, in erudiendo principe, detinetur curis, ad hæc levia animum demittere potuisset; aut nobilissimo Huetio in earundem curarum partem ascito, quâ benevolentiâ laborantibus nobis nonnunquàm subvenit, eadem totum opus ad examen suum revocare licuisset, aliquid certè promovendis studiis utilius excudere potuissemus. Quod nobis, qui priores in hanc arenam descendimus, quoniam fortuna melior invidit, si quid in hoc quasi præludio peccaverimus, aliorum, qui idem decurrunt stadium, diligentiâ sarcietur. Multa dicenda superessent, ut quibusdam hominibus, quos nominare nihil attinet, non tam satisfaceremus, quod nemo natus fecerit, quàm responderemus: At, quietem nostram qui nihil turbaverunt, illis multò meliùs erit quietam mentem bonâ prece deprecari. Quomodocumque errata nostra patefecerint, nisi fortè etiam illis, apud Superos semper commorantibus, indignum videbitur ad tam vilia sese demittere, lubentissimo animo corrigemus. Tu modò, id quod res est, cogita, candide lector, nos maximo studio enisos esse, ut auctorem nostrum in perfacili cognitione poneremus. Hìnc indè, indiscriminatìm, quæcumque ad hunc scopum ducere credidimus, securi desumpsimus: Nequè eò minimùm cujusquam scriptoris laudi gloriæve de-

tractum voluimus, quòd, utenda quæ illi in lucem ediderunt, ea nos ex illorum benignitate hauſerimus. Ita verò agere ſatiùs fore viſum eſt, quàm, ut illi factitarunt, ſingula ſuis auctoribus attribuere. Nam, ut taceam quod prolixæ eſt iſtud quandoque diſquiſitionis, nullius, aut certè minimæ utilitatis; pronum eſt, eâ diligentiâ, in eam, quam maximè vitaveris, incidere vituperationem: Quippè quem ſtatìm malevoli furem appellaverint, ſi quid, quod tutè benè annotaveris, alii, quos quidem nunquam videris, antè te obſervaverint. Tentavimus ſiquidem ex proprio cenſu nonnulla tibi eruere, lector; exindè tamen laudem nullam aucupamur. Minima ſunt, quæ, tu niſi, pro tuâ æquitate, ex bonâ noſtrâ voluntate metitus fueris, vix tantilli eſſe pretii confitemur. Fructum verò, magnamque laboris noſtri mercedem, qui nos ſtimulavit, aculeum, benefaciendi ſtudium, nobis duximus: ut jam, ſi quid ad te perveniat compendii, voluptati noſtræ accedat cumulus. Diù verò multùmque vale.

PETRUS CRINITUS

DE

HISTORICIS

AC

ORATORIBUS LATINIS.

CRISPUS Sallustius Amiterni natus traditur, in agro Sabino, quo anno Atheniensium urbs a L. Sullâ devicta, atque vastata est, ut Romani annales referunt; ex nobili Sallustiorum familiâ ortus est, quae diù in secundo ordine dignitatem servavit, idemque in urbe educatus creditur, et a teneris annis operam ac studium impendisse optimis disciplinis: sed cùm in ea tempora incidisset, quibus corrupti civium mores variis partibus atque factionibus forent, neque virtuti praemia, aut bonis ingeniis adessent, in tam depravatâ civitate, quod idem Sallustius fatetur, victum ejus ingenium voluptatibus, facilè succubuit. Itaque cùm ad remp. pro aetate foret delatus, propter civium improbitatem et factiones, multa adversa pertulit: nam tum praecipuè Surianis partibus infecta civitas aestuabat. Constat ex veterum commentariis, Sallustium ipsum ingenio fuisse acri, et in studiis literarum accurato, tum maximè in scribenda historiâ. Praeceptorem habuit inter alios Ateium Praetextatum, qui Philologum se appellavit, et ab eo edoctus est de ratione rectè scribendi; ut a Suetonio Tranquillo traditur, qui et Asinium quoque Pollionem scribit ab eodem Praetextato eruditum, atque instructum; maximè autem M. Catonis studiosus fuit: ex cujus commentariis verba excerpsit, et velut breviarium ad usum proprium habuit: quod Octavius quoque Aug. in epistolâ ad M. Antonium, refert; in quâ ipsum Antonium, ceu insanientem increpat, quòd ea scribere vellet, quae mirentur potiùs homines, quàm quae intelligant. Sed interim ad Sallustii commentarios. Historiam composuit de L. Catilinae conjuratione contra R. Senatum, et item de bello Jugurthae, qui Numidiae

rex factus, diù contra Romanos strenuè rem gessit. Historiam prætereà de Romanorum gestis, ut de Mario et Sullâ, necnon de Pompeio contrà regem Mithridatem; quod opus libris aliquot à Sallustio absolutum traditur: et adhuc supersunt quædam, veluti absolutissimi operis reliquiæ, in quibus Sallustii diligentia in historiâ describendâ, atque gravitas appareat. In parte operis de rebus Punicis, tanto animi studio incubuit, ut à quibusdam scriptum sit, eum regionem adiisse, ac maximâ solertiâ perlustrâsse, quò majore fide atque officio veritatem exploraret. Avienus certè Rufus plurimùm Sallustii diligentiam, atque studium commendavit: sed et Gellius, vir Romanus, qui veterum eruditionis Aristarchus habebatur, ita de Sallustii oratione disserit: *Elegantia,* inquit, *Sallustii, verborumque facundia, et novandi studium, cum multâ prorsus invidiâ fuit; plures non mediocri ingenio viri conati sunt reprehendere pleraque, et obtrectare, in quibus plura inscitè, aut malignè vellicant*; quin et hunc proprietatis servantissimum vocat. Titus autem Livius tam iniquus Sallustio fuit, sicuti ab Annæo Senecâ scribitur, ut quædam ex historiâ Thucydidis translata, et eleganter assumpta, velut depravata, et corrupta illi objecerit, idque ipsum non in Thucydidis gratiam effecit, ut Aurellius Fuscus dicebat, verum putavit se faciliùs Sallustium vincere, si priùs Thucydidem ipsum præferret. Asinius quoque Pollio librum scripsit, quò Sallustii scripta reprehenderet, quòd in iis nimiâ quâdam affectatione antiquitatem sequeretur. Fabius vero Quintilianus, vir maturo et gravi judicio, asseruit, oratione Sallustii, atque brevitate nihil fieri posse perfectius, præsertìm apud vacuas et eruditas aures; neque veritus est idem Fabius, Thucydidi, in scribendâ historiâ apud Græcos principi, Sallustium ipsum opponere, sicuti T. Livium Herodoto: quo factum est, ut cùm plures voluerint dicendi genus Sallustianum sequi, minimè sint assecuti. Est enim ejus oratio tam absoluta, tam casta, tam innocens, ut meritò ab eruditis divina brevitas censeatur: nam et Arruntius, qui belli Punici historiam scripsit, Sallustio tantùm concessit, ut ejus orationem maximo studio sequeretur; quod alibi diximus. Nec illud ignoratur, consuevisse Sallustium magno labore ac studio scribere, ut nihil non absolutum, atque perfectum videri posset; quod ex ipsâ lectione facilè colligitur. Amicos in primis doctrinâ, et ingenio nobiles habuit, ut Cornelium Nepotem, Messalam, et Nigidium Figulum, qui periisse in exilio traditur; Julium prætereà Cæsarem magno studio dilexit, à quo etiam, ut creditur, dignitate præfecturæ honestatus est. Illud item à Suetonio refertur, Lenæum grammaticum, Pompeii libertum, satyras contra Sallustium composuisse, eumque mordaci et virulento carmine laceràsse, ut qui lurconem illum, popinonemque, et nebulonem, ac lustruum appellârit, tum vitâ, scriptisque monstrosum, ac M. Catonis verborum furem ineruditissimum: quod ipsum non aliâ ratione à Lenæo factum creditur, quàm ut studium suum, atque officium ergà patronum Pompeium probaret: quem virum Sallustius ore improbo, animo autem inverecundo esse scripserat: itaque mirandum non est, si tam acerbè, atque satyricè libertus Lenæus contra Sallustium aciem styli exacuit. Quantùm odii, atque inimicitiæ, inter hunc et M. Ciceronem extiterit, notissimum est: quod utriusque violentæ, atque acerrimæ orationes ita demonstrant: ut neuter videri possit satis sui rationem habuisse, dum alteri malè diceret. Quâ in re non sunt multâ referenda, cûm ex Hieronymi Fabii autoritate constet, eos ho-

Vide Page 157. ad Notam c.

mines longè aberrâsse, qui confictas magìs orationes ab aliis, quàm à Sallustio et Cicerone habitas crediderint. Et sanè tam corruptis moribus Sallustius, ingenio tam proclivi ad luxum fuit, ut paternam domum, vivente adhuc patre, turpissimâ ratione venalem haberet, quod illi inter alia vitia à M. Cicerone exprobratur. Sed à Varrone etiam et Gellio traditum est, eundem fuisse in adulterio deprehensum ab Annio Milone, lorisque cæsum, ac datâ pecuniâ dimissum, quâ ratione factum est, ut M. Cicero appellare illum non dubitaverit, mensarum asseclam, cubiculorum pellicem et adulterum. Dignitates publicas gessit, et quæsturæ, et tribunatûs honorem assecutus est, seu nullâ quidem laude, aut commendatione, adeò lubidine magìs, quàm ratione; et publicè et privatìm vixit: nam et ad judicum subsellia abstractus, fortunâ extremâ (ut inquit Cicero) stetit. Scribunt autem grammatici eâ de causa senatu ejectum fuisse à censoribus, quòd ingenti libidine matronas consectaretur. Illud quoque de Sallustio relatum est, patrocinio et favore C. Cæsaris consecutum fuisse præturam Africæ inferioris, ex quâ dives factus, cùm in Urbem rediret, pretiosissimos hortos in regione ad Malum Punicum comparavit, ac Tiburti villam, quæ à Cicerone itidem illi objiciuntur. Neque desunt qui scribunt Terentiam M. Ciceronis uxorem ab eo repudiatam, Sallustio nupsisse; ac deinceps Messalæ Corvino, viro in eloquentiâ clarissimo: quod etiam suo loco scripsimus. Sciendum est fuisse plures Sallustios: nam et Cneus à M. Tullio celebratur, in Sallustiorum familiâ insignis, et M. Ciceroni, ac Cn. Pompeio maximè familiaris; quod ex iis epistolis colligitur, quas Cicero ad Pomponium Atticum scribit: quâ in re imprudenter quidam decepti sunt, cùm Sallustii Empedoclea ignorarent; ut alibi demonstravi. Sunt qui tradunt, ad annum secundum et LX eum vixisse, et in patriâ annis aliquot post obiisse: quod ex veterum commentariis colligitur. Illud præterea de hoc ipso Crispo Romæ circumlatum est, ut multi testantur.

Hic erit, ut perhibent doctorum corda virorum,
Crispus Romanâ primus in historiâ.

GERARDUS JOHANNES VOSSIUS

DE

HISTORICIS LATINIS.

C. SALLUSTIUS Crispus natus Olympiad. CLXXIII. an. III. quem ad annum Anonymus ἐν Ὀλυμπιάδων ἀναγραφῇ hæc annotat: Σύλλας τὰς Ἀθήνας ἐξεπολιόρκησε μηνὸς Ἀνθεστηριῶνος: Κρίσπος Σαλούστιος ἱστοριόγραφος ἐγεννήθη. *Sylla Athenas expugnat secundo mense biberno. Crispus Sallustius historicus nascitur.* Is est annus Urbis conditæ IↃCLXVIII. Ubi videmus Græcos scribere Σαλούστιος. Et sanè itidem in Mss. meis, et antiquioribus editionibus, vocatur in aliis Mss. et lapidibus. Marmor effosum juxta rudera Sallustianæ domus:

M. AURELIUS PACORUS
ET M. COCCEIUS STRATOCLES
EDITUI VENERIS HORTORUM
SALLUSTIANORUM BASEM CUM
PAVIMENTO MARMORATO
DIANÆ
D. D.

Neque aliter lapis alius, cujus vide scis inscriptionem apud Aldum de Orthographiâ. Natus autem est Amiterni in Sabinis, anno uno post natum Veronæ Catullum, ut notat Eusebius ad annum MDCCCCXXXI: quadriennio autem ante bellum obiit Actiacum, ut idem scribit ad annum MDCCCCLXXX. doctissimus Hieronymus Wolfius putabat, nomen ejus simplici L. scribi oportere, quia vel à sale sit, vel salute. Sed ἔτυμον utrumque est incertum. Et cur non à sale geminato LL. æquè esse possit, ac ab eodem venit *sallo*, undè *sallitus*, pro salso? Quare puto, non recedendum esse à libris antiquis, atque inscriptionibus, in quibus L. geminatur. Tribunus plebis erat, quo anno Clodius à Milone occisus fuit, puta anno IↃCCII, quò Cn. Pompeius Magnus, compluribus mensibus consul sine collegâ fuit. Tribunatu eo, quem nullâ cum laude gessit, ut Ciceroni, ita et Miloni, infestus admodum erat: idque quia in Faustæ, L. Syllæ filiæ, adulterio deprehensus, virgis à Milone esset cæsus, nec nisi pecuniâ datâ dimissus. Nempe istud in caussâ est cur Clodianis semper studuerit adversus Milonem. Vide Pedianum, Gellium, Servium, Horatii interpretes: item orationem sub Ciceronis nomine jam Augustæo, vel Tiberii ævo, editam. Ex quibus etiam discimus, ob adulteria ac stupra senatu fuisse motum ab Appio Claudio Pulchro, et L. Calpurnio Pisone Cæsonio coss. nempe anno Urbis IↃCCIII, sive juxta alios IↃCCIV. quo consules erant L. Æmilius Paulus et C. Claudius Marcellus. Ejus è Senatu ejectionis meminit et Dio lib. XL. Ac ne alium Sallustium signari putes, clarè ait id con-

tigisse; Σαλυςίῳ, τῷ τὴν ἱςορίαν συγγράψαντι. Eo anno Milo exulabat: undè consequitur, quod à Milone Tribunô pl. virgis cæsum dicebamus, id anteà contigisse; nôn eo ipso anno, ut vir eruditus putabat. Etiam discimus iisdem ex Scriptionibus, à C. Julio Cæsare, rerum potito, dignitatem Senatoriam recuperâsse, quæstoremque factum, et postèa etiam præturam obtinuisse. Præturæ mentionem quoque invenio apud Hirtium penè initio libri de bello Africano: *Item C. Sallustium Crispum prætorem ad Circinam insulam versus, quam adversarii tenebant, cum pater navium ire jubet; quòd ibi magnum numerum frumenti esse audiebat.* Item apud Dionem lib. XLII. de hoc ipso legas: Στρατηγὸς γὰρ ἐπὶ ἐτῶ τὴν βουλὴν ἀναλαβεῖν ἀποδέδεικτο. Narrat ibidem, ut cum in Campania Cæsaris milites, quos in Africam præmittere statuerat, seditionem concitâssent; ac Sallustius prætor Romam contenderet, quò Cæsarem hujus rei faceret certiorem: propemodùm fuerit occisus à compluribus militum, qui eum insequebantur, nec cuiquam parcebant, imò duos etiam senatores occiderant. Apud eundem lib. XLIII. refertur, ut Cæsar Numidiæ præfecerit Sallustium; ille autem provinciam expilaverit, ac à Cæsare quidem fuerit absolutus; sed infamiam non effugerit; quòd qui in historiâ acerbus esset alienorum castigator, turpiter ipse in hoc munere se dedisset. Ex hâc autem prædâ Numidicâ ita ditatus fuit, ut in Quirinali monte forum emeret, quod Sallustii vocatur, ubi nunc ædes S. Susannæ; item hortos, qui hodièque Sallustiani nominantur. Hæc ostendunt, vitam ejus laudari à nemine posse. Nempè omnis ejus gloria à præclaris scriptis proficiscitur. Sed vix ejus quicquam integrè ad nos pervenit, præter bellum Jugurthinum et Catilinarium: Ita vulgò inscribuntur. Sed posterior genuina inscriptio, DE CONJURATIONE CATILINÁRIA. Testis Sallustius ipse his verbis: *Igitur de Catilinæ conjuratione, quàm verissimè potero, paucis absolvam.* At ex nobili historiarum opere, quo imprimis historici principis nomen meruit, nihil habemus præter quatuor oratiunculas, epistolas duas, et lacera aliquot fragmenta, quæ ex grammaticis antiquis, atque aliis scriptoribus, collecta sunt. Duæ verò ad Cæsarem orationes, ut vocant, de Rep. ordinandâ, utrum Sallustii sint, non convenit inter eruditos. Carrio Sallustio abjudicat; et pro illo est, quòd veterum nemo, qui tantopere gaudent Sallustium ad partes advocare, indè aliquid depromat. Dissentit autem Douza, cui favent libri vett. et dicta ipsa, quæ, quicquid dicat Carrio, planè Sallustium redolet. Sin genuinæ non sint, negari tamen non possit, valdè esse antiquas, et quidem Juliani, aut Augustæi ævi: saltem non infra Flavianum. Sed genuinas esse arbitror, non tamen ut orationes esse putem, sed epistolas duntaxat. Nam posterioris auctor bis ait, se illa scribere, ac disertim literas appellat. Planèque verisimile est, missas esse ad Cæsarem, cùm in Hispanias contra Petreium et Afranium proficisceretur: quemadmodum jamdudum Ciacconius observavit. Illa verò in Ciceronem oratio, etsi a Fabio quoque tanquam Sallustii laudetur: tamen, quod res indicat, omninò est alicujus declamatoris: credo Porcii Latronis, vel alterius alicujus, ex illis, quos nominat M. Seneca in Suasoriis, et Controversiis. Fidem ejus valdè commendant antiqui. Nam *certissimus auctor* dicitur Vibio Sequestri de Fluminibus. Item Hieronymo libro de locis Hebraicis, et exindè Isidoro lib. XIII. cap. xxi. Ad hæc *nobilitatæ veritatis historicus* nuncupatur ab Augustino, lib. I. de Civitate Dei, cap. v. Avienus etiam in descriptione oræ maritimæ, dicit omnia illius dicta esse *prejudicatæ auctoritatis*, appellat quoque *expressiorem*

efficacem styli et veritatis. Objectant adversus ea aliqui, quod, pravo loliginis succo, pleraque ad Ciceronis laudem pertinentia, quæ apud alios legere sit, præterierit. Verùm ea potiùs neglexisse ego arbitror, vel ut falsa, vel ut incerta planè, vel ut exigua ac minuta. Quod ad dictionem Sallustii attinet, omnes antiqui judicant, brevem ac nervosam esse, et Thucydideæ æmulam. Sanè scriptor est planè Atticus, quâ laude Demostheni propior est, quàm Cicero ipse; ut benè censet Turnebus in adversariis suis. Sed ut Thucydidem non omnes probârunt, ita nec Sallustii dicto omnibus probabatur. Nam Asinius Pollio damnabat eam, tanquam obscuram, et in translationibus audacem: ut Tranquillus auctor est, lib. de claris grammaticis in Philologi vitâ. Imprimis verò reprehendi solet, quòd antiqua verba ex Catonis Originibus excerperet: cujus rei meminêre Augustus apud Tranquillum in ejusce Cæsaris vitâ, idemque Tranquillus, lib. de claris grammaticis in vitâ Lenæi, et Fabius ex antiquo epigrammate, lib. VIII. cap. iii. Sed hæc impedire non potuêre, quò minùs à Tacito (at quanto viro! *rerum Romanorum florentissimus auctor*, lib. III. Historiarum diceretur. Imò juxta Martialem lib. XIV. *Crispus Romanâ primus in historiâ est.* Augustino quoque lib. de vitâ beatâ, vocatur *electissimus pensator verborum.* Imò Græci ipsi ejus historias tanti fecêre, ut eas verterit Zenobius, sophista is, qui Romæ docuit sub Adriano Cæsare; quique epitomen proverbiorum Didymi, et Tarrhæi scripsit: ut testis est Suidas in Ζηνόβιος. Atque inde est, quòd Sallustii quoque meminit Stephanus in Ἄζιλις. Utinam verò extaret Asper Grammaticus, Sallustii interpres, teste Hieronymo. Quædam ex eo citat Sosipater. Joannes Baptista Pius annotationum posterioum cap. LXXXIV. citat antiquum auctorem, qui vitam Sallustii scripsit. Eum non vidi. Sed scito vitam Sallustii è veteribus reliquisse Asconium Pediannm: ut cognoscere est ex Acrone, ad Horat. Sat. 2. lib. I. E junioribus idem conati Pomponius Lætus, et Petrus Crinitus. Sed his fides habenda, quatenùs veterum scrinia compilârunt. Cave autem cum Sallustio hoc confundas Crispum Sallustium, ad quem in odis scribit Horatius, historici hujus sororis filium, Augusti amicum, de quo Seneca, lib. I. de Clementiâ, et Tacitus, lib. II. et III. annal. A quo et metallum quoddam Sallustianum esse dictum, Plinius auctor est, lib. xxxiv. cap. ii.

VETERUM SCRIPTORUM,

ET NONNULLORUM RECENTIORUM DE SALLUSTIO JUDICIA ET TESTIMONIA.

AUGUSTUS CÆSAR.

Suetonius, in vitâ Augusti.

Tuque dubitas Cimberne Annius, an Verrius Flaccus imitandi sint tibi? ita, ut verbis, quæ Crispus Sallustius excerpsit ex Catonis Originibus, utaris, an potiùs Asiaticorum oratorum inanibus sententiis, verborum volubilitas in nostram sermonem transferenda?

Velleius Paterculus, Hist. lib. 2.

Æmulus Thucydidis Sallustius.

Penè stulta est inhærentium oculis ingeniorum enumeratio: inter quæ maximè nostri ævi eminent, princeps carminum Virgilius, Rabiriusque, et consecutus Sallustium Livius, Tibullusque et Naso, perfectissimi in formâ operis; nam virorum ut magna admiratio, ita censura difficilis est.

Horatius, serm. lib. 1. sat. 2.

Libertinarum dico: Sallustius in quas
Non minùs insanit, quàm qui mœchatur——

Asconius Pedianus.

Fertur Sallustius tanto ardore insanivisse in libertinas, quanto mœchus in matronas: quod cùm illi in senatu à censoribus objectum esset, respondit, se non matronarum sectatorem esse: quare ex senatu ejectus est, quod ipse excusat, in Catilinæ bello.

Hæc vetus interpres Horatii.

Seneca Rhetor. Decl. lib. 3.

Orationes Sallustii in honorem historiarum legantur.

Seneca Philosophus, Epist. 114.

Sallustio vigente, amputatæ sententiæ, et verba ante expectatum cadentia et obscura brevitas fuêre pro cultu. Arruntius vir raræ frugalitatis, qui historias belli Punici scripsit, fuit Sallustianus, et in illud genus nitens.

Et ibidem.

Quæ apud Sallustium rara fuerunt, apud Arruntium crebra sunt, et penè continua: nec sine causâ; ille enim in hæc incidebat, at hic illa quærebat;

Et lib. 9. Decl 1. et Controvers. 25. lib. 5.

Cum sit præcipua in Thucydide virtus, brevitas; hâc eum Sallustius vicit, et in suis illum castris cecidit. Nam in sententiâ Græcâ tam brevi, quam salvo sensu detrahas vocem aliquam, constabit sensus, etiamsi non æquè comptus, attamen integer: at ex Sallustii sententiâ nihil demi sensus detrimento potest. Titus autem Livius tam iniquus Sallustio fuit, ut hanc ipsam sententiam, et tamquam translatam, et tamquam corruptam, dum transferretur, objiceret Sallustio: nec amore Thucydidis facit, ut illum præferat; sed laudat, quem non timet: et facilius putat posse à se Sallustium vinci, si antè à Thucydide vincatur.

Martialis, lib. 14.

Hic erit, ut perhibent doctorum corda virorum,
Crispus Romanâ primus in Historiâ.

JUDICIA ET TESTIMONIA

Apuleius, in Apologiâ.

Neque Cato gravitatem requirit, neque Lælius levitatem, neque Gracchus impetum, nec Cæsar calorem, nec Hortensius distributionem, nec Calvus argutias, nec parcimoniam Sallustius, nec opulentiam Cicero.

Festus Avienus, in Orâ Maritimâ.

Interrogasti, si tenes, Mæotici
Situs quis esset æquoris: Sallustium
Noram id dedisse, dicta et ejus omnibus
Præjudicatæ auctoritatis ducier
Non abnuebam: ad ejus igitur inclytam
Descriptionem (quâ locorum formulam
Imaginemque, expressit efficax styli
Et veritatis, penè in obtutus dedit
Legere linguæ) multa rerum junximus.

Vibius Sequester: lib. de fluminibus.

Sallustius auctor certissimus.

Marius Victorinus, in librum Cic. de inventione.

Historia et brevis esse debet in expositione, et aperta et probabilis, ut Sallustius sibi omnia in Catilinâ tribuit.

Spartianus, in D. Hadriano.

Amavit (*Hadrianus*) genus dicendi vetustum, controversias declamavit, Ciceroni Catonem, Virgilio Ennium, Sallustium Cælio prætulit; eâdemque jactatione de Homero ac Platone judicavit.

Vopiscus in Aureliano.

Nemo scriptorum, quantùm ad historiam pertinet non est aliquid mentitus, in quo Livius, in quo Sallustius, in quo Cornelius Tacitus, in quo denique Trogus, manifestis erroribus convincerentur.

Et in Probo.

Et mihi quidem id animi fuit, non ut Sallustios, Livios, Tacitos, Trogos, atque omnes disertissimos imitarer viros, sed Marium Maximum, Suetonium Tranquillum, &c.

Et lib. 2. cap. 13.

Quod quidem non fugit hominem nequam Sallustium, qui ait: Sed omnis nostra vis in animo et corpore sita est; animi imperio, corporis servitio magis utimur. Rectè, si ita vixisset, ut locutus est. Servivit enim fœdissimis voluptatibus, suamque ipse sententiam vitæ pravitate dissolvit.

Hieronymus, in Epitaph. Nepotiani ad Heliodorum.

Neque enim propositum historiam scribere, sed nostras breviter flere miserias. Alioquin meritò ad hæc explicanda et Thucydides et Sallustius muti sint.

Et lib. 1. adver. us Jovinianum.

Cicero rogatus ab Hirtio, ut post repudium Terentiæ sororem ejus duceret, omninò hoc facere supersedit, dicens, non posse uxori se et Philosophiæ pariter operam dare. Illa interim conjux egregia, et quæ de fontibus Tullianis hauserat sapientiam, nupsit Sallustio inimico ejus, et tertio Messalæ Corvino, et quasi per quosdam gradus eloquentiæ devoluta est.

Idem in [illegible], et ex eo Isidorus Orig. lib. 13. cap. 21.

Sallustius auctor certissimus.

Augustinus de Civitate Dei, lib. 1. cap. 5.

Sallustius nobilitatæ veritatis historicus.

Et Epist. 5. ad Marcellinum.

Nobilissimus historicus.

[illegible], [illegible] 3. cap. xi.

[illegible] Crispo Historicorum [illegible] Latinæ [illegible], [illegible] ipsi Ciceroni placuit: in [illegible] [illegible] esse, quod [illegible] est.

C. SALLUSTII CRISPI

CATILINA

SEU

BELLUM CATILINARIUM.

[a] OMNIS homines, qui [1] ſeſe ſtudent præſtare cæteris animalibus, ſumma ope niti decet, ne vitam ſilentio tranſeant, veluti pecora, quæ natura prona, atque ventri obedientia finxit. [b] Sed noſtra omnis vis in animo et corpore ſita eſt. Animi imperio, corporis ſervitio magis utimur. Alterum nobis cum

INTERPRETATIO.

[1] *DECET omnes homines, qui ſtudent ſeſe præſtare cæteris animalibus, conari totis viribus ne tranſeant vitam nihil agendo, ſicut pecora, quæ natura fecit in terram propenſa, et ventri obedientia.*

NOTÆ.

[a] *OMNIS.*] Accuſativus pluralis, Solebant enim veteres nomina in *is* deſinentia in ſingulari, eodem ſono efferre in accuſativo plurali; mutatâ tamen ſyllabâ brevi in longam, utpote nato ex diphthongo *eis*, quâ terminabantur olim accuſativi illi plurales.

[b] *Sed.*] Hîc non eſt adverſativa; poſita eſt vocula pro *verùm, autem*, Gallicè *Or.*

diis, alterum cum belluis commune est. [1] Quo mihi rectiùs videtur, ingenii, quàm virium opibus gloriam quærere; et quoniam vita ipsa, quâ fruimur, brevis est, memoriam nostri quàm maximè [a] longam efficere. Nam divitiarum et formæ gloria, fluxa atque fragilis est; virtus clara, æternaque habetur. Sed diù magnum inter mortales certamen fuit, vi-ne corporis, an virtute animi, res militaris magis procederet. [2] Nam et priùs, quàm [b] incipias, consulto, et, ubi consulueris, maturè facto opus est. Ità utrumque per se indigens, alterum alterius auxilio eget. Igitur initio reges (nam in terris nomen imperii id [c] primum fuit) [d] diversi, pars ingenium, alii corpus, exercebant; etiam tum vita hominum sine cupiditate agitabatur: [3] sua cuique satis placebant. Posteà verò quàm in Asiâ [e] Cyrus, in Græciâ Lacedæmonii et Athenienses [4] cœpêre urbes, atque nationes subigere; lubidinem dominandi, causam belli habere; maximam gloriam in maximo imperio putare: tum demùm periculis, atque negotiis compertum est, in bello plurimùm ingenium posse. Quòd si regum, atque imperatorum animi virtus in pace ita, ut in bello, valeret, [f] æqualibùs, atque constantiùs sese res humanæ haberent; [5] neque aliud aliò ferri, neque mu-

INTERPRETATIO.

[1] *Quapropter videtur mihi rectiùs, quærere gloriam opibus et facultatibus ingenii, quàm opibus virium corporearum.*

[2] *Nam ex alterâ parte oportet deliberare, priusquam incipias; et ex alterâ, oportet tempestivè exsequi, postquam deliberaveris.*

[3] *[illegible] contentus erat iis quæ possidebat.*

[4] *Postquam verò Cyrus in Asiâ, Lacedæmonii et Athenienses in Græciâ, cœperunt in suam potestatem redigere urbes atque nationes; habere lubidinem dominandi pro causâ belli; putare maximam gloriam in maximo imperio sitam esse: tum denique compertum est experientiâ atque negotiis, ingenium plurimùm posse in bello.*

[5] *Neque videres opes et divitias ex hâc aut illâ regione, in aliam deportari.*

NOTÆ.

[a] *Longam.*] Hoc vult Sallustius, ut [illegible]

[b] [illegible]

[c] *Primum.*] Id est, [illegible]

[d] *Diversi.*] Id est, diversis viis insistentes.

[e] *Cyrus.*] Cambysis et Mandanes filius, qui imperium Medorum ad Persas transtulit. [illegible] Sallustius, cùm ante Cyrum, Ninus Assyriorum Rex Asiam [illegible] quia antè Cyrum [illegible] vi-ne corporis, an virtute animi res militaris magis procederet.

[f] *Æqualibùs.*] Id est, magis [illegible] Gall. [illegible]

tari, ac miſceri omnia cerneres. Nam imperium facilè iis artibus retinetur, quibus initio partum eſt. Verùm, ubi pro [a] labore deſidia, pro [b] continentiâ et [c] æquitate [d] lubido atque [e] ſuperbia invaſêre, fortuna ſimùl cum moribus [f] immutatur. Ità imperium ſemper ad optimum quemque ad minùs bono transfertur. Quæ homines [g] arant, navigant, ædificant, virtuti omnia [1] parent. Sed multi mortales, dediti ventri, atque ſomno, indocti, incultique, vitam ſicuti [h] peregrinantes tranſiêre. Quibus profectò, [i] contra naturam, corpus voluptati, anima oneri fuit; eorum ego vitam, mortemque [2] juxta æſtumo, quoniam de utràque ſiletur. Verùm enimvero is demum mihi vivere, et frui animâ videtur, qui aliquo negotio intentus, præclari facinoris, aut artis bonæ famam quærit. [k] Sed in magnâ copiâ rerum, aliud alii natura iter oſtendit. Pulchrum eſt benè facere reipublicæ, etiam benè dicere haud abſurdum eſt. Vel pace, vel bello clarum fieri licet; et qui fecêre, et qui facta aliorum ſcripsêre, multi laudantur. [3] Ac mihi quidem, tametſi haudquaquam par gloria ſequatur ſcriptorem, et actorem rerum; tamen in

INTERPRETATIO.

[1] *Omnia obediunt virtuti, et illi ſubjecta ſunt.*

[2] *Ego tanti facio mortem illorum ac vitam.*

[3] *Atque quanquam ſcriptor rerum geſtarum nullo modo, nec mereatur, nec obtineat eand.m gloriam, quam conſequitur ille, qui eas perficit: attamen videtur mihi quidem, in primis difficile ſcriberê hiſtoriam.*

NOTÆ.

[a] *Labore.*] *Labor* hîc poſitus eſt pro *propenſione ad laborem*; pro *laborioſitate*, ſi ita loqui liceret: opponitur enim *deſidiæ*.

[b] *Continentiâ.*] Apud politicos, adeòque et Hiſtoricos perſæpè non idem dicit quod apud Philoſophos. Hi per *continentiam* eam virtutem intelligunt, quæ moderatur appetitui circà cibum, potum, *&c.* Illis verò *continentia* eſt, quâ homo qui ſedet in gubernaculo reipublicæ, abſtinet ab omni injuſtâ exactione.

[c] *Æquitate.*] Plùs eſt *Æquitas* quàm *Juſtitia.* Hæc ſuas habet formulas ità digeſtas, ut ſæpè ſummum jus ſumma ſit injuria: at verò Æquitas illud unum reſpicit quod in ſe, et reverà æquum et bonum eſt, judicat ex foro conſcientiæ; quandoque leges tranſgreditur juſtitiæ: imò contrà eas facit.

[d] *Lubido.*] Ea eſt, cùm homo politicus, quam ob rem aliquid injuſti incipiat interrogatus, is reſpondet, *Quia lubet.* Alibi aliud lubido indigitat.

[e] *Superbia.*] Tyrannidis gradus eſt ultimus et ſupremus, cùm ſcilicet rex aliquis cum faſtu, et faſtidio perinde injuſtitiam ſuam in ſubditos exercet, ac ſi bruta eſſent, aut vilia mancipia.

[f] *Immutatur.*] Id eſt, *ex favente ſit adverſa.*

[g] *Arant.*] Id eſt, *quæcumque terræ culturâ creſcunt. Navigant*, id eſt, *navigationibus comparantur.* Sed inſolentior eſt tropus.

[h] *Peregrinantes.*] *Quaſi eſſent à vitâ extranei, quique minimè tangat quicquid in eâ eſt.*

[i] *Contrà naturam.*] Omninò, nam ſecundum eam, qui minor eſt ſervit majori: animus verò corpori præſtat.

[k] *Sed in magnâ, &c.*] Senſus eſt. Cùm tam variæ ſint artes, quibus gloria comparari poſſit, naturam diverſè hunc aut illum ad quamlibet inſtituere.

primis arduum videtur, res gestas scribere: primùm quòd facta dictis[a] exæquanda sunt; dein quia plerique, quæ delicta reprehenderis, malevolentiâ, et invidiâ dicta putant. Ubi de magnâ virtute, atque gloriâ bonorum memores; [1] quæ sibi quisque facilia factu putet, æquo animo accipit; suprà, veluti ficta pro falsis ducit. Sed ego adolescentulus, initio, sicuti plerique, [2] studio ad rempublicam [b] latus sum; [c] ibique mihi multa adversa fuêre. Nam pro pudore, pro [d] abstinentiâ, pro [e] virtute, audacia, [f] largitio, avaritia, vigebant. Quæ tametsi animus aspernabatur, insolens malarum artium; tamen inter tanta vitia imbecilla ætas, ambitione corrupta, tenebatur. Ac me, cùm ab reliquis malis moribus dissentirem, nihilominùs honoris cupido eadem, quæ cæteros, [g] fama, atque [h] invidia vexabat. [3] Igitur, ubi animus ex multis miseriis, atque

INTERPRETATIO.

[1] *Unusquisque legit et audit cum æquitate animi ea, quæ putat sibi factu facilia; ea verò quæ sunt, suprà, et sibi impossibilia, habet pro falsis, veluti ficta.*

[2] *Magno cum affectu conatus sum munus aliquod in republicâ suscipere.*

[3] *Igitur cùm animus fuit mihi liber à multis curis et solicitudinibus, atque periculis et discriminibus, et constitui vitam reliquam mihi transigendam esse procul à republicâ, nolui perdere bonum otium,* animi *socordiâ et ignaviâ, aut* corporis *desidiâ et segnitie: neque verò volui me intentum servilibus officiis transigere vitam colendo agrum, aut venando: sed postquam regressus sum ad institutum et studium, à quo ambitio mala avocaverat me, constitui perscribere res gestas Pop. R. carptim, prout singula videbantur digna hominum recordatione.*

NOTÆ.

[a] *Exæquanda.*] Ea demum scriptoris laus est, cùm ita ille orationem suam ex ipsis rebus effingit, ut in scripturâ et picturâ, quàm fuerit in re, et exemplari, nec plùs, nec minùs conspiciatur.

[b] *Latus sum.*] Id est, *eâdem libidine quâ cæteri ad magistratus anhelabant, quasi turbine correptus sum.* At enim, vide mihi, quæso, quâ solertiâ errata sua excuset Sallustius: vult ille videri grassante pravitate et quasi æstu quodam, sublatus.

[c] *Ibique.*] Id est, *In muneribus adipiscendis et gerendis.*

[d] *Abstinentiâ.*] Eadem est atque innocentia et continentia.

[e] *Virtute.*] Propriè, hoc in loco, eam virtutem indicat, quâ quis animo est præstanti et elato. Gall. *La noblesse du courage.*

[f] *Largitio.*] Qui ad honores aspirabant, quandoque epulis et conviviis populi suffragia captabant, et illius auram venabantur; quandoque frumenta distribuebant, &c. Illud est largitio: atque ut largirentur, opus erat omninò aliquos expilare.

[g] *Fama.*] Quomodo reponit Sallustius famam in malis moribus? Quia scilicet ille, sicut et reliqui, eam sibi malis artibus, quas excusat tamen, quantùm potest, magnam facere studebat; ambiendo, &c.

[h] *Invidia.*] Mirè se hîc torquet interpretes: quidam textum corrigunt; alii *invidiam* exponunt, quasi Sallustius maligna invidiorum judicia expertus fuerit. At certò illud non agitur: auctor enim loquitur de malis moribus, quibus et ipse corruptus fuerat; quod patet ex eo quòd se dicit à reliquis dissentire. Ergò, quanquam cunctanter à doctissimorum virorum sententiâ discedo, pace ipsorum discedo tamen. *Invidia,* ut quidem arbitror, nihil est aliud quàm idem ille morbus, quo hodièque laborant omnes quo nimio affectu, se præponi postulant iis, qui sibi gratiâ præpollent apud principem aut populum.

periculis requievit, et mihi reliquam ætatem [a] à republicâ procul habendam decrevi; non fuit consilium, socordiâ, atque desidiâ bonum otium conterere: neque verò, agrum colendo, aut venando, [b] servilibus officiis intentum, ætatem agere: sed, à quo incepto, studioque me ambitio mala detinuerat, eòdem regressus, statui res gestas populi Romani strictìm, uti quæque memoriâ digna videbantur, perscribere: eo magis, quòd mihi à spe, metu, [c] partibus reipublicæ animus liber erat. Igitur de Catilinæ conjuratione, quàm verissimè potero, paucis absolvam. Nam id facinus in primis ego memorabile existimo, sceleris atque periculi novitate, de cujus hominis moribus pauca priùs explananda sunt, quàm initium narrandi faciam.

L. Catilina, [d] nobili genere natus, fuit magnâ vi et animi, et corporis, sed ingenio malo, pravoque. Huic ab adolescentiâ bella intestina, cædes, rapinæ, discordia civilis, grata fuêre; [1] ibique juventutem suam exercuit: corpus [e] patiens inediæ, algoris, vigiliæ, suprà quam cuiquam credibile est; animus audax, subdolus, varius, cujuslibet rei [f] simulator ac dissimulator: alieni appetens, sui profusus; ardens in cupiditatibus; satìs eloquentiæ, sapientiæ parùm; vastus animus, immoderata, incredibilia, nimis alta semper cupiebat. Hunc, post dominationem [g] L. Sullæ, lubido maxima invaserat reipublicæ [2] capiundæ: [3] neque, id quibus modis assequeretur, dum sibi regnum pararet, quidquam [h] pensi habebat. Agitabatur magìs magìsque indies animus ferox inopiâ

INTERPRETATIO.

[1] *Et exercuit juventutem suam in illis rebus.*

[2] *Hunc lubido maxima invaserat reipublicæ invadendæ.*

[3] *Neque ullo modo curabat, quibus modis illud assequeretur, modò sibi summum imperium pararet.*

NOTÆ.

[a] *A republicâ procul.*] Id est, *Absque omni bonorum ambitu.*

[b] *Servilibus.*] Quamvis eâ causâ maximè vexatus fuit Sallustius, non tamen ideò credendum est, eum venationem inter servilia officia quasi ea non sit libero homine digna, per contemptum rejecisse: minimè: est enim belli quoddam tyrocinium, et exercitium utile, si quis modò sobriè utatur. Persequitur auctor à primo institutam distinctionem inter ea, quæ virtute et imperio animi parantur, et ea quæ vi et servitio corporis acquiruntur; tantùmque sibi illa placuisse magìs testatur.

[c] *Partibus.*] Gall. *Parti*, Ang. *Faction.*

[d] *Nobili.*] Patricius fuit, ut liquet ex Cicerone, et aliis, ex Sergiâ familiâ oriundus, cujus ultimus fuit.

[e] *Patiens.*] Nomen est: eum significat, qui potest inediam tolerare, quanquam reipsâ non patiatur. Patiens verò participum, cum accusativo, ille est qui reverà patitur, quamvis ægrè toleret.

[f] *Simulator.*] Is dicitur, qui id esse ostendit, quod non est: *dissimulator* contrà, qui id non esse, quod est.

[g] *L. Sullæ.*] Hic ille est felix et notissimus Sylla, qui, Mario oppresso, dictaturam et summum imperium nactus, patriam quoque et rempublicam usque adeò sibi fecit obnoxiam, ut, invito illo, nec bona, nec vitam, retinere quisquam posset.

[h] *Pensi.*] *Pensum* fit *a pendo*, quod, inter alia, significat *æstimo, curo*, itaque, *nihil pensi habere*, est *nihil curare.*

rei familiaris, et conſcientiâ ſcelerum, quæ utraque his artibus auxerat, quas ſuprà memoravi: incitabant præterea corrupti civitatis mores, quos peſſima, ac [a] diverſa inter ſe mala, luxuria, atque avaritia vexabant. Res ipſa hortari videtur, quoniam de moribus civitatis [1] tempus admonuit, ſuprà repetere, ac paucis inſtituta majorum domi militiæque, quomodo rempublicam [2] habuerint, quantamque reliquerint, et ut paulatìm immutata, ex pulcherrimâ, peſſima, ac flagitioſiſſima facta ſit, diſſerere.

Urbem Romam, ſicut ego accepi, condidêre atque habuêre initio [b] Trojani, qui, Æneâ duce, profugi, ſedibus incertis vagabantur; cumque his [c] Aborigines, genus hominum agreſte, ſine legibus, [d] ſine imperio, liberum, atque ſolutum. Hi poſtquam in una mœnia convenêre, diſpari genere, diſſimili linguâ, alius alio more viventes, incredibile memoratu eſt quàm facilè coaluerint. Sed poſtquam res eorum civibus, moribus, agris aucta, ſatìs proſpera, ſatìſque pollens videbatur; [3] ſicuti pleraque mortalium habentur, invidia ex opulentiâ orta eſt. Igitur [e] reges, populique finitimi bello tentare; pauci ex amicis auxilio eſſe. Nam cæteri, metu perculſi, à periculis aberant: at Romani, domi, militiæque intenti, feſtinare, parare, alius alium hortari; hoſtibus obviàm ire; libertatem, patriam, parenteſque armis tegere. Poſt, ubi pericula virtute propulerant, ſociis atque amicis auxilia portabant; magìſque dandis, quàm accipiendis beneficiis, amicitias parabant; imperium legitimum, nomen imperii [f] regium habebant: [4] delecti, quibus corpus annis infirmum, ingenium ſapientiâ validum erat, reipublicæ conſultabant. Hi, vel ætate, vel curæ [g] ſimilitudine, patres appellabantur. Poſt, ubi regium imperium, quod initio conſervandæ liberta-

INTERPRETATIO.

[1] *Quandoquidem occaſio nos admonuit de moribus civitatis.*

[2] *Quomodo rempublicam adminiſtraverint.*

[3] *Invidia orta eſt ex opulentiâ, ſicut id plerùmque accidit inter homines.*

[4] Quidam *delecti, quibus corpus erat infirmum ex ſenectute, ingenium* verò *validum ſapientiâ, conſulebant reipublicæ.*

NOTÆ.

[a] *Diverſa.*] Id eſt, *oppoſita.* Sæpius ita ſumendum in noſtro auctore.

[b] *Trojani.*] Alii à Romulo conditam Romam afferunt. Is fortè, quod primò Trojani ædificaverant, minùſque deinde coluerant, reſtituit, et auxit.

[c] *Aborigines.*] *Indigenæ*, antiquiſſimi Italiæ populi.

[d] *Sine imperio.*] Mortuo, ſcilicet, Latino, ſuo rege.

[e] *Reges.*] Acron puta, rex Ceninenſium, Tatius Sabinorum.

[f] *Regium.*] Id eſt, reges vocabantur qui primi imperium obtinuerunt apud Romanos: quod quidem verum eſt, ſive eorum tempora à Romulo, ſive à Latino vel Æneâ repetas.

[g] *Similitudine.*] Id eſt, *quia eam reipublicæ quam patres familiæ curam habebant ideò Patres vocabantur.* Centum verò à Romulo fuerunt primò inſtitui, quorum progenies patricia dicta eſt: quanquam alii deinde in eum numerum adſciti fuerunt.

tis atque augendæ reipublicæ fuerat, in superbiam, [a] dominationemque convertit; immutato more, annua imperia, binos imperatores sibi fecêre. Eo modo minimè posse putabant per licentiam insolescere animum humanum. Sed eâ tempestate cœpêre se quisque magis magisque extollere, ingeniumque [b] in promptu habere; nam [c] regibus boni, quàm mali, suspectiores sunt: semperque his aliena virtus formidolosa est. Sed civitas, incredibile memoratu est, adeptâ libertate, quantùm brevi creverit, tanta cupido gloriæ incesserat. Jamprimùm juventus, simul ac [d] belli patiens erat, in castris per laborem usu militiam discebat: magisque in decoris armis, et militaribus equis quàm in scortis, atque conviviis, [e] lubidinem habebat. Igitur talibus viris non labor insolitus, non locus ullus asper, aut arduus erat, non armatus hostis formidolosus: [f] virtus omnia domuerat. Sed gloriæ maximum certamen inter ipsos erat: quisque hostem [g] ferire, murum ascendere, conspici, dum tale facinus faceret, properabat: [h] eas divitias, eam bonam famam, magnamque nobilitatem putabant. Laudis avidi, pecuniæ liberales erant; gloriam ingentem, divitias [1] honestas volebant. Memorare possem, quibus in locis maximas hostium copias populus Romanus, parvâ manu fuderit; quas urbes naturâ munitas pugnando ceperit; ni ea res longiùs nos ab incepto traheret. [k] Sed profectò fortuna in omni re dominatur.

INTERPRETATIO.

[1] *Volebant divitias mediocres.*

NOTÆ.

[a] *Dominationem.*] Hic pro *tyrannide* posita est *dominatio*, quam Tarquinius adeò invexit immoderatam, ut, eo dejecto, sibi binos imperatores, consules scilicet, Romani delegerint.

[b] *In promptu.*] Id est, *Non jam illi vires ingenii occultabant, ne tyranno forent formidolosi; quin contrà, virtutem suam quisque quàm maximè expromptam et manifestam habebat.*

[c] *Regibus.*] Malis scilicet, de quibus nunc agitur; nisi fortè omnes pariter uno et eodem odio Sallustius, popularium opinioni serviens, persequitur.

[d] *Belli patiens.*] Anno ætatis circiter 17. quo pueri esse desinebant; protractâ deinde juvente ad annum usque 46. à quo incipiebat senectus.

[e] *Lubidinem.*] Tametsi sæpius *lubido* in malam partem accipitur, pro *desiderio pravo*; attamen, ut vides, quandoque etiam sumitur in bonam.

[f] *Virtus.*] Fortitudinem intellige.

[g] *Ferire.*] Nihil frequentius quàm loquendi formulas istiusmodi videbis, per infinitivum, pro indicativo: sunt autem valdè significantes et elegantes.

[h] *Eas divitias.*] Vulgò diceremus, *In eo positas esse divitias, in eo positam esse bonam famam,* &c. *putabant.*

[i] *Parvâ manu.*] Frustrà sunt, ni fallor, qui, ut Romanorum gloriam militarem magnum fuisse probent, huc multa ex historiâ nobis pervulgata congerunt; intendit enim auctor majorem fuisse eam, quàm scriptis celebrata fuerit.

[k] *Sed.*] Adversativa est: ex eo verò difficultatem parit, quòd sententiæ integræ non respondet. Superiori periodo dixit Sallustius se posse memorare quibus in locis populus Romanus fuderit copias, &c. Indè ille nihil excipit. Verùm in illâ propositione, hæc assertio includitur, *Populus Romanus fudit copias parvâ manu,* &c. Huic assertioni respondet particula *sed.* Quasi dicat, *Bello maximi fuerunt patres nostri; sed fortuna illis gloriam suam invidit; nam facta eorum Historiâ, uti digna erant, non fuêre concelebrata.*

Ea res cunctas ex lubidine magìs, quàm ex vero, celebrat, obscuratque. Atheniensium res gestæ, sicut ego existimo, satìs amplæ, magnificæque fuère; verùm aliquanto minores tamen, quàm fama feruntur: sed quia provenêre ibi magna [a] scriptorum ingenia, per terrarum orbem Atheniensium facta pro maximis celebrantur; ità eorum qui ea fecère, virtus tanta habetur, quantùm verbis ea potuêre extollere præclara ingenia. At populo Romano nunquam ea copia fuit, quia prudentissimus quisque negotiosus maximè erat. Ingenium nemo sine corpore exercebat. Optimus quisque facere, quàm dicere; sua ab aliis benefacta laudari, quàm ipse aliorum narrare, malebat. Igitur domi, militiæque boni mores colebantur. Concordia maxima, minima avaritia erat. Jus [b] bonumque apud eos non legibus magis, quàm [c] natura, valebat. Jurgia, discordias, simultates cum hostibus exercebant; cives cum civibus de virtute certabant. In suppliciis deorum magnifici, domi parci, in amicos fideles erant. Duabus his artibus, audaciâ in bello, ubi pax evenerat, æquitate, seque remque publicam curabant. Quarum rerum ego maxima documenta hæc habeo: quòd in bello sæpiùs vindicatum est in eos, qui contra imperium in hostem pugnaverant, quique tardiùs, revocati, prœlio excesserant, quàm qui signa relinquere, aut pulsi, loco cedere ausi erant: in pace verò, quòd beneficiis magis, quàm metu, imperium agitabant, et accepta injuria ignoscere, quàm persequi, malebant. Sed ubi labore atque justitia respublica crevit, reges magni bello domiti, nationes feræ et populi ingentes vi subacti, Carthago æmula imperii Romani ab stirpe interiit, cuncta maria, terræque patebant, sævire fortuna ac miscere omnia cœpit. Qui labores, pericula, dubias atque asperas res facilè toleraverant, iis otium, divitiæ optandæ aliis,

INTERPRETATIO.

[illegible]

NOTÆ.

[illegible]

oneri miseriæque fuêre. Igitur primò pecuniæ, dein imperii cupido crevit. Ea quasi materies omnium malorum fuêre. Namque avaritia fidem, probitatem, cæterasque artes bonas subvertit; pro his superbiam, crudelitatem, deos negligere, omnia venalia habere, edocuit; ambitio multos mortales [1] falsos fieri subegit; aliud clausum in pectore, aliud promptum in linguâ habere: amicitias, inimicitiasque [a] non ex re, sed ex commodo, æstimare; magìsque vultum, quàm ingenium, bonum habere. Hæc primò paulatìm crescere, interdùm [b] vindicari. Post, ubi [c] contagio, quasi pestilentia, invasit; civitas immutata, imperium ex justissimo, atque optimo, crudele, intolerandumque factum. Sed primò magìs ambitio, quàm avaritia, animos hominum exercebat; quod tamen vitium propius virtutem erat: nam gloriam, honorem, imperium, [d] bonus, ignavus, æquè sibi exoptant. Sed ille [e] verâ viâ nititur; huic quia bonæ artes desunt, dolis, atque fallaciis contendit. Avaritia pecuniæ studium habet, quam nemo sapiens concupivit. Ea quasi venenis malis imbuta, corpus animumque virilem effœminat: semper infinita, insatiabilis est: neque copiâ, neque inopiâ minuitur. Sed, postquam L. Sulla, armis [f] receptâ republicâ, [g] bonis initiis [h] malos eventus habuit; rapere omnes, trahere: domum alius, alius agros [i] cupere: neque modum, neque modestiam victores habere, fœda, crudeliaque in civis facinora facere. Hùc accedebat, quòd L. Sulla exercitum, quem in Asiâ [k] ductaverat, quò sibi fidum faceret, contrà morem majorum luxuriosè, nimisque [2] liberaliter, habuerat. Loca amœna, voluptaria,

INTERPRETATIO.

[1] *Ambitio coegit multos homines fieri fallaces et fraudulentos.*

[2] *Exercitum tractaverat luxuriosè et nimis licenter.*

NOTÆ.

[a] *Non ex re.*] Id est, *non ex pulchritudine et meritò, aut contrà; sed tantùm pro ratione commodi et turpissimi quæstûs.*

[b] *Vindicari.*] Ideò latæ leges *de ambitu et pecuniis repetundis*; quæ (prout boni vel mali opibus et autoritate præpollebant) vigebant, vel torpescebant.

[c] *Contagio.*] Morbus est quilibet, qui contactu contrahitur: hoc in loco morum notat fœdam immutationem et loco contaminationem, quæ exemplo, et consuetudine malorum invehitur.

[d] *Bonus.*] Pro *forti et cordato*: sic sæpè.

[e] *Verâ.*] *Legitimâ et bonâ*: sæpenumero hoc sensu invenies.

[f] *Receptâ.*] *Recuperatâ et liberatâ* a tyrannide Marii præsertìm, et Cinnæ.

[g] *Bonis initiis.*] Primo enim videbatur Sylla omnia pro senatu, et reipublicæ bono, agere.

[h] *Malos.*] Ne ità intelligas, quasi Sylla perpetuò in republicâ felix non fuerit: mali eventus ad rempublicam spectant, quam ille oppressit.

[i] *Cupere.*] Non modò cupiebant, sed ut quisque domum aut villam concupiverat, dabat operam ut in proscriptorum numero esset. Undè Q. Aurelius, cùm in iis nomen suum legisset, *Væ mihi misero!* inquit, *Albana me villa persequitur.*

[k] *Ductaverat.*] Id est, *cui præfuerat*; nam si alitèr sumas, non *in Asiâ*, sed, *in Asiam*, legendum fore.

facilè in otio ferocis militum animos molliverant: ibi primum insuevit exercitus populi Romani amare, potare; [a] signa, tabulas pictas, vasa cælata, [b] mirari; ea [1] privatìm ac publicè rapere, delubra spoliare, sacra profanaque omnia polluere. Igitur hi milites, postquam victoriam adepti sunt, nihil reliqui victis fecêre. Quippe secundæ res sapientium animos [c] fatigant, [2] ne illi, corruptis moribus, victoriæ [d] temperarent. Postquàm divitiæ honori esse cœperunt, et eas gloria, imperium, potentia sequebatur; [e] hebescere virtus, paupertas probro haberi, innocentia [f] pro malevolentiâ duci cœpit. Igitur ex divitiis juventutem luxuria, atque avaritia cum superbia invasêre. Rapere, consumere; sua parvi pendere, aliena cupere; pudorem, pudicitiam, divina atque humana promiscua, nihil pensi, neque moderati habere. Operæ pretium est, cùm domos atque villas cognoveris in urbium modum exædificatas, cêre. [g] Verùm illi delubra deorum pietate, domos suas gloriâ, decoravisere templa deorum, quæ nostri majores, religiosissimi mortales, fecêre. [g] Verùm illi delubra deorum pietate, domos suas gloriâ, decorabant; neque victis quidquam, præter injuriæ [3] licentiam, eripiebant,

INTERPRETATIO.

[1] *Ea rapiebant ex privatis et publicis ædibus.*

[2] *Multò minùs illi, qui erant corruptis moribus, victoriæ modum fecissent.*

[3] *Neque eripiebant quicquam victis præter facultatem lædendi.*

NOTÆ.

[a] *Signa.*] Quaslibet intelligo figuras, quâvis materiâ effictas, eminentes modò fuerint ut extantes. Gall. *Tout ouvrage de sculpture et de relief.*

[b] *Mirari.*] Eodem sensu Horatius hoc verbum pro affectuum commovendorum causâ proximâ usurpat; nisi potiùs credas in admiratione positam esse primam animi commotionem. Uno verbo, *Mirari* positum est pro *Amare, Cupere.*

[c] *Fatigant.*] Id est, *vix possunt sapientes fortunam ferre; diffluunt in rebus secundis, et quandoque insolescunt,* nisi pectus bene præparatum fuerit: nam plures voluptas quam dolor vincit.

[d] *Temperarent.*] Id est, *minùs potestate suâ in illos uterentur; jus aliquod servarent, quo non omnibus modis victos vexarent et torquerent.* Jus militum, *Quodlibet.*

[e] *Hebescere.*] Id est, *minùs stimulis ejus excitabantur.*

[f] *Pro malevolentiâ.*] Quomodo isthuc? Eo planè quo et hodie illud fit. Cum aliquem vident inculpatis moribus, quique non in unam et eandem ruit pravitatem, *Quia ille invidet*, dicunt. Quando eò mores lapsi sunt, certè eorum admodum difficilis est curatio. Si verò per innocentiam intelligas tantùm abstinentiam ob omni rapinâ tunc malevolentia fuerit equidem invidia, at paulò aliter explicanda; quasi scilicet aliquis eo fine sit abstinens, ut alios, si minùs tales fuerint, increpare et damnare possit.

[g] *Verum.*] Respondit sensui intellecto, non expresso, quasi dicat, *Minùs te moveat videre habitationes, quas tam humiles diis posuerant prisci patres nostri, postquam eas comparaveris cum magnificis villis nostrorum hominum: illi enim, contrà quàm fit hodie, templa deorum pietate, domos suas gloriâ decorabant.* Colebantur à veteribus religiones piè magìs quàm magnificè, ut Livius loquitur, unde in lege duodecim tabularum, *Ad divos adeunto castè, pietatem adhibento; opes amovento.*

At hi contrà, ignavissimi homines, per summum scelus, omnia ea sociis adimere, quæ fortissimi viri victores hostibus reliquerunt: proindè quasi injuriam facere, id [a] demum esset imperio uti. [1] Nam quìd ea memorem, quæ, nisi his, qui vidêre, nemini credibilia sunt; à privatis compluribus subversos montes, maria [b] constrata esse? Quibus mihi ludibrio videntur fuisse divitiæ. Quippè, quas honestè habere licebat, per turpitudinem abuti properabant. Sed lubido stupri, ganeæ, cæterique [c] cultus non minor incesserat. Viri pati muliebria; mulieres pudicitiam in propatulo habere; vescendi causâ, terrâ, marique omnia exquirere; dormire priùs, quàm somni cupido esset; non famem, aut sitim, neque frigus, neque lassitudinem operiri; sed ea omnia luxu antè capere. [d] Hæc juventutem, ubi familiares opes defecerant, ad facinora incendebant. Animus imbutus malis artibus, haud facilè lubidinibus carebat: eò profusiùs omnibus modis quæstui, atque sumptui deditus erat.

[2] In tantâ tamque corruptâ civitate, Catilina, id quod factu facillimum erat, omnium flagitiosorum atque facinorosorum circum se, tamquam stipatorum, catervas habebat. Nam quicumque impudicus, adulter, ganeo, manu, ventre, pene, bona patria laceraverat; quique alienum æs grande conflaverat, quo [3] flagitium, aut facinus [e] redimeret; prætereà, omnes undiquè parricidæ, sacrilegi, convicti judiciis, aut pro factis judicium timentes; ad hoc, quos manus, atque lingua, perjurio, et sanguine civili alebat; postremò, omnes, quos flagitium, egestas, [f] conscius animus, exagitabat; hi Catilinæ proximi,

INTERPRETATIO.

[1] *Nam quâ de causâ narrarem ea, quæ nullus possit credere nisi qui viderit? Montes* scilicet *subversos et sublatos à privatis compluribus, maria constrata esse et ædificata.*

[2] *Catilina habebat circum se catervas et agmina omnium flagitiosorum atque facinorosorum, tanquam stipatorum et custodum, id quod erat facillimum factu in civitate tantâ et tam corruptâ.*

[3] *Ut flagitium, aut facinus elueret.*

NOTÆ.

[a] *Demùm.*] Id est, *quasi imperium non aliter insigne esset, quam hominibus malefaciendo, aut in eo consisteret.*

[b] *Constrata.*] Sive *constructa*, aut *contracta* legeris, eodem modo Romanorum luxus circa ædificia in mari extruenda carpetur; quâ de re Horatius quoque ita conquestus est:

Contracta pisces æquora sentiunt,
Factis in altum molibus, &c.

Ob ingentes sumptus, et profusam in ædificiis et convictibus luxuriam, Lucullus *Xerxes togatus* à Pompeio dictus est.

[c] *Cultus.*] Hîc in malam partem accipitur, pro *nimiâ et lascivâ corporis curatione*, aut *in cutem indulgentiâ, et blanditiis.*

[d] *Hæc.*] Præpostera, scilicet, vivendi consuetudo, moresque propudiosi.

[e] *Redimeret.*] Id est, *ut se liberaret, atque delicti pœnam effugeret*, vel pecuniâ judices corrumpendo, vel cum iis qui litem intentabant transigendo.

[f] *Conscius.*] Scelerum scilicet: *Conscius* enim quandòque in bonam partem sumitur.

familiaresque erant. Quòd si quis, etiam à culpâ vacuus, in amicitiam ejus inciderat; quotidiano usu, atque illecebris, facilè par, [a] similisque cæteris efficiebatur. Sed maximè adolescentium familiaritates appetebat. Eorum animi molles, et ætate fluxi, dolis haud difficultèr capiebantur. [1] Nam, uti cujusque studium ex ætate flagrabat, aliis scorta præbere, aliis canes, atque equos mercari: postremò neque sumptui, neque [b] modestiæ suæ parcere, dum [c] obnoxios, fidosque sibi faceret. Scio fuisse nonnullos, qui ita existimarent, juventutem, quæ domum Catilinæ frequentabat, parum honestè pudicitiam habuisse. Sed ex [d] aliis rebus magìs, quàm quod cuiquam id compertum foret, hæc fama valebat. [e] Jamprimùm adolescens Catilina multa nefanda stupra fecerat, [f] cum virgine nobili, cum [g] sacerdote [h] Vestæ, et alia hujuscemodi contrà [i] jus, fasque: postremò, captus amore [k] Aureliæ Orestillæ, cujus, præter formam, nihil unquam bonus laudavit; [2] quòd ea nubere illi

INTERPRETATIO.

[1] *Nam præbebat aliis scorta, aliis emebat canes atque equos; prout unisquisque ardebat desiderio alicujus rei, secundùm suam ætatem.*

[2] *Creditur pro certo, Catilinam fecisse domum suam vacuam nuptiis flagitiosis, filio suo necato, eò quòd Aurelia Orestilla, timens* eum futurum *privignum, qui ætate adultus erat, dubitabat nubere ipsi Catilinæ.*

NOTÆ.

[a] *Similisque.*] Cùm *similis* non tantum dicat quantum *par*, perindè est ac si dixisset Sallustius. *Usu et consuetudine quicunque in Catilinæ amicitiam inciderat, facile illi par, aut* saltem *similis efficiebatur.* Nisi malis τὸ *par* gradus nequitiæ notare, *similis* verò genus ipsum, in quo illi pares fiebant.

[b] *Modestiæ.*] Hîc Gallicè vertas, *son honneur.* Alibi aliter.

[c] *Obnoxios.*] *Obstrictos.* Gall. *Attachés à sa personne.*

[d] *Aliis rebus.*] Ubi manifestum fecerat Catilina, se nullo scelere aut flagitio vacare, sed profligatæ nequitiæ hominem esse.

[e] *Jamprimùm.*] Instituit Sallustius earum rerum enumerationem, ex quibus, eos juvenes qui Catilinam frequentabant, parum honestè pudicitiam habuisse, conjecturâ prospiciebatur.

[f] *Cum virgine.*] Fortè de eo stupro loquitur, quod ei obtulit, quæ posteâ socrus fuit: nam et illud quoque Cicero Catilinæ objecit: tacito tamen, ut hîc, mulieris nomine, ne isti et familiæ nota inureretur.

[g] *Sacerdote Vestæ.*] Virgines erant Vestales, castitatis eximiæ, quibus nefas erat virum tangere, ad sacri et æterni ignis custodiam in penetralibus Vestæ adhibitæ.

[h] *Vestæ.*] *Estha* Chaldeis *ignem* denotat, à quo Græcis ἑστία factum, id est, *focus*; unde Latinis *Vesta*, id est, ignis. *Vestæ* verò nomine æthereum et divinum quendam ignem intellexerunt, seu mentem, quæ non oculis, sed animo tantùm percipitur, ex quo factum ut nullum in Vestæ templo simulacrum conspiceretur. Atque notandum est, duas fuisse Vestas, alteram veterem Saturni matrem, quæ *Cybele*, et *Pales*, et *Terra*, imò *Ops*, et *Ceres* dicitur: alteram verò Saturni, ex illâ alterâ filiam, quæ hæc nostra est: quanquam hæc omnia non uno modo apud omnes mythologos reperias; imò sæpissimè confundantur.

[i] *Jus.*] *Jus* ad homines; *fas* refertur ad Deos.

[k] *Aureliæ.*] Quæ fuerit non satis constat: eam formâ et divitiis inter primas claruisse certum est.

dubitabat, timens privignum adultum ætate; pro certo creditur, [a] necato filio, vacuam domum ſceleſtis nuptiis feciſſe. Quæ quidem res mihi in primis videtur cauſſa fuiſſe [b] facinoris maturandi. Namque animus impurus, diis, hominibuſque infeſtus, neque vigiliis, neque quietibus ſedari poterat: ità conſcientia mentem [c] excitam vexabat. Igitur color ei [d] exſanguis, [e] fœdi oculi; citus modò, modò tardus inceſſus: prorſus in [f] facie, vultuque [g] vecordia inerat. Sed Juventutem, quam, ut ſuprà diximus, illexerat multis modis, mala facinora edocebat. Ex illis teſtes ſignatoreſque falſos [h] commodare; fidem, fortunas, pericula vilia habere. Pòſt, ubi eorum famam, atque pudorem [1] attriverat, majora alia imperabat. Si cauſſa peccandi in præſens minùs ſuppetebat, nihilominus [i] inſontes, ſicuti ſontes, circumvenire, jugulare. Scilicet, ne per otium torpeſcerent manus, aut animus, [2] gratuitò potiùs malus, atque crudelis erat. [3] His amicis, ſociiſque confiſus Catilina, ſimul, quòd æs alienum per omnis [*] terras ingens erat; et quòd plerique Sullam milites largiùs ſuo uſi, rapinarum et victoriæ [k] veteris memores, civile bellum exoptabant; opprimendæ reipublicæ conſilium cepit. In Italiâ nullus exercitus: Cn. Pompeius in [l] extremis terris bellum gerebat: ipſi con-

INTERPRETATIO.

[1] *Quando minuerat famam atque pudorem eorum.*

[2] *Erat potiùs malus atque crudelis ſine mercede.*

[3] *Catilina, confiſus his amicis et ſociis, cepit conſilium reipublicæ opprimendæ; ſimul quòd ille grandem pecuniam ubiquè debebat, et quòd plerique milites Syllani, qui prodigè uſi erant bonis ſuis, obtabant bellum civile, memores rapinarum et victoriæ veteris.*

NOTÆ.

[a] *Necato.*] Venenò, ut refert Valer. Max.

[b] *Facinoris.*] De opprimendâ republicâ intelligit.

[c] *Excitam.*] Non enim uſquequaque conſcientia ſopita eſt; mentem quandoque commovet, excitat, et turbat. Dixit verò auctor *mentem excitam vexabat*, pro *exciebat et vexabat*.

[d] *Exſanguis.*] Perturbatio conſcientiæ triſtitiam et metum comites habet, quibus ſanguis ad intimas corporis partes evocatur.

[e] *Fœdi.*] *Sævitiam et immanitatem declarantes.* Alias *Fœdus deformem* tantùm dicit.

[f] *Facie.*] Id eſt, *Specie et omni exteriore aſpectu.* Nonnunquam *facies os* tantùm, aut *vultum* ſignificat. Gal. *Le viſage.*

[g] *Vecordia.*] Magìs ad animum ſpectat, et mentem notat ſceleratam et nefariam; ea verò ex ſpecie, vultu preſertìm cognoſcitur.

[h] *Commodare.* Id eſt, *In ſuum et amicorum commodum ſubminiſtrare.*

[i] *Inſontes.*] Ne abſolutè ſontes, aut inſontes intelligas, quaſi ſe judicem et vindicem Catilina in republicâ geſſerit. Per *inſontes* eos indicat, qui ejus conſiliis nihil officiebant, quippe ergà illum inſontes erant.

[*] *Omnis.*] Accuſativus pluralis, vide notam à paginâ primâ.

[k] *Veteris.* Adverſus Marium; ex quâ omnes ſuos Sylla ditaverat.

[l] *Extremis.*] Per reſpectum ad Romanos, qui ſe orbis dominos jactabant, illud intelligendum: Pompeius enim in Aſiâ erat, cum Mithridate bellum gerens.

sulatum petendi magna spes, senatus nihil sanè intentùs: tutæ, tranquillæque res omnes. Sed ea prorsùs opportuna Catilinæ. Igitur circiter Kal. Jun. [a] L. Cæsare et C. Figulo Coss. primò singulos appellare; hortari alios, alios tentare; opes suas, imparatam rempublicam, magna præmia conjurationis docere. Ubì satis explorata sunt, quæ voluit: in unum omnes convocat, quibus maxima [b] necessitudo, et plurimùm audaciæ inerat. Eò convenêre senatorii ordinis P. Lentulus [c] Sura; P. [d] Autronius, L. Cassius Longinus, C. [e] Cethegus, P. et Ser. Sullæ [f] Servii filii, L. Vargunteius, Q. Annius, M. Porcius Læca, L. [g] Bestia, Q. [h] Curius: præstereà, ex equestri ordine, M. Fulvius Nobilior, L. Statilius, P. Gabinius Capito, C. Cornelius: ad hoc, multi ex [i] coloniis, et [k] municipiis, [l] domi nobiles. Erant præstereà [m] complures paulò occultiùs consilii hujusce participes, quos magìs dominationis spes hortabatur, quàm inopia, aut aliâ necessitudo. Cæterùm juventus pleraque, sed maximè nobilium, Catilinæ inceptis favebat. [1] Quibus in otio, vel magnificè, vel molliter vivere co-

INTERPRETATIO.

[1] *Illi qui poterant vivere vel magnificè, vel molliter in otio,* sequebantur *incerta pro certis, malebant bellum quàm pacem.*

NOTÆ.

[a] *L. Cæsare.*] Id est, anno mundi 3886. Ante Christum natum 62. A Româ conditâ 689. vel secundùm alios 690.

[b] *Necessitudo.*] Hîc pro *necessitate* ponitur: alios pro *familiaritate.*

[c] *Sura.*] Ita vocatus fuit, quòd, pecuniâ publicâ assumptâ, cùm Quæsturæ rationem reddere non posset, se dixit suram præbiturum, ut solebant pueri qui in ludo pilæ percâssent. Post Consulatum, Senatu ob malos mores ejectus fuit: quare iterum Prætor est factus, ut pristinam dignitatem recuperaret; et in Præturâ conjuravit.

[d] *Autronius.*] Hic Consul designatus, de ambitu interrogatus, lege damnatus est.

[e] *Cethegus.*] Is fuit ex gente Corneliâ: homo vehemens et furiosus.

[f] *Servii.*] Hic Servius Sylla, pater Publii et Servii Syllæ, frater fuit Syllæ Dictatoris, ut scribit Dio.

[g] *Bestia.*] Hic est, qui tribunus plebis de Cicerone conquestus est; ut infrà videbimus.

[h] *Curius.*] Per hunc conjuratio primò patefacta est.

[i] *Coloniis.*] Colonia multitudo est hominum, qui publico consilio ad novas terras deducuntur, quæ in singulos divisæ ab iis coluntur. Romani per Triumviros, Quinqueviros, &c. colonias suas constituebant. Vide plura apud Gellium lib. 16. cap. 13.

[k] *Municipiis.*] Fuerunt municipia civitates, quarum incolæ, cives Romani ex municipiis dicti sunt. Illorum quibusdam civitas Romana cum suffragio, aliis absque eo data fuit. Priores jus petendi magistratus habebant, et Romanis legibus vivebant: posteriores, cùm suis moribus relicti essent, etiam à magistratibus Romæ vacabant. Atque hæc omnia variè mutata sunt: sed adi Rosinum.

[l] *Domi.*] Quare *Domi?* Quia scilicet, quamvis eorum opes, et potentia in suâ civitate, maxima esset, non illi pariter Romæ valebant.

[m] *Complures.*] Romani scilicet, quales fortè Cæsar, Antonius, alii que.

pia erat; incerta pro certis, bellum, quàm pacem, malebant. Fuêre item eâ tempestate, qui crederent M. Licinium [a] Crassum non ignarum ejus consilii fuisse; quia Cn. Pompeiùs, invisus ipsi, magnum exercitum ductabat: cujusvis opes voluisse contrà illius potentiam crescere: simul confisum, si conjuratio valuisset, facilè apud illos principem se fore.

[b] Sed anteà item conjuravêre pauci, in quibus Catilina, [c] de quo, quàm verissimè potero, dicam. [d] L. Tullo, M. Lepido Coss. P. Autronius, et P. Sulla, [e] designati consules, [f] legibus ambitûs interrogati, [g] pœnas dederant. Pòst paulò Catilina, [h] pecuniarum repetundarum reus, [i] prohibitus erat petere consulatum; quòd intrà [k] legitimos dies [l] profiteri nequiverit. Erat eodem tempore. C Piso, adolescens [m] nobilis, summæ audaciæ, egens, factiosus; quem ad perturbandam rempublicam inopia, atque mali mores stimulabant. Cum [n] hoc Catilina, et Autronius, circiter Nonas Decembr. consilio communicato, parabant in Capitolio Kalendis Januar. L. Cottam et L. Torquatum Coss. interficere: [o] ipsi, [p] fascibus correptis, Pisonem cum exercitu ad obti-

NOTÆ.

[a] *Crassum.*] Hic fuit, quo non alius Romæ ditior extabat; quem tamen, auri fames ad bellum contra Parthos impulit, ubi unà cum exercitu trucidatus est.

[b] *Sed anteà.*] Hîc abrumpitur narratio, ut aliquid de aliâ conjuratione dicatur, cujus volunt auctorem fuisse Crassum, quanquam studio id dissimulat Sallustius. Igitur post aliquot periodos, hinc repetendum erit filum institutæ orationis.

[c] *De quo.*] Id est, *de quâ re, de quâ conjuratione.*

[d] *L. Tullo.*] Hoc est, *tertio anno antè ultimam conjurationem.*

[e] *Designati.*] Ita vocabantur qui in annum proximum electi fuerant.

[f] *Legibus.*] Paratæ fuerunt multæ contra ambitum, quas si voles, apud Alexandrum Neapolit. lib. 3. cap. 17. videbis. Ex earum legum autoritate interrogabantur, de ambitu qui accusati fuerant.

[g] *Pœnas.*] Magistratu movebantur, atque iis etiam mulcta pecuniaria irrogabatur.

[h] *Pecuniarum.*] Africam Catilina cùm diripuisset, Legati Afri in Senatu de illo absente conquesti sunt, deindè ejus nomen à Clodio delatum est: undè prohibitus fuit petere consulatum, nam reo illud legibus interdictum erat.

[i] *Prohibitus.*] Quid, ut modò vidimus, Catilina reus erat; atque etiam Lucius Volcatius alter consul publicum consilium habuerat. An Catilinæ ratio habenda esset? Sciendum est enim non tantùm debuisse eos qui candidati essent, publicè declarare se magistratum petere velle; sed insuper nomen apud eum quia comitia habiturus erat, profiteri adstrictos fuisse, à quo recipiebantur, si digni essent, sin minùs rejiciebantur.

[k] *Legitimos.*] *Lege institutos:* dies enim certus accusatori et defensori ad actionem instituendam præscribebant.

[l] *Profiteri.*] Defensionem suam et expurgationem, scilicet.

[m] *Nobilis.*] Utpote à Calpo, Numæ filio oriundus: Pisones enim ex gente Calpurniâ fuerunt, quam Ovidius à Calpo deducit.

[n] *Hoc.*] Pisone scilicet.

[o] *Ipsi.*] Catilina et Autronius.

[p] *Fascibus.*] Notum est fasces virgas fuisse ex ulmo, aut betulâ cum securi colligatas, quas magistratibus lictores præferebant; cùm verò insignia essent dignitatis, hinc factum, ut pro eâ fasces accipiantur; atque hîc pro consulatu positi sunt.

nendas [a] duas Hispanias mittere. Eâ re cognitâ, rursus in Nonas Februar. consilium cædis transtulerunt. Jam tùm non consulibus modò, sed plerisque senatoribus perniciem machinabantur. Quod ni Catilina maturâsset [b] pro curiâ signum sociis dare, eo die post conditam urbem Romam, pessimum facinus patratum foret. Quia nondum frequentes armati convenerant, ea res consilium diremit. Posteà Piso, in citeriorem Hispaniam quæstor [c] pro prætore missus est, adnitente Crasso: [d] quòd eum infestum Cn. Pompeio cognoverat. Neque tamen senatus [e] provinciam invitùs dederat. Quippè fœdum hominem à republicâ procul abesse volebat: simul, quia boni complures [f] præsidium in eo putabant, et jam tùm potentia Cn. Pompeii formidolosa erat. Sed is Piso, in provinciam, ab equitibus Hispanis, quos in exercitu ductabat, iter faciens, occisus est. Sunt qui ita dicunt, imperia ejus injusta, superba, crudelia barbaros nequivisse pati: alii autem, equites illos, Cn. Pompeii veteres, fidosque clientes, [g] voluntate ejus Pisonem aggressos: nunquam Hispanos [h] prætereà tale facinus fecisse, sed imperia sæva multa anteà perpessos. Nos eam rem [i] in medio relinquimus. De superiori conjuratione satìs dictum.

[k] Catilina, ubi eos, quos paulò antè memoravi, convenisse videt; tametsi cum singulis multa sæpè egerat; tamen [1] in rem fore credens universos appellare, et cohortari, in abditam partem ædium secessit; atque ibi, omnibus arbitris procul amotis, orationem hujuscemodi habuit:

Ni virtus, fidesque vestra satìs spectata mihi forent, nequicquam

INTERPRETATIO.

[1] *Cùm crederet ad conjurationis utilitatem pertinere.*

NOTÆ.

[illegible]

opportuna res cecidisset; spes magna dominationis in manibus frustrà fuisset: neque, per ignaviam, aut vana ingenia, incerta pro certis captarem. Sed, quia multis, et magnis [1] *tempestatibus vos cognovi fortes, fidosque mihi, eò animus ausus est maximum, atque* [a] *pulcherrimum facinus* [b] *incipere: simul, quia vobis eadem, quæ mihi, bona, malaque esse intellexi,* [c] *Nam, idem velle, atque idem nolle, ea demum firma amicitia est. Sed eò quæ mente agitavi, omnes jam anteà* [2] *diversi audistis. Cæterùm mihi indies magis animus accenditur, cùm considero, quæ conditio vitæ futura sit, nisi nosmet ipsos vindicamus in libertatem. Nam postquam respublica in paucorum potentium jus, atque* [3] *ditionem concessit, semper illis reges,* [d] *tetrarchæ vectigales esse: populi, nationes,* [e] *stipendia pendere: cæteri omnes, strenui, boni, nobiles, atque ignobiles,* [4] *vulgus fuimus; sine* [f] *gratiâ, sine* [g] *auctoritate, his obnoxii, quibus, si respublica* [h] *valeret, formidini essemus: itaque omnis gratia, potentia, honos, divitiæ apud illos sunt, aut ubi illi vo-*

INTERPRETATIO.

[1] *Quia multis et magnis periculis vos cognovi fortes.*

[2] *Omnes jam anteà audivistis seperatìm, quæ ego cogitavi.*

[3] *Postquam respublica redacta est sub imperium et dominationem paucorum.*

[4] *Pro fæce et colluvione habiti sumus.*

NOTÆ.

[a] *Pulcherrimum.*] Ea vis est boni, ut illius specie etiam perditissimi parricidæ suas adumbrent machinationes.

[b] *Incipere.*] Hic Gruterum, virum doctissimum pudet barbariei: attamen idem prorsùs in Terentii Eunucho, Act. 5. sc. 5. legitur:

an me, qui id ausu' sim
Incipere; an fortunam collaudem? &c. Undè satis constat, hinc *incipere*, ut ille voluit, non esse deturbandum.

[c] *Nam.*] Hæc partìm conclusis firmissimis nititur fundamentis; verùm eam obscuravit Catilina, dum honestis nominibus nefandum scelus obvelare studet. Ita verò resolvas ejus ratiocinationem: *Ausus sum pulcherrimum facinus, non tantùm quia vos estis fortes; verùm etiam quia sumus amici firmi: constat verò firmos nos esse, quia eadem volumus et nolumus; at volumus eadem, quia eadem sunt nobis bona et mala.* Atque hæc posterior probatio detruncata est; et aperta ut sit, addas oportet, *quorum quidem bonorum aut malorum ea est natura, ut nos omnes, uno et eodem modo eadem cogant.* Falsam autem est quod dicit Catilina, eadem velle et eadem nolle, efficere amicitiam: honestas si adsit, tunc illud nomine cohonestabitur amicitiæ; quæ si Catilinæ non defuisset, nihil ferè pulchrius aut utilius ejus oratione extaret.

[d] *Tetrarchæ.*] Non sunt illi qui quatuor provinciis, sed qui unius provinciæ quartæ parti præsunt.

[e] *Stipendia.*] Hic fuit dolus quorumdam populorum, et fraus Romanorum. Cùm illis horum cognita essent avaritia, hi verò omnium ferè gentium metum perspectum haberent; concordabant inter se ità ut Romani, qui saltem gratiâ et auctoritate pollerent, ab illis populis publicam injuriam averterent, patronis verò suis illi stipendia, aut, quod magis ad nostrum sermonem accedit, pensiones solverent.

[f] *Gratiâ.*] Apud populum; *Sans faveur.*

[g] *Auctoritate.*] In senatu, *Sans crédit.*

[h] *Valeret.*] Id est, *statum suum legitimum obtineret.*

lunt [illegible] reliquerunt pericula, repulsas, judicia, egestatem. Quæ quousque tandem patiemini, fortissimi viri? Nonne emori per virtutem præstat, quam vitam miseram atque inhonestam, ubi alienæ superbiæ ludibrio fueris, per dedecus amittere? Verum enimvero, prô deûm atque hominum fidem, victoria in manu nobis est: viget ætas, animus valet. Contra illis, annis atque divitiis, omnia consenuerunt. Tantummodò incepto opus est, cætera res expediet. Etenim quis mortalium, cui virile ingenium est, tolerare potest, illis divitias superare, quas profundant in extruendo mari, et montibus coæquandis, nobis rem familiarem etiam ad necessaria deesse? illos binas, aut ampliùs domos continuare; nobis larem familiarem nusquam ullum esse? Cum tabulas, signa, toreumata [illegible] ædificant; postremò omnibus modis [illegible] divitias suas [illegible] æs alienum; mala [illegible] præter miseram [illegible]

[illegible]

[illegible] omnia erant, [illegible]

[illegible]

na merces videbatur; tamen postulare plerique, uti proponeret, quæ conditio belli foret: quæ armis præmia peterent: quid ubique opis, aut spei haberent. Tum Catilina polliceri [a] tabulas novas, [b] proscriptionem locupletium, magistratus, [c] sacerdotia, rapinas, alia omnia, quæ bellum, atque lubido victorum fert: prætereà, esse in Hispaniâ citeriore [d] Pisonem, [e] Mauritaniâ cum exercitu P. Sitium [f] Nucerinum, consilii sui participes: petere consulatum [g] C. Antonium, quem sibi collegam fore speraret, hominem et familiarem, et omnibus necessitudinibus circumventum: cum eo consulem se initium agendi facturum. Ad hoc, maledictis increpabat omnes bonos: suorum unumquemque nominans, laudare, admonere alium egestatis, alium cupiditatis suæ, complures periculi, aut ignominiæ, multos victoriæ Sullanæ, quibus ea prædæ fuerat. Postquàm omnium animos [1] alacris videt; cohortatus, ut [h] petitionem suam curæ haberent, conventum dimisit. Fuêre eâ tempestate, qui dicerent, Catilinam, oratione habitâ, cùm ad jusjurandum [2] populares sceleris sui adigeret, humani corporis sanguinem vino permixtum in pateris [i] circumtulisse; indè, cùm post exsecrationem omnes degustavissent, sicuti in [k] solemnibus sacris fieri consuevit, aperuisse consilium suum; atque eo dictitare fecisse, quò inter se magis fidi forent, alius alii tanti facinoris conscii. Nonnulli ficta et hæc, et

INTERPRETATIO.

[1] *Postquàm videt animos omnium oratione commotos et accensos.*

[2] *Cùm adigeret ad jusjurandum illos qui sceleris sui conscii erant et fautores.*

NOTÆ.

[a] *Tabulas.*] Tabulæ novæ appellantur, cùm abolitis prioribus debitis, nemo, quod antè à creditoribus acceptum est, cogitur solvere: quæ quidem propositæ sunt aliquando tabulæ, cùm ære alieno, et præsertìm usuris plebs Romana oppressa erat. Gall. *Abolition de dettes.* Anglicè, AN ACT OF GRACE.

[b] *Proscriptionem.*] Ex quo factiosis locupletium bona veniebant. Illud verò malum in civitatem invexerant bella civilia. Nam qui per illa victoriam adepti fuerant, illi nomina eorum, qui diversarum partium fuisse putabantur, in tabulis descripta proponebant, constitutis præmiis, si quis eorum quenquam occidisset; bonis etiam proscriptorum publicatis atque hastæ subjectis.

[c] *Sacerdotia.*] Non tam dignitatem ipsam sacerdotalem, cujus nebulones illi propè nullam curam habebant, quàm ex dignitate lucrum, aut, quod vocamus nos, *beneficium* aut *præbendam.*

[d] *Pisonem.*] Quem occisum fuisse Catilinam latebat aut certè dissimulabat.

[e] *Mauritaniâ.*] Africæ regio est, versùs Gaditanum fretum.

[f] *Nucerinum.*] *Nuceriâ ortum.* Quatuor autem Nuceriæ fuerunt in Italiâ.

[g] *C. Antonium.*] Hic fuit triumviri patruus.

[h] *Petitionem.*] Consulatus scilicet, ut illi ambirent, &c.

[i] *Circumtulisse.*] Ut singuli biberent, seu potiùs libarent, et leviter attingerent.

[k] *Solemnibus.*] Id est, *quæ certis anni temporibus fieri solerent.* In iis autem mos erat sacerdoti, priusquam inter victimæ cornua vinum funderet, simpulo, id est, vasculo ligneo aut fictili, propinare, atque astantibus circumferre, ut pariter libarent, et de vino gustarent.

multa præterea, cognoscebant ab iis, qui [a] Ciceronis invidiam, quæ postea orta est, leniri credebant atrocitate sceleris eorum qui pœnas dederant. Nobis ea res pro magnitudine parùm comperta est. Sed in eâ conjuratione fuit Q. Curius, natus haud obscuro loco, flagitiis atque facinoribus coopertus, quem censores senatu, [1] probri gratiâ, moverant. Huic homini non minor [2] vanitas inerat, quàm audacia. Neque reticere, quæ audierat; neque suamet ipse scelera occultare; prorsus neque dicere, neque facere, quidquam pensi habebat. Erat ei cum Fulviâ, muliere nobili, stupri vetus consuetudo. Cui cùm minùs gratus esset, quòd inopiâ minùs largiri poterat, repentè glorians, maria, montesque polliceri, [b] minari interdum ferro, ni sibi obnoxia foret: postremò, ferociùs agitare, quàm solitus erat. At Fulvia, insolentiæ Curii causâ cognitâ, tale periculum reipublicæ haud occultum habuit: [3] sed, sublato auctore, de Catilinæ conjuratione, quæ, quo modo audierat, compluribus narravit. Ea res in primis studia hominum accendit ad consulatum mandandum M. Tullio Ciceroni. Namque antea pleraque nobilitas invidiâ æstuabat, et quasi pollui consulatum credebat, si eum, quamvis egregius, homo [c] novus adeptus foret. Sed ubi periculum advenit, invidia, atque superbia [4] postfuere. Igitur, [d] comitiis habitis, consules declarantur M. Tullius, et C. Antonius. Quod factum primò populares conjurationis [5] concusserat. Neque tamen Catilinæ furor minuebatur; sed in dies plura agitare; arma per Italiam locis opportunis parare; pecuniam, suâ, aut amicorum, fide sumptam mutuam, [e] Fæsulas ad Manlium quemdam portare; qui postea [6] princeps fuit belli faciundi. Eâ tempestate plurimos cujusque generis homines adscivisse sibi dicitur; mulieres etiam aliquot, quæ primò ingentes sumptus stupro corporis toleraverant: post, ubi ætas, tantummodo quæstui, neque luxuriæ modum fecerat, æs alienum grande [f] conflaverant.

INTERPRETATIO.

[1] *Quem censores ex senatu ejecerant, ut infami ignominiâ mulctarent.*

[2] *Non minor levitas et facilitas inerat huic, quàm audacia.*

[3] *Sed tacito nomine auctoris, narravit compluribus ea quæ audiverat de conjuratione Catilinæ, eo modo quo audiverat.*

[4] *Invidia atque superbia postposita fuerunt.*

[5] *Quod factum turbaverat primò conjuratos.*

[6] *Qui posteà primus bellum intulit.*

NOTÆ.

a *Ciceronis.*] Hoc est, quæ in eum exorta.

b *Minari.*] Diceret se eam gladio interfecturum.

c *Novus.*] Ille novus homo dicebatur, cujus majores amplissimis ad non essent honoribus: qui primus virtute suâ majoribus præluceret.

d *Comitiis.*] Comitia, conventus erant populi ad creandos magistratus, leges ferendas. Id.

e *Fæsulas.*] Fæsulas, urbs Tusciæ versus Apenninum, juxta Florentiam.

f *Conflaverant.*] Id est, quæ se alieno ære obstrinxerant. Gall. Qui s'étoient endettés.

Per eas se Catilina credebat posse [1] servitia urbana solicitare, urbem [a] incendere, viros earum, vel adjungere sibi vel interficere. Sed in his erat Sempronia, quæ multa sæpè virilis audaciæ facinora commiserat. Hæc mulier genere atque formâ, prætereà viro atque liberis, satìs fortunata fuit: literis Græcis et Latinis docta: psallere, saltare elegantiùs, quàm necesse est probæ: multa alia, quæ instrumenta luxuriæ sunt: sed ei cariora semper omnia, quàm decus, atque pudicitia fuit. Pecuniæ an famæ minùs parceret, haud facilè discerneres; lubidine sic accensa, ut sæpiùs peteret viros, quàm peteretur. Sed ea sæpè antehac [b] fidem prodiderat, [2] creditum abjuraverat, cædis conscia fuerat, luxuriâ atque inopiâ præceps abierat. Verùm ingenium ejus haud absurdum: posse versus facere, [c] jocum movere: sermone uti, vel [d] modesto, vel [e] molli, vel [f] procaci. Prorsus multæ [g] facetiæ, multusque lepos inerat. His rebus comparatis, Catilina nihilominùs in proximum annum consulatum petebat; sperans, si designatus foret, facilè se ex voluntate Antonio usurum. Neque intereà quietus erat, sed omnibus modis insidias parabat Ciceroni. Neque illi tamen ad cavendum dolus, aut astutiæ deerant. Namque à principio consulatûs suî, multa per Fulviam pollicendo, effecerat, ut Q. Curius, de quo paulò antè memoravi, consilia Catilinæ sibi proderet. Ad hoc, collegam suum Antonium [h] pactione provinciæ perpulerat, ne contrà rempublicam sentiret: circum se præsidia amicorum, atque clientium occultè habebat. Postquam dies comitiorum venit, et Catilinæ neque petitio neque insidiæ quas consuli fecerat, prosperè cessere; constituit bellum facere, et extrema omnia experiri; quoniam, quæ occultè tentaverat, aspera fœdaque evenerant. Igitur C. Manlium Fæsulas, atque in eam partem [i] Etruriæ, Septimium quendam [k] Camertem

INTERPRETATIO.

[1] *Credebat se posse per eas multitudinem servorum urbanorum ad defectionem impellere.*

[2] *Pejerando, rem creditam negaverat.*

NOTÆ.

[a] *Incendere.*] Ut scilicet, per tumultum faciliùs esset, quos vellent interficere.

[b] *Fidem prodiderat.*] Id est, *promissis cum sacramento non steterat; perfidam se præbuerat.*

[c] *Jocum.*] Gall. *Elle entendoit la raillerie.*

[d] *Modesto.*] Gall. *Le sérieux.*

[e] *Molli.*] *Le galant.*

[f] *Procaci.*] *Le langage qui est trop libre; qui n'est bon qu' à des effrontées.*

[g] *Facetiæ.*] Id est, *urbanitas, et gratia, decus et exculta elegantia.* Fortè non malè vertas Gallicè *Enjouement.*

[h] *Pactione.*] Ciceroni Macedonia cùm obtingeret, quæ optima erat provincia ex commercio et mercibus orientis, eam ille Antonio concessit, ut obsequio ipsum mitigaret, atque impediret, ne contrà rempublicam machinaretur.

[i] *Etruriæ.*] Italiæ regio non longè à Latio, ad occasum. Hodiè *Toscane.*

[k] *Camertem.*] *Ex oppido Umbriæ Camertâ, aut Camerino oriundum.*

in [a] agrum Picenum, C. Julium in [b] Apuliam dimisit, prætereà alium aliò, quem ubiquè opportunum sibi fore credebat. Intereà Romæ multa simul moliri: consuli insidias tendere: parare incendia: opportuna loca armatis hominibus obsidere: ipse cum [1] telo esse, item alios jubere, hortari, uti semper intenti, paratique essent: dies, noctesque festinare: vigilare: neque [c] insomniis, neque labore fatigari. Postremò, ubi multa agitanti nihil procedit, rursùs [d] intempestâ nocte conjurationis principes convocat per M. Portium Læcam, ibique multa de ignaviâ eorum questus, docet se præmisisse Manlium ad eam multitudinem, quam ad capiunda arma paraverat; item alios in alia loca opportuna, qui initium belli facerent; seque ad exercitum proficisci cupere, si priùs Ciceronem oppressisset; eum suis consiliis multùm officere. Igitur, perterritis ac dubitantibus cæteris, C. Cornelius, eques Romanus, operam suam pollicitus, et cum eo L. Vargunteius Senator, constituere [2] eâ nocte paulò pòst, cum armatis hominibus, sicuti salutatum, introire ad Ciceronem, et de improvisò domi suæ imparatum confodere. Curius, ubi intelligit, quantum periculum consuli impendeat, properè per Fulviam Ciceroni dolum, qui parabatur, enunciat. Ità illi [e] januâ prohibiti, tantùm facinus frustrà susceperant. Intereà Manlius in Etruriâ plebem solicitare, egestate simul, ac [f] dolore injuriæ, novarum rerum cupidam, quòd Sullæ dominatione, agros, bonaque omnia amiserat; prætereà, latrones cujusque generis, quorum in eâ regione magna copia erat: nonnullos ex Sullanis [g] colonis, quibus lubido atque luxuria ex magnis rapinis nihil reliqui fecerant. Ea cùm Ciceroni nunciarentur, [h] ancipiti malo permotus, quòd neque urbem ab insidiis privato consilio longiùs tueri poterat; neque exercitus Manlii quantus, aut quo consilio foret; [i] satìs compertum

INTERPRETATIO.

[1] *Ipse cum gladio in publicum prodibat.*

[2] *Constituerunt introire ad Ciceronem eâ nocte, paulò post, sicuti salutatum ivissent.*

NOTÆ.

[a] *Agrum Picenum.*] In mediâ propemodum Italiâ, ad mare Adriaticum: hodiè, *La marche d'Ancone.*

[b] *Apuliam.*] Ad mare Adriaticum jacet, in Italiæ orâ extremâ ferè, quæ vergit ad orientem.

[c] *Insomniis.*] Insomnia est, cùm quis dormire non potest.

[d] *Intempestâ.*] *Circa mediam noctem, cùm tempus non est ampliùs operandi. Conticinio, concubio.*

[e] *Januâ.*] Ciceronis scilicet.

[f] *Dolore.*] Quòd sibi à Syllâ bona erepta fuissent.

[g] *Colonis.*] Syllæ milites erant, quibus Hetruscorum agros diviserat, quod ii Marii partes sequti essent.

[h] *Ancipiti.*] Id est, *quòd ex utrâque parte imminebat.*

[i] *Satis.*] Ex toto hoc negotio maximum certè erat periculum. Cùm enim in senato ipso plurimi essent, iique maximè potentes, qui conjurationi faverent, invidiosum erat homines accusare tánto favore subnixos, nisi pariter coarguerentur: deindè ipsis reipublicæ consilia manifestabantur.

habebat; rem ad ſenatum [a] refert, jam anteà vulgi rumoribus exagitatam. Itaque, quod plerumquè in atroci negotio ſolet, ſenatus decrevit, [b] darent operam conſules, ne quid reſpublica detrimenti caperet. Ea poteſtas per ſenatum, more Romano, magiſtratui maxima permittitur, exercitum parare, bellum gerere, coërcere omnibus modis ſocios, atque cives : domi, militiæque imperium, atque judicium ſummum habere. Aliter ſine populi juſſu, nulli earum rerum conſuli jus eſt. Poſt paucos dies, L. Senius Senator in ſenatu literas recitavit, quas Fæſulis allatas ſibi dicebat; in quibus ſcriptum erat, C. Manlium arma cepiſſe cum magnâ multitudine antè diem vi. Kal. Nov. Simùl, [c] id quod in tali re ſolet, alii portenta atque prodigia nunciabant: alii, conventus fieri, arma portari, [d] Capuæ atque in Apuliâ [e] ſervile bellum moveri. Igitur [f] ſenati decreto, Q. [g] Marcius Rex Fæſulas; Q. [h] Metellus Creticus in Apuliam, circumque ea loca miſſi. Hi utrique [i] ad urbem imperatores erant impediti, ne triumpharent, calumniâ paucorum, quibus omnia honeſta, atque inhoneſta vendere mos erat. Sed Prætores Q. Pompeius Rufus Capuam, Q. [k] Metellus Celer in agrum Picenum : hiſque [l] permiſſum, uti pro tempore, atque periculo exercitum compararent. Ad hoc, ſi quis indicâſſet de conjuratione, quæ contrà remp. facta erat, præmium ſervo libertatem et [m] H. S. C.; libero impunitatem ejus rei, et H. S. CC. itemque

NOTÆ.

a *Refert.*] *Referre* eſt *rem agitandam in ſenatu proponere.*

b *Darent operam.*] His verbis ſolennibus, ſummum imperium, et quaſi dictatorium conſulibus deferebatur.

c *Id quod.*] Parentheſis eſt. Gall. *Comme c'eſt la coutume en de pareilles rencontres.*

d *Capuæ.*] Urbs fuit Campaniæ nobiliſſima, mari Tyrrheno adjacens: cujus illecebris et amœnitate uſque adeò captus Annibal, ut ipſius domitrix dicta fuerit.

e *Servile.*] Id eſt, *quòd per ſervos gereretur.* Gall. *Qu' on tâchoit d'y faire ſoulever les eſclaves.*

f *Senati.*] Pro *ſenatûs*; ita olim.

g *Marcius.*] Marciorum familia ab Anco Marcio quarto Romanorum rege deducitur. Hic conſul fuit cum L. Metello, quo mortuo, et eo qui in ejus locum ſuffectus erat, ſolus Marcius conſulatum geſſit.

h *Metellus.*] Cognomen habuit à devictâ Cretâ poſt conſulatum.

i *Ad urbem.*] Quia antè triumphum urbem intrare non erat licitum.

k *Metellus Celer.*] Hic beneficio Ciceronis Galliam ipſi deſtinatam, ſed in concione depoſitam, adminiſtravit: conſul fuit poſtea cum Afranio.

l *Permiſſum.*] Imò et imperatum.

m *H. S.*] Seſtertium denotat hæc figura, cujus ſi accuratiorem cognitionem habere voles, opus erit adire eos qui de ære tractarunt, Budæum, puta, Hottomannum, aliosque: neque enim, quæcunque ab aliis bene ſcripta ſunt, opus eſt hùc tranſcribere. Interim, ne omninò vacuus diſcedas, quantùm ſatis erit, dicemus ad hujus loci intelligentiam. *Seſtertius,* uti quidem plurimis ex locis colligere videor, nummus fuit primò æreus, valore duorum aſſium cum ſemiſſe, qui poſtea ex argento conflatus quinque æſtimatus fuit: atque utrumque, ſi ad monetæ noſtræ Gallicæ rationem exigas, prior decem Turonenſibus denariolis, paulò pluris, vel ſecundum alios quatuordecim; poſterior duplò valebit. Verùm difficultas in eo non eſt, cùm ubique proſtent Tabulæ pro monetarum æſtimatione. Numerandi ratio hâc in parte obſcuritatem attulit, quam tamen ex pauculis ſequentibus lineis intelliges.

decrevêre, uti [a] familiæ gladiatoriæ Capuam, et in cætera municipia distribuerentur, pro cujusque [b] opibus; Romæ per totam urbem vigiliæ haberentur, eisque [c] minores magistratus præessent. Quibus rebus permota civitas, atque immutata facies urbis erat: ex summâ lætitiâ, atque [d] lasciviâ, quæ diuturna quies pepererat, repentè omnis tristitia invasit. Festinare, trepidare, neque loco, neque homini cuiquam satis credere: neque bellum gerere, neque pacem habere: suo quisque metu pericula metiri. Ad hoc, mulieres, quibus [1] pro reip. magnitudine belli timor insolitus incesserat, afflictare sese; manus supplices ad cœlum tendere; misereri parvos liberos; rogitare; omnia pavere; superbiâ atque deliciis omissis, sibi patriæque, diffidere. At Catilinæ crudelis animus eadem illa movebat, tametsi præsidia parabantur, et ipse

INTERPRETATIO.

[1] *Propter reipublicæ magnitudinem.*

NOTÆ.

Quando numerus intra mille continetur, nulla est prorsus difficultas; rotundè et absque ullâ præcisione Romani, sicut et alii, numerant: sed numerus quando mille nummos seu sestertios excedit, sæpè detruncatus est; ita ut mille pro singulis sint intelligendi. Cùm summa eo quo dixi modo ampliùs quàm mille complectebatur, tum per Genitivum pluralem *sestertiûm*, illam exprimebant; adeò ut *sestertiûm*, et mille sestertii sint res una et eadem. Undè factum, ut poetæ, ex genitivo illo plurali, nomen genere neutro effecerint, quo tamen nisi in numero plurali non utuntur; atque ita illis singula sestertia pro mille veniunt sestertiis illis parvis à masculino sestertius, quo solo oratores utuntur. Si verò summa esset minimùm decies centenorum millium, tum adverbiis deciès viciès, centies, &c. utebantur, quæ adverbia centena millia faciebant, quamvis ea non exprimerentur. Jam res satis clara est, interim nodus unus restat explanandus; sciendum enim, an hoc Sallustii loco centum sestertii, an centum sestertiûm seu sestertiorum intelligantur. Hîc verò opus est conjecturâ et judicio. Dico itaque, primò, ab aliis prolixè probatum esse hanc figuram H. S. pro minoribus sestertiis, in masculino genere positam esse, quatenus nullus numerus, nisi qui expressus est intelligitur; deindè venire etiam eandem figuram pro *sestertiûm*, vel *sestertia* poetarum. Hoc posito, nihil facilius est quàm videre, ineptum fore, si senatus, in re quæ salutem publicam respiciebat, centum sestertios, vilissimam pecuniam, decrevisset. Ergo figura hæc HS. C. *centum*, hoc in loco, facit *sestertiûm*, vel, si cum poetis loqui ames, *centum sestertia*, id est, *centena millia nummorum*, seu *sestertiorum*: quæ ad nostram monetam, si per summam integram et solidam referas; quingentos efficient aureos duplíones; *Cina cens pistoles.*

[a] *Familiæ.*] Qui gladiatores apud unum lanistam sese exercebant, discebant, aut serviebant, ii familia dicebantur.

[b] *Opibus.*] Sæpè gladiatores à privatis empti ad tumultum et cædem; ipsi aliquando bella et quidem gravia excitaverunt: adeòque minimè mirum si suspecti essent, ex urbe deducerentur; atque pro ratione virium, in municipia distribuerentur.

[c] *Minores.*] Quæstores, puta, ædiles minores, triumviri capitales, &c.

[d] *Lasciviâ.*] Non hîc posita pro incontinentiâ, seu obscœnâ libidine; sed tantùm pro ludibundâ, exultante, et profusâ lætitiâ,

lege [a] Plautiâ interrogatus erat ab L. [b] Paulo: postremò, dissimulandi causâ, et quasi sui expurgandi; sicuti jurgio lacessitus foret, in senatum venit. Tum M. Tullius consul, sive [d] præsentiam ejus timens, sive irâ commotus, orationem habuit luculentam atque utilem reipublicæ quàm posteà scriptam edidit. Sed ubi ille assedit, Catilina, ut erat paratus ad dissimulanda omnia, demisso vultu, voce supplici, postulare à patribus, ne quid de se temerè crederent: [1] eà familiâ ortum, ita ab adolescentiâ vitam instituisse, ut omnia [e] bona in spe haberet: ne existimarent, sibi patricio homini, cujus ipsius, atque majorum plurima beneficia in plebem Romam essent, perditâ republicâ opus esse; cùm eam [f] servaret M. Tullius [g] inquilinus civis urbis Romæ. Ad hoc, maledicta alia cùm adderet; obstrepere omnes; hostem, atque parricidam vocare. Tum ille furibundus: *Quoniam quidem circumventus*, inquit, *ab inimicis præceps agor*, *incendium* [h] *meum ruinâ extinguam*. Dein se ex curiâ domum porripuit. Ibi multa secum ipse volvens, quòd nebue insidiæ consuli procedebant, et ab incendio intelligebat urbem vigilis munitam, optimum factu credens exercitum augere; ac priùs, quàm legiones scriberentur, multa antè capere quæ bello usui forent; nocte intempestâ, cum paucis, in Manliana castra profectus est. Sed Cethego, atque Lentulo, cæterisque, quorum cognoverat promptam audaciam, mandat, quibus rebus possent, opes

INTERPRETATIO.

[1] Pergit dicere, *se esse ortum eâ familiâ, ita instituisse vitam ab adolescentiâ, ut non, nisi bonam spem, ad se præberet.*

NOTÆ.

[a] *Plautiâ.*] Eam tulit Plautius tribunus plebis, adjuvantibus Catulo et Lepido, anno ante conjurationem Catilinæ 15. ut quæreretur in eos qui quovis modo senatui, magistratibus, imò et privatis hominibus, insidias, aut vim fecissent.

[b] *Paulo.*] Is posteà Consul fuit.

[c] *Jurgio.*] *Comme si on lui eut fait une querelle mal à-propos.*

[d] *Præsentiam.*] Timebat ne fortè, cùm Catilina ausus esset in senatum venire, minùs crederent senatores quæ ipse de conjuratione indicaverat.

[e] *Bona in spe.*] *Qu' on ne pouvoit avoir que des espérances avantageuses de lui.*

[f] *Servaret.*] Id est, *servare studeret, aut servandam simularet.* Neque verò Catilinæ mens est dicere, servatâ opus esse republicâ, aut se ejus ruinam quæsiisse.

[g] *Inquilinus.*] Peregrinus, Arpino oriundus.

[h] *Meum.*] Id est, *quod in me excitatum est.* Metaphora sumpta ab incendiis, quæ, ut ne in dissita ædificia grassentur, ruinâ intermediorum impediri solent. Intendit Catilina se pestem reipublicæ, aut saltem inimicis importaturum, potiùs quàm periturum. Cæterùm auctoritate Ciceronis contendunt, non istud in senatu à Catilinà dictum fuisse; sed eum Catoni ante comitia consularia judicium minitanti, respondisse volunt, si quod esset in fortunas suas incendium excitatum, id se non aquâ, sed ruinâ extincturum.

[illegible] cædem, incendia
[illegible] exercitu ad-
[illegible] geruntur, C. Manlius ex suo
[illegible] Regem mittit, cum mandatis hu-
[illegible]

[illegible] imperator, nos arma neque contra pa-
[illegible] faceremus; sed uti corpora no-
[illegible] egentes, violentia atque crudeli-
[illegible] fama atque fortunis exper-
[illegible] lege uti, ne-
[illegible] fœnerato-
[illegible] plebis Romanæ
[illegible] prop-
[illegible]

[illegible]

ſolutum eſt. Sæpè ipſa plebes, aut dominandi ſtudio permota, aut ſuperbiâ magiſtratuum armata, [a] *à patribus ſeceſſit. At nos non imperium, neque divitias petimus, quarum rerum cauſâ, bella, atque certamina omnia inter mortales ſunt; ſed libertatem, quam nemo* [b] *bonus, niſi cum animâ ſimul, amittit. Te, atque ſenatum obteſtamur,* [c] *conſulatis miſeris civibus, legis præſidium, quod iniquitas prætoris eripuit, reſtituatis; neve nobis eam neceſſitudinem imponatis, ut quæramus, quonam modo, maximè ulti ſanguinem noſtrum, pereamus.*

Ad hæc, Q. Marcius reſpondit, ſi quid ab ſenatu petere vellent, ab armis diſcedant, Romam ſupplices proficiſcantur: [1] eâ miſericordiâ atque manſuetudine ſenatum, populumque Romanum ſemper fuiſſe, ut nemo unquam ab eo fruſtrà auxilium petiverit. At Catilina [d] ex itinere pleriſque [e] conſularibus, prætereà optimo cuique literas mittit: ſe falſis [2] criminibus circumventum, quoniam factioni inimicorum reſiſtere nequiverit, fortunæ cedere, [f] Maſſiliam in exilium proficiſci; non [3] quòd ſibi tanti ſceleris conſcius eſſet, ſed uti reſpublica quieta foret, neve ex ſuâ contentione ſeditio oriretur. Ab his longè diverſas literas Q. Catulus in ſenatu recitavit; quas ſibi [g] nomine Catilinæ redditas dicebat. Earum [h] exemplum infrà ſcriptum eſt.

INTERPRETATIO.

[1] Dicit, *ſenatui et populo Romano talem miſericordiam atque manſuetudinem ſemper fuiſſe, ut, &c.*

[2] Dicit *ſe circumventum falſis criminibus et accuſationibus, cedere fortunæ.*

[3] *Non ideò quòd ſibi conſcius eſſe tanti ſceleris.*

NOTÆ.

ſignatum, id eſt, ut ille exponit, valore *quinque* aſſium; nullus dubitat quin ad illud reſpexerit Manlius, cùm *æs* qui æreus eſt, ne quidem quartam partem faciat ſeſtertii, qui argenteus fuit, idque tam egregiè ad ejus ſcopum pertineat. Atque ita tempora optimè convenient, et verè dixerit Marcius *memoriâ veſtrâ,* cùm anteà viderimus ſuperſtites Syllanos milites, Valerium in Marii locum ſubrogatum, nec quemquam lateat Syllam et Marium coævos fuiſſe.

[a] *A patribus.*] A ſenatu et potentioribus; quod quidem ter aut quater factum fuiſſe legimus, ſeu libertatem, ſeu pudicitiam, ſeu natalium dignitatem, ſeu honorum decora et inſignia populus vindicaverit; ut loquitur Florus.

[b] *Bonus.*] Id eſt, *cordatus.*

[c] *Conſulatis.*] Id eſt, *eorum rationem habeatis, ipſis proſpiciatis et ruinam avertatis.*

[d] *Ex itinere.*] Poſtquam Româ diſceſſerat; ex locis ubi commorabatur.

[e] *Conſularibus.*] Illis, qui conſulatum geſſerant, ideò ſcripſit Catilina, quòd major eorum in ſenatu auctoritas eſſet, primique ſententiam ſuam dicerent.

[f] *Maſſiliam.*] Urbs et Galliæ Narbonenſis maritima, quæ et antiquiſſima; à profugis ex Ioniâ Phocenſibus condita. Hodiè *Marſeille.*

[g] *Nomine.*] Gall. *De la part.*

[h] *Exemplum.*] Gall. *La copie.* Atque ipſius Catilinæ propria eſſe verba arbitror, cujus ut mens, ita ſtylus perplexus eſt.

L. Catilina Q. Catulo S. [a] *Egregia tua fides, re cognitâ,* [b] *grata mihi,* [c] *magnis meis periculis,* [d] *fiduciam commendationi* [e] *meæ tribuit.* [f] *Quamobrem defensionem in* [g] *consilio novo* [h] *non statui parare: satisfactionem ex nullâ conscientiâ de culpâ proponere decrevi;* [i] *quæ mediusfidius* [k] *veram licet cognoscas. Injuriis, contumeliisque concitatus, quod fructu laboris industriæque meæ privatus,* [l] *statum dignitatis non obtinebam, publicam miserorum caussam pro meâ consuetudine suf-*

NOTÆ.

[illegible]

... et miserum suas vulgo proferrent. Pergit porrò [illegible] odendere [illegible] reprehendebatur. [illegible]

cepi: non quin [a] *æs alienum* [b] *meis nominibus ex possessionibus solvere possem; cùm et* [c] *aliis nominibus liberalitas Aureliæ Orestillæ, suis, filiæque copiis persolveret: sed, quòd non dignos homines honore honestatos videbam, meque falsâ suspicione* [d] *alienatum esse sentiebam:* [e] *hoc nomine satis honestas pro meo* [f] *casu spes reliquæ dignitatis conservandæ sum secutus. Plura cùm scribere vellem, nunciatum est mihi vim parari, nunc Orestillam tibi commendo, tuæque fidei trado. Eam ab injuriâ defendas, per liberos tuos rogatus. Haveto.*

Sed ipse, paucos dies commoratus apud C. Flaminium in agro [g] Reatino, dum vicinitatem anteà solicitatam armis exornat, cum fascibus, atque aliis imperii insignibus in castra ad Manlium contendit. Hæc ubi Romæ comperta sunt, senatus Catilinam, et Manlium hostes judicat; cæteræ multitudini diem statuit. antè quam liceret [a] sine fraude ab armis discedere, [h] præter rerum [i] capitalium condemnatis: præterea, decernit, uti consules [k] delectum habeant, Antonius cum exercitu Catilinam persequi maturet, Cicero urbi præsidio sit. Eâ tempestate mihi imperium populi Romani multò maximè [l] miserabile visum est: cui cùm ad occasum ab ortu solis [m] omnia domita armis parerent, domi otium, atque divitiæ, quæ [n] prima mortales putant, affluerent, fuêre tamen cives, qui seque, remque publicam obstinatis animis perditum

INTERPRETATIO.

[a] *Præscribit diem cæteræ multitudini, antè quam liceret impunè discedere ab armis.*

NOTÆ.

[a] *Æs alienum.*] *Pecuniam mutuò sumptam.* Hinc verò satis constat, arma movendi unum et eundem conjuratis fuisse prætextum, violentiam nempè fœneratorum.

[b] *Meis nominibus.*] *En mon nom; sous mon propre seing.*

[c] *Aliis nominibus.*] Intelligo de pecuniâ sumptâ è Catilinâ, prædibus et sponsoribus amicis; illud enim ab ipso factum fuisse suprà vidimus: atque ita sumendum esse non difficile esset ostendere, si tanti haberetur.

[d] *Alienatum.*] *Rejectum.* Gall. *Disgracié, rendu suspect.*

[e] *Hoc nomine*] Id est, *Eâ causâ; præsertim verò quòd me suspicione falsâ alienatum sentio, postquam Cicero atroci criminatione innocentiam meam ad senatum divexavit.*

[f] *Pro meo casu.*] Id est, *pro eo statu in quo ego sum.* Gall. *Vû l'état où je me trouve.*

[g] *Reatino.*] Reate urbs fuit in Sabinis, Roma prorsùs ad septentrionem. *Rieti* vocatur in novis tabulis geographicis.

[h] *Præter.*] Adverbium est. Gall. *Excepté.*

[i] *Capitalium.*] Id est, *rerum aut criminum, quæ capitis pœnam arcessunt, vel morte multantur.*

[k] *Delectum.*] Id est, *milites deligerent, et ad militiam conscriberent.* Gall. *Qu' ils levassent des troupes.*

[l] *Miserabile.*] Id *est, miseratione dignum.* Gall. Non dicas, *miserable,* sed *digne de compassion.*

[m] *Omnia.*] Hyperbole est, eo, quo volunt auctores, sensu intelligenda; ut scilicet, quascumque terras Romani cognoscerent, eæ ipsorum subirent aut venerarentur imperium.

[n] *Prima.*] Id est, *præcipua et excellentissima.*

ſine metu ætatem agere, cæteroſque [a] judiciis terrere, [b] quò plebem in magiſtratu placidiùs tractarent. Sed ubì primùm [c] dubiis rebus novandis ſpes oblata eſt, vetus [d] certamen animos eorum arrexit, quòd ſi [e] primo prælio Catilina ſuperior, aut æquâ manu, diſceſſiſſet, profectò magna clades, atque calamitas rempublicam oppreſſiſſet; neque illis, qui victoriam adepti forent, diutiùs eâ uti licuiſſet; quin defeſſis et exſanguibus, [f] qui plùs poſſet, imperium atque libertatem extorqueret. Fuêre [g] tamen extrà conjurationem complures, qui ad Catilinam initio profecti ſunt. In his erat Fulvius, ſenatoris filius, quem retractum ex itinere parens necari [h] juſſit. Iiſdem temporibus Romæ Lentulus, ſicuti Catilina præceperat, quoſcumque moribus, aut [i] fortunâ, novis rebus idoneos credebat, aùt per ſe, aùt per alios, ſollicitàbat; neque ſolùm cives, ſed cujuſcunque modi genus hominum, quòd modò uſui bello foret. Igitur P. Umbreno cuidam negotium dat, uti legatos [k] Allobrogum [l] requirat: eoſque, ſi poſſit, impellat ad ſocietatem belli: exiſtimans, [m] publicè, privatìmque ære alieno oppreſſos, præterea quòd naturâ gens Gallica bellicoſa eſſet, facilè ad tale conſilium adduci poſſe. Umbrenus, quòd in Galliâ negotiatus erat, pleriſque principibus civitatum notus erat, atque eos noverat: itaque ſine morâ, ubi primùm legatos in foro conſpexit, percunctatus pauca de ſtatu civitatis, et quaſi dolens ejus [n] caſum, requirere cœpit, quem exitum tantis malis ſperarent. Poſtquàm

NOTÆ.

[a] *Judiciis.*] *Condemnationibus aut certè earum periculo.*

[b] *Quò plebem.*] Locus obſcurus. Sic intelligo. Pauci, qui omnia ad libitum inflectebant. Tribunos præſertim, judiciis et condemnationibus terrebant, ut ne illi plebem exagitarent, ſed eam placidam et obſequentem efficerent.

[c] *Dubiis.*] *Seditionibus*, quibus reſpublica in dubio et diſcrimine ponitur, quibuſque pro imperio ità certatur, ut penès quos futurum ſit, lateat.

[d] *Certamen.*] Quos patricios inter et plebem per tribunos intercedebat.

[e] *Primo.*] Cave hinc concludas ſæpius cum Catilinâ prælium commiſſum eſſe: ſemel enim et in perpetuum armis cum ipſo certatum eſt. Dicit tantùm, maximum futurum periculum, ſi ſuperior, aut æquâ manu diſceſſiſſet; quia ſcil. plurimi ad ſipum confugiſſent.

[f] *Qui plus poſſet.*] Tertius aliquis ex republica. Craſſus fortè, Pompeios, Cæſar: niſi inſupèr tantam fuiſſe peſtem Salluſtius arbitratus eſt, ut etiam per hanc conjurationem, exhauſtà reſpublica, nudum regibus et exteris hoſtibus latus porrigeret.

[g] *Tamen.*] Tranſitio eſt.

[h] *Juſſit.*] Patriâ poteſtate, quæ antiquis temporibus maxima erat in filios, ut major eſſet quàm in ſervos: tametſi poſteà de rigore tanto eò uſquè detractum eſt, ut patres filios contumaces judici, qui ferè ex eorum præſcripto pœnas infligeret, offerrent.

[i] *Fortunâ.*] Adversâ ſcilicet et duriore.

[k] *Allobrogum.*] Populi erant lacûs Lemani accolæ et Rhodani. *Les Savoyards, les Dauphinois, et les Breſſans.*

[l] *Requirat.*] Id eſt, *quærat ſedulò, et ad belli ſocietatem adducat.* Gall. *Qu'il les cherchât ſoigneuſement, qu'il tachât de les gagner.*

[m] *Publicè.*] Propter tributa et vectigalia, quæ Romanis victoribus perſolvebant.

[n] *Caſum.*] Quòd ita ſcilicet, magiſtratuum avaritiâ opprimerentur. Gall. *Plaignant leur malheur.*

illos videt queri de avaritiâ magistratuum, accusare senatum, quòd in eo auxilii nihil esset; miseriis suis remedium mortem expectare: *At ego*, inquit, *vobis, si modò viri esse vultis, rationem ostendam, quâ tanta mala ista effugiatis.* Hæc ubi dixit, Allobroges, in spem maximam adducti, Umbrenum orare, uti sui misereretur: nihil tàm asperum, neque tàm difficile esse, quod non cupidissimè facturi essent, dum ea res civitatem ære alieno liberaret. Ille eos in domum D. Bruti perducit, quòd foro propinqua erat, neque aliena consilii, propter Semproniam. Nam tum Brutus ab Româ aberat. Intereà Gabinium arcessit, quò major auctoritas sermoni inesset. Eo presente conjurationem aperit, nominat socios, præterea multos cujusque generis [a] innoxios; quò legatis animus amplior esset: dein eos, pollicitus operam suam, domum dimittit. Sed Allobroges diù in incertum habuêre, quidnam consilii caperent. In [b] alterâ parte erat æs alienum, studium belli, magna merces in spe victoriæ: at in [c] alterâ [d] majores opes, tuta consilia, pro incertâ spe certa præmia. Hæc illis [1] volventibus, tandem vicit [e] fortuna reip. Itaque Q. Fabio Sangæ, cujus [f] patrocinio civitas plurimùm utebatur, rem omnem, uti cognaverant, aperiunt. Cicero per Sangam, consilio cognito, legatis præcipit, ut studium [2] conjurationis vehementer simulent; [g] cæteros adeant: benè polliceantur, dentque operam, ut eos quàm maximè manifestos habeant. Iisdem ferè temporibus, in Galliâ [h] citeriore, atque ulteriore, item in agro Piceno, [i] Bruttio, Apuliâ, [k] motus erat. Namque illi, quos antè Catilina [l] dimiserat, inconsultè, ac veluti per dementiam cuncta [m] simul agere: nocturnis consiliis, armorum atque telorum portationibus, festinando,

INTERPRETATIO.

[1] *Cùm hæc illi animo reputarent.*

[2] *Legatis præcipit ut maximè simulent se ad conjurationem propensos esse.*

NOTÆ.

[a] *Innoxios.*] *Viros bonos, qui conjurationis conscii non erant.* Atque ideò eos nominabant conjurati, ut in validissimas partes confugere se Allobroges crederent.

[b] *Alterâ.*] Si nimirum, à conjuratorum partibus starent, credere enim erat se ære alieno, per eos victores, liberatum iri, *&c.*

[c] *Alterâ.*] Si Romanis fidem servarent.

[d] *Majores opes.*] In fide permanendum esse hæ rationes suadebant; potentia maxima reipublicæ, (neque enim plurimos videbant inter conjuratos, qui multùm valerent) tuta consilia, *&c.*

[e] *Fortuna.*] *Urbis genius,* qui Romæ publicè colebatur.

[f] *Patrocinio.*] Romæ habebant singulæ civitates suos patronos, in quorum clientelâ essent; per quos etiam negotia sua curarent.

[g] *Cæteros.*] Conjuratos scil.

[h] *Citeriore.*] Ea est quæ Italiæ proxima, ulterior quæ trans Alpes.

[i] *Bruttio.*] Calabria est inferior, in Italiæ extremo angulo orientali, ad meridiem.

[k] *Motus.*] Bellicus scil. *Des soulèvemens.*

[l] *Dimiserat.*] *In diversas partes miserat,* qui sibi socios adjungerent.

[m] *Simul.*] Prudentibus, contrà, omnia divisa sunt temporibus.

agitando omnia, plùs timoris, quàm periculi effecerant. Ex eo numero complures. Q. Metellus Celer prætor, ex [a] S. C. caussâ cognitâ, in vincula conjecerat; item in citeriore Galliâ C. Muræna, qui ei provinciæ legatus præerat. At Romæ Lentulus cum cæteris, qui principes conjurationis erat, paratis, uti videbatur, magnis copiis, constituerat, uti, cùm Catilina in agrum Fæsulanum cum exercitu venisset, L. Bestia tribunus plebis, concione habitâ, quereretur de [b] actionibus Ciceronis, bellique gravissimi [c] invidiam optimo consuli imponeret: eo signo, proximâ nocte cætera multitudo conjurationis suum quisque negotium exequeretur. Sed ea [d] divisa hoc modo dicebantur: Statilius, et Gabinius uti, cum magnâ manu, duodecim simul opportuna loca urbis incenderent; [1] quò, tumultu, facilior aditus ad consulem, cæterosque, quibus insidiæ parabantur, fieret: Cethegus Ciceronis januam obsideret, eumque vi aggrederetur; alius autem alium: sed filii familiarum, quorum ex nobilitate maxima pars erat, parentes interficerent: simul, cæde, et incendio perculsis omnibus, ad Catilinam erumperent. Inter hæc parata, atque decreta, Cethegus semper querebatur de ignaviâ sociorum; illos dubitando, et dies [e] prolatando, magnas opportunitates corrumpere: facto, non consulto, in tali periculo opus esse: seque, si pauci adjuvarent, languentibus aliis, impetum in curiam facturum. Naturâ ferox; vehemens, manu promptus [f] erat: maximum bonum in celeritate putabat. [g] Sed Allobroges, ex præcepto Ciceronis,[h] per Gabinium, cæteros conveniunt: ab Lentulo, Cethego, Statilio, item Cassio postulant jusjurandum, quod [i] signatum ad cives perferant: aliter haud facilè eos ad tantum negotium impelli posse. Cæteri nihil suspicantes [k] dant: Cassius semet [l] eò brevi venturum pollicetur, ac paulò antè legatos ex urbe proficiscitur. Len-

INTERPRETATIO.

[1] *Ut per tumultum aditus esset facilior ad consulem et reliquos quibus insidiæ parabantur.*

NOTÆ.

[a] *S. C.*] *Senatûs-consulto*; ita enim mallim legere, quàm, ut habent alii, *ex sociis*, quod invectum ex compendiariâ scribendi ratione. Si tamen retineas *ex sociis*, intellige quosdam ex illis nebulonibus, festinatione suâ deprehensos, conjurationem et socios manifestos fecisse.

[b] *Actionibus.*] *De querelis adversùs conjuratos in senatu habitis.* Gall. *Des procédures.*

[c] *Invidiam.*] Ità ut ille, querimoniis suis, belli auctor videretur.

[d] *Divisa.*] Id est, *Unusquisque sibi hoc aut illud exequendum receperat.*

[e] *Prolatando.*] *En tirant de longue; en différant.*

[f] *Erat.*] Mallem hoc verbum abesset.

[g] *Sed.*] Transitio est.

[h] *Per Gabinium.*] Legatos ille ad conjuratos introducebat.

[i] *Signatum.*] Signum Seu sigillum apposuerunt. *Signatum*; *Cacheté.*

[k] *Dant.*] Jusjurandum, scilicet, signo confirmatum.

[l] *Eò.*] *Ad Allobroges.* Cautus hâc in parte fuit.

tulus cum his T. Vulturtium quemdam [a] Crotoniensem mittit, ut Allobroges, priùs quàm domum pergerent, cùm Catilinâ, datâ atque acceptâ fide, [b] societatem confirmarent. Ipse Vulturtio literas ad Catilinam dat, quarum [c] exemplum infrà scriptum est:

Qui sim, ex eo, quem ad te misi, cognosces. Fac cogites, in quantâ calamitate sis, et memineris, te virum esse: consideres quid tuæ [d] rationes postulent; auxilium petas ab omnibus, etiam ab [e] infimis.

Ad hoc, [f] mandata verbis dat: cùm ab senatu hostis judicatus sit, quo consilio [1] servitia repudiet: in urbe parata esse, quæ jusserit: ne cunctetur ipse propiùs accedere. His rebus ità actis, constitutâ nocte, quà proficiscerentur, Cicero, per legatos cuncta edoctus, L. Valerio Flacco, et C. Pomptino prætoribus imperat, ut in ponte [g] Mulvio, per insidias, Allobrogum [h] comitatus deprehendant: rem omnem aperit, cujus gratiâ mittebantur; cætera, uti facto opus sit, [i] ità agant. Homines [k] militares, sine tumultu [l] præsidiis collocatis, sicuti præceptum erat, occultè pontem obsident. Postquàm ad id loci legati cum Vulturtio venêre, simul [m] utrimquè clamor exortus est: Galli, citò cognito consilio, sine morâ prætoribus se tradunt. Vulturtius primò, cohortatus cæteros, gladio se à multitudine defendit; dein, ubi à legatis desertus est, multa priùs de salute suâ Pomptinum obtestatus, quòd ei notus erat; postremò timidus, ac [n] vitæ diffidens, velut hostibus, sese præto-

INTERPRETATIO.

[1] *Prætereà verbis imperat*, ut dicat Catilinæ, *quâ causâ servos rejiciat, cùm hostis à Senatu judicatus sit.*

NOTÆ.

[a] *Crotoniensem.*] Duæ fuerunt urbes in Italiâ, Croton, aut Crotona, nominatæ, altera in extremâ Calabriâ ad ortum, altera in Umbriâ.

[b] *Societatem.*] Fœdus conjurationis.

[c] *Exemplum.*] Fortè verba non sunt eadem, sed sensus. Causam præbet dubitandi, quòd paulò aliter hæc et similia à Cicerone referuntur in Catilinam: Illumque adeo, si penitùs de hâc conjuratione tibi compertum esse cupis, adibis.

[d] *Rationes.*] Ex Cicerone vim vocis istius cognosces: Ità vero illam reddit, *Cogita quem in locum sis progressus, et vide quid jam tibi sit necesse.* Gallicè. *Les mesures que vous avez prises, l'état pe vos affaires.*

[e] *Infimis.*] *Servis.*

[f] *Mandato.*] Quæ perferret ad Catilinam. Gall. *Il lui recommanda de lui dire de bouche.*

[g] *Mulvio.*] Vocatur hodiè *ponte molle.* Distat ab urbe duobus millibus passuum, plùs minus.

[h] *Comitatus.*] *Omnes eos qui Allobroges comitarentur.*

[i] *Ità agant.*] Imperat ut pro re natâ consilium capiant. *Qu' ils prissent leurs mesures selon qu' ils le jugeroient à propos.*

[k] *Militares.*] Ejusmodi expeditionibus assueti.

[l] *Præsidiis.*] In villas proximas bipartiti sunt, referente Cicerone, qui Vulturtio insidias fecerunt; ut Tiberis inter eos, et pons interesset.

[m] *Utrimque.*] Scilicet statìm cognovit Vulturtius, dolos et insidias subesse.

[n] *Vitæ diffidens.*] Timens ne in loco interficeretur.

ribus dedit. Quibus rebus confectis, omnia properè per nuncios consuli declarantur. At illum ingens cura atque lætitia simul occupavêre. Lætabatur intelligens, conjuratione patefactâ, civitatem periculis ereptam esse. Porrò autem anxius erat, in maximo scelere tantis civibus deprehensis, quid facto opus esset: [1] pœnam illorum sibi [a] oneri, impunitatem perdendæ reipublicæ fore. Igitur [b] confirmato animo, vocari ad sese jubet Lentulum, Cethegum, Statilium, Gabinium, itemque Ceparium [c] Tarracinensem, qui in Apuliam ad concitanda servitia proficisci parabat. Cæteri sine morâ veniunt. Ceparius, paulò antè domo egressus, cognito [d] indicio, ex urbe profugerat. Consul Lentulum, quòd prætor erat, [2] ipse manus tenens, in senatum perducit; reliquos cum custodibus in ædem Concordiæ venire jubet. Eò senatum advocat, magnâque frequentiâ ejus [e] ordinis Vulturtium [f] cum legatis introducit: Flaccum prætorem scrinium cum literis, quas à legatis acceperat, eòdem adferre jubet. Vulturtius interrogatus [g] de itinere, de literis, postremò quid, [3] aut quâ de [h] causâ consilii habuisset; primò fingere alia omnia, dissimulare de conjuratione; pòst, ubi [i] fide publicâ dicere jussus est, omnia, uti gesta erant, aperit: se paucis antè diebus à Gabinio, et Cepario socium ascitum: nihil ampliùs scire, quàm legatos: tantummodò audire solitum ex Gabinio, P. Autronium, Ser. Sullam, L. Vargunteium, multos prætereà in eâ conjuratione esse. Eadem Galli fatentur: at Lentulum dissimulantem [4] coarguunt, præter literas, sermonibus, quos ille habere solitus erat, ex libris [k] Sibyllinis, regnum Romæ tribus

INTERPRETATIO.

[1] Cogitabat *supplicium illorum futurum sibi oneri, impunitatem perdendæ reipublicæ.*

[2] *Consul ipse tenens Lentulum manu, quia prætor erat, eum deducit in senatum.*

[3] *Vulturtius interrogatus de itinere, de literis, postremò quid consilii habuisset, aut quâ de causâ illud cepisset, primò cæpit fingere alia omnia.*

[4] *At convincunt Lentulum dissimulantem, præter literas, sermonibus, quos ille habere solitus erat.*

NOTÆ.

[a] *Oneri.*] Quemadmodum fuit, nam ideò posteà in exilium actus est.

[b] *Confirmato.*] Ad id corroborato, ut conjurati punirentur.

[c] *Tarracinensem.*] Tarracina urbs est Volscorum maritima, ab urbe Româ ad ortam.

[d] *Indicio.*] *Ayant découvert la trame: Ayant eu le vent de ce que l'on faisoit.*

[e] *Ordinis.*] Senatorii, scilicet. Gall. *L'Assemblée étant fort complète.*

[f] *Cum legatis.*] Allobrogum, scilicet, Cicero dicit non introductos fuisse eos unà cum Vulturtio.

[g] *De itinere.*] Quòd iret, cur noctu: monet enim Cicero sub vesperam missos fuisse, qui eum cnm cæteris deprehenderunt.

[h] *Causâ.*] Quamobrem nefaria consilia con rà rempublicam cepisset.

[i] *Fide publicâ.*] Id est, *impunitate promissâ, si verum diceret.*

[k] *Sibyllinis.*] Fuerunt Sibyllæ virgines fatidicæ, quarum una, quæ Erythrea dicta est, ab origine, urbe scilicet *Erythris*, in Ioniâ, et Cumana, ab habitatione urbis in Campaniâ, quæ dicitur *Cumæ*, libros tres Tarquinio obtulit, quorum auctoritas tanquam divinitùs missorum oraculorum, apud Romanos sacrosancta fuit.

[a] Corneliis portendi: Cinnam, atque Sullam antè; se tertium esse, cui [b] fatum foret urbis potiri: prætereà, ab [c] incenso Capitolio illum esse vigesimum annum, quem sæpè ex prodigiis [d] haruspices respondissent bello civili cruentum fore. Igitur, perlectis literis, cum priùs omnes signa sua cognovissent, senatus decernit, ut, [e] abdicato magistratu, Lentulus, itemque cæteri, in [f] liberis custodiis habeantur. Itaque Lentulus P. Lentulo Spintheri, qui tùm [g] ædilis erat, Cethegus Q. Cornificio, Statilius C. Cæsari, Gabinius M. Crasso, Ceparius (nam is paulò antè ex fugâ retractus erat) Cn. Terentio senatori traduntur. Intereà plebes, conjuratione patefactâ, quæ primò cupida rerum novarum nimis bello favebat, mutatâ mente, Catilinæ consilia exsecrari, Ciceronem ad cœlum tollere; velut ex servitute ereptà, gaudium atque lætitiam agitabat. Namque alia belli facinora [1] prædæ magìs, quam detrimento fore; incendium verò crudele, immoderatum, ac sibi maximè calamitosum putabat; quippè cui omnes copiæ in [i] usu quotidiano, et cultu corporis erant. Post eum diem quidam L. Tarquinius ad senatum adductus erat, quem, ad Catilinam proficiscentem, ex itinere retractum aiebant. Is, cùm se diceret de conjuratione indicaturum, si fides publica data esset, jussus à consule, quæ sciret, edicere, eadem ferè, quæ Vulturtius, de paratis incendiis, de cæde bonorum, de itinere hostium, senatum edocet: prætereà, se missum à M. Crasso, [k] qui Catilinæ nunciaret, ne eum Lentulus, et Cethegus, aliique ex conjuratione deprehensi terrerent; eòque magìs properaret ad urbem accedere, quò et [l] cæterorum animos reficeret, et illi faciliùs è periculo eriperentur. Sed, ubi Tarquinius Crassum nominavit, hominem nobilem, maximis divitiis, summâ potentiâ; alii rem incredibilem rati; pars, tametsi verum existimabant, ta-

INTERPRETATIO.

[1] *Namque plebes putabat alia belli facinora fore magìs prædæ quàm detrimento.*

NOTÆ.

[a] *Corneliis.*] Id est, *tribus hominibus, qui ex clarissimâ Corneliorum gente essent oriundi.*

[b] *Fatum.*] *A qui la destinée promettoit l' Empire.* Fati verò nomine indeclinabilis intelligitur series, et rerum cancatenatio.

[c] *Incenso.*] Primò: nam ter templum illud incendio eversum est.

[d] *Haruspices.*] Illi erant, qui ex inspectis harugis, sive hostiis, futura prædicebant.

[e] *Abdicato.*] Antè tempus deposito.

[f] *Liberis.*] Liberis custodiis detinetur, qui non in publicum carcerem detruditur, sed cuipiam asservandus reus committitur.

[g] *Ædiles.*] Magistratus erant Ædiles, qui ædificia curabant, et ludos solemnes itemque annonam, ut liquet ex Cicerone.

[h] *Lætitiam.*] Addit ad gaudium, quòd corporis gestu demonstratur.

[i] *Usu.*] Id est, *in iis rebus, quarum usus erat quotidianus*; *quibusque carere non poterant.* Ideo plebi incendium crudele visum est.

[k] *Qui.*] Pro *ut*. Optimè.

[l] *Cæterorum.*] Ut conjuratis, iis, scilicet, qui deprehensi non erant, animum relevaret.

men, quia in tali tempore tanta vis hominis magìs leniunda, quàm [1] exagitanda, videbatur, plerique Craſſo ex negotiis privatis obnoxii, conclamant, indicem falſum eſſe; deque eâ re poſtulant utì [2] referatur. Itaque, Cicerone [a] conſulente, [b] frequens ſenatus decernit, Tarquinii indicium falſum videri, eumque in vinculis retinendum; neque ampliùs poteſtatem [c] faciundam, niſi de eo indicaret, cujus conſilio tantam rem eſſet mentitus. Erant eò tempore, qui exiſtimarent, indicium illud à P. Autronio machinatum, quò faciliùs, [3] appellato Craſſo, [d] per ſocietatem periculi reliquos illius potentiâ tegeret. Alii Tarquinium à Cicerone [e] immiſſum aiebant, ne Craſſus, more ſuo, ſuſcepto malorum patrocinio, remp. conturbaret. Ipſum Craſſum ego poſteà prædicantem audivi, tantam illam contumeliam ſibi ad Cicerone impoſitam. Sed iiſdem temporibus Q. [f] Catulus, et C. [g] Piſo neque gratiâ, neque precibus, neque pretio Ciceronem impellere quivêre, uti per Allobroges, aut alium indicem C. [h] Cæſar falsò nominaretur. Nam uterque cum illo graves inimicitias exercebant: Piſo, [i] oppugnatus in judicio repetundarum, propter cujuſdam [k] Tranſpadani ſupplicium injuſtum; Catulus ex petitione [l] pontificatûs odio incenſus, quòd, extremâ ætate, maximis honoribus uſus, ab [m] adoleſcentulo Cæſare [n] victus diſceſſerat,

INTERPRETATIO.

[1] *Quia tanta potentia* illius *hominis videbatur magìs mulcenda, quàm irritanda.*

[2] *Poſtulant, ut de eo ſermo habeatur denuò in Senatu.*

[3] *Ut, Craſſo inter conjuratos recenſito, potentia illius tegeret reliquos, cum ipſe in idem periculum adductus eſſet.*

NOTÆ.

a *Conſulente.*] *Préſidant, et recucillant les voix.*

b *Frequens.*] Illud eſt, quod ſuprà dixit, *magna frequentia ejus ordinis.*

c *Faciundam.*] Ulteriùs, ſcilicet, loquendi in Senatu; aut quicquam de conjuratione dicendi.

d *Per ſocietatem.*] Ut tùm ille, eodem ſupplicio multandus potentiâ ſuâ evaderet; cæteri, qui in eodem eſſent reatu, damnari non poſſent.

e *Immiſſum.*] Delegatam. Gall. *Attiré, Apoſté.*

f *Catulus.*] Hic ille fuit, omnium confeſſione princeps Senatûs; cui, cùm bellum maritimum Pompeio committendum, dehortaretur, addidiſſetque. *Si quid huic acciderit, quem in ejus locum ſubſtituetis?* Succlamavit univerſa concio, *Te quidem Catule.*

g *Piſo.*] Hic eſt quem Cicero defendit: Conſul fuit cum Glabrione, deinde Galliam adminiſtravit, ubi Tranſpadanum, de quo nunc agitur, morte affecit.

h *Cæſar.*] Julius eſt, primus Imperatorum.

i *Oppugnatus.*] Accuſationem intentaverat Cæſar contra ipſum.

k *Tranſpadani.*] Padus fluvius eſt in Italiæ parte ſupremâ, quam Galliæ veteres accenſebant. Tranſpadanus eſt qui trans Padum habitat, Romæ habitâ ratione.

l *Pontificatus.*] In maximo fuit honore apud Romanos Pontificum dignitas, præſertìm verò Pontificis maximi, de quâ nunc agitur.

m *Adoleſcentulo.*] Nato tamen 35, aut 36 annos circiter. Ut verò te minùs moveat hæc appellatio, à te velim obſervari, iſthuc dictum eſſe cum comparatione ad ætatem Catuli, et quodammodo ex ipſius perſonâ.

n *Victus.*] A Pontificatu excluſus.

Res autem [a] opportuna videbatur, quòd is, [b] privatìm, egregiâ liberalitate: publicè, maximis muneribus, grandem pecuniam debebat. Sed ubi consulem ad tantum facinus impellere nequeunt, ipsi [c] singillatim circumeundo, atque ementiendo quæ se ex Vulturtio, aut Allobrogibus audîsse dicerent, magnam illi invidiam conflaverant; usque adeò, uti nonnulli equites R. qui, presidii causâ, cum telis erant circum ædem Concordiæ, seu periculi magnitudine, seu animi [d] mobilitate impulsi, quò studium suum in remp. clarius esset, egredienti ex senatu Cæsari gladio minitarentur. Dum hæc in Senatu aguntur, et dum legatis Allobrogum, et T. Vulturtio, [1] comprobato eorum indicio, præmia decernuntur, liberti, et pauci ex clientibus Lentuli, diversis [e] itineribus, opifices, atque servitia in vicis ad eum eripiendum solicitabant: partim exquirebant [f] duces multitudinum [2] qui pretio rempub. vexare soliti erant. Cethegus autem per nuncios [g] familiam, atque libertos suos, lectos, et exercitatos in audaciam, orabat, utì grege facto, cum telis ad sese irrumperent. Consul, ubi ea parari cognovit, dispositis præsidiis, utì res atque tempus monebat, convocato senatu refert, quid de his fieri placeat, qui in custodiam traditi erant. Sed eos paulò antè frequens senatus judicaverat contra remp. fecisse. Tum D. Junius Silanus, primus sententiam rogatus, quòd eo tempore consul designatus erat, de his qui in custodiis tenebantur, et præstereà de L. Cassio, P. Furio, P. Umbreno, Q. Annio, si deprehensi forent, supplicium sumendum decreverat: isque posteà permotus oratione C. Cæsaris, [h] pedibus in sententiam Ti. Neronis iturum se dixerat; quòd de eâ re, [i] præsidiis additis, referendum censuerat. Sed Cæsar, ubi ad eum ventum est, rogatus sententiam à consule, [k] hujuscemodi verba locutus est:

INTERPRETATIO.

[1] *Indicio eorum pro vero recognito.*

NOTÆ.

[a] *Opportuna.*] Id est, *conjurâsse Cæsarem facile erat creditu.* Gall. *La chose paroissoit plausible; vrai semblable.*

[b] *Privatim.*] *Par une dépense magnifique dans sa maison.*

[c] *Singillatim.*] *Les uns d'un côté, les autres d'un autre.*

[d] *Mobilitate.*] *Légèreté de jeunes gens.* Hos alicubi Cicero insigniter, et propè tanquam Catilinæ socios notat.

[e] *Itineribus.*] Id est, *hîc et illîc omnibus modis conabantur quosvis ad patronum eripiendum incitare.*

[f] *Duces multitudinum.*] Illi sunt qui otiosis nebulonibus, quales plurimi sunt in magnis urbibus, imperant, quia ipsi ad omnem nequitiam maximè sunt exercitati.

[g] *Familiam.*] Id est, *omnes suos servos.*

[h] *Pedibus.*] Quandoque hoc modo sententiam suam aperiebant: Cùm ex Senatoribus aliquis suam dixisset, quibus ea probabatur, illi in eundem locum cum ipso discedebant: atque ea ratio vocabatur, *Per discessionem.*

[i] *Præsidiis.*] Custodum numero circa eorum domos adaucto, quibus Lentulus et reliqui commissi fuerant: Itemque urbe vigiliis bene firmatâ.

[k] *Hujuscemodi.*] Neque enim iisdem omnino verbis Cæsar usus est; sed in hunc sensum orationem habuit.

Omnis homines, P. C. qui de rebus [a] *dubiis consultant, ab odio, amicitiâ, irâ, atque misericordiâ vacuos esse decet. Haud facilè animus verum providet, ubi illa officiunt: neque quisquam omnium lubidini simul et* [1] *usui paruit. Ubi intenderis ingenium, valet: Si lubido possidet,* [b] *ea dominatur, animus nihil valet: Magna mihi copia est memorandi P. C. qui reges, aut qui populi, irâ, aut misericordiâ impulsi, malè consuluerint: sed ea malo dicere, quæ majores nostri contra lubidinem animi sui, rectè atque ordine fecêre. Bello Macedonico, quod cum rege* [c] *Perse gessimus,* [d] *Rhodiorum civitas, magna, atque magnifica, quæ populi R. opibus* [e] *creverat, infida, atque adversa nobis fuit: sed postquam, bello* [f] *confecto, de Rhodiis consultum est, majores nostri, ne quis* [g] *divitiarum magis, quàm injuriæ bellum inceptum diceret, impunitos eos dimisêre. Item bellis* [h] *Punicis omnibus, cùm sæpè Carthagenienses et in pace, et per inducias multa* [i] *nefanda facinora fecissent, numquam ipsi per occasionem talia fecêre: magìs, quod se dignum foret, quàm quod in illos jure fieri posset, quærebant. Hoc item vobis providendum est, P. C. ne* [k] *plùs valeat apud vos P. Lentuli, et cæterorum scelus, quàm vestra dignitas; neu magis iræ vestræ, quàm famæ, consulatis. Nam si digna pœna pro factis eorum reperitur,* [l] *novum consilium approbo: sin magnitudo sceleris omnium* [m] *ingenia exsuperat,* [n] *iis utendum censeo, quæ legibus comparata sunt. Plerique eorum, qui ante me sententias dixerunt,* [o] *compositè atque magnificè, casum*

INTERPRETATIO.

[1] *Nequè quisquam omnium simul fecit ea quæ lubido, et ea quæ utilitas suasit.*

NOTÆ.

[a] *Dubiis.*] *Délicates et difficiles.*

[b] *Ea dominatur.*] Istud opus esset oculis semper obversari.

[c] *Perse.*] Macedonum rex fuit ultimus Perses, seu Perseus, filius Philippi, à P. Æmilio in triumphum ductus..

[d] *Rhodiorum.*] Rhodus insula est maris Mediterranei, Soli olim sacra, ubi et ejus fuit Colossus. Sita est ad angulum minoris Asiæ Occidentalem.

[e] *Creverat.*] Rhodii Romanis auxilio bello Syriaco adversus Antiochum fuerant; quo devicto, illis quasdam civitates de ejus regno Pop. Romanus concessit.

[f] *Confecto.*] Rege Perse debellato.

[g] *Divitiarum.*] *Causa* supple, *Ne quis crederet magìs inceptum bellum desiderio divitiarum, quàm ulciscendæ injuriæ.*

[h] *Punicis.*] Adversùs Carthaginienses, qui et *Pœni* dicti sunt.

[i] *Nefando.*] Cùm, verbi gratiâ, Cornelio Asinæ consuli et legato, catenas injecerunt.

[k] *Plùs valeat.*] Id est, *prospiciendum est, ne dum plus æquo in pœnâ conjuratis pro merito infligendâ, attenti eritis, minùs quid vobis dignum sic videatis.*

[l] *Novum.*] Ut, scilicet, conjurati, contrà morem et leges, eâ causâ paratas, morte multentur.

[m] *Ingenia.*] Ita ut pœna non possit satìs gravis excogitari.

[n] *Iis.*] *Exilio,* aut *Carcere.*

[o] *Compositè.*] Istud invidiosè dictum. Gall, dicerèmus, *Ils ont fait paroître leur bel esprit a, &c. Ils nous ont fait de beaux discours touchans, &c.*

reipublicæ miserati sunt: quæ belli sævitia esset, quæ victis acciderent, enumeravêre: rapi virgines, pueros; divelli liberos à parentum complexu; matres familiarum pati, quæ victoribus collibuissent; fana, atque domos expoliari; cædem, incendia fieri; postremò armis, cadaveribus, cruore, atque luctu, omnia compleri. Sed, per Deos immortales, quò illa oratio pertinuit? An, uti vos infestos conjurationi faceret? [a] *Scilicet, quem res tanta atque tam atrox, non permovit, eum oratio accendet! Non* [b] *ita est: neque cuiquam mortalium injuriæ suæ parvæ videntur: multi eas* [c] *graviùs æquo habuêre. Sed* [d] *alia aliis licentia est, P. C. Qui* [e] *demissi in obscuro vitum agunt, si quid iracundiâ deliquêre, pauci sciunt; fama, atque fortuna eorum pares sunt: qui magno imperio præditi, in excelso ætatem agunt, eorum facta cuncti mortales novêre. Ita* [f] *in maximâ fortuna minima licentia est. Neque* [g] *studere, neque odisse, sed minimè irasci decet. Quæ apud alios iracundia dicitur, ea, in imperio, superbia, atque crudelitas appellatur. Equidem ego sic existimo, P. C. omnes cruciatus minores, quàm facinora illorum, esse. Sed plerique mortales* [h] *postrema meminêre; et* [i] *in hominibus impiis, sceleris eorum obliti, de pœnâ* [k] *disserunt, si ea paulò severior fuerit. D.* [l] *Silanum, virum fortem atque strenuum, certè scio, quæ dixerit,*

NOTÆ.

[a] *Scilicet.*] Responsio est obliqua et amara, ut ostendat, non modò Senatores opus non esse conjuratis infestos facere; sed insuper inutilia esse quæcumque alii eâ gratiâ dixissent.

[b] *Ita est.*] Interrogationi expressæ non respondet, *An uti vos infestos conjurationi faceret?* Sed intellectæ, *An quia non estis infesti conjurationi?* Operosa est hæc oratio, quia Cæsar, apertè, quæ sentiebat et optabat, proloqui minùs audebat.

[c] *Graviùs.*] Gall. *Ont porté leur ressentimens plus loin qu'il ne falloit.*

[d] *Alia.*] Id est, *non omnes, uno et eodem modo ulcisci decet injurias.*

[e] *Demissi.*] *Homines ignobiles qui in turbâ latent.*

[f] *In maximâ.*] Nihil magìs verum et æquum est; interim secus planè inter homines evenit: Nam ut quisque in sublimi positus est, ità plerumque se ille putat malè faciundi licentia adeptum esse.

[g] *Studere.*] Nota pro *favere.*

[h] *Postrema.*] Pœnam scilicet, quæ impiis infligitur.

[i] *In hominibus.*] Hoc est, *cum de iis agitur.*

[k] *Disserunt.*] In malam partem, scilicet, adversus eos qui nocentes pœnæ addixerunt.

[l] *Silanum.*] Nominis proximitas in memoriam revocat quæ ego vidi, imò et expertus sum, de istorum, quos nos *bonos homines* vocamus, mollitiâ, et animi imbecillitate. Non possis pejores alios rerum publicarum administrationi præficere, quippe qui obvio cuique affectatæ suæ plerumque sanctitatis admiratori, non omnes modò verè bonos, et strenuos spoliandos et lacerandos objiciunt; sed et seipsos tandem, cum suâ ineptâ lenitate, perversis insidiatoribus deridendos propinant. Bonitas ista pravitas est semper et sæpè nequitia, atque satiùs esset ab uno malo regi, quàm à bono, mille latronibus tradito. Hunc vide, quæso, Silanum, quò abducant Cæsaris laudes flagitiosæ. Primò optimè censuerat capite multandos parricidas, qui Patriæ interitum moliti fuerant: Non priùs accedit callidus assentator, qui quatuor verbis gratiam init, quàm ille transversus ridiculè sententiam mutat, atque liberandos finit, qui posteà urbem ferro et igne devastent. Optimè ineptam et pravam, de quâ diximus, levitatem, in Adelphis, pingit et illudit Terentius.

lica adolevit, et multitudine civium factiones valuêre, [a] *circumveniri innocentes, alia hujuscemodi fieri cæpêre: tunc lex Porcia, aliæque leges paratæ sunt, quibus legibus exsilium damnatis permissum est. Hanc ego causam, P. C. quò minùs consilium novum capiamus in primis magnam puto. Profectò virtus, atque sapientia major in illis fuit, qui ex parvis opibus tantum imperium fecêre, quàm in nobis, qui ea benè parta vix retinemus.* [b] *Placet igitur eos dimitti, et augeri exercitum Catilinæ? Minimè: sed ita censeo: publicandas eorum* [c] *pecunias, ipsos in vinculis habendos* [d] *per municipia, quæ maximè opibus valent: neu quis de his posteà ad senatum referat, neve* [e] *cum populo agat; qui aliter fecerit, senatum existimare, eum contrà rempublicam et salutem omnium facturum.*

Postquam Cæsar dicendi finem fecit, cæteri [f] verbo alius alii, variè assentiebantur: at M. Porcius [g] Cato rogatus sententiam, hujuscemodi orationem habuit:

Longè mihi alia mens est, P. C. cùm res, atque pericula nostra considero, et cùm sententias nonnullorum mecum ipse reputo. Illi mihi disseruisse videntur de pœnâ eorum, qui patriæ, parentibus, [h] *aris, atque focis suis bellum paravêre. Res autem monet, cavere ab illis magìs, quàm, quid in illos statuamus, consultare. Nam cætera maleficia tum* [i] *perse-*

NOTÆ.

[a] *Circumveniri.*] Id est, *per fraudem in vitæ periculum adduci.* Tacitè autem indicare voluit Cæsar, conflatum fuisse crimen conjurationis, aut saltem ab inimicis auctum; ut eò faciliùs ad eas leges descenderet, quibus vitæ civium, ut noxiorum, consulebantur.

[b] *Placet.*] Occurrit objectioni.

[c] *Pecunias.*] Eo nomine omnia bona veniunt. *Qu'il faut confisquer tout leur bien.*

[d] *Per municipia.*] Quos in carcerem conjicere nolebant, eos vel militibus, vel fidejussoribus, vel magistratibus custodiendos tradebant, vel eos per oppida Italiæ dividebant: Atque his periculum maximum erat si rei evaderent, ita ut oppidani pro hostibus et perduellibus haberentur, sicuti à Dione observatum est.

[e] *Cum populo.*] Provocatio erat ad populum; adeòque potuissent conjurati, gratiâ et amicorum potentiâ, liberari, rogando atque supplicando.

[f] *Verbo.*] Elliptica oratio: sic intellige. *Hic et alius in sententiam hujus aut illius senatoris veniebat, seu pedibus eundo, seu verbo et voce:* Atque ita variè assentiebantur, seu modum ferendi suffragium, seu ipsum suffragium spectes.

[g] *Cato.*] Hic fuit minor, Uticensis dictus, quòd Uticæ se suâ cæde cruentaverit, Pronepos illius Catonis Censorii dicti.

[h] *Aris.*] Per aras, templa; per focos, domos privatas intelligit. Cæterum isthâc enumeratione Cato non tacitè, sed prorsus reos damnat, iisque qui antè se sententiam suam dixerant, invidiam creat. Vehemens est hæc oratio, et propemodum dixerim, divina. Figuras habet et aculeos summâ cum dignitate conjunctos. Cùm videas, censeas; sed memineris, Silanum consulem designatum, oratione Cæsaris permotum, sententiam, quod turpissimum fuit, mutâsse; senatum ad misericordiam delapsum esse; denique Catonem admodum adolescentem inter postremos sententiam rogatum fuisse: ut, scilicet, tam gravis ejus censura, qui eâ digni essent, senatum ipsum universum haberet.

[i] *Persequare.*] Id est, *Quilibet magistratus ulcisci possit.*

quare, ubi facta ſunt; hoc, niſi provideris, ne accidat, ubi evenit, fruſtrà judicia implores. Captâ urbe, nihil ſit reliqui victis. Sed, per Deos immortales, vos ego appello, qui ſemper domos, villas, ſigna, [a] *tabulas veſtras pluris, quàm rempublicam feciſtis; ſi iſta,* [b] *cujuſcumque modi ſint, quæ* [c] *amplexamini, retinere; ſi voluptatibus veſtris otium præbere vultis; expergiſcimini aliquando, et* [d] *capeſſite rempublicam. Non agitur de vectigalibus, non de* [e] *ſociorum injuriis; libertas, et anima noſtra in dubio eſt. Sæpenumerò, P. C. multa verba in hoc* [f] *ordine feci: ſæpè de luxuriâ, atque avaritiâ noſtrorum civium quæſtus ſum: multoſque mortales eâ causâ adverſos habeo: qui mihi, atque* [g] *animo meo nullius unquam delicti gratiam feciſſem, haud facilè alterius* [h] *lubidini malè facta condonabam. Sed,* [i] *ea tametſi vos parvi pendebatis, tamen reſpublica firma erat:* [k] *opulentia negligentiam tolerabat. Nunc verò non id agitur, boniſne, an malis moribus vivamus; neque, quantum, aut quàm magnificum imperium populi Romani ſit; ſed,* [l] *hæc cujuſcumque modi videntur, noſtra, an, nobiſcum unà, hoſtium futura ſint. Hîc mihi* [m] *quiſquam manſuetudinem, et miſericordiam nominat? Jam pridem equidem nos vera rerum vocabula* [n] *amiſimus.* [1] *Quia, bona aliena largiri,* liberalitas; *malarum rerum audacia,* fortitudo *vocatur;*

INTERPRETATIO.

[1] *Quia* largiri bona aliena *vocatur* liberalitas; audacia malarum rerum *vocatur* fortitudo, *eâ re reſpublica ad ultimas anguſtias redacta eſt.*

NOTÆ.

[a] *Tabulas.*] Pictas intellige. *Des tableaux.*

[b] *Cujuſcumque.*] Cato Stoicus fuit; adeò quæ fortunæ bona, quæ vocant, reverâ bona eſſe aut mala dicere noluit. Verùm hîc inſuper quædam latet exprobratio, quâ nimiæ divitiarum cupiditatis Romanos arguit.

[c] *Amplexamini.*] Id eſt, *Aſſiduè et maximè cum ſtudio amplectimini.*

[d] *Capeſſite.*] Id eſt, *ejus curam ſuſcipite.*

[e] *Sociorum.*] Id eſt, *quæ ab ipſis acceptæ fuerint.*

[f] *Ordine.*] Senatorio. Fuit alter equeſtris, tertius plebeius.

[g] *Animo.*] Per animum, appetitus intelligit, qui in Catone, quia temperati erant, benè animi nomine honeſto appellantur.

[h] *Lubidini.*] Jam notantur appetitus, prout efferæni in omne ruunt flagitium.

[i] *Eâ.*] Quæ ego verba feci, intellige, in ſenatu contrà eorum pravitatem.

[k] *Opulentia.*] Id eſt, *immenſa auctoritas et potentia, itemque divitiæ P. Romani patiebantur nos aliquantò negligentiùs imperium agitare.* Veriſſimè Cato: nam neque uno momento conduntur quæ occidunt, neque uno momento quietem nanciſcuntur corpora quibus motus impreſſus eſt, præſertìm ſi illis moles non deſit.

[l] *Hæc.*] Eadem quæ ſuprà memoravit, cum his ipſis terminis uſus eſt.

[m] *Quiſquam.*] Invidiosè.

[n] *Amiſimus.*] Verecundè et ingeniosè admodum mores capit corruptos: ſenſus eſt enim, Romanos, (in quorum numero, ut invidiam declinet, ſeipſum involvit) virtutis ſub ſpecie vitia ſectari.

bello Gallico filium suum; quòd is [a] contra imperium in hostem pugnaverat, necari jussit. Atque ille egregius adolescens immoderatæ fortitudinis morte pœnas dedit. Vos, de crudelissimis parricidis quid statuatis, cunctamini? Videlicet vita cætera eorum huic sceleri [b] obstat. Verum parcite dignitati Lentuli, si ipse pudicitiæ, si famæ suæ, si diis, aut hominibus unquam ullis pepercit. Ignoscite Cethegi adolescentiæ, nisi iterum jam patriæ bellum fecit. Nam quid ego de Gabinio, Statilio, Cepario loquar? Quibus si quidquam pensi unquam fuisset, [c] non ea consilia de rep. habuissent. Postremò, P. C. si me hercle peccato [d] locus esset, facilè paterer vos ipsâ [e] re corrigi, quoniam verba contemnitis. Sed undiquè circumventi sumus: Catilina cum exercitu faucibus urget: alii intra mœnia, atque in sinu urbis sunt hostes. Neque parari, neque consuli quidquam occultè potest: quò magìs properandum est. Quare ita ego censeo: cùm nefario consilio sceleratorum civium resp. in maxima pericula venerit; hique indicio T. Vulturtii, et legatorum Allobrogum convicti, confessique sint, cædem, incendia, aliaque fœda atque crudelia facinora in cives, patriamque paravisse; de confessis, sicuti de [f] manifestis rerum capitalium, [g] more majorum, supplicium sumendum.

Postquam Cato assedit, consulares omnes, itemque senatûs magnâ pars, sententiam ejus laudant; virtutem animi ad cœlum ferunt; alii alios increpantes timidos vocant; Cato clarus atque magnus habetur: senati decretum fit, sicut ille censuerat. Sed mihi, multa legenti, multa audienti, quæ populus Romanus domi, militiæque, mari, atque terrâ præclara facinora fecit, fortè lubuit attendere, quæ res maximè tanta negotia sustinuisset. Sciebam, sæpenumero [1] parvâ manu cum magnis legionibus hostium contendisse; cognoveram parvis copiis bella gesta cum opulentis regibus; ad hoc, sæpè fortunæ [h] violentiam toleràsse:

INTERPRETATIO.

[1] *Sciebam P. Romanum sæpè certàsse parvo exercitu tum magnis legionibus hostium.*

NOTÆ.

[a] *Contrà.*] Non equidem *contrà*, sed *fine* imperio; nisi quòd in bello, is contrà imperium facit, qui absque eo aliquid audet.

[b] *Obstat.*] Prout id factum illo Horatio, cujus crimen intra gloriam fuit, ut loquitur Florus. Gall. diceremus: *Contrebalancé.*

[c] *Non ea.*] Hoc est, *tam nefaria.* Verissimè dictum: nam per gradus ad extremam nequitiam descenditur; quod adolescentibus maximè notandum est.

[d] *Locus esset.*] Id est, *si postquam patratum fuisset facinus conjuratorum, res posset ad salutem converti.*

[e] *Re corrigi.*] Hoc est, *damno et incommodis, quæ ex conjuratorum facinore in vos redundarent.*

[f] *Manifestis.*] Illi sunt, quos crimen admisisse constat.

[g] *More.*] Priusquam leges paratæ essent pro tergo et capite civium.

[h] *Violentiam.*] Cùm, verbi gratiâ, adversus Samnites, Gallos, Pyrrhum, Annibalem, bellum gesserunt.

facundiâ Græcos, gloriâ belli Gallos, ante Romanos fuisse. Ac mihi, multa [1] agitanti, constabat, paucorum civium egregiam virtutem cuncta patravisse; eoque factum, uti divitias paupertas, multitudinem paucitas superaret. Sed, postquam luxu, atque desidiâ, civitas corrupta est, [2] rursus resp. magnitudine suâ, imperatorum atque magistratuum vitia [a] sustentabat; [3] ac, sicuti effœtâ parente, multis tempestatibus haud sanè quisquam Romæ virtute magnus fuit. Sed, memoriâ meâ, ingenti virtute, diversis moribus fuêre viri duo, M. Cato, et C. Cæsar; quos, quoniam res obtulerat, silentio præterire non fuit consilium, quin utriusque naturam, et mores, quantum ingenio possem, aperirem. Igitur his [b] genus, ætas, eloquentia propè æqualia fuêre; magnitudo animi par, item gloria; sed alia alii. Cæsar beneficiis, ac munificentiâ, magnus habebatur; integritate vitæ Cato. Ille mansuetudine, et misericordiâ clarus factus; huic severitas dignitatem addiderat. Cæsar, [c] dando, sublevando, ignoscendo; Cato, nihil [d] largiendo, gloriam adeptus est. In altero [e] miseris perfugium; in altero malis pernicies. Illius facilitas, hujus constantia laudabatur. Postremò, Cæsar in animum induxerat, laborare, vigilare, negotiis amicorum intentus, sua negligere, nihil denegare, quod dono dignum esset, sibi magnum imperium, exercitum, bellum novum, exoptabat, ubi virtus enitescere posset. At Catoni studium [f] modestiæ, decoris, sed maximè severitatis, erat. Non divitiis cum

INTERPRETATIO.

[1] *Et constabat mihi multa sedulò cogitanti, paucorum civium egregiam virtutem cuncta patrâsse.*

[2] *Ex adverso respublica sustentabat magnitudine suâ vitia imperatorum.*

[3] *Et, sicuti* Roma *mater effæta, et lassata fuisset, non fuit sanè quisquam Romæ magnus virtute, per multas tempestates.*

NOTÆ.

[a] *Sustentabat.*] Id est, *Tanta erat reipublicæ opulentia, ut magistratuum negligentia et inertia, ea non intercideret; sed eorum vitia magnitudine suâ quodammodo absorberet.*

[b] *Genus.*] Catonis genus principium dignitatis et gloriæ à proavo Catone Censorio sumpsit: Cæsar verò ab Iulo Æneæ filio, Æneas à Venere, quæ ipsum ex Anchise genuit, natales repetebat. Sed, ut vides, quæ adulatio ex fabulis invexerat, gravis auctor à rei veritate segregavit.

[c] *Dando.*] Noluit dicere *largiundo*, quod in vitium verteretur, verùm usus est Gerundio quod vim habet frequentativam. Quod ad rem idem dicit; sed sermo honestus est.

[d] *Largiendo.*] Non dixit *dando*, ne videretur Cato tenax et avarus, sed *largiendo*; ut quibus largitionibus alii populi gratiam et suffragia emendicabant, ab iis ille integer cognosceretur.

[e] *Miseris.*] Imò et malis, nam utrisque Cæsar favebat: sed illud dissimulat Sallustius, qui et ipse, in his, à Julio sustentatus fuerat. Nonne modò largitionum Cæsaris invidiam honesto nomine declinavit? Egregius artifex, quem nemo non virum sanctissimum credat, nisi aliundè notus sit.

[f] *Modestiæ.*] Vide quid sit modestia ex opposito Cæsaris ingenio agitato, elato, ambitioso.

divite, neque factione cum factioso; sed cum strenuo, virtute, cum modesto pudore, cum innocente, [a] abstinentiâ certabat: esse, quàm videri, bonus malebat; ita, quò minùs gloriam petebat, eò magis adsequebatur. Postquam, uti dixi, senatus in Catonis sententiam discessit, consul optumum factu ratus, [b] noctem, quæ instabat, antè capere, ne quid eo spatio novaretur, [c] triumviros, quæ supplicium postulabat, parare jubet; ipse, presidiis dispositis, Lentulum in carcerem deducit; idem fit cæteris per prætores. Est in carcere locus, quod Tullianum appellatur, ubi paululùm ascenderis ad lævam, circiter xii. pedes humi depressus. Eum muniunt undique parietes, atque insuper [d] camera lapideis [e] fornicibus vincta: sed [f] incultu, tenebris, odore fœda, atque terribilis ejus facies. In eum locum postquam demissus Lentulus, vindices rerum capitalium, quibus præceptum erat, laqueo gulam fregêre. Ita ille patricius, ex gente clarissimâ Corneliorum, qui consulare imperium Romæ habuerat, dignum moribus, factisque suis, exitum vitæ invenit. De Cethego, Statilio, Gabinio, Cepario, eodem modo supplicium sumptum est.

Dum ea Romæ geruntur, Catilina ex omni [1] copiâ, quam ipse adduxerat, et Manlius habuerat, duas legiones [g] instituit; cohortes pro numero militum [h] complet; dein, utì quisque voluntarius, aut ex sociis in castra venerat, [i] æqualiter distribuerat; ac brevi spatio legiones [k] numero hominum expleverat; cùm initio non ampliùs duobus millibus habuisset. Sed ex omni copiâ circiter pars quarta erat militaribus armis instructa; cæteri, ut quemque casus armaverat, [l] sparos, aut lan-

INTERPRETATIO.

[1] *Catilina instituit quas legiones ex omnibus militibus quos ipse adduxerat, et Manlius habuerat.*

NOTÆ.

[a] *Abstinentiâ.*] Ita ut, neque alteri quicquam detraheret, neque verò dona accipere vellet.

[b] *Noctem.*] Id est, *antè omnia exequi quæ in senatu de conjuratis decreta essent, quàm nox ingrueret.*

[c] *Triumviros.*] Capitales scilicet, quibus carceris et supplicii, imò et aliquando inquisitionis, cura demandata erat, *C'étoit une espèce de Lieutenans criminels.*

[d] *Camero.*] *Une voûte.*

[e] *Fornicibus.*] Quid sint hod in loco fornices nescio, nisi arcuatos lapides intelligamus, ex quibus ipsa camera constat; vel circulus illos in cameris ad speciem etiam extantes, quales visuntur in ædificiis, præsertim Gothico more extructis, quibus tota cameræ et ædificii moles innititur.

[f] *Incultu.*] Hoc est, *ex eo quòd locus ab hominibus non erat frequentatus.*

[g] *Instituit.*] Gall. *Il ordonna.*

[h] *Complet.*] Numerum non habebat militum, qui pro duabus legionibus requirebatur; ideòque, quos habuit, in singulas cohortes, quibus suus numerus non constitit, partitus est.

[i] *Æqualiter.*] Ita ut singulæ cohortes de advenientibus eundem numerum acciperent.

[k] *Numero.*] Instituta fuit legio à Romulo hominum 3000, quæ posteà crevit usque ad 6000, qualis, fuit tempore Catilinæ.

[l] *Sparos.*] *Sparus*, aut *sparum*, rusticum est telum, in modum pedis recurvum.

ceas, alii præacutas [a] sudes, portabant. Sed postquam Antonius cum exercitu adventabat, Catilina per montis iter facere, modò ad urbem, modò in Galliam [b] versùs, castra movere, hostibus occasionem pugnandi non dare. Sperabat propediem magnas copias se habiturum, si Romæ socii incepta patravissent. Intereà servitia repudiabat, [c] cujus initio ad eum magnæ copiæ concurrebant, opibus conjurationis fretus; simul [d] alienum suis rationibus videri, causam civium cum servis fugitivis communicasse. Sed, postquam in castra nuncius pervenit, Romæ conjurationem patefactam, de Lentulo, et Cethego, cæterisque quos suprà memoravi, supplicium sumptum, plerique, quos ad bellum spes rapinarum, aut novarum rerum studium illexerat, dilabuntur: reliquos Catilina per montes asperos, magnis itineribus, in agrum [e] Pistoriensem abducit, eo consilio, utì per tramites occultè profugeret in Galliam. At Q. Metellus Celer cum tribus legionibus in agro Piceno præsidebat. Ex [f] difficultate rerum eadem illa existimans, [g] quæ suprà diximus Catilinam agitare. Igitur, ubi iter ejus ex perfugis cognovit, castra properè movit, ac sub ipsis radicibus montium consedit, quà illi descensus erat in Galliam properanti. Neque tamen Antonius longè aberat, [h] utpote qui, magno exercitu, locis [1] æquioribus [i] expeditos in fugam sequeretur. Sed Catilina, postquam vidit, montibus, atque copiis hostium sese clausum, in urbe res adversas, neque fugæ, neque [2] præsidii ullam spem, optimum factu ratus in tali re fortunam belli tentare, statuit cum Antonio quàm primùm confligere. Itaque concione advocatâ, hujuscemodi orationem habuit:

Compertum ego habeo, milites, verba viris virtutem non addere; neque ex [k] ignavo strenuum, neque fortem ex [l] timido exercitum, oratione

INTERPRETATIO.

[1] *Utpote qui sequerentur locis planioribus in fugam promptos.*

[2] *Postquam Catilina vidit neque fugæ, neque tutelæ ullam spem remanere.*

NOTÆ.

[a] *Sudes.*] Perticæ sunt acutæ, præustæ.

[b] *Versùs.*] Adverbium est.

[c] *Cujus.*] In neutro genere. Eâdem ratione Galicè dicimus, *Dont: Dequoi.*

[d] *Alienum.*] Nimirum, istud eos deterruisset, qui Romæ occultiùs conjurationis erant participes: Dicerent enim, *Quid nos isti colluvioni immiscebimus?* Deinde minùs Catilinæ causam defendere potuissent: nec locus ullus excusationi relictus fuisset.

[e] *Pistoriensem.*] In Etruriæ parte Occidentali, ad Appennini montis radices.

[f] *Difficultate rerum.*] Quibus, scilicet, Catilina circumventus erat.

[g] *Quæ suprà diximus.*] Hæc verba, in textum, ex marginali notâ irrepsisse videntur.

[h] *Utpote qui.*] Non refertur ad integram sententiam, sed tantùm ad verbum *aberat.* Quasi dixisset, *Neque tamen Antonius longè aberat, quamquam aberat tamen, utpote qui, &c.* Non placet hæc scribendi ratio.

[i] *Expeditos.*] Qui neque sarcinis, neque armaturâ gravi, onusti erant.

[k] *Ignavo.*] Quod ad corpus.

[l] *Timido.*] Quod ad animum refertur.

imperatoris fieri. Quanta cujusque animo audacia, naturâ, aut [a] *moribus inest, tanta in bello patere solet. Quem neque gloria, neque pericula excitant, nequicquam hortere. Timor animi auribus officit. Sed ego vos, quò pauca monerem, advocavi; simul uti causam* [b] *consilii mei aperirem. Scitis equidem, milites, socordiâ, atque ignaviâ Lentuli, quantam ipsi, nobisque cladem attulerit; quoque modo, dum ex urbe præsidia opperior, in Galliam proficisci nequiverim. Nunc verò, quo in loco res nostræ sint, juxtà mecum omnes intelligitis. Exercitus hostium duo, unus ab urbe, alter à Galliâ obstant: diutius in his locis esse, si* [1] *maximè animus ferat, frumenti atque aliarum rerum egestas prohibet. Quocunquè ire placet, ferro iter aperiundum est: Quapropter vos memineritis, vos divitias, decus, gloriam, prætereà libertatem, atquè patriam in dextris vestris portare. Si vincimus, omnia nobis tuta erunt;* [c] *commeatûs abundè, municipia, atque coloniæ* [d] *patebunt. Sin metu cesserimus eadem illa adversa fient;* [e] *neque locus, neque amicus quisquam teget, quem arma non texerint. Prætereà, milites, non eadem nobis, et illis necessitudo impendet. Nos pro patriâ, pro libertate, pro vitâ certamus; illis* [f] *supervacaneum est pro potentiâ paucorum pugnare. Quò audaciùs aggredimini, memores pristinæ virtutis. Licuit vobis cum summâ turpitudine in exilio ætatem agere, potuistis nonnulli Romæ, amissis bonis, alienas* [g] *opes expectare; quia illa fœda, atque intoleranda* [h] *viris videbantur,* [i] *hæc sequi decrevistis. Si* [k] *hæc relinquere vultis,* [l] *audaciâ opus est. Nemo, nisi victor, pace bellum mutavit. Nam in fugâ salutem sperare,* [2] *tum arma, quîs corpus tegitur, ab hostibus* [m] *avertere, ea verò dementia est. Semper in prælio iis maximum est pe-*

INTERPRETATIO.

[1] *Quamvis maximè vellemus.*

[2] *Nam dementia est sperare salutem in fugâ, atque insuper avertere ab hostibus arma, quibus corpus tegitur.*

NOTÆ.

[a] *Moribus.*] *Exercitio et assuetudine.*

[b] *Consilii.*] Intelligit de consilio, manus cum Antonio conferendi.

[c] *Commeatûs.*] Ita vocantur ea omnia, quæ ad exercitûs alimoniam spectant.

[d] *Patebunt.*] Id est, *iis utemur faventibus.*

[e] *Neque locus.*] Minimè mirum si desperati omnes, qui cum Catilinâ perstiterunt, adversis vulneribus conciderint: vel ipsis lapidibus animos hæc ejus oratio dedisset.

[f] *Supervacaneum.*] *Superfluum, et inutile,* quosque adeò faciliùs est vincere; cùm ferocior sit in libertate suâ vindicandâ dolor, quàm in injustâ dominatione defendendâ cupiditas.

[g] *Opes.*] Largitiones putà, Captatas hæreditates.

[h] *Viris.*] Id est, *hominibus strenuis et cordatis.*

[i] *Hæc sequi.*] *Bellum patriæ inferre.*

[k] *Hæc relinquere.*] *Bellum*; ut illi otium succedat.

[l] *Audaciâ.*] Omnino: nec aliter unquam victoriâ quisquam potitus est.

[m] *Avertere.*] Prout fit illud in fugâ.

riculum, qui maximè timent: audacia pro muro [a] *habetur. Cùm vos considero, milites, et cùm facta vestra* [b] *æstimo, magna me spes victoriæ tenet. Animus, ætas, virtus vestra me* [c] *hortantur: præterea necessitudo, quæ etiam timidos fortes facit.* [1] [d] *Nam, multitudo hostium ne circumvenire queat, prohibent angustiæ loci. Quòd si virtuti vestræ fortuna* [e] *inviderit, cavete, ne inulti animam amittatis;* [2] *neu capti potiùs sicuti pecora, trucidemini, quàm virorum more pugnantes, cruentam atque luctuosam victoriam hostibus relinquatis.*

Hæc ubi dixit, paululum commoratus, [f] signa canere jubet, atque [3] instructos [g] ordines in locum æquum deducit; dein, remotis omnium equis, quò militibus, exæquato periculo, animus amplior esset, ipse pedes exercitum pro loco, atque copiis, [h] instruit. Nam uti planities erat inter sinistros montes et ab dexterâ rupes aspera; octo cohortes in fronte constituit; reliqua [i] signa in [k] subsidiis [l] arctiùs collocat. Ab his centuriones omnes lectos et [m] evocatos, præterea ex gregariis militibus optimè quemque armatum, in primam aciem subducit: C. Mánlium in dextrâ, Fæsulanum quemdam in sinistrâ

INTERPRETATIO.

[1] *Nam angustiæ loci impediunt ne multitudo hostium possit nos circumcludere.*

[2] *Cavete ne inulti moriamini, neve capti potiùs trucidemini, sicuti bruta, quàm relinquatis hostibus victoriam cruentam ac luctuosam, cùm certaveritis more virorum.*

[3] *Jubet signa canere; atque deducit ordines ad prælium compositos, in locum planum.*

NOTÆ.

[a] *Habetur.*] Pro *est:* Jam sæpius eo sensu vidimus.

[b] *Æstimo.*] Id est, *singulis suam laudem tribuo*; ideòque quàm præclara fuerint reputo.

[c] *Hortantur.*] *Mihi addunt alacritatem.*

[d] *Nam.*] Rationem reddit, cur de fortitudine suorum, quantumvis paucorum, benè speret; quia scilicet, per loci angustias eos non liceat hostibus circumvenire.

[e] *Inviderit.*] Id est, *si vobis percundum sit.* Ille verò vocibus abstinet ominosis.

[f] *Signa.*] Quibus prælium indicebatur. Tubis autem, buccinis, et cornibus utebantur, non tympanis, ut solent nostrates, aliique, quando milites ad prælium, vel ad aliquod opus erant evocandi: vel etiam cùm signa et aquilæ erant movendæ. Sed apud alios ista pleniùs videbis.

[g] *Ordines.*] Id est, *milites, prout singuli erant sub suis signis; atque huic, aut illi centurioni parebant.*

[h] *Instruit.*] Ordines erant instructi, at exercitus non erant; illud est munus Imperatoris.

[i] *Signa.*] Id est, *reliquum exercitum.*

[k] *Subsidiis.*] Pars erat aciei postrema, ubi plerumque triarii, et fortissimi erant milites.

[l] *Arctiùs. Il les fit serrer d'avantage.*

[m] *Evocatos.*] Illi erant qui militià functi, ad bellum, nisi in tumulto, cogi non poterant; sed precibus illecti, in gratiam ducum militabant. Cùm itaque longo usu bellandi artem didicissent, meritò eos Sallustius *lectos* appellat.

parte curare jubet; ipſe cum libertis, et [a] colonis propter Aquilam adſiſtit, quam bello [b] Cimbrico C. Marius in exercitu habuiſſe dicebatur. At ex alterâ parte C. Antonius, [c] pedibus æger, quòd prælio adeſſe nequibat, M. [d] Petreio legato exercitum permittit. [e] Ille cohortes veteranas, quas [f] tumulti cauſâ conſcripſerat, in fronte, poſt eas cæterum exercitum in ſubſidiis, locat. [g] Ipſe equo circumiens, unumquemque nominans, appellat, hortatur, rogat, utì meminerint, ſe contrà latrones inermes, pro patriâ, pro liberis, pro aris atque focis ſuis certare. Homi militaris, quòd amplius annos triginta [h] tribunus, aut [i] præfectus, aut legatus, aut prætor cum magnâ gloriâ in exercitu fuerat, pleroſque ipſos, factaque eorum fortia noverat, ea commemorando, militum animos accendebat. Sed, ubi, omnibus rebus exploratis, Petreius tubâ [k] ſignum dat, cohortes paullatìm incedere jubet. Idem facit hoſtium exercitus. Poſtquam eò ventum eſt, undè à [l] ferentariis prælium committi poſſet, maximo clamore, infeſtis ſignis concurrunt; pila omittunt, gladiis res geritur. Veterani, priſtinæ virtutis memores, cominùs acriter inſtare; illi haud timidi reſiſtunt: maximâ vi certatur. Intereà Catilina cum

NOTÆ.

[a] *Colonis.*] Syllæ fuerunt milites, quibuſcum Etruriam colendam diviſiſſe anteà vidimus; quos, cùm ſuo largiùs uſi eſſent, et rebus novis ſtuderent, facilè in ſuas partes Catilina illexerat.

[b] *Cimbrico.*] Cimbri Germaniæ populi fuerunt, maximè ad Septentrionem, qui cùm terras eorum inundaſſet oceanus, quærentes ſedes novas, cum Theutonis, atque Tigurinis, adverſus Romanos bellum geſſerunt.

[c] *Pedibus.*] Mente potiùs; nam morbum finxiſſe ſcribit Dio: Veritus ſcilicet, ne ſibi palam aliquid à Catilinâ objiceretur, quòd conjurationis participem fuiſſe eum declararet.

[d] *Petreio.*] Is poſteà legatus fuit Pompeii in Hiſpaniâ, uti quidem videtur, qui ſe rerum deſperatione interemit in Africâ: vel, ut alii volunt, cum Jubâ mutuo vulnere concidit.

[e] *Ille.*] Petreius.

[f] *Tumulti.*] Pro *tumultûs.* Ita olim inflectebantur differentur.

[g] *Ipſe.*] *Mirùm quàm hic bæſitent commentatores, ac contraria et ſentiant, et exponant in re non admodum difficili: Ego,* inquit Glareanus, *per* Ille, Petreium *intelligo*; *per* Ipſe, Antonium: *quod Lector ipſe, ſimul atque priora cum ſequentibus conferet, facilè intelliget.* At vero Zanchius: *Non ſatìs mirari poſſum Glareanum qui aſſerit hîc Commentatores bæſitare, ac contraria exponere, cùm ipſe potiùs in re facillimâ contraria exponat: Ego, ut à Glareano diſſentiam, per* Ille, *Antonium accipio, per* Ipſe, *Petreium*; *quod unuſquiſque mediocriter eruditus animadverteret.* Quartus accedat, ſi volet, qui ipſe ridiculo fuerim, certè tertius Zanchium et ejus confidentiam multis de cauſis demiror, atque in Glareani partes unicè concedo.

[h] *Tribunus.*] Dux mille hominum, *A colonel.*

[i] *Præfectus.*] Qui neque eſt Imperator, neque legatus: ſed pro tempore vicem præſtat Imperatoris aut Prætoris.

[k] *Signum.*] *Bellicum* ſeu *claſſicum*; ſignum cum hoſte congrediendi. *Fit ſonner la charge.*

[l] *Ferentariis.*] Illi erant, quibus levis armatura: quique primi, quibuſvis telis eminùs miſſis, prælium committebant.

[a] expeditis in primâ acie versari, laborantibus succurrere, [b] integros pro sauciis accersere, omnia, providere, multùm ipse pugnare, sæpè hostem ferire; strenui militis, et boni imperatoris officia simul exsequebatur. Petreius, ubi videt Catilinam [c] contrà, ac ratus erat, magnâ vi tendere, cohortem [d] prætoriam in medios hostis inducit; eosque pertubatos, atque alios [e] alibi resistentes, interfecit; deinde utrimque ex lateribus cæteros aggreditur. Manlius, et Fæsulanus in primis pugnantes cadunt. Postquam fusas copias, seque cum paucis relictum videt Catilina, memor [f] generis, atque pristinæ dignitatis suæ, in confertissimos hostes incurrit, ibique pugnans confoditur. Sed, confecto prælio, tum verò [g] cerneres quanta audacia, quantaque animi vis fuisset in exercitu Catilinæ. Nam ferè, quem quisque vivus pugnando locum ceperat, eum, amissâ animâ, corpore tegebat. Pauci autem, quos medios cohors prætoria disjecerat, paulò diversiùs, sed omnes tamen [h] adversis vulneribus, ceciderant. Catilina verò longè à suis inter hostium cadavera repertus est, paululùm etiam spirans, ferociamque animi, quam habuerat vivus, in vultu retinens. Postremò, ex omni [1] copiâ, neque in prælio, neque in fugâ quisquam civis ingenuus captus est. Ita cuncti suæ, hostiumque vitæ [i] juxtà pepercerant. Neque tamen exercitus populi Romani lætam, aut incruentam victoriam adeptus erat. Nàm strenuissumus quisque aut occiderat in prælio, aut graviter vulneratus discesserat. Multi autem, qui è castris visundi, aut spoliandi gratiâ processerant, volventes hostilia cadavera, amicum alii, pars hospitem, aut cognatum reperiebant. Fuêre item, qui inimicos suos cognoscerent. Ita variè per omnem exercitum lætitia, mœror, luctus, atque gaudia agitabantur.

INTERPRETATIO.

[1] *Postremò, ex omni Catilinæ exercitu, neque in prælio, neque in gfnâ quisquam civis ingenuus captus est.*

NOTÆ.

[a] *Expeditis.*] Non jam intelliguntur levis armaturæ milites, ut suprà; (quid enim faceret Catilina cum inermibus nebulonibus?) sed ii qui ad pugnandum alacres videbantur. *Les plus lestes: Les plus braves.*

[b] *Integros.*] Qui neque vulnerati, neque lassi erant. *Des gens fruis.*

[c] *Contrà.*] Adverbium. *Contra ac*, optimè. *Contre l'opinion qu'il avoit eûe.*

[d] *Prætoriam.*] Ea erat quæ à Prætore non discedebat, in quam amici, voluntarii, fortissimi, omnes optimè armati adscribebantur.

[e] *Alibi.*] Id est, *adversùs alios, quàm à quibus interficiebantur.*

[f] *Generis.*] In primis nobilem fuisse suprà vidimus.

[g] *Cerneres.*] Pro, *quivis cernere posset.* Sic sæpè et elegantissimè loquuntur.

[h] *Adversis.*] Id est, *quæ corpore adverso, et hosti opposito acceperant.*

[i] *Juxta.*] Jam vidimus hanc vocem pro *pariter* positam. Intellige, Hos Catilinæ milites, modò ut hostes interficerent, sibi minimùm cavisse.

FINIS BELLI CATILINARII.

C. SALLUSTII CRISPI

JUGURTHA,

SEU

BELLUM JUGURTHINUM.

FALSÒ [1] queritur de naturâ ſuâ genus humanum, quòd imbecille, atque ævi brevis, ſorte potiùs, quàm virtute, regatur. Nam [2] contrà reputando, neque majus aliud, neque præſtabilius invenias; magiſque [3] naturæ [a] induſtriam hominum, quàm [b] vim aut tempus deeſſe. Sed dux, atque imperator vitæ mortalium, animus eſt: qui ubi ad gloriam virtutis via graſſatur, abundè pollens, potenſque, et clarus eſt, neque fortunâ eget; quippe quæ probitatem, induſtriam, aliaſque artes bonas neque dare neque eripere cuiquam poteſt. Sin captus pravis cupidinibus, ad inertiam, et voluptates corporis peſſumdatus eſt, perniciosâ lubidine [d] pauliſper uſus: ubi [e] per ſocor-

INTERPRETATIO.

[1] *Homines queruntur iniquè et abſque ratione de naturâ ſuâ, quando dicunt quòd, cùm ſint debiles atque vitæ brevis, regantur potiùs cæco fato, aut fortunâ quàm virtute.*

[2] *Inquirendo in contrariam opinionem.*

[3] *Et potiùs invenies induſtriam hominum deeſſe naturæ.*

NOTÆ.

[a] *Induſtriam.*] Quid potiſſimùm per induſtriam ſignificetur, ex hoc loco intelligis, animi ſcilicet cura et diligentia cum ſolertiâ conjuncta.

[b] *Vim.*] Pro *vires*: raró ita invenias.

[c] *Fortunâ.*] Iſtud auctoris ſenſu, qui hoc in loco cum Stoicis facit, eſt accipiendum: Si enim gloriam in hominum opinione reponas, omninò et fortunâ et ejus bonis opus erit, quæ plerumque factis invidet.

[d] *Pauliſper.*] Veriſſimè et optimè: Senſibus enim cùm finita et debilis admodum ſit natura, per eos homo, niſi brevem, non poteſt capere voluptatem, quâ brevì quoque exſaturabitur.

[e] *Per ſocordiam.*] Cauſam indicat noſtrorum omnium malorum, animi negligentiam. Ea eſt omninò.

diam vires, tempus, ingenium defluxêre, naturæ infirmitas accuſatur: [1] ſuam quique culpam [a] actores ad negotia transferunt. Quòd ſi hominibus [b] bonarum rerum tanta cura eſſet, quanto ſtudio aliena, ac nihil profutura, multùm etiam periculoſa petunt: neque [c] regerentur magis, quàm regerent caſus; et [2] eò magnitudinis procederent, ubi [d] pro mortalibus, gloriâ æterni fierent. Nam uti genus hominum compoſitum ex corpore, et anima eſt, ita res cunctæ, ſtudiaque omnia noſtra, corporis alia, alia animi, naturam ſequuntur. Igitur [e] præclara facies, magnæ divitiæ, [3] ad hoc vis corporis, et alia omnia hujuſcemodi brevì dilabuntur; at ingenii egregia facinora, ſicuti anima, [f] immortalia ſunt. Poſtremò, corporis et fortunæ bonorum, uti initium, ſic finis eſt; omniaque orta occidunt, et aucta ſeneſcunt; animus incorruptus, [g] æternus, rector humani generis, [4] agit, atque habet cuncta, neque ipſe habetur. Quò magis pravitas eorum admiranda eſt, qui, dediti corporis gaudiis, per luxum atque ignaviam ætatem agunt: cæterùm ingenium, quô neque melius, neque [5] [h] amplius aliud in naturâ mortalium

INTERPRETATIO.

[1] *Quique et ſinguli Actores, et ii qui res exequi deberent, rejiciunt in negotia culpam ſuam.*

[2] *Et pervenirent ad eum gradum magnitudinis, in quo (cùm mortales ſint) gloriâ æterni evaderent.*

[3] *Præterea vis corporis, et alia omnia iſtius generis, exiguo tempore diſſolvuntur et diſſipantur.*

[4] *Animus verſat et regit, tenet, et intelligit omnia, neque ipſe includitur, cogitur, aut continetur.*

[5] *Cæterùm ſinunt languere et ſtupere incultu atque ſocordiâ ingenium, quo nihil eſt melius, neque majus, aut dignius in naturâ mortalium.*

NOTÆ.

[a] *Actores.*] Meliùs credo, quàm *auctores*, prout habent alii. Hoc dicit, homines rerum difficultatem, quaſi illæ ſuprà ſuas vires eſſent, cauſſari; cùm ideò tantùm tales ſint, quòd viribus à naturâ conceſſis, in tempore et loco uſi non fuerint.

[b] *Bonarum.*] Earum ſcilicet, quæ mentem excolunt, et nobis proſunt.

[c] *Regerentur.*] Nunc dicit Salluſtius, ſapientem adverſus fortunam poſſe plurima, etiam in iis quæ ſunt ejus juris, id eſt, quoad ea bona quæ non ſunt in noſtrâ poteſtate, ut loquuntur ſtoici, puta famam, gloriam, divitias, &c. Atque hoc quoque verum eſt, noſque maximè ad virtutem incendere debet. Nam *ſapiens quidem, pol, ipſe fingis fortunam ſibi*, ut ait Plautus.

[d] *Pro mortalibus.*] Vis iſtius præpoſitionis, eo ſenſu, quo in interpretatione indicavimus, diligenter notanda eſt; nam aliquoties recurret in noſtro auctore.

[e] *Præclara.*] *La bonne mine, la belle preſtance.*

[f] *Immortalia.*] Rhetoricò iſtud dictum, tametſi hiſtoriæ beneficio præclara facta in memoriâ hominum reviviſcunt.

[g] *Æternus.*] Hæc fuit opinio quorundam Philoſophorum, quam ab Orpheo dimanâſſe volunt. Imò Stoici rotundè animas divinæ mentis particulas eſſe prædicaverunt: A quo errore nos retrahit doctrina Chriſtiana, cùm animæ noſtræ â deo creatæ ſint ex nihilo, ideòque initium habuerint; quamvis ſint æternæ à parte pòſt, ut loquuntur, atque in æternum eſſe debeant.

[h] *Ampliùs.*] Ingenii humani tangit magnitudinem, et, ut ita dicam, vaſtitatem, quâ cuncta complectitur.

eſt, incultu atque ſocordiâ torpeſcere ſinunt; cùm præſertim tam multæ, variæque ſint artes animi, quibus ſumma claritudo paratur. Verùm ex [1] his magiſtratus, et imperia, poſtremò omnis cura rerum publicarum minimè mihi hâc tempeſtate cupienda videntur: quoniam neque virtuti honos datur; neque illi, quibus per fraudem [2] jus fuit, [a] tuti, aut eò magìs [b] honeſti ſunt. Nam, [c] vi quidem regere patriam, aut [d] parentes, quamquam et poſſis, et delicta [e] corrigas; tamen importunum eſt: cùm præſertim omnes rerum mutationes cædem, fugam, aliaque hoſtilia [f] portendant. Fruſtrà autem niti, neque aliud, ſe fatigando, niſi odium [3] quærere, extremæ dementiæ eſt: niſi fortè quem inhoneſta et pernicioſa lubido tenet, potentiæ paucorum decus atque libertatem ſuam [g] gratificari. Cæterùm ex aliis negotiis, quæ ingenio exercentur, in primis magno uſui eſt memoria rerum geſtarum; [h] cujus de virtute quia multi dixêre, prætereundum puto; ſimul, nè [4] per inſolentiam quis exiſtimet memet ſtudium meum laudando extollere. Atque ego credo fore, qui, quia decrevi procul à republicâ ætatem agere, tanto tamque utili labori meo nomen inertiæ imponant: [i] certè, quibus

INTERPRETATIO.

[1] *Ex his artibus.*

[2] *Neque illis quibus, per fraudem, jus et poteſtas fuit, gerendi* magiſtratus et imperia, *ſunt eâ re magìs tuti honeſti.*

[3] *Extremæ dementiæ eſt fruſtrà conari, neque aliud perſequi et conſequi ſe fatigando, niſi odium.*

[4] *Ne aliquis exiſtimet memet extollere inſolenter ſtudium meum,* id *laudando.*

NOTÆ.

[a] *Tuti.*] Illud reſpicit bona fortunæ.

[b] *Honeſti.*] Refertur hoc ad bona animi: ideòque iis de quibus loquitur, prorsùs inutile fuiſſe dicit, muneribus frui reipublicæ, Gall. diceres, *Ils n'en ſont ni plus à leur aiſe, ni plus honnêtes gens.*

[c] *Vi.*] Plato, quod et Cicero refert, tantum contendere in reipublicâ jubet, quantum probare tuis civibus poſſis; vim neque parenti, neque patriæ afferri oportere.

[d] *Parentes.*] Innuit, tam turpe eſſe patriam quàm parentes vi regere velle.

[e] *Corrigas.*] Hoc eſt, aliquatenus corruptam civitatem emendes, aut id certè coneris.

[f] *Portendant.*] Significent, et propemodum importent, cùm iis qui caſtigantur, tum præſertim illis qui alios caſtigant.

[g] *Gratificari.*] Gall. diceres, *Abandonner, et faire litière.*

[h] *Cujus de virtute.*] Hiſtoriam Cicero dicit, Teſtum temporum, Lucem veritatis, Magiſtram vitæ, Nunciam vetuſtatis. Hiſtoriæ virtus certè maxima eſt, cùm ex aliorum erratis in melius vitam noſtram inſtituere, et quid expetendum quidve fugiendum ſit, ſine noſtro periculo, poſſimus cognoſcere. Proindè haud immeritò Demetrius Phalereus Ptolemæum regem ſubinde admonebat, ut libros legeret, quoniam, quæ amici non audent principibus demonſtrare, ea omnia in libris ſcripta reperiuntur.

[i] *Certè.*] Vim habet occultam hæc vocula, et conjunctam habet ironiam. Auctor enim dum videtur rationem reddere velle, cur ab aliis reprehendatur, graviter illos vellicat. Gall. diceremus eodem charactere, *Aſſurement, Ces Meſſieurs qui ſavent ſi bien courir après le petit peuple,* &c.

maxima industria videtur, [a] salutare plebem, et conviviis [b] gratiam quærere. Qui si reputaverint, et [c] quibus ego temporibus magistratum adeptus sum; et [d] quales viri idem assequi nequiverint; et posteà, quæ [e] genera hominum in senatum pervenerint, profectò existimabunt, me magìs [f] meritò, quàm ignaviâ, judicium animi mei [g] mutavisse; majusque commodum ex [h] otio meo, quàm ex aliorum negotiis, reipublicæ venturum. [i] Nam sæpè audivi, Q. [k] Maximum, P. [l] Scipionem, prætereà civitatis nostræ præclaros viros, solitos ita dicere, cùm majorùm [m] imagines intuerentur, vehementissimè sibi animum ad virtutem accendi. Scilicet non [n] ceram illam, neque figuram tantam vim in sese habere, sed memoriâ rerum gestarum eam flammam egregiis viris in pectore crescere, neque priùs sedari, quàm virtus eorum famam atque gloriam adæquaverit. At contrà quis est omnium [1] his moribus, quin divitiis et sumptibus, non probitate neque industriâ, cum majoribus suis

INTERPRETATIO.

[1] *Quis omnium ita vivit?*

NOTÆ.

[a] *Salutare.*] Romæ mos erat, quosvis prensando, nomine proprio, quasi intimè noti et cari essent, appellando, manum porrigendo, &c. plebis gratiam aucupari.

[b] *Gratiam.*] Benevolentiam et populi favorem solebant etiam epulis et conviviis demereri.

[c] *Quibus.*] Turbulentis scilicet, singulis ad imperia properantibus; undè et ea obtinere erat difficile.

[d] *Quales.*] Catonem fortè inter alios designavit, qui præturam petens repulsam tulit. Cæterùm totus iste locus rhetoricam habet exornationem, non persuasionem: neque verò cuiquam Sallustium virtute Catoni prælatum fuisse, Sallustius probaverit.

[e] *Genera.*] Per contemptum loquitur. Gall. *Quelle sorte de gens.*

[f] *Merito.*] *Legitimâ de causâ:* Quasi scilicet eo indignum fuisse cum turbâ hominum levissimorum, in senatum venire.

[g] *Mutavisse.*] Id est, *Non jam, ut anteà, ad magistratus ferri.*

[h] *Otio.*] Honesto scilicet, quod in scribendâ historiâ collocavit: nam aliud est otium turpe, eorum qui se non tantùm à rebus publicis, sed ab omni omnino labore subtrahunt.

[i] *Nam sæpè.*] Ostendit auctor quomodo hominibus prosit rerum memoria, atque adeò, quâ ratione respublica ex suo otio emolumentum possit capere.

[k] *Maximum.*] Is ex Fabiorum fuit familiâ, qui dictator adversus Annibalem creatus, cunctando vim fregit illius imperatoris, atque res Romanas paululùm restituit.

[l] *Scipionem.*] Plures eo nomine fuerunt viri celeberrimi, præcipuè verò Africani illi duo, Major à victâ Africâ, Minor ab Africâ quoque, sed postquam ab illo victa fuisset, ita dictus: anteà in Scipionum familiam ab Africani illius magni filio, et in decus gentis assumptus, cùm Paulo Macedonico procreatus esset. De isto minore hîc agi non sine ratione crediderim.

[m] *Imagines.*] Habebant Romæ qui illustri loco nati essent, quique in majoribus aliquem sellâ curuli decoratum habuissent, imagines, vultus eorum et posterorum ex cerâ, referentes, quas ligneo armario in atrio, seu primâ parte ædium, includebant; festis diebus, apertis armariis, ornabant: in funeribus, cùm quis ex eâ domo mortuus esset, honoris causâ efferebant.

[n] *Ceram.*] Ex quâ fiebant imagines.

contendat? Etiam homines [a] novi, qui anteà per virtutem soliti erant nobilitatem antevenire, [b] furtim, et per [c] latrocinia potiùs, quàm bonis artibus, ad imperia et honores nituntur. Proindè quàsi prætura, et consulatus, atque alia omnia hujuscemodi per se ipsa clara, et magnifica sint, ac non [1] perindè habeantur, ut eorum, qui ea sustinent, virtus est. Verùm ego liberiùs, altiùsque processi, dum me civitatis morum piget, tædetque. Nunc ad inceptum redeo.

Bellum scripturus sum, quod populus Rom. cum Jugurthâ rege [d] Numidarum gessit; primùm, quia magnum et atrox, [2] variaque victoria fuit; dein, quia tum primùm superbiæ nobilitatis [3] obviâm itum est. Quæ [e] contentio divina et humana cuncta permiscuit, eòque vecordiæ processit, utì studiis civilibus [f] bellum, atque [4] vastitas Italiæ finem facerent. Sed priùs quàm hujuscemodi rei initium expedio, pauca suprà repetam, quò, ad cognoscendum, omnia illustria magìs, magìsque inaperto sint. Bello Punico [g] secundo, quô dux Carthaginiensium Hanibal, [h] post magnitudinem nominis Romani, Italiæ opes maximè attriverat; Masinissa rex Numidarum, in amicitiam receptus à P. [i] Scipione, cui posteà Africano cognomen ex virtute fuit, multa et præclara rei militaris facinora fecerat: ob quæ, victis Carthaginiensibus, et capto [k] Syphace, cujus in Africâ magnum, atque latè imperium valuit, populus Rom. quascumque urbes, et agros manu ceperat, [l] regi dono dedit. Igitur amicitia Masinissæ bona atque honesta

INTERPRETATIO.

[1] *Ei non sint sicuti virtus eorum, qui ea gerunt.*

[2] *Quia victoria in hanc et illam partem inclinavit.*

[3] *Quia tum primùm* Plebs Romana *restitit superbiæ nobilitatis.*

[4] *Ut discordiis civilibus bellum atque amplitudo Italiæ finem facerent.*

NOTÆ.

[a] *Novi.*] Id est, *qui primi ex suâ gente claruerunt.*

[b] *Furtim.*] Non virtutem ostentando, sed largitionibus suffragia corrumpendo, aut aliter cuniculis irrependo.

[c] *Latrocinia.*] Hoc nomine omnes damnat vias distortas, per quas sibi potestatem quærebant, et magistratus, si cum vi aliquâ conjunctæ essent.

[d] *Numidarum.*] Numidia Africæ regio est pars ejus tractûs, quem hodiè *Barbariam* vocant, cum eo qui *Bildulgerid* dicitur. Verùm ex ipso Sallustio posteà cognoscetur.

[e] *Contentio.*] Inter plebem et nobilitatem.

[f] *Bellum.*] Quod Marium inter et Syllam intercessit, huic favente nobilitate, illi plebe.

[g] *Secundo.*] Ter Romani cum Carthaginiensibus bellum gesserunt. Hoc secundo, Pœnorum duce Annibale, profligata, et propèmodum perdita fuit res Romana.

[h] *Post magnitudinem.*] Id est, *non contentus Romanorum gloriam proculcâsse.*

[i] *Scipione.*] Hic est major.

[k] *Syphace.*] Fuit Syphax rex Masæsylorum opulentissimus, Masinissæ ab Oriente vicinus.

[l] *Regi.*] Masinissæ.

nobis permansit; sed [a] imperii, vitæque ejus, finis idem fuit. Dein Micipsa filius regnum solus obtinuit, Manastabale, et Gulussâ fratribus morbo absumptis. [1] Is Atherbalem, et Hiempsalem ex sese genuit; Jugurthamque filium Manastabilis fratris, quem Masinissa, quòd ortus ex concubinâ erat, [b] privatum reliquerat, eodem cultu, quo liberos suos, domi habuit. Qui ubi primùm adolevit, pollens viribus, decorâ facie, sed multò maximè ingenio validus, non se [c] luxu, neque inertiæ corrumpendum dedit. Sed, uti mos gentis illius est, equitare, jaculari, cursu cum æqualibus certare: et, cùm [2] omnes gloriâ anteiret, omnibus tamen carus esse: ad hoc, pleraque tempora in venando agere, leonem atque alias feras primus, aut in primis ferire, plurimum facere, [d] et minimum ipse de se loqui. Quibus rebus Micipsa tametsi initio lætus fuerat, existimans virtutem Jugurthæ regno suo gloriæ fore, tamen postquam hominem adolescentem, [3] exactâ ætate suâ, et parvis liberis, magis magisque crescere intelligit, vehementer eo negotio [e] permotus, multa cum animo suo volvebat. Terrebat eum [f] natura mortalium avida imperii, et [g] præceps ad explendam animi cupidinem; præterea, [h] opportunitas suæ, liberorumque ætatis, [4] quæ etiam mediocres viros spe prædæ transversos agit, ad hoc, [5] studia Numidarum in Jugurtham accensa, [6] ex quibus, si talem virum dolis interfecisset, ne qua seditio, aut bellum oriretur, anxius erat. His difficultatibus circumventus, ubi videt, neque per vim, neque insidiis opprimi posse

INTERPRETATIO.

NOTÆ.

hominem tàm acceptum popularibus; [1] quòd erat Jugurtha manu promptus, et appetens gloriæ militaris, ſtatuit eum objectare periculis, et eo modo fortunam tentare. Igitur bello [a] Numantino Micipſa, cùm populo R. equitum atque peditum auxilia mitteret, ſperans vel [2] oſtentando virtutem, vel hoſtium ſævitiâ, facilè eum occaſurum, præfecit Numidis, quos in Hiſpaniam mittebat; ſed ea res longè aliter, ac ratus erat, evenit. Nam Jugurtha, ut erat impigro atque acri ingenio, ubi naturam P. Scipionis, qui tum Romanis imperator erat, et [3] [b] morem hoſtium cognovit, multo labore, multâque curâ, pretereà modeſtiſſimè parendo, et ſæpè [4] obviam eundo periculis, in tantam claritudinem brevì perveherat, utì noſtris vehementer carus, Numantinis maximo terrori eſſet. Ac ſanè, quod difficillimum in primis eſt, et prælia ſtrenuus erat, et bonus conſilio; quorum [c] alterum ex providentiâ timorem, alterum ex audaciâ temeritatem, adferre plerùmque ſolet. Igitur [d] imperator omnes ferè res aſperas per Jugurtham agere, in amicis habere, magìs magìſque eum indies amplecti, quippe cujus neque conſilium, neque inceptum ullum fruſtrà erat. [5] Huc accedebat munificentia animi, et ingenii ſolertia, quibus rebus ſibi multos ex Romanis familiari amicitiâ conjunxerat. Eâ tempeſtate in exercitu noſtro fuêre complures novi, atque nobiles, quibus divitiæ bono honeſtoque [e] potiores erant, factioſi, domi potentes, apud ſocios clari magìs, quàm honeſti, qui Jugurthæ non [f] mediocrem animum pollicitando accendebant, ſi Micipſa rex occidiſſet, fore utì ſolus imperio Numidiæ potiretur; [g] in ipſo maxi-

INTERPRETATIO.

[1] *Quia Jugurtha erat manu promptus, et cupidus gloriæ militaris,* Micipſa *decrevit eum objicere periculis.*

[2] Micipſa *opinans eum interfectum iri, vel dum virtutem oſtentaret, vel hoſtium ſævitiâ,* eum *præfecit Numidis.*

[3] *Poſtquam* Jugurtha *cognovit hoſtium pugnandi rationem.*

[4] *Objectando ſe periculis.*

[5] *Præterea in ipſa erat magnificentia animi.*

NOTÆ.

[a] *Numantino.*] Numantia urbs fuit Hiſpaniæ Terraconenſis, non longè ab ortu fluminis Durii, et ſi viros æſtimes, par omnibus urbibus bello, quod olim adverſùs Romanos fortiſſimè geſſerunt.

[b] *Morem.*] Hîc in perditiſſimo homine, pro tempore ſpectare licet ornatiſſimi juvenis ſpeciem, et virtutis exemplum.

[c] *Alterum.*] Eſſe ſcilicet, bonum conſilio, generat timorem: enimvero aliquis ut benè det conſilium, ille debet prævidere pericula; quod ſi fuerit, ea profectò reformidabit, deinde, quod pronum eſt, ni virtus adſit, eadem quoque fugi abit.

[d] *Imperator.*] Scipio.

[e] *Potiores.*] Id eſt, *Apud quos major divitiarum, quàm virtutis, ratio et æſtimatio erat.*

[f] *Mediocrem.*] Id eſt, *Cùm jam ſuâ ſponte Jugurtha dominationem affectaret, cupiditatem inflammabant inſuper exitiales illi conſiliarii.*

[g] *In ipſo.*] Jugurthâ ſcilicet. Hæc et ſimilia ingerebant nefarii illi adulatores.

mam virtutem, Romæ omnia venalia esse. Sed postquam, Numantiâ deletâ, P. Scipio dimittere auxilia, et ipse reverti domum decrevit, [1] donatum, atque laudatum magnificè pro concione Jugurtham in [a] prætorium adduxit; ibique secretò monuit, utì potiùs [b] publicè, quàm privatìm, amicitiam populi Rom. coleret; neu [c] quibus largiri insuesceret, periculosè à paucis emi, [d] quod multorum esset. Si permanere vellet in suis [e] artibus, [f] ultrò illi et gloriam, et regnum venturum: sin [g] properantiùs pergeret, suàmet ipsum pecuniâ præcipitem casurum. Sic locutus, cum literis eum, quas Micipsæ redderet, dimisit. Earum [2] sententia hæc erat: *Jugurthæ tui bello Numantino longè maxima virtus fuit; quam rem tibi certè scio gaudio esse, nobis ob merita sua carus est; ut idem* [3] *S. P. Q. R. sit, summâ ope nitemur. Tibi quidem* [4] *pro nostrâ amicitiâ gratulor. En habes virum dignum te, atque avo suo Masinissâ.* Igitur [h] rex, ubi ea, quæ famâ acceperat, ex literis imperatoris ita esse cognovit, cùm virtute, tum [i] gratiâ viri permotus, [k] flexit animum suum; et Jugurtham beneficiis vincere aggressus est, statimque eum adoptavit, et testamento pariter cum filiis hæredem instituit. Sed ipse paucos post annos, morbo, atque ætate confectus, cùm sibi finem vitæ adesse intelligeret, coram amicis, et cognatis, itemque Atherbale, et Hiempsale filiis, dicitur hujuscemodi verba cum Jugurthâ habuisse:

INTERPRETATIO.

[1] *Adduxit Jugurtham in tentorium suum, postquam ipsi munera contulisset, atque* eum *laudâsset magnificè coram exercitu.*

[2] *Earum sensus hic erat.*

[3] *Senatus, Populusque Romanus.*

[4] *Gratulor equidem tibi, secundum nostrum amicitiam.*

NOTÆ.

[a] *Prætorium.*] Tabernaculum erat, seu tentorium, vel domus Imperatoris, sive Prætor, sive Consul fuisset.

[b] *Publicè.*] Hoc est, *Ne huic aut illi se privatìm addiceret, sed virtute suâ universum Populum Romanum sibi demereretur.*

[c] *Quibus.*] Non dixit *quibusvis*; quomodo Jugurthæ levitatem exprobrâsset, neque factum ipsum in totum damnâsset, verùm *quibus* dixit, ut ille intelligat, neminem largitionibus devinciendum, eo modo, et fine, quo procul dubio, summus Imperator cœpisse cum intellexerat.

[d] *Quod multorum.*] Loquitur de amicitiâ et favore P. Romani. Cæterùm ex singulis propemodum Scipionis verbis maxima documenta sumere possunt viri principes: quæ quia Jugurtha spreverat, de summo fastigio excussus est.

[e] *Artibus.*] Bonis scilicet. Reprehensionem habet hæc Imperatoris admonitio tametsi occulta est.

[f] *Ultrò.*] Ipso nec cogitante. Gall. *Sans qu'il s'en mît en peine.*

[g] *Properantiùs.*] Hoc est, *vim faceret rebus*, quæ cùm tempore, fiunt sensim et sine sensu, quæque aliter franguntur. Gall. *Que s'il se hâtoit trop; Que s'il violentoit les choses.*

[h] *Rex.*] Micipsa.

[i] *Gratiâ.*] Cum Jugurtham gratum et acceptum esse sciret, tum popularibus, tum Romanis.

[k] *Flexit.*] Hoc est, *Cùm anteà Jugurtham perdere quæsivisset, mutato consilio, beneficiis ipsum cumulavit.*

Parvum ego te, Jugurtha, [a] *amiſſo patre, ſine ſpe, ſine opibus,* [b] *in meum regnum accepi, exiſtimans non minùs me tibi, quàm ſi* [c] *genuiſſem, ob beneficia earum fore; neque ea res* [d] *falſum me habuit. Nam ut alia magna et egregia* [1] [e] *tua omittam, noviſſimè rediens Numantiâ, meque, regnumque meum, gloriâ honoraviſti; tuáque virtute nobis Romanos ex amicis amiciſſimos feciſti; in Hiſpaniâ nomen familiæ* [f] *renovatum eſt: poſtremò, quod* [g] *difficillimum inter mortales eſt, gloriâ invidiam viciſti. Nunc, quoniam mihi natura finem vitæ facit, per* [h] *hanc dextram, per* [2] *regni fidem moneo, obteſtorque, utì hos, qui tibi genere propinqui,* [i] *beneficio meo fratres ſunt, caros habeas; neu malis alienos adjungere, quàm ſanguine conjunctos retinere. Non exercitus, neque theſauri, præſidia regni ſunt, verùm amici: quos neque armis cogere, neque auro parare queas, officio et fide pariuntur. Quis autem amicior, quàm frater fratri? Aut quem alienum fidum invenies, ſi tuis hoſtis fueris? Equidem ego regnum vobis trado firmum, ſi boni eritis, ſi mali, imbecillum. Nam* [k] *concordiâ res parvæ creſcunt, diſcordiâ maximæ* [l] *dilabuntur. Cæterùm ante hos* [3] *te, Jugurtha, quia ætate, et ſapientia prior es, ne aliter quid eveniat, providere decet:*

INTERPRETATIO.

[1] *Nam ut ſilentio prætercam alia tua magna, et egregia facinora.*

[2] *Moneo per fidem quæ regno debetur.*

[3] *Cæterùm te decet, plùs quàm hos.*

NOTÆ.

[a] *Amiſſo.*] Manaſtabale, ſcilicet.

[b] *In meum.*] Id eſt, *Non modò in regiam meam induxi, ſed cultu et ſpe cum filiis meis eádem eduxi.*

[c] *Genuiſſem.*] Te ſupple.

[d] *Falſum.*] Id eſt, *Tu mihi reverà ea omnia præſtitiſti, quæ à filio poſſunt repeti.*

[e] *Tua.*] Nota phraſes ejuſmodi ellipticas: Vim habent maximam. Ità cùm apud Terentium, pater filium vocat *omnium*, plùs eſt quàm ſi ſceleratiſſimum, aut quopiam atroci alio nomine appellâſſet, cùm quodlibet intelligi poſſit.

[f] *Renovatum.*] Hoc dicit, quia Maciniſſa multa præclarè geſſerat in Hiſpaniâ adverſus Romanos, priuſquam cum Scipione ſocietatem iniret.

[g] *Difficillimum.*] Omninò; nam ut habet Horatius,

Heu! nefas;
Virtutem incolumem odimus,
Sublatum ex oculis quærimus, invidi

[h] *Hanc.*] Intelligendum eſt Micipſam Jugurthæ manu tenuiſſe, dum hæc diceret.

[i] *Beneficio.*] Quia, videlicet, in partem et regni hæreditatem Jugurtham Micipſa aſſumpſerat, atque pro filio habuerat.

[k] *Concordiâ.*] Scitum eſt quod quidam fecit, ut concordiam filios, quos magno numero habuit, edoceret: Sagittas, pro eorum numero ſumpſit, quas in faſciculum colligatas cuique rumpendas porrexit: quod illi cùm nequiviſſent, ipſe ſingulas ſeorſim nullo negotio perfregit. Itaque omne quod eſt, tam diu manet atque ſubſiſtit, quàm unum eſt; interit quando ſolvitur, aut unum eſſe deſinit.

[l] *Dilabuntur.*] *Pereant*, ſed acutè expreſſit, cùm *dilabi* præciſè notet *in partes varias abire*, quod ex ſe et immediatè ponit totius deſtructionem. Tantì eſt certè unio in univerſâ naturâ, ut vel ipſum nomen neſcio quid blandi et jucundi ſapiat; diviſio contrà lacerare, et omne malum portendere videatur.

Nam in omni certamine, qui [1] *opulentior est, etiam si accipit injuriam, tamen, quia plùs potest, facere videtur. Vos autem, Atherbal, et Hiempsal, colite, observate* [2] *talem hunc virum; imitamini virtutem, et enitimini, ne ego meliores liberos* [3] *sumpsisse videar quàm, genuisse.*

Ad ea Jugurtha, tametsi regem [a] ficta locutum intelligebat, et [b] ipse longè aliter animo agitabat, tamen pro tempore benignè respondit. Micipsa paucis post diebus moritur. Postquam illi more regio [4] justa magnificè fecerant, [c] reguli in unum convenerunt, ut inter se de negotiis cunctis disceptarent. Sed Hiempsal, qui minimis ex illis erat, natura ferox, etiam anteà ignobilitatem Jugurthæ, quia [d] materno genere impar erat, despiciens, [e] dextrâ Atherbalem adsedit; ne medius ex tribus, quod [f] et apud Numidas honori ducitur, Jugurtha foret. Decet tamen, ut [g] ætati concederet, [h] fatigatus à fratre, vix in partem alteram transductus est. Ibi cùm multa de administrando imperio disserent, Jugurtha inter alias res jacit, oportere quinquennii consulta, et [i] decreta omnia rescindi: [k] nam per ea tempora confectum annis Micipsam parum animo valuisse. Tum [l] idem Hiempsal placere sibi respondit: nam [m] ipsum illum tribus his proximis annis adoptione in reg-

INTERPRETATIO.

[1] *Quia fortior est videtur facere injuriam, quamvis* eam *accipiat, quia plùs potest.*

[2] *Reveremini hunc virum tantâ virtute ornatum.*

[3] *Ne ego videar adoptâsse meliores liberos, quàm genuisse.*

[4] *Postquam illum, more regio, magnificè sepeliissent.*

NOTÆ.

[a] *Ficta.*] Re profectò fictæ non erant, vera dicebat Micipsa; sed animus fictus erat: non ex benevolentiâ, sed ex metu loquebatur.

[b] *Ipse.*] Jugurtha.

[c] *Reguli.*] Jugurtha, Atherbal, et Hiempsal, qui diviso regno, parvi erant reges.

[d] *Materno.*] Anteà natum eum ex concubinâ vidimus.

[e] *Dextera.*] Verisimile est Jugurtham cum Atherbale, jam tum sine omni prolixiore ceremoniâ, assedisse. Occasio inter illos duos non fuit, de loco aulicâ urbanitate disceptandi; nam sive Jugurtha superiorem, sive inferiorem obtinere voluit, utrobique ab Atherbalis sinistrâ sedere debuit. Hiempsalis fuit hanc litem dirimere. Cujus enim ille vacuum latus clausisset, ei medium et honoratum locum dedisset; cùmque dextra Atherbalem assedit, Jugurtham in loco infimo collocavit.

[f] *Et.*] Hinc concludas, moris fuisse apud Romanos, ut sedentibus locus medius esset honoratissimus.

[g] *Ætati.*] Jugurtha scilicet.

[h] *Fatigatus.*] Eum premebat Atherbal, ut in Jugurthæ sinistram transiret; eoque pacto Jugurtha medius foret.

[i] *Decreta.*] Micipsæ scilicet. Plùs verò dicit *decreta* quàm *consulta*: Hæc vocamus, *des Déclarations*, illa verò, *des Arrêts.*

[k] *Nam.*] Ratio est Jugurthæ pro rescindendis Micipsæ decretis.

[l] *Idem.*] In neutro genere. Dicit Hiempsal, acri in Jugurtham cum aculeo, sibi placere, ut patris postrema decreta rescinderentur.

[m] *Ipsum.*] Jugurtham.

hum pervenisse. Quod verbum in pectus Jugurthæ [a] altiùs, quàm quisquam ratus, descendit. Itaque ex eo tempore irâ et metu anxius, moliri, parare, atque ea modò in animo habere, quibus Hiempsal per dolum caperetur. Quæ ubì tardiùs procedunt, neque lenitur animus [b] ferox, statuit quovis modo inceptum perficere. Primo conventu, quem ab regulis factum suprà memoravi, propter dissensionem placuerat dividi thesauros, [1] finesque imperii singulis constitui. Itaque ad utramque rem tempus decernitur, sed maturius ad pecuniam distribuendam. Reguli intereà in loca propinqua thesauris alius alio concessêre. Sed Hiempsal in oppido Thirmidâ fortè ejus utebatur domo, qui proximus [c] lictor Jugurthæ, carus acceptusque ei semper fuerat: quem [d] ille casu ministrum oblatum promissis onerat, impellitque, utì tanquam suam domum visens erat: portarum claves [e] adulterinas paret, nam veræ ad Hiempsalem referebantur: cæterùm, ubi res postularet, [f] seipsum cum magnâ venturum manu. Numida mandata brevì conficit; atque, uti doctus erat, noctu Jugurthæ milites introducit. Qui postquam in ædes irrupêre, [2] diversi regem quærere, dormientes alios, alios occursantes interficere; scrutari loca abdita; clausa effringere: strepitu et tumultu omnia miscere: cùm interim Hiempsal reperitur, occultans se tugurio mulieris ancillæ, quò initio pavidus, et ignarus loci, profugerat. Numidæ caput ejus, utì jussi erant, ad Jugurtham referunt. Cæterùm fama tanti facinoris per omnem Africam brevì divulgatur: Atherbalem, omnesque, qui sub Micipsæ imperio fuerant, metus invadit. In duas partes discedunt Numidæ: plures Atherbalem sequuntur, sed illum alterum bello meliores. Igitur Jugurtha quàm maximas potest copias armat: urbes partim vi, alias voluntate, imperio suo adjungit; omni Numidiæ imperare parat. Atherbal, tametsi Romam legatos miserat, qui senatum docerent de cæde fratris, et fortunis suis, tamen fretus multitudine militum, parabat armis contendere. Sed ubi res ad certamen venit, victus ex prælio profugit in [g] provinciam, ac dehinc Romam contendit. Tum Jugurtha [3] patratis [h] consiliis, postquam omni Numidiâ potieba-

INTERPRETATIO.

[1] Placuit *terminos imperii singulis assignari.*

[2] *Alii aliò regem quæsiverunt.*

[3] *Tum Jugurtha consiliis ad finem perductis, &c.*

NOTÆ.

[a] *Altiùs.*] Id est, *Eo gravissimè vulneratus fuit:* tantòque altiùs telum infixum, quantò acutius fuit.

[b] *Ferox.*] Jugurthæ.

[c] *Lictor.*] Lictores erant qui proximè Magistratum, vel regem præcedebant. Hujus domum Hiempsal in hospitium assumpserat.

[d] *Ille.*] Jugurtha.

[e] *Adulterinos.*] *De fausses clefs.*

[f] *Seipsum.*] Jugurtham.

[g] *Provinciam.*] Hoc est, *in eam Africæ partem quæ per Romanos Magistratus gubernabatur.*

[h] *Consiliis.*] Quæ, scilicet, de opprimendis fratribus, et eorum regno invadendo, inierat.

tur, in otio facinus ſuum cum animo reputans, timere populum R. neque adverſùs iram ejus uſquam, niſi in avaritiâ, [a] nobilitatis, et pecuniâ ſuâ, ſpem habere. Itaque paucis diebus, cum auro, argentoque multo legatos Romam mittit, quîs præcipit utì primùm veteres amicos muneribus expleant, dein novos [1] acquirant: poſtremò, quemcumque poſſint largiundo parare, ne cunctentur. Sed ubi Romam legati venêre, et ex præcepto regis, [b] hoſpitibus, aliiſque, quorum eâ tempeſtate in ſenatu auctoritas pollebat, magna munera miſêre: tanta [c] commutatio inceſſit, ut ex maximâ invidiâ in gratiam et favorem nobilitatis Jugurtha veniret. [d] Quorum pars ſpe, alii præmio inducti, ſingulos ex ſenatu [e] ambiundo, nitebantur, ne [f] graviùs in eum conſuleretur. Igitur, ubi legati ſatìs confidunt, die conſtituto ſenatus utriſque [g] dàtur. Tum Atherbalem hoc modo locutum accepimus:

Patres conſcripti, Micipſa pater meus moriens mihi præcepit, utì regni Numidiæ tantummodo [h] *procurationem exiſtimarem meam; cæterùm* [i] *jus, et imperium penès vos eſſe: ſimul eniterer domi, militiæque quàm maximo uſui eſſe populo Romano: vos mihi* [2] *cognatorum, vos in locum affi-*

INTERPRETATIO.

[1]. *Poſteà novis requirant.*

[2] Præcepit *ut vos pro conſanguineis et affinibus haberem.*

NOTÆ.

[a] *Nobilitatis.*] Romanæ, ſcilicet.

[b] *Hoſpitibus.*] Eos intellige quibuſcum bello Numantino Jugurtha arctam amicitiam, et hoſpitii neceſſitudinem conjunxerat; ita ut ipſe apud illos, ſi in Italiâ eſſet, illi apud ipſum, ſi in Numidiam venirent; diverſarentur. Hoſpitii verò ſanctiſſima jura fuerunt.

[c] *Commutatio.*] Nimirum Jugurthæ facinus cunctis atrociſſimum viſum eſt, ſed poſtquam pecuniâ quidam corrupti ſunt, mentem et animum mutaverunt, atque Jugurthæ crimen minuerunt.

[d] *Quorum.*] Nobilium, ſcilicet, qui ſub voce *nobilitatis* comprehenduntur; quod notandum: nam relativum *quorum* non cum nomine expreſſo, ſed cum re intellectâ, conſentit.

[e] *Ambiundo.*] Prout fit, inter alios ſermones, illi Jugurthæ crimen verbis mitigabant, ſenatorumque favorem ipſi conciliabant.

[f] *Gravius.*] *Ne bellum adverſus ipſum decernerent, aut hoſtem judicarent.*

[g] *Datur.*] Id eſt, *dies conſtituitur ad quem in ſenatum admitterentur Atherbal et Jugurthæ legati.*

[h] *Procurationem.*] *Adminiſtrationem: La Lieutenance.*]

[i] *Jus.*] Fundamentum notat hoc vocabulum, aut dominandi rationem.

[k] *Imperium.*] Totum iſtud rhetoricè et blandâ comitate dicitur: nam alioqui Micipſa fuerat ac Maſiniſſa P. Romani ſocius. Additæ fuerant equidem Romanorum beneficio multæ urbes utriuſque imperio, ſed uterque meruerat: imò fatebitur poſteà ipſe Atherbal, non admodum Romanorum fortunam expetendam fuiſſe, quo tempore fœdus initum cum ipſis. At ne ego, quod abſque blandimento verum eſt, taceam, plerumque certè evenit, ut paulatim ſub fœderis titulo, iſte in minùs potentem, dominium uſurpet, qui opibus præcellit; libertatis inane nomen ut maneat, fœdus pangitur, quod precariam ſervitutem inducit.

nium ducerem: si ea fecissem, in vestrâ amicitiâ exercitum, divitias, munimenta regni, me habiturum. Quæ præcepta patris mei cùm agitarem, Jugurtha, homo omnium, quos terra sustinet, sceleratissimus, contempto imperio vestro, Masinissæ me nepotem, etiam ab stirpe socium atque amicum populi R. regno, fortunisque omnibus expulit. Atque ego P. C. quoniam eò miseriarum venturus eram, vellem, potiùs ob mea, quàm ob majorum meorum, beneficia posse me à vobis auxilium petere; ac maximè [a] *deberi mihi beneficia à populo R. quibus non egerem:* [b] *secundùm ea, si desideranda erant, uti* [c] *debitis uterer. Sed quoniam parum tuta per se ipsa probitas est, neque mihi* [1] [d] *in manu fuit, Jugurtha qualis foret; ad vos confugi P. C. quibus, quod mihi miserrumum est, cogor priùs oneri, quàm usui esse. Cæteri reges, aut bello victi in amicitiam à vobis recepti sunt, aut in suis dubiis* [2] *rebus societatem vestram appetiverunt. Familia nostra cum populo R. bello Carthaginiensi amicitiam instituit, quo tempore magìs fides ejus quàm* [3] *fortuna petenda erat.* [4] *Quorum progeniem vos, P. C. nolite pati me nepotem Masinissæ frustrà à vobis auxilium petere. Si ad* [e] *impetrandum nihil causæ haberem, præter miserandam fortunam: quòd paulò antè rex, genere, famâ atque copiis petens, nunc deformatus ærumnis, inops, alienas opes expecto: tamen erat majestatis populi Romani* [5] *prohibere injuriam, neque pati, cujusquam regnum per scelus crescere.* [f] *Verùm ego iis finibus ejectus sum, quos majoribus meis populus Rom. dedit: unde pater et avus meus unà vobiscum expulêre Syphacem, et Carthaginienses. Vestra beneficia mihi erepta sunt, P. C. vos in meâ*

INTERPRETATIO.

[1] *Neque penès me fuit.*

[2] *Aut in vacillantibus suis rebus fœdus vobiscum inire quæsiverunt.*

[3] *Magìs fides ejus erat quærenda, quàm ejus fortuna.*

[4] *Nolite pati, me progeniem eorum, et nepotem Masinissæ, petere frustrà auxilium à vobis.*

[5] *Tamen erat majestatis Pop. Romani impedire ne ego injuriâ afficerer.*

NOTÆ.

[a] *Deberi.*] Sunt equidem in hâc oratione plurimæ bonæ rationes; at verò accuratî methodo non sunt dispositæ. De industriâ et benè factum ab auctore, qui hominem elegantiâ Romanâ minùs excultum, suo more loquentem inducit. Ita planè præcipit summus magister Horatius.

[b] *Secundum ea.*] Id est, *Ex eo, Deinde,* Gall. *Et qu'en conséquence de cela.*

[c] *Debitis.*] Repetit quod ita dictum nunquam oportuit.

[d] *In manu.*] Id est, *Non potui facere ut Jugurtha, quàm fuit, alius esset.* Hoc dicit ut importunitatem necessitate quâ compulsus fuit, excuset.

[e] *Impetrandum.*] Auxilium, scilicet, à vobis contra Jugurtham. Videtur Atherbal præscire quod futurum est; adeòque à Romanis, diffidens, et quasi à recusantibus auxilium petit. Ominosa est ista petendi ratio, et contumeliosa, quæque ergo, ita institui minimè debet.

[f] *Verùm.*] Jam rationes optimas optimè proponit Atherbal, sed in eo diù non manebit.

injuriâ despecti estis. Eheu me miserum! huccine, Micipsa pater, beneficia [a] *tua evasêre, utì, quem tu parem cum liberis tuis, regnique participem fecisti, is potissimùm stirpis tuæ extinctor sit? Numquamne ergo familia nostra quieta erit?* [b] *Semperne in sanguine, ferro, fugâ versabimur? Dum Carthaginienses incolumes fuêre,* [c] *jure omnia sæva patiebamur. Hostis ab latere: vos amici procul: spes omnis in armis erat. Postquam illa* [d] *pestis ex Africâ ejecta est, læti pacem agitabamus: quippe, quìs hostis nullus erat, nisi fortè quem vos jussissetis. Ecce autem ex improviso Jugurtha, intolerandâ audaciâ, scelere, atque superbiâ sese efferens, fratre meo, atque eodem propinquo suo interfecto, primùm regnum* [e] *ejus, sceleris sui prædam fecit: pòst, ubi me iisdem dolis nequit capere, nihil minùs, quàm vim aut bellum* [f] *expectantem, in imperio vestro, sicut videtis, extorrem patriâ, domo, inopem, et coopertum miseriis efficit,* [1] *ut ubivis tutiùs, quàm in meo regno essem. Ego sic existimabam, P. C. uti prædicantem audiveram patrem meum, qui vestram amicitiam diligenter colerent, eos multum laborem suscipere, cæterùm ex omnibus maximè tutos esse.* [2] *Quod in familiâ nostrâ fuit, præstitit, ut in omnibus bellis adesset vobis: nos utì per otium tuti simus,* [g] *in manu vestrâ est, P. C. Pater nos duos fratres reliquit: tertium Jugurtham* [3] *beneficiis suis ratus est nobis conjunctum fore. Alter eorum necatus; alter ipse ego manus* [h] *impias vix effugi. Quid agam? Aut quò potissumùm infelix accedam?* [i] *Generis præsidia omnia extincta sunt: pater, uti necesse erat,* [4] *naturæ concessit*

INTERPRETATIO.

[1] *Ità ut essem tutiùs ubivis, quàm in meo regno.*

[2] *Quantùm fuit in potestate familiæ nostræ, effecit, ut auxilio vobis esset omnibus bellis.*

[3] *Micipsa pater meus credidit Jugurtham, tertium nostrum fratrem, beneficiis suis fore nobis conjunctum et amicum.*

[4] *Pater mortuus est.*

NOTÆ.

[a] *Tua.*] In perditum Jugurtham.

[b] *Semperne.*] Masinissa à Carthaginiensibus regno pulsus fuerat; Micipsa Romanis auxilio adversùs illos venerat; frater Hiempsal à Jugurthâ jugulatus; ipse ab eodem ad ultimas angustias redactus sum.

[c] *Jure.*] Quia inter se illi, maximè propter Romanos, hostes erant.

[d] *Pestis.*] Loquitur de Carthaginiensibus.

[e] *Ejus.*] Credo pateretur Sallustius ut pro *ejus*, *ipsius* reponeretur, ad vitandam ambiguitatem, si quis fortè *ejus* cum *sceleris* construeret; ideoque virgulam apposui.

[f] *Expectantem.*] *Qui ne m' attendois à rien moins qu' à faire la guerre.*

[g] *In manu.*] Quia potentes estis quòque facilè Jugurtham in officio retinueritis. Cæterùm in Jugurthâ fuit quòd post Hannibalem timeretur, ut habet Florus.

[h] *Impias.*] Jugurthæ, scilicet, Synecdoche est, quæ vim auget orationis: ut hinc pateat Jugurtham impietate factum celebrem.

[i] *Generis.*] *Cognatorum patris fratris, &c.*

sit: fratri, [a] *quem minimè decuit, propinquus per scelus vitam eripuit: affines, amicos, propinquos cæteros meos,* [b] *alium alia clades oppressit:* [1] *capit ab Jugurthâ, pars in crucem acti, pars bestiis objecti sunt; pauci, quibus relicta est anima, clausi in* [2] *tenebris cum mœrore et luctu, morte graviorem vitam exigunt. Si omnia, quæ aut amisi, ex* [3] *necessariis adversa facta sunt, incolumia manerent: tamen, si quid ex improviso mali accidisset, vos implorarem, P. C. quibus* [c] *pro magnitudine imperii,* [d] *jus, et injurias omnes, curæ esse decet. Nunc verò exul patriâ, domo, solus, atque omnium* [e] *honestarum rerum egens, quos accedam, aut quos appellem? Nationesne, an reges, qui omnes familiæ nostræ ob* [f] *vestram amicitiam infesti sunt? An quaquàm mihi adire licet, ubi non majorum meorum hostilia monumenta plurima sint? An quisquam nostri misereri potest, qui aliquando vobis hostis fuit?* [g] *Postremò,* [h] *Masinissa nos ita instituit, P. C. ne quem coleremus, nisi pop. R. ne societates, ne fœdera nova acciperemus: abundè magna præsidia nobis in vestrâ amicitiâ fore:* [4] *si huic imperio* [i] *fortuna maturetur, unà occidendum nobis esse.* [5] *Virtute, ac diis volentibus, magni estis et opulenti; omnia* [6] *secunda, et obedientia sunt, quò faciliùs sociorum injurias curare licet. Tan-*

INTERPRETATIO.

[1] *Qui capti sunt à Jugurthâ partìm cruci affixi sunt.*

[2] *In carceris obscuritate detenti agunt vitam duriorem morte, cum mœrore et luctu.*

[3] *Et amicis et faventibus adversa facta sunt.*

[4] *Masinissa nos ita instituit, si imperium Romanum fortuna deficeret, nobis unà pereundum esse.*

[5] *Virtute vestrâ, et deorum beneficio magni estis.*

[6] *Omnia sunt vobis faventia.*

NOTÆ.

[a] *Quem.*] Jugurtham dicit, qui propinquos et fratres suos ab ipsorum patre beneficiis cumulatus, tueri, non interficere, debuit.

[b] *Alium.*] Hoc est, *Diversè perierunt.*

[c] *Pro magnitudine.*] Id est, *cùm tam latè pateat imperium Romanum, et ejus auctoritas.* Elegans est hæc locutio, ad videndum ne pariat obscuritatem.

[d] *Jus.*] Quandoquidem ipse Sallustius lib. 3. historiarum more antiquo *vis* ponit in accusativo plurali pro *vires,* fortè hic *vis* pro *jus* legendum esset; hîc enim agitur de ope implorandâ, non contrà jus, sed contrà vim et injustitiam. Nolim tamen circa us novas lites movere.

[e] *Honestarum.*] Id est, *quæ regem comitari et cohonestare debent.*

[f] *Vestram.*] Id est, *quam vobiscum inivimus.*

[g] *Postremò.*] *Denique: Ut ne vos diutiùs morer.*

[h] *Masinissa.*] Benè et cum artificio Masinissæ, cujus tamen vix ullam memoriam habebat, potiùs quàm Micipsæ, sermonem injicit Atherbal: quia nimirum ejus gratam sciebat P. Romano recordationem.

[i] *Fortuna.*] Honesta oratio, quâ rei invidiam minuit. Id est, *Si respublica Romana antè tempus periret.*

tùm illud vereor, ne [1] *quos privata amicitia Jugurthæ,* [a] *parum cognita, transversos agat: quos ego audio maximâ ope niti, ambire, fatigare vos singulos,* [b] *ne quid de* [c] *absente, incognitâ causâ statuatis:* [d] *fingere me verba, et fugam simulare, cui licuerit in regno manere.* [e] *Quod utinam illam, cujus impio facinore in has miserias projectus sum, eadem hæc* [f] *simulantem videam: et aliquando aut apud vos, aut apud Deos immortales rerum humanarum cura oriatur; ut ille, qui nunc sceleribus suis ferox atque præclarus est, omnibus malis* [g] *excruciatus, impietatis in parentem nostrum, fratris mei necis, mearumque miseriarum gravis pœnas reddet.* [2] *Jam jam frater animo meo carissime, quamquam tibi immaturo, et undè minimè decuit, vita erepta est; tamen lætandum magìs, quàm dolendum puto casum tuum. Non enim* [h] *regnum, sed fugam, exilium, egestatem, et has omnes, quæ me premunt, ærumnas, cum animâ simul amisisti: at ego infelix in tanta mala præcipitatus, pulsus ex patrio regno, rerum humanarum* [i] *spectaculum præbeo:* [3] *incertus*

INTERPRETATIO.

[1] *Ne amicitia privata Jugurthæ parum cognita aliquos à justitiæ viâ abducat.*

[2] *Jam jam, ô Hiempsal, frater carissimè animo meo, puto casum tuum et mortem lætandum magìs quam dolendam, quanquam vita erepta est tibi immaturo, et primâ juventæ face, et ab eo, à quo minimè decuit, eam tibi eripi.*

[3] *Ego sum incertus quid agere debeam, an quæram ulcisci mortem tuam, dum ipse egeo ope alterius. An ego, cujus potestas vitæ et necis pendet ex potentiâ alienâ, consulam regno meo?*

NOTÆ.

[a] *Parum cognita.*] Innuit Jugurtham amicitiæ, virtutumque quibus ea conciliatur simulatione, quibusdam Romanis, qui illi, quasi verè amicus fuisset et honestus, favebant, perfidiosè imposuisse. Cæterùm ipsorum avaritiâ potiùs quàm amicitiâ cum Jugurthâ conjunctos eos Atherbalem haudquaquam latebat; sed dissimulatum isthuc oportuit: quod quidem non imperitè fecit.

[b] *Ne quid.*] Maximus fuit hâc in partè Jugurthæ dolus: neque aliud possit videri iniquius, quàm postulare, ut de absente, atque indictâ causâ statuatur, prout Atherbalem facere legati supponebant. At verò perversè illi, cum Atherbalis petitionibus illud subdolè admiscent; quod non perversas modò, sed et ineptas eas efficit. Is profectò ridiculè nimis requisivisset, ut de Jugurthâ senatus indictâ causâ decerneret, cùm ad eam dicendam illi adessent; verùm tyrannum oportuit suis technis tempus redimere, jamque hos nimiùm detinuit.

[c] *Absente.*] Jugurthâ scil.

[d] *Fingere.*] Non potest verbum hoc, eo modo quo præcedentia, immediatè construi cum verbo *audio*; verùm in eo laudem meruit noster auctor, quasi inordinatè ea congerit quæ contemnit.

[e] *Quod.*] Illud est quod Gallicè, ornatûs causâ, vel ex majoris affectûs consuetudine dicimus, *Que plut à Dieu que, &c.*

[f] *Simulantem.*] Nota hanc respondendi rationem: acris est; cùmque multas habet figuras, cùm plures tangit affectus. Simpliciter negâsset Atherbal se simulare infortunium suum, sed revera miserum esse.

[g] *Excruciatus.*] Supple, sicut ego sum.

[h] *Regnum.*] Id est, *non tam regnum.* Lætandum magis quòd regno spoliatus sis, quàm dolendum; cùm à te, unâ et eâdem operâ, fuga, egestas, exilium depulsum sit.

[i] *Spectaculum.*] Id est, *De me fragilitatis humanæ exemplum fortuna exhibuit.*

quid agam, tuasne injurias persequar, ipse auxilii egens, an regno consulam, cujus vitæ, necisque potestas ex opibus alienis pendet. Utinam, [1] *emori, fortunis meis honestus exitus esset, ne vivere contemptus viderer, si defessus malis injuriâ* [a] *concessissem. Nunc quoniam neque vivere* [2] *lubet, neque mori licet sine dedecore, P. C. per vos, per liberos, atque parentes vestros, per majestatem populi R. subvenite misero mihi; ite obviàm injuriæ; nolite pati regnum Numidiæ,* [b] *quod vestrum est, per scelus, et sanguinem familiæ nostræ tabescere.*

Postquam rex finem loquendi fecit, legati Jugurthæ [c] largitione magìs, quàm causâ freti, paucis respondent: Hiempsalem, ob sævitiam suam, ab Numidis interfectum; Atherbalem ultrò bellum inferentem, postquam superatus sit queri, quòd injuriam facere nequîsset; Jugurtham ab senatu petere, ne se alium putaret, ac Numantiæ cognitus esset; neu verba inimici ante facta sua poneret. Deinde utrique curiâ egrediuntur. [3] Senatus statim consulitur: fautores legatorum, prætereà magna pars [d] gratiâ depravata, Atherbalis dicta contemnere, Jugurthæ virtutem laudibus extollere, gratiâ, voce, denique omnibus modis pro alieno scelere, et flagitio, suâ quasi pro gloriâ [e] nitebantur. At contrà pauci quibus bonum et æquum divitiis carius erat, subveniendum Atherbali, et Hiempsalis mortem severè vindicandam censebant. Sed ex omnibus maximè Æmilius [f] Scaurus, homo nobilis, impiger, factiosus,

INTERPRETATIO.

[1] *Utinam morte finem honestum facere possem infortunio meo, ne homines viderent me abjectum et spretum inter vivos, si defatigatus malis, propter injuriam cessissem.*

[2] *Quoniam neque vita mihi placet.*

[3] *Extemplo senatorum sententia eâ* de re *exquiritur.*

NOTÆ.

[a] *Concessissem.*] Hic locus aliquam habet obscuritatem, adeòque videndum quid intelligamus per τὸ *concedere.* Hic est, ut videtur, *Deponere studium regnandi, et fratris mortem ulciscendi,* vel *Omnia Jugurthæ libidini permittere.* Gall. in hunc sensum dicemus, *Plût à Dieu que la mort fut un parti honnête, que je pûsse prendre dans mes infortunes; de peur de paroître dans le monde comme un miserable, si me trouvant épuisè par les maux que j'ai soûferts, j'étois contraint de tout ceder au tort que l'on m'a fait.*

[b] *Quod vestrum.*] Optima eo ratio et conclusio.

[c] *Largitione.*] Anteà vidimus legatis suis præcepisse Jugurtham, ut quosvis Romæ pecuniâ corrumperent; id sedulò præstiterunt, adeòque fore confidebant ut ab illis causa sua deferenderetur.

[d] *Gratiâ.*] Fit istud sæpiùs in judiciis: Quando sententiam suam dixerunt qui in concilio sunt auctoritate præcipui, reliqui non tam justitiâ, quàm gratiâ et favore inducti, suffragium suum ferunt, vel ut potentioribus assentiantur, vel ut illi de quo judicium fertur, faveant: Quod quidem pessimè se habet, et æquum subvertit.

[e] *Nitebantur.*] Id est, *Non illi minore cum studio Jugurthæ scelus excusabant et tegebant, quàm si de suâ gloriâ quæstio incidisset.*

[f] *Scaurus.*] Hunc ut prudentem et gravem virum laudant Cicero, et Val. Max.

avidus potentiæ, honoris, divitiarum cæterùm vitia ſua callidè occultans. [1] Is poſtquàm videt regis largitionem famoſam, [a] impudentemque, veritus quod in tali re ſolet, ne [b] polluta licentia invidiam [c] accenderet, animum a conſuetâ lubidine [d] continuit. Vicit tamen in ſenatu pars illa, quæ [2] vero pretium aut gratiam anteferebat. Decretum fit, utì decem legati regnum, quod Micipſa obtinuerat, inter Jugurtham, et Atherbalem, [e] dividerent. Cujus legationis princeps fuit L. Opimius, homo clarus, et tùm in ſenatu potens, quia conſul, C. [f] Graccho et M. [g] Fulvio interfectis, [h] acerrimè [i] vindictam nobilitatis in plebem exercuerat. Eum Jugurtha, tametſi Romæ in amicis habuerat, tamen [k] curatiſſimè recepit; dando, et pollicendo multa, perfecit, utì famæ, [l] fide, poſtremò omnibus ſuis rebus commodum regis anteferret. Reliquos legatos eâdem viâ aggreſſus, pleroſque capit; paucis carior fides, quàm pecunia fuit. In diviſione, quæ pars Numidiæ Mauritaniam attingit, [3] agro, viriſque opulentior, Jugurthæ traditur; illam alteram, [4] ſpecie, quam

INTERPRETATIO.

[1] *Cùm Scaurus videt largitionem Jugurthæ infamem eſſe.*

[2] *Tamen pars potior fuit, in ſenatu, eorum, qui anteponebant gratiam et favorem vero et honeſto.*

[3] *Ea pars traditur Jugurthæ, quæ ſoli fœcunditate et incolarum frequentiâ prævalebat.*

[4] *Atherbal obtinuit illam alteram partem potiorem pulchritudine quàm utilitate.*

NOTÆ.

[a] *Impudentemque.*] Tanta Romam exercuit avaritia, ut palàm legati pecuniâ ſuffragia emerent. *Ils informoient les ſenateurs, le ſac, ou l'argent à la main.*

[b] *Polluta.*] Idem eſt propèmodum quod *famoſa.* Res erat nimiùm cognita.

[c] *Accenderet.*] Callidè Scaurus: nam periculum eſt maximum ne plebs tumultuetur, ubi magiſtratum apertè videt jus faſque pecuniæ poſtponere.

[d] *Continuit.*] Qui ita pro tempore et commodo virtuti favent, illi omnium ſunt peſſimi, et de quibus, ſi fortè fortunâ cognoſcantur, maximè diffidendum.

[e] *Dividerent.*] Itaque regni Hiempſalis dimidia pars in perfidiæ præmium Jugurthæ, idque decreto ſenatûs, obvenit. Quantum nefas!

[f] *Graccho.*] Hic mortis, et legum Tiberii fratris acerrimus vindex, cùm plebem in avitos agros arceſſeret, ab Opimio conſule oppreſſus eſt.

[g] *Fulvio.*] Is collega Gracchi, et earundem legum aſſertor, unà cum illo ab eodem Opimio, in Aventino monte oppreſſus eſt. Vir fuit conſularis.

[h] *Acerrimè.*] Ex plebe enim tria hominum millia interfecit, eorumque corpora in Tyberim projecit.

[i] *Vindictam.*] Pro hâc voce, quam contrà auctoris mentem dicit eſſe Gruterus, *victoriam* reponit, ex fide librorum Pergamenorum. Quamobrem verò contrà auctoris mentem eſſe dicat, non video: mihi quidem ſenſus eſt idem; nam vindicta in animo ſedet ante victoriam, poſt victoriam exercetur.

[k] *Curatiſſimè.*] Scilicet amicitiæ jure à quibuſdam ceremoniis, et qui exteris et ignotis exhibetur, ſupervacaneo cultu, ſolutus erat: attamen quò magis Opimium ſuum faceret atque (etiam ut decuit erga legatum) nullum prætermiſit honorem.

[l] *Fide.*] Eſt dativo caſu, more veterum. Fortè hujus rei ignoratione ab aliquo ſciolo *famâ* pro *famæ* poſitum eſt, quod abſque hæſitatione correxi.

usu potiorem, quæ portuosior, et ædificiis magis exornata erat, Atherbal possedit. Res postulare videtur Africæ situm paucis exponere, et eas gentes, quibuscum nobis bellum aut amicitia fuit, attingere. Sed quæ loca, et nationes ob [a] calorem, aut asperitatem, item solitudines, minùs frequentata sunt, de iis haud facilè compertum narraverim; cætera quàm paucissimis absolvam.

In divisione orbis terræ plerique [b] in parte tertiâ Africam posuêre; pauci tantummodò Asiam, et Europam [c] esse, sed Africam in Europâ. Ea finis habet ab occidente [d] fretum [e] nostri maris et Oceani; ab ortu solis declivem [f] latitudinem; quem locum [g] Catabathmon incolæ appellant. [h] Mare sævum, importuosum. Ager frugum fertilis, bonus pecori, arbori infœcundus: [i] cælo, terrâque penuria aquarum: genus hominum salubri corpore, velox, patiens laborum: plerosque senectus dissolvit, nisi qui ferro, aut à bestiis interiêre: Nam morbus haud sæpè quemquam superat. Ad hoc, [k] malefici generis plurima animalia. Sed qui mortales initio Africam [1] habuerint, quique posteà accesserint, aut quo modo inter se permixti sint, quamquàm ab eâ famâ, quæ plerosque obtinet, diversum est; tamen, ut ex libris Punicis, qui regis Hiempsalis dicebantur, interpretatum nobis est: utìque rem sese habere, cultores ejus terræ

INTERPRETATIO.

[1] *Dicam quàm paucissimis verbis qui homines initio coluerint, et habitaverint Africam.*

NOTÆ.

[a] *Calorem.*] Solis scilicet. Nemo nescit Africæ maximam partem sub Zonâ esse torridâ, atque adeò arboribus infestari.

[b] *In parte.*] Id est, *Africam tertiàm mundi partem fecerunt.* Nunc verò aliter divisum orbem reperies apud Geographos, postquam veteribus incognitæ terræ à nautis perlustratæ sunt.

[c] *Esse.*] Id est, *Quidam duas tantùm orbis terrarum partes esse voluerunt, et Africam sub Europâ comprehendendum.* Ambiguæ istiusmodi phrases non sunt imitandæ.

[d] *Fretum.*] Maluit dicere Sallustius *fretum maris* quàm *mare* simpliciter, ut æstum notaret et violentiam, quæ in illis angustiis conspicitur, in quæ duo maria concurrunt ut commiscentur.

[e] *Nostri.*] Mediterranei, scilicet, quod Italiam alluit. At certè vix ab occasu dicitur Mediterraneum Africam finire: sed auctori nostro adeò mirabilis visus est maris æstus, ut eo abreptus fretum latè ad occasum porrexerit. Videndum est interim ne nobis imponent tribulæ nostræ Geographicæ, in quibus nulla quandoque terræ curvitatis ratio habetur, cujus tamen, cùm in plano exprimitur, nisi cogitatio subierit, pronum est in gravissimos errores incidere.

[f] *Latitudinem.*] Id est, *campum vastum.*

[g] *Catabathmon.*] Vox Græca est à καταβαίνειν *descendere*; adeòque *Catabathmon* latinè *descensum* dixeris. Vallis erat in Ægyptum devexa, si Melæ credimus. Undè videas non eosdem, qui nobis, veteribus fuisse Africæ limites; nam ea hodie, idque melius, usque ad mare rubrum protenditur.

[h] *Mare.*] Libycum seu Africum, quod pars est Mediterranei.

[i] *Cælo.*] Id est, *neque in Africâ multùm pluit; neque ibi copia est fontium, aut fluviorum.*

[k] *Malefici.*] Putà serpentes, leones, &c.

putant, quam paucissimis dicam. Cæterum [a] fides ejus rei penes auctores erit. Africam initio habuêre [b] Gætuli, et [c] Libyes, asperi, incultique, quîs cibus erat caro ferina, atque humi pabulum, uti pecoribus. Hi neque moribus, neque lege, aut imperio cujusquam regebantur; vagi, palantes, [1] quas nox coëgerat, sedes habebant. Sed postquam in Hispaniâ Hercules, [d] sicut Afri putant, interît, exercitus ejus compositus ex gentibus variis, amisso duce, ac passim multis sibi quisque imperium petentibus, brevì dilabitur. Ex eo numero [e] Medi, [f] Persæ, et [g] Armenii, navibus in Africam transvecti, proximos nostro mari locos occupavêre. Sed Persæ [h] intrà Oceanum magìs: hique [i] alveos navium inversos pro tiguriis habuêre: quia neque materia in agris, neque ab Hispanis emundi, aut mutandi copia erat. Mare [2] magnum, et ignara lingua commercia prohibebant. Hi paulatìm, per connubia, Grætulos secum miscuêre; et quia sæpè [k] tentantes agros, alia, deinde alia loca petiverant, semet ipsi [l] Numidas appellavêre. Cæte-

INTERPRETATIO.

[1] *Ibi manebant, ubi nox coëgerat os manere.*

[2] *Maris vastitas et linguæ ignorantia prohibebant commercium.*

NOTÆ.

[a] *Fides.*] Id est, *Verum sit, necne, non affirmo; id præstiterint qui ejus rei auctores fuerunt.*

[b] *Gætuli.*] Libyæ interioris populi, qui ideò à diversis scriptoribus, diversis in locis collocantur, quòd gens vaga sæpius habitationem suam mutaverit. Ut certè parum consultè videantur facere viri alioquin doctissimi, qui quæ ad loca spectant, negligenter Sallustium scripsisse dicunt. Quasi verò ille, quia in Africâ prætor fuerit, ideò vastissimam et infestissimam regionem pervagari debuerit. Satìs fuerit ea retulisse quæ didicit, quorumque injuriam crediderim, vindicem eum reposcere.

[c] *Libyes.*] Hi populi à quibus etiam nomen sortita est Africa, ejus propriè dictæ partem occiduam incoluerunt, ad mare mediterraneum inter Mauritaniam, et Cyrenaicam regionem, ut volunt; nisi Alexandriam usque ab ortu, et, prout videor ex Sallustio colligere, longiùs ab occasu aliquando erraverint; nam quis cum istis erroribus non erret?

[d] *Sicut Afri.*] Ex Livio et Virgilio creditum est Herculem incolumem ex Hispaniâ in Italiam venisse, quibuscum Sallustius, quasi falsum fuerit, quod Afri de Herculis morte prædicabant, facere videtur. Verùm plures eo nomine fuisse dubitare non finit Cicero lib. 3. de naturâ deorum; undè facile est variantes eâ de re opiniones conciliare, si modo meminerimus uni suo Herculi, Jovis et Alcmenæ filio, quæcumque ab omnibus facta sunt, Græcos poëtas attribuisse.

[e] *Medi.*] Media, Asiæ regio notissima, ad mare Hyrcanum, seu Caspium, quò etiam penetrâsse Herculem omnes nôrunt.

[f] *Persæ.*] Juxta Medos, ad meridiem.

[g] *Armenii.*] Post Medos, ad occasum.

[h] *Intra Oceanum.*] Id est, *Ad mare Atlanticum.*

[i] *Alveos.*] Illud est quod posteà *carinam* vocat, Navis est concavitas.

[k] *Tentantes.*] Ut scilicet, pingue solum, et pecori, quo delectabantur, aptum, invenirent.

[l] *Numidas.*] A Græco νέμειν, ut volunt, quod est *pascere*. Quamobrem verò ex linguâ Græcâ nomen sibi Nomades seu Numidæ assumpsissent, planè non video; adeòque de hâc etymologiâ multùm dubito.

rùm adhuc ædificia Numidarum agreſtium, quæ mapalia illi vocant, oblonga, incurvis lateribus tecta, quaſi navium carinæ ſunt. Medis autem, et Armeniis [a] acceſsêre Libyes. Nam hi propiùs mare Africum agitabant: (Gætuli ſub [b] ſole magìs; haud procul ab ardoribus:) [c] hique maturè oppida habuêre. Nam, [d] freto diviſi ab Hiſpaniâ, [e] mutare res inter ſe inſtituerant. Nomen eorum paulatìm Libyes corrupêre, barbarâ linguâ Mauros pro Medis appellantes. Sed res Perſarum brevì [f] adolevit; ac poſteà [g] Numidæ nomine, propter multitudinem, à parentibus digreſſi, poſſedêre ea loca, quæ proxima Carthaginem Numidia appellatur. Deinde, [1] utrique alteris freti, finitimos armis, aut metu ſub imperium ſuum coëgêre; [h] nomen gloriamque ſibi addidêre: magìs hi, qui ad noſtrum mare proceſſerant, [i] quia Libyes, quàm Gætuli, minùs bellicoſi: denique Africæ pars [k] inferior pleraque ab Numidis poſſeſſa eſt: victi omnes in gentem, nomenque, imperantium [2] conceſſere. Poſteà [l] Phœnices, alii multitudinis domi minuendæ gratiâ, pars imperii cupidine ſollicitatâ plebe, et aliis novarum rerum avidis, Hipponem, Adrimetum,

INTERPRETATIO.

[1] *Deinde utrique, Numidæ in mutuâ operâ, et auxilio præſidium collocantes; coëgerunt finitimos, armis, aut metu, ſub imperium ſuum.*

[2] *Quicumque à* Numidis *victi ſunt, eorum nomen ſumpſerunt, et una gens cum ipſis facti ſunt.*

NOTÆ.

[a] *Acceſsêre.*] Quomodo iſthuc, cùm priores Libyes Africam obtinuerint? facilè certè, ut nihil neceſſe ſit à vulgatâ lectione diſcedere, prout nonnullis placuit. Libyes minùs bellicoſi fuerunt, ut ipſe dicit Salluſtius: cùm itaque credibiliter à Medis et Armeniis pulſi eſſent, illis neceſſe fuit horum gratiam, paulatìm ſibi conciliare, quod quidem accedere eſt.

[b] *Sub ſole.*] Id eſt, *Sub circulo Æquinoctiali*, ubi ſolis ardor eſt graviſſimus.

[c] *Hique.*] Libyes ſcilicet, non Gætuli: atque hos parentheſi, ne ſententiam turbarent, includendos curavi.

[d] *Fretò.*] *Tantùm* adde, ne ſenſus videatur contrarius.

[e] *Mutare.*] Quāmdiù nummus apud omnes in pretio non fuit, omninò oportuit non pecuniâ emere, ſed mercium compenſatione et permutatione.

[f] *Adolevit.*] Id eſt, *Brevì potentes et florentes facti ſunt.*

[g] *Numidæ nomine.*] Id eſt, *Perſæ Numidæ dicti.* In quibuſdam libris legitur *Nomo Numidæ*; quod minùs placet.

[h] *Nomen.*] Illud eſt quod Gallicè dicimus *Renom*, *Reputation*; aliter exiſtimationem, aut famam appellaveris.

[i] *Quia.*] Hic eſt ſenſus: dicit majorum gloriam brevì quæſiviſſe Numidas, qui parentibus relictis ad mare Mediterraneum conſederant, quòd ſibi vicinus, et minùs bellicoſos Libyas, quam aliis Numidis bello meliores Gætulos, ſuperare faciliùs fuerit.

[k] *Inferior.*] Patet ex textu, eam inferiorem dici Africæ partem, quæ juxta Mediterraneum mare porrigitur: benè ſane, cùm eò plerique decurrant amnes Libyci.

[l] *Phœnices.*] Incolebant illi eas terras quæ ad Mediterranei orientalem oram ſitæ ſunt. Pulſos à Joſuâ fuiſſe notum eſt ex ſacris literis; in Africâ vero conceſſiſſe, ejuſque oram maritimam occupâſſe paſſim legimus, atque ab iis Afri, præſertìm Carthaginienſes, Pœni dicti ſunt.

Leptim, aliasque urbes in orâ maritimâ condidêre: eæque brevì multùm auctæ, pars [a] originibus suis præsidio, aliæque decori fuêre. Nam de Carthagine silere meliùs puto, quàm parùm dicere, quoniam aliò properare tempus monet. Igitur ad Catabathmon, [b] qui locus Ægyptum ab Africâ dividit, [c] secundo mari prima Cyrene est, colonia [d] Theræôn: ac deinceps duæ [e] Syrtes, interque eas [f] Leptis: [g] deinde [h] Philenôn aræ, quem locum, Ægyptum versùs, finem imperii habuêre Carthaginienses: pòst, aliæ Punicæ urbes. [i] Cætera loca usque ad Mauritaniam Numidæ tenent. [k] Proximè Hispaniam Mauri sunt. [l] Super Numidiam Gætulos accepimus, partìm in tuguriis, alios incultiùs vagos, agitare. Post eos [m] Æthiopas esse. [n] Dein loca exusta solis ardoribus. Igitur bello Jugurthino pleraque ex Punicis oppida, et finis Carthaginiensium, quos

NOTÆ.

[a] *Originibus.*] Urbibus, undè exierant.

[b] *Qui locus.*] Fortè ideò locum describit, quia duo memorantur Catabathmi.

[c] *Secundò.*] Id est, ut videtur, *Proximò. En suivant la mer.* Phrasis insolens, attamen quæ etiam reperitur apud Orosium, lib. 1. cap. 2.

[d] *Theræôn.*] Plures insulas meminerunt auctores, nomine Thera. Ab eâ quæ sita est supra Cretam prodiisse dicunt eos qui Cyrenem condiderunt.

[e] *Syrtes.*] Loca sunt vadosa maris Mediterranei, circa medium littus Africanum: major ad ortum, minor ad occasum magìs inclinat.

[f] *Leptis.*] Duas hujus nominis auctores plurimi in Africâ propriâ collocant. Cluverius magnam habet omninò inter duas Syrtes: parvam verò magìs ad occasum inter Syrtem minorem et Carthaginem. Hæc nostra, ut patet, magna est.

[g] *Deinde.*] Hîc reprehenderunt quidam Sallustium, quòd Philenorum aras post duas Syrtes posuerit; verùm erraverunt ipsi, non Sallustius: nam vocula *deinde* ad *Leptis*, non ad *Syrtes* referri debet; ita ut Philenôn aras post Leptim, inter Syrtes, non post eas, collocaverit.

[h] *Philenôn aræ.*] Rem ipsam enarrabit posteà Sallustius, quam scire jam si expedit, consule, si placet, indicem.

[i] *Cætera.*] A finibus Carthaginiensium, scilicet, versùs occasum. Atque hinc Numidiæ fines satìs clarè intelligimus; nisi quòd Mulucha flumen eos ad occasum incertos facit. Si enim verum est, quod ex auctoribus colligitur, Mulucham in Mauritaniâ Tingitanâ esse, cùm flumen illud Jugurthæ imperii terminus à Sallustio posteà constituatur: certè Numidia ulteriùs quàm solet ad occasum erit promovenda; ita ut Mauritania Cæsariensis, ubi anteà Syphax Masæsylis imperitaverat, sub Numidiâ comprehendatur: ex quo concludas per Mauritaniam, Sallustium ferê Tingitanam intellexisse: Maurosque Cæsarienses in nomen et gentem victorum Numidarum concessisse. Sed quamvis satìs certum sit bonam Cæsariensis Mauritaniæ partem sub Jugurthâ fuisse; non tamen totam attribueris, quia vix Muluchæ fluminis situs cognosci possit.

[k] *Proximè.*] Mari tamen interjecto.

[l] *Super.*] Ad meridiem.

[m] *Æthiopas.*] A parte orientali ad occidentalem, in mediâ Africâ, fuisse eos, voluerunt veteres, Homerum secuti.

[n] *Dein loca.*] Hîc iterum auctorem arguit vir sanè doctus, quasi ille, quia loca solis ardoribus exusta post Æthiopas ponit, ipsos in Zonâ torridâ esse negaverit. Ipse verò, ni fallor, malè concludit: nam Sallustius Æthiopas sub sole esse nequaquam inficiatur; sed tantùm post eos, loca esse exusta et inhabitata sese ab aliis accepisse dicit. Quanquam à veteribus, ita ut à nobis, cognitum fuisse situm terrarum, nullus ausit affirmare.

[a] noviſſimè habuerant, populus Rom. per magiſtratus adminiſtrabat: Gætulorum magna pars, et Numidæ ad flumen uſque [b] Mulucham ſub Jugurthâ erant: Mauris omnibus rex Bocchus imperitabat, præter nomen, [c] cætera ignarus populi Rom. itemque nobis neque bello, neque pace anteà cognitus: de Africâ, et ejus incolis, ad neceſſitudinem rei ſatìs dictum.

Poſtquam, diviſo regno, legati Africâ deceſſêre, et Jugurtha, contra timorem animi, [d] præmia ſceleris adeptum ſeſe videt, certum ratus, quod ex amicis apud Numantium acceperat, omnia Romæ venalia eſſe, ſimul et illorum [e] pollicitationibus accenſus, quos paulò antè muneribus expleverat, in regnum Atherbalis animum intendit. Ipſe acer, bellicoſus; at is, quem petebat, quietus, imbellis, placidus ingenio, [f] opportunus injuriæ, metuens magìs, quàm metuendus. Igitur ex improviſo finis ejus cum magnâ manu invadit: multos mortales cum pecore, atque aliâ prædâ capit; ædificia incendit: pleraque hoſtiliter loca cum equitatu accedit. Deinde cum omni multitudine in regnum ſuum convertit, exiſtimans dolore permotum Atherbalem injurias ſuas manu vindicaturum, eamque rem belli cauſſam fore. At ille, quòd neque ſe [g] parem armis exiſtimabat, et amicitiâ populi Rom. magìs, quàm Numidis, fretus erat, legatos ad Jugurtham de injuriis queſtum miſit, qui tametſi contumelioſa dicta retulerant, priùs tamen omnia pati decrevit, quàm bellum ſumere: quia tentatum anteà ſecùs ceſſerat. Neque eò magìs cupido Jugurthæ minuebatur, quippe qui totum ejus regnum animo jam invaſerat. Itaque non, ut anteà, cum [h] prædatoriâ manu, ſed, magno exercitu comparato, bellum gerere cœpit; et apertè totius Numidiæ imperium petere. Cæterum, quà pergebat, [i] urbis, agros vaſtare, prædas agere, ſuis animum, hoſtibus terrorem augére. Atherbal ubi intelligit eò proceſſum, utì regnum aut relinquendum eſſet, aut armis retinendum, [1] neceſſariò copias parat, et Jugurthæ obvius procedit.

INTERPRETATIO.

[1] *Neceſſitate impulſus copias parat.*

NOTÆ.

a *Noviſſimè.*] Non enim à longo tempore Carthago à Scipione deleta fuerat.

b *Mulucham.*] Alio nomine dicitur *Molochath.* Fuit et oppidum Mulucha dictum, ut liquet ex Floro.

c *Cætera.*] Adverbium: niſi mavis præpoſitionem ſupplere. Aliter dicas, *His exceptis.*

d *Præmia.*] Omninò, ſiquidem dimidiam Hiempſalis regni partem obtinuerat.

e *Pollicitationibus.*] Nimirum illi, ſe Romæ, gratiâ et favore, omnia ad ejus commodum converſuros, polliciti erant.

f *Opportunus injuriæ.*] Accipiendæ ſcilicet. Injuria hîc paſſivè ſumitur.

g *Parem.*] Jugurthæ, ſcilicet.

h *Prædatoriâ.*] Prædatorius exercitus dicitur, qui militibus conſtat leviter armatis, et in fugam expeditis.

i *Urbis.*] Accuſativi caſus.

Interim haud longè à mari, prope [a] Cirtam oppidum, utriusque consedit exercitus; et quia diei extremum erat, prœlium non inceptum; sed ubi plerumque noctis processit, [b] obscuro etiam tum lumine, milites Jugurthini, signo dato, castra hostium invadunt; semisomnos partim, alios arma sumentes fugant, funduntque; Atherbal cum paucis equitibus Cirtam profugit; et, ni multitudo [c] togatorum fuisset, quæ Numidas insequentes mœnibus prohibuit, uno die inter duos reges cœptum, atque patratum foret bellum. Igitur Jugurtho oppidum circumsedit; [d] vineis, turribusque et machinis omnium generum expugnare aggreditur: maximè festinans [e] tempus legatorum ante capere, quos ante prœlium factum Romam ab Atherbale missos audiverat. Sed postquam senatus de bello eorum accepit, tres adolescentes in Africam legantur, qui ambos reges adeant; S. P. Q. R. verbis nuncient, velle, et [f] censere, eos ab armis discedere: ita seque, illisque dignum esse. Legati in Africam maturantes veniunt; eò magìs quòd Romæ, dum proficisci parant, de prœlio facto, et oppugnatione Cirtæ audiebatur. Sed is rumor [g] clemens erat. Quorum Jugurtha acceptâ oratione respondit, sibi neque majus quidquam, neque carius auctoritate senatûs esse; ab adolescentiâ suâ ita se enisum, ut ab optimo quoque probaretur; virtute, non malitiâ, P. Scipioni summo viro placuisse; ob easdem artes à Micipsâ, non penuriâ liberorum, in regnum adoptatum esse: cæterùm, quò plura bene, atque strenuè fecisset, eò animum suum injuriam minùs tolerare; Atherbalem dolis vitæ suæ insidiatum; quod ubi comperisset, sceleri obviàm îsse; populum R. neque rectè, neque pro bono facturum, si ab [h] jure gentium sese prohibuerit: postremò, de omnibus rebus legatos Romam brevì missurum. Ita [i] utrique digrediuntur. Atherbalis [k] appellandi

NOTÆ.

a *Cirtam.*] Regia quondam fuit Syphacis, ut Livio placet; Masinissæ alii tradunt: fortè utriusque fuit, nam huic eam Scipio tradidit. Non longè distat à mari, et hodiè *Constantina* dicitur.

b *Obscuro.*] Id est, *die primulum redeunte*; fortè circà tertiam horam matutinam.

c *Togatorum.*] Id est *Romanorum*, quibus toga vestis propria. Commercii causâ, in opulentâ urbe commorabantur.

d *Vineis.*] Machinæ fuerunt quibus præcipue in diurinis obsidionibus utebantur, ex leviori ligno et cratibus contextæ, sub quibus plures milites, ab hostium missilibus tuti, subsidebant.

e *Tempus.*] Id est, *Ante Atherbalem extinguere, quàm ipsi Româ opem et auxilium legati sui attulissent.*

f *Censere.*] De senatu dicitur; *Velle* et *Jubere* de toto P. Romano, cum legem aut aliquid aliud suffragiis approbat.

g *Clemens.*] Id est, *Neque multùm res ipsa per hominum ora jactabatur, neque tam atrox dicebatur.*

h *Jure gentium.*] Quo cuique illatim injuriam repellere licet. Cæterùm vide mihi quæso, quosque, et quantâ arte nequitiam suam promoveat perditissimus latro.

i *Utrique.*] Legati et Jugurtha.

k *Appellandi.*] Dolis Jugurthæ factum est, ne Atherbalem legati alloquerentur, ex quo rem, uti acta erat, cognovissent: ut, scilicet, post eorum discessum, quod et fecit, eum interficeret; deinde causam mortis quidlibet Romæ, per nefarios amicos, prætexerat.

sit: fratri, [a] quem minimè decuit, propinquus per scelus vitam eripuit: affines, amicos, propinquos cæteros meos, [b] alium alia clades oppressit: [1] capti ab Jugurthâ, pars in crucem acti, pars bestiis objecti sunt; pauci, quibus relicta est anima, clausi in [2] tenebris cum mœrore et luctu, morte graviorem vitam exigunt. Si omnia, quæ aut amisi, ex [3] necessariis adversa facta sunt, incolumia manerent: tamen, si quid ex improviso mali accidisset, vos implorarem, P. C. quibus [c] pro magnitudine imperii, [d] jus, et injurias omnes, curæ esse decet. Nunc verò exul patriâ, domo, solus, atque omnium [e] honestarum rerum egens, quos accedam, aut quos appellem? Nationesne, an reges, qui omnes familiæ nostræ ob [f] vestram amicitiam infesti sunt? An quaquàm mihi adire licet, ubi non majorum meorum hostilia monumenta plurima sint? An quisquam nostri misereri potest, qui aliquando vobis hostis fuit? [g] Postremò, [h] Masinissa nos ita instituit, P. C. ne quem coleremus, nisi pop. R. ne societates, ne fœdera nova acciperemus: abundè magna præsidia nobis in vestrâ amicitiâ fore: [4] si huic imperio [i] fortuna maturetur, unà occidendum nobis esse. [5] Virtute, ac diis volentibus, magni estis et opulenti; omnia [6] secunda, et obedientia sunt, quò faciliùs sociorum injurias curare licet. Tan-

INTERPRETATIO.

[1] *Qui capti sunt à Jugurthâ partìm cruci affixi sunt.*

[2] *In carceris obscuritate detenti agunt vitam duriorem morte, cum mœrore et luctu.*

[3] *Et amicis et faventibus adversa facta sunt.*

[4] *Masinissa nos ita instituit, si imperium Romanum fortuna deficeret, nobis unà pereundum esse.*

[5] *Virtute vestrâ, et deorum beneficio magni estis.*

[6] *Omnia sunt vobis faventia.*

NOTÆ.

[a] *Quem.*] Jugurtham dicit, qui propinquos et fratres suos ab ipsorum patre beneficiis cumulatus, tueri, non interficere, debuit.

[b] *Alium.*] Hoc est, *Diversè perierunt.*

[c] *Pro magnitudine.*] Id est, *cùm tam latè pateat imperium Romanum, et ejus auctoritas.* Elegans est hæc locutio, ad videndum ne pariat obscuritatem.

[d] *Jus.*] Quandoquidem ipse Sallustius lib. 3. historiarum more antiquo *vis* ponit in accusativo plurali pro *vires*, fortè hic *vis* pro *jus* legendum esset; hîc enim agitur de ope implorandâ, non contrà jus, sed contrà vim et injustitiam. Nolim tamen circa jus novas lites movere.

[e] *Honestarum.*] Id est, *quæ regem comitari et cohonestare debent.*

[f] *Vestram.*] Id est, *quam vobiscum inivimus.*

[g] *Postremò.*] *Denique: Ut ne vos diutiùs morer.*

[h] *Masinissa.*] Benè et cum artificio Masinissæ, cujus tamen vix ullam memoriam habebat, potiùs quàm Micipsæ, sermonem injicit Atherbal: quia nimirum ejus gratam sciebat P. Romano recordationem.

[i] *Fortuna.*] Honesta oratio, quâ rei invidiam minuit. Id est, *Si respublica Romana antè tempus periret.*

fuiſtis, clauſum tenet atque obſidet; legatorum verba quanti fecerit, pericula mea declarant. Quid eſt reliquum, niſi vis veſtra, quo moveri poſſit? Nam ego quidem vellem, et hæc quæ ſcribo, et illa quæ anteà in ſenatu queſtus ſum, vana forent potiùs, quam miſeria mea fidem verbis faceret. Sed quoniam eò natus ſum, ut Jugurthæ ſcelerum [1] *oſtentui eſſem, non jam mortem, neque ærumnas, tantummodo inimici imperium, et cruciatus corporis,* [2] *deprecor. Regno Numidiæ, quod veſtrum eſt, utì libet, conſulite; me ex manibus impiis eripite, per majeſtatem imperii, per amicitiæ* [3] *fidem, ſi ulla apud vos memoria remanet avi mei* [a] *Maſiniſſæ.*

His literis recitatis, fuêre qui exercitum in Africam mittendum cenſerent, et quàm primùm Atherbali ſubveniendum: de Jugurthâ interim utì conſuleretur, quoniam legatis non paruiſſet. Sed ab îſdem illis regis fautoribus ſummâ ope [b] eniſum, ne tale decretum fieret. Ita bonum publicum, ut in pleriſque negotiis ſolet, privatâ gratiâ devictum. Legantur tamen in Africam [c] majores natu nobiles, amplis honoribus uſi: in quîs fuit M. Scaurus, de quo ſuprà memoravimus, conſularis, et tum ſenati [d] princeps. Hi quod in invidiâ res erat, ſimul et â [e] Numidis obſecràti, triduo navim aſcendêre: dein brevì [f] Uticam adpulſi, literas ab Jugurtham mittunt, quàm ociſſumè ad provinciam accedat; ſe ad eum ab ſenatu miſſos. Ille, ubi accepit homines claros, quorum auctoritatem Romæ pollere audîverat, contra inceptum ſuum venîſſe, primò commotus metu, atque lubidine, [4] diverſos agitabatur. Timebat iram ſenatûs, ni paruiſſet legatis: porrò animus cupidine cæcus ad inceptum ſcelus rapiebat. Vicit tamen in [g] avido ingenio pravum conſilium. Igitur, exercitu [5] circumdato, ſummâ vi Cirtam irrumpere nititur, ma-

INTERPRETATIO.

[1] *Quandoquidem eo fine natus ſum, ut in me oſtenderetur, et in aperto ponerentur ſcelera Jugurthæ.*

[2] *Tantùm oro ne ego inimici imperio ſubjiciar, neve ab ea corpus meum torqueatur.*

[3] *Vos oro per fidem, quæ debetur amicitiæ.*

[4] *In diverſas partes trahebatur.*

[5] *Igitur exercitu circum mœnia diducto, ſummâ vi Cirtam conatur irrumpere.*

NOTÆ.

[a] *Maſiniſſæ.*] Optimè clauſula; quia, ut anteà vidimus, Romanis bona et firma ſemper Maſiniſſæ amicitia fuerat.

[b] *Eniſum.*] Paſſivè quod facilè non eſt imitandum.

[c] *Majores.*] Antè adoleſcentes miſſos fuiſſe vidimus.

[d] *Princeps.*] Is erat qui primus in recognoſcendo ſenatu, à cenſoribus auguſto titulo, recitabatur.

[e] *Numidis.*] Atherbalis legatis.

[f] *Uticam.*] Urbs fuit antiquiſſima, Tyriorum colonia, non longè à Carthagine, ad occaſum.

[g] *Avido.*] Imperii ſcilicet. Vix poſſit quiſquam ſibi conſulere, dum ita flagrat cupiditas: adeòque tunc maximè quieſcendum.

ximè ſperans, [a] diductâ manu hoſtium, aut vi, aut dolis ſeſe [1] caſum victoriæ inventurum; quod ubi ſecùs procedit, neque, quod intenderat, efficere poteſt, utì priùs, quàm legatos conveniret, Atherbalis potiretur; ne ampliùs morando Scaurum, quem plurimum metuebat, incenderet, cum paucis equitibus in provinciam venit. At tametſi ſenatûs, [2] verbis minæ graves nunciabantur, quòd ab oppugnatione non deſiſteret, multâ tamen oratione conſumptâ, legati fruſtrâ diſceſsêre. Ea poſtquam Cirtæ audita ſunt, Italici, quorum virtute mœnia defenſabantur, confiſi, deditione factâ, propter magnitudinem populi R. inviolatos ſeſe fore, Atherbali ſuadent, utì ſeque, et oppidum Jugurthæ tradat, tantùm ab eo vitam paciſcatur; de cæteris ſenatui curæ fore. At ille, tametſi omnia potiora fide Jugurthæ rebatur, tamen, quia penès [b] eoſdem, ſi adverſaretur, cogendi poteſtas erat, ita, utì cenſuerant Italici, deditionem fecit. Igitur Jugurtha in primis Atherbalem [3] excruciatum necat: dein omnes puberes Numidas, atque [c] negotiatores promiſcuè, utì quiſque armatis obvius fuerat, interfecit. Quod poſtquam Romæ cognitum eſt, et res in ſenatu agitari cœpta; iidem illi [d] miniſtri regis [e] interpellando, ac ſæpè gratiâ, interdum jurgiis [f] trahendo tempus, atrocitatem facti leniebant. Ac ni C. [g] Memmius, tribunus pleb. deſignatus, vir acer, et infeſtus potentiæ nobilitatis, populum R. edocuiſſet id agi, utì per paucos factioſos Jugurthæ ſcelus condonaretur, profectò omnis invidia, [4] prolatandis conſultationibus, dilapſa foret. Tanta vis gratiæ, atque pecuniæ regis erat. Sed ubi ſenatus delicti conſcientiâ popu-

INTERPRETATIO.

[1] *Sperans ſeſe inventurum occaſionem victoriæ reportandæ.*

[2] *At, quamvis minæ graves à* legatis *nomine ſenatûs nuntiabantur, quòd ab oppugnatione Cirtæ non deſiſteret, tamen, multis ſermonibus abſumtis, legati, re infectâ, diſceſſerunt.*

[3] *Jugurtha primò occidit Atherbalem, poſtquam eum cruciatibus afflixiſſet.*

[4] *Profectò omne odium,* quod contra Jugurthæ ſcelera accenſum erat, *extinctum foret differendo deliberationes.*

NOTÆ.

[a] *Diducta.*] Facilius eſt enim hoſtem in diverſa tractum et alibi reſiſtentem ſuperare.

[b] *Eoſdem.*] Italicos negotiatores ſcilicet, quos Atherbal ad id cogere non poterat, ut diutiùs vim Jugurthæ ſuſtinerent.

[c] *Negotiatores.*] Quos ſuprà togatos appellavit.

[d] *Miniſtri.*] Romanos intelligit Jugurthæ pecuniâ corruptos.

[e] *Interpellando.*] Non modò ſermones de aliis rebus jaciebant, aut, caſus alios ingerebant; ſed etiam eorum orationem, quos minùs Jugurthæ favere crederent, interturbabant. Plurimæ ſunt tricæ, et nequitiæ quibus judicia ſolent differre cavillatores.

[f] *Trahendo.*] In eo præſertim poſite eſt aſtutia cauſidicorum: aſſuetis enim minimùm movemur, atque omnibus rebus, cum tempore aſſueſcimus.

[g] *Memmius.*] Hunc Saturninus, cùm conſulatum peteret, interficiendum juſſit.

lum timet lege [a] Semproniâ provinciæ futuris consulibus Numidia atque Italia decretæ: consules declarati P. Scipio [b] Nasica, L. Bestia Calpurnius: Calpurnio Numidia, Scipioni Italia [c] obvenit, dein exercitus, qui in Africam portaretur, scribitur: stipendium, aliaque, quæ bello usui forent, decernuntur. At Jugurtha, contra spem nuncio accepto, quippe cui, Romæ omnia [1] venire, in animo hæserat: filium, et cum eo duos familiares ad senatum legatos mittit; iisque, ut illis, quos Hiempsale interfecto miserat, præcipit, omnes mortales pecuniâ [2] aggrediantur: qui postquam Romam adventabant, senatus à Bestiâ consultus est, placeretne legatos Jugurthæ recipi mænibus; iique decrevêre, ni regnum ipsumque deditum venissent, ut in diebus proximis decem Italiâ decederent. Consul Numidis ex senatûs decreto nunciari jubet. Ita infectus rebus illi domum discedunt. Interim Calpurnius, parato exercitu, [3] [d] legat sibi homines nobiles, factiosos, quorum auctoritate, quæ deliquisset, munita fore sperabat, in quîs fuit Scaurus, cujûs de naturâ et habitu suprà memoravimus. Nam in consule nostro multæ bonæque artes animi et corporis erant; quas omnis avaritia præpediebat. Patiens laborum, acri ingenio satìs providens, belli haud ignarus, firmissimus contrà pericula et insidias. Sed legiones per Italiam [e] Rhegium, atque indè [f] Siciliam, porrò ex Siciliâ in Africam transvectæ. Igitur Calpurnius initiò paratis commeatibus, acriter Numidiam ingressus est; multosque mortales, et urbes aliquot pugnando cepit. Sed ubi Jugurtha per legatos pecuniâ tentare, bellique, quod administrabat, [g] asperitatem ostendere cœpit; animus æger avaritiâ facilè [h] conversus est. Cæterùm

INTERPRETATIO.

[1] *Quippe qui prorsùs credebat omnia Romæ esse venalia.*

[2] *Iis præcipit ut quosvis, Romæ, conentur pecuniâ ad partes suas adducere.*

[3] *Calpurnius assumit sibi legatos homines nobiles, factiosos, quorum auctoritate sperabat tecta et impunita fore quæ deliquisset.*

NOTÆ.

[a] *Semproniâ.*] Sempronius Gracchus legem tulerat, ut singulis annis senatus provincias duas consulares, antè comitia consularia, quas deinde ipsi designati consules inter se sortirentur, decerneret.

[b] *Nasica.*] Hic inter clarissimos oratores à Cicerone recensetur, qui eum in consulatus mortuum esse dicit.

[c] *Obvenit.*] Sorte scilicet; quamvis consules quandòque inter se de provinciis conveniebant.

[d] *Legat.*] Legati imperatoribus adjuncti erant, ut eos consilio, et operâ adjuvarent. Plerumque singuli singulis attributi legionibus, et summo duci obnoxii. Sed, de istic omnibus, adi, si placet, doctissimum Lipsium.

[e] *Rhegium.*] Urbs est in litore Calabriæ, è regione Messanæ in Siciliâ.

[f] *Siciliam.*] Sicilia Mediterranei insula est celeberrima, Triquetra et Trinacria olim, à formâ, dicta.

[g] *Asperitatem.*] Enimvero difficillimum fuit, in locis remotissimis et asperrimis, hostem militiæ peritissimum, et atrocissimum superare.

[h] *Conversus.*] Ita ut, postquam ab eo bellum acriter inceptum esset, idem illi deinceps segniter persequeretur.

ſocius, et adminiſter omnium conſiliorum aſſumitur Scaurus; qui tametſi [a] à principio, pleriſque ex factione ejus corruptis, acerrimè regem [1] impugnaverat, tamen magnitudine pecuniæ, à bono honeſtoque in pravum abſtractus eſt. Sed Jugurtha primùm tantummodò belli moram [b] redimebat, exiſtimans ſeſe aliquid interim Romæ pretio, aut gratiâ effecturum: poſteà verò quàm participem [c] negotii Scaurum accepit, in maximam ſpem adductus recuperandæ pacis, ſtatuit cum eis de omnibus pactionibus præſens agere. Cæterùm intereà, [d] fidei cauſâ, mittitur à conſule Sextius quæſtor in oppidum Jugurthæ [e] Vaccam: [f] cujus rei ſpecies erat acceptio frumenti, quod Calpurnius [g] palam legatis imperaverat: [h] quoniam deditionis morâ induciæ agitabantur. Igitur rex, utì conſtituerat, in caſtra venit; ac pauca præſenti conſilio locutus [i] de invidiâ facti ſui, atque [k] ut in deditionem acciperetur: reliqua cum Bâſtiâ, et Scauro ſecreta tranſegit: dein poſtero die, quaſi [l] per ſaturam ſententiis exquiſitis, in deditionem accipitur. Sed utì [2] pro conſilio imperatum

INTERPRETATIO.

[1] *Acerrimè contrà* Jugurtham *regem enixus erat.*

[2] *Prout imperatum erat coram conſilio.*

NOTÆ.

[a] *A principio.*] Quando à Jugurthâ Romam legati miſſi ſunt.

[b] *Redimebat.*] Hoc eſt, *Id tantùm quærebat, quomodo bellum in longinquum traheret.*

[c] *Negotii.*] Flagitii ſcilicet, quo, pecuniâ acceptâ, conſul cum hoſte clanculum paciſcebatur.

[d] *Fidei.*] Ne deditionibus ſpecie dubitaret Jugurtha ad conſulem venire, Sextius quæſter in oppidum Jugurthæ quaſi obſes mittitur, ut, niſi inter eos de pacis arcanis conditionibus conveniret. Jugurtha inviolatus reverteretur.

[e] *Vaccam.*] Urbs fuit inſignis, forum rerum venalium totius regni.

[f] *Cujus rei.*] Prætextum mittendi Sextii, Calpurnius exhibuit frumentum, quod palàm legaris imperaverat.

[g] *Palàm.*] Ut, ſcilicet, omnes noſſent quamobrem quæſtor dimitteretur, neque dolum ſubolerent.

[h] *Quoniam deditionis.*] Quandoquidem moræ et induciarum Jugurtha cauſa fuit, omnino belli ſumptus ferre, adeòque frumentum ſuppeditare debuit.

[i] *De invidiâ.*] Ut, ſcilicet, injuſtè conflatam eam oſtenderet, ſeſeque expurgaret.

[k] *Ut in deditionem.*] Id eſt, *Ne cum ſe ipſo, tanquam cum hoſte, ſenatus populuſque Romanus ageret: quinimo in fidem et deditionem ſuam acciperet.*

[l] *Per ſaturam.*] Satura, lanx erat variis frugum, pomorum, et ſimilium generibus plena; undè farcimen quoddam multis rebus refertum, et id genus alii cibi, ſaturæ nomine appellati ſunt: deinde ad ſermones, habitâ ratione, vel rerum varietatis et mixturæ, vel metrorum confuſionis tranſiit ſignificatio. His poſitis, difficile non eſt ſcire quid ſit *exquirere ſententias per ſaturam.* Nimirum conſul in Jugurthæ negotio quaſi in re facili et confectâ verſatus eſt: (neque verò aliter opus fuiſſet, ſi illi deditionem veram feciſſet:) ſententiam ſuam pro rerum numero et ratione non diviſit, ſed multas res ſimul complexus, confuſè aliorum ſententias rogavit. Eo modo, niſi cum callidis, et iiſdem cordatis, viris negotium expediendum ſit, facile eſt quemvis irretire et decipere. Noſtrates iſtud vocant, *faire un pot pourri d'une affaire.*

erat, elephanti xxx, pecus, atque equi multi, cum non parvo argenti pondere quæstori traduntur. Calpurnius Romam ad magistratus [a] rogandos proficiscitur. In Numidiâ et exercitu nostro pax agitabatur. Postquam in res Africâ gestas, quôque modo actæ forent, fama divulgavit; Romæ per omnes locos et conventus de facto consulis agitari. Apud plebem gravis invidia: patres soliciti erant; probarentne tantum flagitium, an [b] decretum consulis subverterent, parùm constabat. Ac maximè eos potentia Scauri, quòd is auctor et socius Bestiæ ferebatur, à vero bonoque impediebat. At C. Memmius, cujus de libertate ingenii, et odio potentiæ nobilitatis, suprà diximus, inter dubitationem et moras senatûs, concionibus populum ad vindicandum hortari; monere, ne remp. ne libertatem suam desererent; multa superba, crudelia facinora nobilitatis ostendere: prorsùs intentus omni modo plebis animum accendebat. Sed quoniam eâ tempestate Romæ Memmii facundia clara pollensque fuit, decere existimavi unam, ex tam multis, orationem ejus perscribere; ac potissimùm ea dicam, quæ in concione, post reditum Bestiæ, hujuscemodi verbis disseruit:

Multa me dehortantur à vobis, Quirites, ni studium reipub. omnia superet: opes factionis, vestra patientia, jus nullum; ac maximè, quòd [2] *innocentiæ plus periculi, quam honoris est. Nam illa quidem piget dicere,* [c] *his annis* xv. *quàm ludibrio fueritis superbiæ paucorum; quàm fœdè, quàmque inulti perierint vestri* [d] *defensores: utì vobis animus ab ignaviâ, atque socordiâ corruptus sit: qui ne nunc quidem,*

INTERPRETATIO.

[1] *Quia is dicebatur esse auctor* flagitii *et socius Bestiæ* in eo admittendo.

[2] *Multa me deterrerent à vobis* defendendis, *Quirites, nisi affectus meus in rempublicam omni impedimento major esset: opes factionis, vestra patientia, justitiæ contemptus* me deterreret, *ac præsertim quòd plus periculi redundat in bonos et honestos, quàm honoris.*

NOTÆ.

[a] *Rogandos.*] Quicquid alii dicant, omninò arbitror ita intelligendum esse hunc locum, ut Calpurnius Romam concesserit ad rogandum populum de consulibus et aliis magistratibus, in annum proximum creandis: Mortuo enim Scipione collegâ, nisi ipse adfuisset, interregem eâ gratiâ creari oportuisset: cùm neque prætor, neque alius magistratus jus illud haberet. Fateor equidem, ut invidiam minueret, si qua in se concitata esset, Calpurnium maturè in urbem concessisse; at enim animum meum inducere nequeo, per *rogare magistratus* intelligendum esse, *Rogare an satìs illis placeret quòd cum Jugurthâ esset factum.*

[b] *Decretum.*] Quô in deditionem Jugurtham, certis conditionibus, acceperat.

[c] *His.*] Quibus, post Gracchorum mortem, nobilitas in plebem sævierat. Cæterùm à Tiberii Gracchi obitu ad Calpurnii consulatum vicesimus tertius annus decurrebat; undè concludas, vel locum corruptum, vel annorum supputationem subtilem, et accuratam non esse.

[d] *Defensores.*] Quales Gracchi, Fulvius.

[a] *obnoxiis inimicis, exsurgitis, atque etiam nunc timetis eos, quibus vos decet terrori esse. Sed quamquam hæc talia sunt, tamen obviàm ire* [1] *factionis potentiæ, animus subigit. Certè ego libertatem, quæ mihi à parente meo traditur est,* [2] *experiar; verùm id frustrà, an* [3] *ob rem faciam, in vestrâ manu situm est, Quirites. Neque ego vos hortor, quod sæpè majores vestri fecêre, uti contrà injurias armati, eatis. Nihil vi, nihil* [b] *secessione opus est; necesse est,* [c] *suomet* [d] *ipsi more præcipites erant. Occiso Ti. Graccho, quem* [e] *regnum parare aiebant, in plebem Romanam* [f] *quæstiones graves habitæ sunt. Post C. Gracchi, et M. Fulvii cædem, item* [g] *ordinis vestri, multi mortales in carcere necati sunt. Utriusque cladis non* [h] *lex, verùm* [i] *lubido eorum, finem fecit.* [k] *Sed sanè fuerit regni paratio, plebi jura sua restituere.* [l] *Quidquid sine sanguine civium* [m] *ulcisci* [n] *nequitur, jure factum sit. Superioribus annis taciti indignabamini ærarium expilari, reges et populos* [o] *liberos paucis no-*

INTERPRETATIO.

[1] *Tamen animus me cogit resistere potentiæ factionis.*

[2] *Certè ego libertate uti, quæ mihi à parente meo tradita est, non desistam.*

[3] *Verùm, in vestrâ potestate situm est, idne frustrà experiar, an in vestrum commodum.*

NOTÆ.

[a] *Obnoxiis.*] Id est, *In flagitio deprehensis et sub potestatem redactis.* Gall. *Sur qui vous avez si belle prise.*

[b] *Secessione.*] In Catilinâ vidimus ter quaterve plebem à patribus secessisse.

[c] *Suomet.*] Quæstionibus scilicet, quæ in eos habebantur, quomodo eas in plebem exercuerunt.

[d] *Ipsi.*] Nobiles, qui in culpâ sunt deprehensi.

[e] *Regnum.*] Memorat Plutarchus Pompeium priusquam T. Gracchus interficeretur, se scire dixisse, huic diadema et purpureas vestes, tanquam Romæ regnaturo, allatas esse. Florus verò, cum refert, dum, manu caput tangens, plebem ad defensionem salutis suæ hortaretur, regnum sibi et diadema poscentis speciem præbuisse.

[f] *Quæstiones.*] *Des informations et procedures criminelles.*

[g] *Ordinis.*] Plebeii scilicet: tres enim fuisse anteà vidimus.

[h] *Lex.*] Non Porciam modò aliasve intelligit leges, quæ pro civium tergo sancitæ essent; sed jus omne et æquitatem quam inter cives servare decet. Sensus est, usque in plebem nobiles sævisse, dum sanguine ejus libidinem suam satiâssent.

[i] *Lubido.*] *Leur caprice.*

[k] *Sed.*] Sensus paulò remotior est. Concedit adversariis, quod acerrimè contrà ipsos retorqueat, idque cum amarâ ironiâ, quasi dicat, *verùm jam tempus non est de istis altercari; esto, quandoquidem ita placet nobilitati, illis concedo malè fecisse Gracchos, eosque regiam auctoritatem in civitatem reduxisse, quando plebi, quod suum est, restitutum voluerunt.*

[l] *Quidquid.*] Conclusio est, quam Memmius ex iis quæ adversariis concessit pro causâ suâ deducit: vult nimirum benè fecisse nobiles, qui commentitios regni reparatores interfecerint, ut potiori jure, plebi in flagitiosissimos nobiles liceat inquirere.

[m] *Ulcisci.*] Passivè; quod facilè non est imitandum.

[n] *Nequitur.*] Antiquè.

[o] *Liberos.*] Cùm publicè sub imperii Romani ditione esse deberent, atque reipublicæ tributa pendere; aut si socii fuissent et liberi, ab ejusmodi paucorum tyrannide tuti agitare.

bilibus vectigal pendere: penès eosdem et summam gloriam, et maximas divitias esse: tamen hæc talia facinora impunè suscepisse [a] *parùm habuêre: itaque postremò leges, majestas vestra, divina et humana omnia* [b] *hostibus tradita sunt. Neque eos, qui ea fecêre, pudet, aut pœnitet; sed incedunt* [1] *per ora vestra magnifice, sacerdotia et consulatus pars triumphos suos ostentantes: perinde quasi ea* [c] *honori, non prædæ, habeant.* [2] *Servi ære parati injusta imperia dominorum non perferunt; vos, Quirites, imperio nati æquo animo servitutem toleratis? At, qui sunt hi, qui remp. occupavêre? Homines sceleratissimi, cruentis manibus, immani avaritiâ nocentissimi, iidemque superbissimi, quibus fides, decus, pietas, postremò honesta, atque inhonesta omnia quæstui sunt.* [3] *Pars eorum,* [d] *occidisse tribunos pl. alii questiones injustas, plerique cædem in vos fecisse, pro munimento habent: ita, quàm quisque pessimè fecit, tam maximè tutus est:* [e] *metum à scelere suo ad ignaviam vestram transtulêre: quos omnes, eadem cupere, eadem odisse,* [f] *eadem metuere in unum* [g] *coëgit. Sed hæc inter bonos amicitia, inter malos factio est. Quòd si vos tam libertatis curam haberetis, quàm illi ad dominationem accensi sunt, profectò neque resp.* [4] *sicuti nunc, vastaretur: et*

INTERPRETATIO.

[1] *Ambulant magnificè in medio vestrûm.*

[2] *Servi argento acquisiti non tolerant injusta imperia dominorum.*

[3] *Eorum nonnullis præsidio est interfecisse tribunos plebis, aliis vos quæstionibus injustis vexâsse, plerisque cædem in vos fecisse.*

[4] *Neque res publica vastaretur, sicuti* vastatur *nunc.*

NOTÆ.

[a] *Parum.*] Id est, *non contenti fuerunt.*

[b] *Hostibus.*] De Juguthâ etiam intelligit, cui certè P. Romani majestas pecuniâ prodita fuerat.

[c] *Honori.*] Id est, *Quasi honestè partas dignitates propter honorem retinuissent, non propter prædam.* Gall. *Tout de même que s'ils regardoient les charges et les dignites de la république comme des recompenses honorables de la vertu, et non comme des moyens d'exercer leur brigandage.*

[d] *Occidisse.*] Hi infinitivi vicem præstant accusativi casus.

[e] *Metum.*] Ratio est superioris commatis ingeniosissima. Ideò, inquit, pessimus quisque tutissimus est, quia maximè metuitur, postquam à se scelesto metum ad ignavum transtulit.

[f] *Eadem.*] Ne scilicet, aliquando jus suum populus repetat, eoque adversus nocentes utatur.

[g] *Coëgit.*] Potest hic locus ita exponi, ut *coëgit* neutro-passive verbi vim habeat; sensusque idem fuerit ac si pro *coëgit*, *convenit* posuisset, nisi quòd illud significantiùs et expressiùs est. Sed simpliciùs intelligi malim, voloque ut infinitivi isti pro nominativis sumantur verbi *coëgit*. Atque sententia istorum verborum ea ipsa erit quam in bello Catilinario Catilina ipse expressit, cùm dixit, eadem velle et eadem nolle, firmam demum efficere amicitiam. Nimirum intendit Memmius eâ causâ tam egregiè inter se congruere nobiles, et tam enixè uno conatu plebem opprimere, quòd omnes uno et eodem crimine teneantur, atque adeò eadem timeant, et odio persequantur.

beneficia vestra penès optimos, non audacissimos, forent. Majores vestri [a] *parandi juris et majestatis constituendæ gratiâ, bis per secessionem armati* [b] *Aventinum occupavêre: vos pro libertate, quam ab illis accepistis, nonne summâ ope nitemini? Atque eò vehementiùs, quò majus dedecus est, parta amittere, quam omninò non paravisse! Dicet aliquis, Quid igitur censes? Vindicandum in eos qui hosti prodidêre remp. non manu, neque vi; quod magìs vos fecisse, quàm illis accidisse, indignum est: verùm quæstionibus, et indicio ipsius Jugurthæ, qui si* [1] *dedititius est, profectò jussis vestris obediens erit: sin ea contemnit, scilicet, æstimabitis, qualis illa pax, aut deditio sit, ex quâ ad Jugurtham scelerum impunitas, ad paucos potentes maximæ divitiæ,* [c] *in rempubl. damna, atque dedecora, pervenerint. Nisi fortè nondum etiam vos dominationis eorum satietas tenet, et* [d] *illa quàm* [e] *hæc tempora, magìs placent, cùm regna, provinciæ, leges, jura, judicia, bella atque paces, postremò, divina et humana omnia penès paucos erant: vos autem, hoc est, P. R. invicti ab hostibus, imperatores omnium gentium satìs habebatis* [2] *animam retinere. Nam servitutem quidem quis vestrûm audebat recusare? Atque ego tametsi viro* [f] *flagitiosissimum existimo impunè injuriam accepisse; tamen, vos hominibus sceleratissimus ignoscere, quoniam cives sunt, æquo animo paterer, ni misericordia in perniciem casura esset. Nam et illis, quantum importunitatis habent,* [3] *parùm est impunè malè fecisse; nisi deinde faciendi licentia eripitur,*

INTERPRETATIO.

[1] *Qui, si revera deditionem fecit, et se populo Romano tradidit, profectò vobis obtemperabit.*

[2] *Vos autem, cùm essetis Imperatores omnium gentium, contenti eratis vivere.*

[3] *Nam et illi quanta est sua importunitas, pro nihilo ducunt quòd* hactenis *impune deliquerunt;* et deinceps multo plura patrabunt, *nisi illis malefaciendi licentia in posterum eripitur.*

NOTÆ.

[a] *Parandi.*] Ut tribunos suos obtinerent, qui sacrosanctâ suâ potestate plebem defenderent et tuerentur.

[b] *Aventinum.*] Alii Capitolium dicunt.

[c] *In rempubl.*] Omninò, nam regnum quod Masinissæ Romani tradiderant, extinctis ejus legitimis hæredibus, jure ab ipsos redibat; neque verò sociorum et amicorum injurias sine dedecore inultas relinquere poterant.

[d] *Illa.*] Quibus, post Gracchorum mortem, oppressi fuistis.

[e] *Hæc.*] Quibus, jus vestrum potestis et asserere et vindicare.

[f] *Flagitiosissimum.*] Nobis, sub Christi disciplinâ institutis, nefas est acceptas injurias ulcisci; imò ostendit recta ratio illi reipublicæ occidendum esse, in quâ privata vindicta toleratur. At verò neque illam auctor suadet. Scopus est dicere, eos quibus pœnarum irrogandarum potestas data est, flagitiosissimè facere, cùm gratiâ, socordiâ, aut quâvis aliâ causâ, noxium aliquem impunitum relinquunt. Verissimè et optimè, si quicquam aliud: ignoscendo enim fit tandem, ut qui pessimi sunt incautos de solio deturbent, deinde quos viros bonos sciunt, prædas et victimas suas faciant. Stat publicum bonum legibus; leges tuetur severitas: neque inter homines, ineptâ illâ facilitate, quam ostentant nonnulli rerum publicarum moderatores, majus est malum.

et vobis æterna ſolicitudo remanebit, cùm intelligetis aut ſerviendum eſſe, aut [1] *per manus libertatem retinendam. Nam fidei quidem, aut concordiæ quæ ſpes eſt? Dominari illi volunt; vos liberi eſſe: facere illi injurias; vos prohibere: poſtremò ſociis veſtris veluti hoſtibus,* [a] *hoſtibus pro ſociis, utuntur. Poteſtne in tam diverſis mentibus pax, aut amicitia eſſe? Quare moneo, hortorque vos, ne tantum ſcelus impunitum dimittatis. Non peculatus ærarii factus eſt, neque per vim ſociis ereptæ pecuniæ, quæ quamquam gravia ſunt, tamen conſuetudine jam pro nihilo habentur. Hoſti acerrimo* [b] *prodita ſenatûs auctoritas: proditum imperium veſtrum:* [c] *domi* [d] *militiæque reſp. venalis fuit. Quæ niſi* [e] *quæſita erunt, niſi vindicatum innoxios, quid erit reliquum, niſi ut illis, qui ea fecêre, obedientes vivamus? Nam impunè quælibet facere, id eſt* [f] *regem eſſe. Neque ego vos, Quirites, hortor, uti jam* [g] *malitis cives veſtros perperam, quàm rectè, feciſſe: ſed ne, ignoſcendo malis, bonos perditum eatis. Ad hoc,* [h] *in rep. multò præſtat, beneficii, quàm maleficii, immemorem eſſe. Bonus tantummodo ſegnior fit, ubi negligas; at malus improbior. Ad hoc, ſi injuriæ non ſint, haud ſæpè auxilii egeas.*

INTERPRETATIO.

[1] *Aut vi et armis libertatem eſſe conſervandam.*

NOTÆ.

[a] *Hoſtibus.*] Id factum in Jugurthæ negotio: fuit ille ſceleratus; amicos habuit nobiles: Atherbal innocens vixit; ab omnibus derelictus fuit.

[b] *Prodita.*] Planiſſimè, quandoquidem Jugurthæ, contrà ſenatûs mandatum, impunè licuerit Atherbalem perſequi et trucidare; crimine à nobilibus pecuniâ redempto.

[c] *Domi.*] Quando Romam legati venerunt.

[d] *Militiæque.*] Per Beſtiam et Scaurum.

[e] *Quæſita.*] *Si on n'en fuit pas une bonne conquête.*

[f] *Regem.*] In malam partem accipitur hoc in loco; neque quiſquam poſt eorum expulſam dominationem, Romæ ejus dignitatis nomen aſſumere auſus eſt.

[g] *Malitis.*] Nonnulli conſpiciuntur interdum ita malè ſani homines, qui quaſi venenata inſecta eſſent, virus ſuum, quocumque non inveniunt, important: id unicè amant, quærunt, colligunt, generant, et, ut apertè loquar, aliis crimina affingunt, ut ſuis vivant. Ab iis maximè cavendum, cùm præſertìm aliquid in republicâ adminiſtrant: nam muneris obeundi ſpecie quaſi jure, quoſcumque lubet, ſub togâ effocant; cùmque leges in ipſorum ſint arbitrio, iis ſibi præſidium dum parant, iiſdem, aliis, quibus invigilant, perniciem machinantur. Ideò eos notavi quod obiter Memmius ſceleratam gentem attingat, quamque, niſi in laqueos inciderit, nullus ſub hypocriſis larvâ inſidiantem, cognoverit.

[h] *In rep.*] Hoc eſt notatu digniſſimum: cùm enim in paradoxis non ſine causâ recenſeas, veriſſimum eſt tamen, et ex politicorum ſinu depromptum. Neque verò aliud poſtulant boni cives, quàm ne ullus malus ſit in republicâ: quiſque ſibi poſteà abundè proſpicit. At ſecus eſt inter privatos: illos enim decet oblivifci injuriarum, meminiſſe acceptorum beneficiorum; quin et ipſi, et omnes ultrò benefacere debent,

Hæc, atque alia hujuſcemodi ſæpè dicendo, C. Memmius populo Rom. perſuadet, utì L. [a] Caſſius, qui tùm prætor erat, ad Jugurtham mitteretur; eumque, [b] interpoſitâ fide publicâ, Romam duceret, quò faciliùs indicio regis, Scauri, et reliquorum, quos pecuniæ captæ [1] arceſſebant, delicta patefierent. Dum hæc Romæ geruntur, qui in Numidiâ relicti ab Beſtiâ exercitui præerant, ſecuti morem imperatoris ſui, plurima, et flagitioſiſſima facinora fecêre. Fuêre, qui auro corrupti, elephantos Jugurthæ traderent; alii [c] perfugas venderent; pars ex [d] pacatis prædas agebant. Tanta vis avaritiæ in animos eorum, veluti tabes, invaſerat. At Caſſius prætor, [2] perlatâ [e] rogatione à C. Memmio, ac perculsâ omni nobilitate, ad Jugurtham proficiſcitur; eique timido, et ex conſcientiâ diffidenti rebus ſuis, perſuadet, quoniam ſe populo R. dedidiſſet, ne vim, quàm miſericordiam ejus, experiri malit: privatìm prætereà fidem ſuam [f] interponit, quam ille non minoris, quàm publicam ducebat. Talis eâ tempeſtate fama de Caſſio erat. Igitur Jugurtha, contra decus regium, cultu, quàm maximè miſerabili, Romam venit. At tametſi in ipſo magna vis animi erat, confirmatus ab omnibus, quorum potentiâ aut ſcelere cuncta ea geſſerat, quæ ſuprà memoravimus, C. Bæbium tribunum plem. magnâ mercede parat, cujus [g] impudentiâ contrà [h] jus, et injurias omnis munitus foret. At C. Memmius advocatâ concione, quanquam regi infeſta plebes erat, et pars in vincula duci jubebat; pars, ni ſocios ſceleris aperiret, more majorum de hoſte ſupplicium ſumi; dignitati magìs, quàm iræ conſulens, ſedare motus, et animos eorum mollire: poſtremò confir-

INTERPRETATIO.

[1] *Ut delicta Scauri et reliquorum quòd ab* Jugurthâ *pecunias accepiſſe dicebant, faciliùs in lucem prodirent ejus declaratione.*

[2] *At Caſſius prætor proficiſcitur ad Jugurtham, poſtquam C. Memmius à populo impetrâſſet quod rogaverat.*

NOTÆ.

[a] *Caſſius.*] Hunc fuiſſe volunt virum maximæ ſeveritatis; idque adeò poſtmodum ex auctore cognoſcetur.

[b] *Interpoſitâ.*] Id eſt, *Jugurthæ pollicendo, quòd ipſi inviolato domum reverti liberum eſſe.*

[c] *Perfugas.*] Maximum inde malum in rempublicam redundabat; non enim deinceps auſus fuiſſet quiſquam ex Jugurthæ militibus ejus militiam abjurare, veritus ne pariter ad ipſum remitteretur.

[d] *Pacatis.*] Illi provincias Romanis ſubjectas, et ſocios compilabant.

[e] *Rogatione.*] Quâ à populo petiverat, ut quæreretur in eos qui pecuniâ rempublicam Jugurthæ prodidiſſent.

[f] *Interponit.*] Id eſt, *Præter fidem publicam, ſe fidei ſervandæ ſponſorem conſtituit.*

[g] *Impudentiâ.*] Pleniùs intelligentur poſteà tot res: intereà ſciendum eſt, quòd uno tribuno reſiſtente, fruſtrà erat quicquid ab aliis tentaretur.

[h] *Jus.*] Id eſt, *Ne timeret quicquid ſecundum leges, et ex æquo contrà ipſum decerni poſſet.*

mare, fidem publicam [a] per ſeſe inviolatam fore. Poſt, ubi ſilentſum cœpit, producto Jugurthâ, verba facit; Romæ Numidiæque facinora ejus memorat; ſcelera in patrem, fratreſque oſtendit; [1] quibus juvantibus, quibuſque miniſtris ea egêrit, quanquam intelligat populus R. tamen velle manifeſta magìs ex illo habere: ſi verum aperiat, in fide, et clementiâ populi R. magnam ſpem illi ſitam; ſin reticeat, non ſociis ſaluti fore, ſed ſe ſuaſque ſpes corrupturum. Dein, ubi Memmius dicendi finem fecit, et Jugurtha reſpondere juſſus eſt; C. Bæbius tribunus pleb. quem pecuniâ corruptum ſupra diximus, regem tacere [b] jubet: ac, tametſi multitudo, quæ in concione aderat, vehementer accenſa, terrebat cum clamore, vultu, ſæpè impetu, atque aliis omnibus, quæ ira fieri amat; [c] vicit tamen impudentia. Ita populus, ludibrio habitus, ex concione diſcedit: Jugurthæ Beſtiæque, et cæteris, quos illa quæſtio exagitabat, animi augeſcunt. Erat eâ tempeſtate Romæ Numida quidam, nomine Maſſiva, Guluſſæ filius, Maſiniſſe nepos, qui, quia in diſſenſione regum, Jugurthæ adverſus fuerat, dedita Cirtâ, et Atherbale interfecto, profugus ex Africâ abierat. Huic Sp. Albinus, qui proximo anno poſt Beſtiam cum Q. Minucio Rufo conſulatum gerebat, perſuadet, quoniam ex ſtirpe Maſiniſſæ ſit, Jugurtham ob ſcelera invidiâ cum [d] metu urgeat, regnum Numidiæ ab ſenatu petat. Avidus, conſul belli gerundi, moveri, quàm [2] ſeneſcere, omnia malebat. Ipſi provincia Numidia, Minucio [e] Macedonia, evenerat Quæ poſtquam Maſſiva agitare cœpit, neque Jugurthæ in amicis ſatìs præſidii eſt; quòd eorum alium conſcientia, alium mala fama, et timor animis, impediebat: Bomilcari proximo, ac maximè fido ſibi, imperat: [3] pretio, ſicuti multa confecerat, inſidiatores Maſſivæ paret: ac maximè

INTERPRETATIO.

[1] Dicit *Memmius P. Romanum, quanquam is intelligat quibus juvantibus, quibuſque miniſtris ea ſcelera Jugurtha patraverit, tamen velle ea ipſa magìs ab ipſo cognoſcere.*

[2] *Conſul maximè cupidus belli gerendi malebat omnia turbari, quàm pacificari.*

[3] *Imperat Bomilcari propinquo, ac maximè fido ſibi, ut quemadmodum confecerat multa pecuniâ et vi nummi,* ſic quoque *pretio quærat percuſſores Maſſivæ.*

NOTÆ.

[a] *Per ſeſe.*] Id eſt, *Quanquam omnes contrà niterentur, id tamen, vel periculo mortis præſtiturum.*

[b] *Jubet.*] Jam patet quàm durum os fuerit iſtius Bæbii: nuſquàm par reperta eſt impudentia et audacia.

[c] *Vicit.*] Quia ſcilicet, populos nolebat, quos ſummâ vi paraverat ſibi defenſores palam maciare.

[d] *Metu.*] Id eſt, *invidiâ et metu.* Arbitror verò intelligendum eſſe de metu Romanæ plebis, ut aliquando etiam contra ſe ipſa auſurum Jugurtham credat ſcelera ſua convertere.

[e] *Macedonia.*] Notiſſima Europæ regio, Philippi, ac deinde Alexandri magni imperii ſedes, ſupra Græciam ſita, ad Septentrionem.

occultè. Sin [a] id parùm procèdat, quovis modo Numidam in terciat. Bomilcar maturè regis mandata exsequitur, et per homines, talis negotii artifices, itinera, egressusque ejus, postremò loca, atque tempora cuncta explorat; dein, ubi res postulabat, insidias tendit. Igitur unus ex eo numero, qui ad cædem parati erant, paulò [b] inconsultiùs Massivam aggreditur, illum òbtruncat: sed ipse deprehensus, multis hortantibus, et in primis Albino consule, [c] indicium profitetur. Fit reus magìs [d] ex æquo bonoque, quàm ex jure gentium Bomilcar, comes ejus, qui Romam fide publicâ venerat. At Jugurtha, [e] manifestus tanti sceleris, [f] non priùs omisit contra verum niti, quàm animadvertit, [g] super gratiam, atque pecuniam suam, invidiam facti esse. Igitur quanquam in priore [h] actiònè ex amicis quinquaginta [i] vades dederat, regno magìs, quàm vadibus consulens, clàm in Numidiam Bomilcarem dimittit; veritus, ne reliquos popularis metus invaderet parendi sibi, si de illo supplicium sumptum foret: et ipse paucis diebus eòdem profectus est, [k] jussus à senatu Italiâ decedere. Sed postquam Roma egressus est, fertur, sæpè tacitus eò respiciens, postremò dixisse, urbem [l] venalem, et maturè perituram, si emptorem invenerit. Interim Albinus, renovato bello, commeatum, stipendium, aliaque, quæ militibus usui forent, maturè in Africam portare: ac statim ipse profectus, ut ante [m] comitia, quod tempus haud longè aberat, armis, aut deditione, aut quovis modo bellum conficeret. At contrà Jugurtha trahere omnia,

NOTÆ.

[a] *Id parum.*] Id est, *non posse occultè Massivam interficere.*

[b] *Inconsultiùs.*] Scilicet intervenerunt aliqui dum scelus patraret; vel ille antè, num satìs omnia tuta essent, minùs circumspexerat.

[c] *Indicium.*] Id est, *Declarat se, cujus consilio tantum facinus ausus esset, dicturum.*

[d] *Ex æquo.*] Id est, *magìs habitâ ratione naturalis æquitatis, quàm juris gentium*; quo ne quis eos, qui fide publicâ venerunt, attingat, sanctum est.

[e] *Manifestus.*] Verisimile non est Jugurtham testibus, vel Bomilcaris indicio, convictum fuisse; at, ex re ipsâ, quæ evidens erat, pro manifesto habebatur.

[f] *Non priùs.*] Id est, *Semper contra veritatem mixus est, donec supra gratiam et pecuniam suam, facti invidiam esse vidit.*

[g] *Super gratiam.*] Intellige Jugurthæ amicos facti et scelers ejus invidiam declinare nequivisse.

[h] *Actione.*] Forensi, scilicet, cùm primùm intentata est accusatio contrà ipsum in judicio.

[i] *Vades.*] Qui eum judicio sistere promiserant. Gall. *De les representer en justice.* Scilicet, illi Romani fuerunt.

[k] *Jussus.*] Vides itaque illi, quantumvis pessimo, servatam fidem. Interim Livius clàm eum aufugisse dicit: non abs re sanè, nam ex æquo bonoque, morte multari poterat.

[l] *Venalem.*] Vide mihi, quæso, quid tandem de Româ pronunciat vir, quanquam nequissimus, certè tamen sagacissimus: venalem dicit: Romam magìs contemnere non potuit. Plùs est quàm si scelestissimam aut perditissimam dixisset; nec majus esse potest hominum depravatorum et perditorum indicium, quàm justitiam et æquitatem, omnia denique auro rependere. Actum est de republicâ in quâ ea pestis grassatur.

[m] *Comitia.*] Id est, *Antequam conventus fierent pro magistratuum creatione.*

et alias, deinde alias moræ cauſſas facere: polliceri deditionem, ac deinde [a] metum ſimulare: [b] inſtanti cedere, et paulò pòſt, ne ſui diffiderent, inſtare: ita belli modò, modò pacis morâ, conſulem ludificare. Ac fuêre, qùi tum Albinum haud ignarum [c] conſilii regis exiſtimarent: neque ex tanta [1] properantiâ tam facilè tractum bellum ſocordiâ magìs, quàm dolo crederent. Sed poſtquam, dilapſo tempore, comitiorum dies eventabant, Albinus, Aulo fratre in caſtris proprætore relicto, Romam deceſſit. Ea tempeſtate Romæ ſeditionibus tribunitiis atrociter reſp. agitabatur. P. Lucullus, et L. Annius, tribuni pleb. reſiſtentibus collegis, continuare magiſtratum nitebantur; quæ diſſenſio totius anni comitia impediebat. Eâ morâ in ſpem adductus Aulus, quem proprætorem in caſtris relictum ſuprà diximus, aut conficiundi belli, aut terrore exercitûs [2] ab rege pecuniæ capiundæ, milites menſe Januario ex hibernis in expeditionem evocat; magniſque itineribus, hieme aſperâ, pervenit ad oppidum Suthul, ubi regis theſauri erant. Quod quanquam, et ſævitiâ temporis, et opportunitate loci, neque capi, neque obſideri poterat; (nam circum murum ſitum in prærupti montis extremo planicies limoſa hiemalibus aquis paludem fecerat) tamen, aut [d] ſimulandi gratiâ, quò regi formidinem adderet, aut cupidine cæcus, ob theſauros, oppidi potiundi, vineas [e] agere, [f] aggerem jacere, aliaque, quæ incepto uſui forent, properare. At Jugurtha, cognitâ vanitate atque imperitiâ legati, ſubdolus ejus augere amentiam miſſitare [g] ſupplicantis legatos: ipſe, quaſi vitabundus, per ſaltuoſa loca, et tramites exer-

INTERPRETATIO.

[1] *Fuêre qui non crederent, poſt tantam* Albini *properantiam bellum prolongatum fuiſſe magìs ſocordiâ, quàm dolo.*

[2] *Aulus adductus eâ morâ in ſpem, aut conficiundi belli, aut pecuniæ ab rege accipiendæ, cùm ipſi terrorem injeciſſet ſuo exercitu, menſe Januario evocat milites in expeditionem, ex locis in quibus hybernum tempus exigebant.*

NOTÆ.

[a] *Metum.*] Intellige, Albinum ad deditionem rationibus plurimis Jugurtham induxiſſe, Jugurthamque pollicitum eſſe; poſtea verò eundem recusâſſe, quaſi timuiſſet ne ergà ſe P. Romanus, contrà quem Albinus ingerebat, ſeveritate magìs quàm miſericordiâ uteretur.

[b] *Inſtanti.*] Conſuli, ſcilicet, Albino. Tota iſta ratio omnimodo ad Romanorum effugienda et eludenda arma apta erat.

[c] *Conſilii.*] Id eſt, *Hæc omnia ex compacto fieri.*

[d] *Simulandi.*] Se, ſcilicet, in animo ejus urbis obſidionem habere. Fatuus homo, quaſi cum puerulo rem ſuſciperet!

[e] *Agere.*] Id eſt, *urbem verſus promovere.*

[f] *Aggerem.*] Terra eſt, quæ cum lignis et obviâ quâque materiâ, in montis modum, congeritur; cujus in bello, vel ad propugnandum, vel ad oppugnandum, uſus multus eſt.

[g] *Supplicantis.*] Ut crederet Aulus eâ causâ timere et diffidere Jugurtham, quòd obſidione urbis Suthul cingeretur; atque adeò in eâ permaneret, cùm ipſe urbem Aulo ſciret inſuperabilem.

citum ductare. Denique Aulum ſpe pactionis perpulit, uti, relicto Suthule, in abditas regiones ſeſe, veluti cedentem, inſequeretur: ita [a] delicta occultiora fuêre. Intereà per homines callidos, diu noctuque exercitum [b] tentabat: centuriones, duceſque [c] turmarum partim, uti transfugerent, corrumpere: alii, ſigno dato, locum uti desererent. Quæ poſtquam ex ſententiâ inſtruxit, intempeſtâ nocte de improviſo multitudine Numidarum Auli caſtra circumvenit. Milites Romani, perculſi tumultu inſolito, arma capere; alii ſe abdere; pars territos confirmare, trepidare; omnibus locis vis magna hoſtium: cœlum nocte, atque nubibus obſcuratum: periculum [d] anceps: poſtremò, fugere, an manere, tutius foret, in incerto erat. Sed ex eo numero, quos paulò antè corruptos diximus, [e] cohors una [f] Ligurum, cum duabus turmis [g] Thracum, et paucis gregariis militibus, tranſiêre ad regem; et centurio [h] primipili [i] tertiæ legionis per [k] munitionem, quam, uti defenderet, acceperat, locum hoſtibus introeundi dedit; eâque Numidæ cuncti irrupêre. Noſtri fœdâ fugâ, plerique, abjectis armis, proximum collem occupavêre. Nox, atque præda caſtrorum, [1] hoſtes, quò minùs victoriâ [l] uterentur, remorata ſunt. Dein Jugurtha poſtero die cum Aulo in colloquio verba facit: tametſi ipſum cum exercitu fame ferroque clauſum tenet,

INTERPRETATIO.

[1] *Nox, atque præda caſtrorum remorata ſunt hoſtes, quò minùs victoriâ uterentur.*

[a] *Delicta.*] Auli cum Jugurthâ.

[b] *Tenebat.*] Ut quoquomodo aliquid adversùs ipſum pararet.

[c] *Turmarum.*] Turma in equitatu eandem rationem habet, quàm centuria in peditatu; niſi quòd triginta tantùm equitibus conſtat.

[d] *Anceps.*] Sive fugerent, ſive manerent.

[e] *Cohors.*] Ex manipulis tribus conficiebatur, in quibus ſingulis duæ erant centuriæ, quæ quidem primò, 60 militum fuerant, deinde, cum ipsâ legione, multum numero, per proportionem, adauctæ ſunt.

[f] *Ligurum.*] Hodiè dicitur Liguria, *La côte de Genes:* ab Alpibus, olim, uſque ad Macram flumen, et ſecundum aliquos, ad urbem Piſas porrigebatur.

[g] *Thracum.*] Thracum ſupra mare Ægeum ſita eſt, ad ſeptentrionem. Hodiè dicitur *Romanis.*

[h] *Primipili.*] Primipilus, centurio primipili, primus legionis centurio, præfectus legionis, rem unam et eandem ſignificant.

[i] *Tertiæ.*] Legiones ab ordine temporii quo conſcriptæ fuerant, deinde à loco, ab imperatoribus, &c. nomina ſortitæ ſunt, eo quo dicimus modo, *Le regiment de monſeigneur le Dauphin; celui de Champagne, &c.*

[k] *Munitionem.*] Munitio dicitur quicquid ad hoſtium arcendos impetus comparatum eſt, qualis eſt agger, vallum, &c. Munitionis verò inſtituendæ partes, ut in ſingulos dividebantur, ita, poſtquam peracto erat, à centurionibus, hîc aut illîc curantibus, defendebatur.

[l] *Uterentur.*] Priùs victoriâ uti, quàm frui, decet; adeòque præpoſterè Jugurthini milites, qui antè Romanorum caſtra ſpoliant, quàm profligaverint.

tamen [1] se memorem rerum humanarum, si secum fœdus faceret incolumnes omnes [a] sub jugum [b] missurum; præterea, ut diebus decem Numidiâ decederet. Quæ gravia quanquam, et [c] flagitii plena erant; tamen, quia mortis metu nutabant, sicuti regi luberat, pax convenit. Sed ubi ea Romæ comperta sunt, metus atque mœror civitatem invasêre: pars dolere pro [d] gloriâ imperii; pars [e] insolita rerum bellicarum timere libertati; Aulo omnes infesti, ac maximè qui bello sæpè præclari fuerant, quod armatus [f] dedecore potiùs, quâm manu, salutem quæsiverit. Ob ea consul Albinus, ex delicto fratris invidiam, ac deinde periculum, timens; senatum de [g] fœdere consulebat: et tamen interim exercitui [h] supplementum scribere; ab [i] sociis et [k] nomine Latino auxilia accersere; denique omnibus modis festinare: senatus ita, uti par fuerat, decernit: suo atque populi injussu nullum potuisse fœdus fieri. Consul impeditus à tribunis pl. ne quas paraverat copias secum portaret, paucis diebus in Africam proficiscitur. Nam omnis exercitus, uti [l] convenerat, Numidiâ deductus in provinciâ hiemabat. Postquam eò venit, quamquam persequi Jugurtham, et mederi [m] fraternæ invidiæ animo ardebat; cognitis militibus, quos præter fugam, [n] soluto im-

INTERPRETATIO.

[1] *Tamen se memorem vicissitudinis rerum humanarum, missurum omnes incolumes sub jugum, si Aulus secum fœdus faceret.*

[a] *Sub jugum.*] Eo modo ignominiæ causâ, victos hostes multabant. Duæ videlicet hastæ in terram mittebantur, ad quarum extremas et extantes partes, tertia transversa colligabatur, sub quâ discincti et inermes transire victi cogebantur: qui adeò sese domitos et subactos confitebantur.

[b] *Missurum.*] Infamiæ notam pro beneficio Jugurtha proponit, quia clausos hostea habebat. Pessimè verò sibi consulit; nam aut omnes ad unum occidere, aut prorsus intactos dimittere, debuit.

[c] *Flagitii.*] Flagitium, crimen est, quod dedecus et servilem turpitudinem conjunctam habet.

[d] *Gloriâ.*] Quâ, scilicet, eam omnibus nationibus meritò proculandam esse videbant.

[e] *Insolita.*] Ita in magnis urbibus fieri solet: ad levissima quæque trepidant, qui otio assueti, militiæ rudes sunt.

[f] *Dedecore.*] De jugo loquebantur, quod Aulus subierat.

[g] *Fœdere.*] Quod cum Jugurthâ frater iniverat.

[h] *Supplementum.*] Id est, *milites, qui in occisorum locum substituerentur.* Gall. *Des recrues.*

[i] *Sociis.*] Italicis, scilicet, qui ita absolutè socii nonnunquam appellantur. A Latinis verò habitatione distinguntur, cùm Latii jure fruerentur.

[k] *Nomine Latino.*] Id est, *iis hominibus qui jure Latii seu Latinitatis fruebantur*: de quo adi, si lubet, jurisperitos: nam varias ejus mutationes persequi hîc non est locus.

[l] *Convenerat.*] Jugurtham inter et Aulum.

[m] *Fraternæ.*] Id est, *quæ in eum flagrabat.*

[n] *Soluto.*] Cùm vident milites ducibus suis, ipsorumque culpâ præsertim, omnia malè cedere; solent illi imperium detrectare; et mandata contemnere.

3

perio, licentia, atque lascivia corruperat, [1] ex copiâ rerum statuit sibi nihil agitandum. Intereà Romæ C. Mamilius Limetanus Tr. pleb. [2] rogationem ad populum promulgat, uti quæreretur in eos, quorum consilio Jugurtha [a] senati decreta neglexisset: quique ab eo in legationibus, aut imperiis pecunias accepissent; qui elephantos, quique perfugas tradidissent; item, qui de pace, aut bello cum hostibus pactiones fecissent. Huic rogationi partem conscii sibi, alii ex partium invidiâ, pericula metuentes; quoniam apertè resisterè non poterant, quin illa, et alia talia placere sibi faterentur; occultè per amicos, ac maximè per homines nominis Latini, et socios [b] Italicos, impedimenta parabant. Sed plebes, incredibile memoratu est, quantùm intenta fuerit, quantâque vi rogationem jusserit, decrevit, voluerit, magìs odio nobilitatis, cui mala illa parabantur, quàm curâ reip.; tanta [c] lubido in partibus erat. Igitur, cæteris metu perculsis, M. Scaurus, quem legatum Bestiæ fuisse suprà memoravimus, inter lætitiam plebis, et [d] suorum fugam, [e] trepidâ etiam tum civitate, cum ex Mamilianâ rogatione tres [f] quæsitores rogarentur, effecerat, ut ipse in eo numero crearetur. Sed, quæstione exercitâ asperè violenterque ex rumore, et lubidine plebis, [3] utì sæpè nobilitatem, sic eâ tempestate plebem, ex secundis rebus insolenti acceperat. Cæterùm mos partium popularium, et senatûs factionum, ac deinde omnium malarum artium, paucis antè annis Romæ ortus est otio atque abundantiâ earum rerum, quæ prima mortales ducunt. Nam ante Carthaginem deletam, populus, et senatus Rom. placidè modestèque inter se rempub. tractabant; neque gloriæ neque dominationis certamen [g] inter cives erat: metus hostilis in bonis artibus civitatem retinebat. Sed ubi formido illa mentibus decessit, scilicet ea,

INTERPRETATIO.

[1] *Cùm ita se res haberent, statuit nihil sibi movendum.*

[2] *Limetanus populum interrogat num ipsi placeret, ut quæstio haberetur in eos, quorum consilio Jugurtha senatûs decreta contempsisset.*

[3] *Sed quæstione habitâ asperè et violenter ex admurmurationibus et libidinosis populi votis, insolentia ceperat plebem eâ tempestate propter prosperitatem, utì ceperat sæpè nobilitatem.*

NOTÆ.

[a] *Senati.*] Pro *senatûs*; antiquè.

[b] *Italicos.*] Eosdem suprà *socios* simpliciter vocavit.

[c] *Lubido.*] Hîc nihil aliud est, quàm effrænum vincendi desiderium, cum odio.

[d] *Suorum.*] Nobilium, scilicet.

[e] *Trepidâ.*] Vidimus suprà, ex Auli casu, multos libertati timere. Itaque faciliùs fuit Scauro, cæteris lætitiâ aut metu turbatis, cogitata perficere.

[f] *Quæsitores.*] Qui in eos inquirerent, qui Jugurthæ faverant.

[g] *Inter cives.*] Qui rempublicam administrabant isthuc diligenter animo agitabant, ut inquietam hominis naturam contra hostes magis quàm contra cives converterent.

[1] quæ ſecundæ res amant, laſcivia, atque ſuperbia, inceſsère. Ita [2] quod in adverſis rebus optaverant, otium, poſtquam adepti ſunt, [a] aſperius, acerbiusque fuit. Namque cœpere [3] nobilitas dignitatem, populus libertatem in [b] lubidinem vertere; ſibi quiſque ducere, trahere, rapere. Ita omnia in [c] duas partes abſtracta ſunt; reſp. quæ [d] media fuerat, dilacerata. Cæterùm nobilitas factione magìs pollebat; plebis vis [e] ſoluta, atque in multitudinem diſperſa, minùs poterat: paucorum arbitrio belli domique agitabatur: penès eoſdem ærarium, provinciæ, magiſtratus, gloriæ, triumphique erant: populus militiâ atque inopiâ urgebatur; prædas bellicas imperatores cum paucis diripiebant. Intereà parentes, aut parvi liberi militum, utì quiſque potentiori confinis erat, ſedibus pellebantur. Ita cum potentiâ avaritia, ſine modo modeſtiâque invadere, polluere et vaſtare omnia: [4] nihil penſi, neque ſancti habere; quoad ſemetipſa [f] præcipitavit. [g] Nam ubi primùm ex nobilitate reperti ſunt, qui veram

INTERPRETATIO.

[1] *Verùm, ubi ille timor ex animis ejectus eſt, ſcilicet ea, quæ proſperitas gignit, laſcivia* nimirum, *atque ſuperbia viguerunt.*

[2] *Eo modo, otium quod optaverant in rebus adverſis, fuit gravius et acerbius poſtquàm adepti ſunt.*

[3] *Etenim cœperunt* inter ſe, *nobilitas vertere dignitatem in lubidinem. Populus verò libertatem.*

[4] *Ita avaritia inexplebilis et effrænata juncta potentiæ, invaſit, polluit, et vaſtavit omnia, nihil curavit, neque ſanctum habuit, uſque dum ſemetipſa præcipitavit.*

NOTÆ.

[a] *Aſperius.*] Sententia ſatis aperta eſt, latitat tamen quodammodo ſub hâc locutione; non enim quod optamus otium, verùm ejus privatio dura eſt.

[b] *Lubidinem.*] Frequentiſſimè utitur eâ voce Salluſtius, adeòque vim ejus opus eſt perſpicere. Voluntatem notat, prout aliquo deſiderio aut affectu, veri boni pro tempore non æſtimatâ ratione, abripitur.]

[c] *Duas.*] Hinc plebe, illinc ſtante nobilitate.

[d] *Media.*] Verè et acutè eum expreſſit modum, quo reſpublicæ intererunt; civitas enim et bonum publicum, cùm in conſenſu et civium unione ſit poſitum, non aliter quàm laceratione et diviſione perire poteſt.

[e] *Soluta.*] Quomodo frangatur vis quæ in multitudinem diſperſa eſt, præſertim cùm ex opinione hominum, quæ tam varia eſt, dependet, nullus eſt quem lateat; neque eâ causâ naturæ ſcrutatores adire opus eſt, qui nos vim unitam majorem eſſe doceant. Verùm hinc maximum haurire poſſunt documentum rerum moderatores; cùm præſertim hodiè regem videant, quem non magìs aliâ causâ veneratur orbis, quàm quòd ſolus regnat.

[f] *Præcipitavit.*] Aptiſſima metaphora, nam quomodo tandem propriâ mole ruunt quæ in altum nimis ſurrexerunt, ita planè non avaritia, aut potentia tantùm, ſed evertitur id omne quod nimium eſt. Sapienter itaque Horatius ad Licinium,

Contrahes, vento nimiùm ſecundo,
Turgida vela.

[g] *Nam.*] Quomodo iſthuc? Virtus itaque fugienda eſt, cùm turbas et diſcordias cieat. Imò, qui eam amant, profligandi et perdendi, ſi iis credatur prædonibus, qui ſub ejus larvâ, per fraudem et ſcelus reipublicæ gubernacula ſurripuerunt. At verò per accidens, et eorum prædonum, non virtutis vitio, civitates commoventur; neque vitandæ offenſionis causâ, minùs illi, quamquam cautè, ut qui callidiſſimè hominibus imponunt, de ſede debent deturbari.

gloriam injustæ potentiæ anteponerent, moveri civitas, et dissensio civilis, quasi [a] permixtio terræ, oriri cœpit. Nam postquàm Tiberius, et C. Gracchus, quorum majores Punico, atque aliis bellis multùm reipub. addiderant, vindicare plebem in libertatem, et paucorum scelera patefacere cœpêre; nobilitas noxia, atque eò perculsa, modò per socios, et nomen Latinum, interdum per equites Romanos, quos [b] spes societatis à plebe dimoverat, Gracchorum actionibus obviàm ierat: et primò Tiberium, dein [c] paucos post annos, eadem [d] [1] ingredientem Caium, Tribun, pl. alterum [e] triumvirum [f] coloniis deducendis, cum M. Fulvio Flacco, ferro necaverat. Et sanè Gracchis, cupidine victoriæ, haud satis animus [g] moderatus fuit. [h] Sed bono vinci satiùs est, quàm malo more injuriam vincere. Igitur eâ victoriâ nobi-

INTERPRETATIO.

[1] *Et nobilitas necaverat ferro primò Tiberium Gracchum, deinde post paucos annos eadem molientem Caium Gracchum, tribunum plebis, unum ex triumviris qui colonias deducere debebant, cum M. Fulvio Flacco.*

NOTÆ.

[a] *Permixtio terræ.*] Intellige, cum reliquis elementis. Expressè profectò rem ipsam hâc comparatione signavit; quemadmodum enim ex elementorum commixtione, non modò nulla pars ullius ab aliis discernitur, sed ampliùs inter se bellum intestinum gerunt; ita quando vaferrimi latrones, boni et publicæ libertatis specie rempublicam oppresserunt, cæcus populus assertores et legitimos suos moderatores cùm dignoscere nescit, plerumque eos per discordiam suis insidiatoribus mactandos tradit.

[b] *Spes.*] Senatum equites aliquandò auctoritate suâ communicâsse, vel ex Epitome Flori cognoscitur.

[c] *Paucos.*] Undecim aut duodecim, ad summum.

[d] *Ingredientem.*] Populum defendere conatus, fratris agrarias leges asseruit, &c.

[e] *Triumvirum.*] Mos erat tres, quinque, septemdecim viros, &c. eligere, qui iis agros dividerent, qui in colonias deducebantur.

[f] *Coloniis.*] Colonia multitudo erat civium Romanorum, qui in alias sedes deducebantur, quibusque agri publicè assignabantur.

[g] *Moderatus.*] Nota, quæso, Sallustii judicium: optimè de re maximâ, quin de re quæ quotidiè millies in usu venit, sententiàm dixit. Ea est enim cordis nostri fallacia, aut imbecillitas, ut etiam dum virtutem sectamur, nimio studio in vitium incurramus. Voluntas, quæ primò ad bonum, boni specie ferebatur, ad malum sine sensu inclinat, dum paulatìm ea boni species, pro variis circumstantiis, caligantibus oculis surripitur; deindè, quia in motu est, movetur, non quia bonum persequitur. Istud indicat Sallustius, cùm, cupidine victoriæ, nimios Gracchos fuisse dicit. Hæc cupido, hic animi motus rationem, quâ boni cives fuerant et dicebantur, ab eorum oculis avertit.

[h] *Sed.*] Nunc de senatu Sallustius judicium suum profert, cui, ut ille ait, meliùs fuisset Gracchorum bono et æquitate vinci, quàm vincere injuriam. At verò generatìm loquendo, non apertè sententiam suam dicere auctor voluit, ne, si Patres nominatìm reprehendisset, audaciter fecisse videretur.

litas ex lubidine ſuâ [1] uſa, mortales multos ferro aut fugâ exſtinxit; pluſque in reliquum ſibi timoris, quàm [a] potentiæ, addidit: quæ res plerumque magnas civitates peſſum dedit, dum alteri alteros vincere quovis modo, et victos acerbiùs ulciſci volunt. Sed de ſtudiis partium et omnibus civitatis moribus, ſi ſingillatim, aut pro magnitudine [2] parem diſſerere, tempus, quàm res, maturiùs deſeret; quamobrem ad inceptum redeo. Poſt Auli fœdus, exercitûſque noſtri fugam fœdam, [b] Metellus, et [c] Silanus conſules deſignati, provincias inter ſe partiverant: Metelloque Numidia evenerat, acri viro, et quanquam adverſo populi partibus, famâ tamen [d] æquabili, et inviolatâ. Is ubi primùm magiſtratum [e] ingreſſus eſt, [f] alia omnia ſibi cum collegâ ratus, ad bellum, quod geſturus erat, animum intendit. Igitur diffidens veteri exercitui, milites ſcribere, præſidia undique accerſere: arma, tela, equos, et cætera inſtrumenta militiæ parare: ad hoc commeatum affatim, denique omnia, quæ in bello [g] vario, et rerum multarum egenti, uſui eſſe ſolent. Cæterùm ad ea patranda [3] ſenatus auctoritate, ſocii, nomenque Latinum, et reges ultrò auxilia mittendo, poſtremò omnis civitas ſummo ſtudio adnitebatur. Itaque [4] ex ſententiâ omnibus rebus paratis compoſitiſque, in Numidiam proficiſcitur, magnâ ſpe civium; cùm propter artes bonas, tum maximè quod adverſum divitias invictum animum gerebat: et avaritiâ magiſtratuum ante id tempus in Numidiâ

INTERPRETATIO.

[1] *Cùm igitur nobilitas uſa eſſet eâ victoriâ ſecundum ſuam libidinem, perdidit multos homines ferro aut fugâ.*

[2] *Si cupiam diſſerere particulatim, aut ſecundum rei magnitudinem, de ſtudiis partium, et omnibus* pravis *moribus civitatis, tempus me citiùs quàm res deficiet.*

[3] *Cæterùm ad ea perficienda, ſenatus adnitebatur auctoritate, ſocii, nomenque Latinum, et reges, mittendo ſuâ ſponte auxilia: poſtremò omnis civitas ſummo ſtudio* ea promovebat.

[4] *Itaque omnibus rebus ad arbitrium paratis et compoſitis in Numidiam proficiſcitur.*

NOTÆ.

[a] *Potentiæ.*] Totum hunc locum excute quæſo. Auctor enim, quanquam malus fuit, reconditiſſimos tamen politicorum aditus penetravit.

[b] *Metellus.*] Vir fuit virtutis eximiæ, quique unus exilium maluit, quàm in Saturnini, Gracchanas leges afferentis, verba, cum ſenatu jurare. Dictus eſt Numidicus, à rebus bene in Numidiâ geſtis.

[c] *Silanus.*] Non hic eſt de quo in Catilinâ.

[d] *Æquabili.*] Id eſt, *quæ apud omnes eadem erat.*

[e] *Ingreſſus.*] Non enim ſtatim à nominatione et deſignatione, ſed poſt confirmationem in ſecundis comitiis, magiſtratum inibant.

[f] *Alia.*] Hic eſt ſenſus: dicit Metellum, cùm collegam ſuum ad reliqua conſulatûs munia ſecum pariter obligatum et intentum videret, ad id negotium, bellum ſcilicet, præcipuè animum adjeciſſe, quod ſoli curandum erat.

[g] *Vario.*] Id eſt, *Ubi varia opus eſt obire miniſteria*; quæ varia et plurima inſtrumenta requirunt.

noſtræ opes contuſæ, hoſtiumque auctæ erant. Sed ubi in Africam venit, exercitus ei traditur à Sp. Albino proconſule, iners, imbellis, neque periculi, neque laboris patiens: linguâ, quàm manu, promptior: prædator ex ſociis, et ipſe præda hoſtium: [a] ſine imperio, et modeſtiâ habitus. Ita imperatori novo plus ex malis moribus ſolicitudinis, quàm ex copiâ militum auxilii, aut bonæ ſpei, accedebat. Statuit tamen Metellus, [1] quanquam et æſtivorum tempus, comitiorum [b] mora imminuerat, et, expectatione eventûs, civium animos intentos putabat, non priùs bellum attingere, quam majorum diſciplinâ milites laborare coegiſſet. Nam Albinus, Auli fratris exercitûſque clade perculſus, poſtquam decreverat non egredi provinciâ, quàntum temporis æſtivorum [c] in imperio fuit, plerumque milites in [d] ſtativis caſtris habebat: niſi cùm [e] odos, aut pabuli egeſtas, locum mutare ſubegerat. Sed neque more militari vigiliæ ducebantur. Utì cuique lubebat, ab ſignis aberat; [f] lixæ permiſti cum militibus, diu noctuque vagabantur; et [2] palantes agros vaſtare, villas expugnare, pecoris, et mancipiorum prædas certantes agere; eaque mutare cum mercatoribus vino advectitio, et aliis talibus: poſtremò, quæcunque dici, aut fingi queunt ignaviæ luxuriæque probra, in illo exercitu cuncta fuère, et alia ampliùs. Sed in eà difficultate Metellum non minùs, quàm in rebus hoſtilibus, magnum, et ſapientem virum fuiſſe comperior: tantâ temperantiâ inter [g] ambitionem, ſævitiamque moderatum. Namque edicto primo adjumenta ignaviæ [3] ſuſtuliſſe, ne quiſquam in caſtris [h] panem, aut quem alium cibum coctum venderet; ne lixæ exercitum ſequerentur; ne miles gregariis in caſtris, neve [i] in agmine ſervum, aut Jumentum haberet: cæteris

INTERPRETATIO.

[1] *Quamvis comitiorum retardatio tempus diminuerat, quo milites in caſtris æſtivis agunt.*

[2] *Hùc illùc divagantes agros vaſtabant, villas expugnabant, agebant certatìm prædas ex pecore et mancipiis.*

[3] *Namque* comperior *Metellum ſuſtuliſſe primo edicto adjumenta ignaviæ.*

NOTÆ.

[a] *Sine imperio.*] Id eſt, *qui ductus fuerat ab imperatoribus, qui auctoritatem ſuam tueri neſciverant, aut noluerant; quique militibus omnia condonaverant.*

[b] *Mora.*] Per Tribunorum contentionem, ſicuti anteà vidimus.

[c] *In imperio.*] Albinus, donec Metellus adveniſſet, exercitui præfuit.

[d] *Stativis.*] Id eſt, *in quibus diu manebant*, cùm militiæ more ſæpius mutanda fuerint.

[e] *Odos.*] Ex hominum et jumentorum ſordibus.

[f] *Lixæ.*] Ita vocantur ſervi qui exercitum ſequuntur, et militibus viliſſimam operam præſtant, puta aquam portare, panem coquere, et id genus alia.

[g] *Ambitionem.*] Hic per ambitionem ratio et certus quidem agendi modus intelligitur, quo ad conciliandam gratiam, minùs milites vexantur, nec niſi à volentibus miniſteria requiruntur.

[h] *Panem.*] Ipſi verò tenebantur panem ſuum coquere.

[i] *In agmine.*] Id eſt, *dum iter facit exercitus.* Gall. *Durant la marche.*

[a] arte modum statuisse: præterea, [b] transversis itineribus quotidie castra movere; juxtà, ac si hostes adessent, vallo atque fossâ munire; [c] vigilias crebras ponere, et eas ipse cum legatis circuire: item in agmine in primis modò, modò in postremis, sæpè in medio adesse, ne quisquam ordine egrederetur: utì, [d] cum signis frequentes incederent, miles cibum, et arma portaret. Ita prohibendo à delictis magìs quàm vindicando, exercitum brevì [1] confirmavit. Intereà Jugurtha ubi, quæ Metellus agebat, ex nunciis accepit, simul de innocentiâ ejus certior Romæ factus, diffidere suis, ac tum demum veram deditionem facere conatus est. Igitur legatos ad consulem cum suppliciis mittit, qui tantummodo ipsi, liberisque vitam peterent; alia omnia dederent populo Rom. Sed Metello jam anteà experimentis cognitum erat, genus Numidarum infidum, ingenio mobili, novarum rerum avidum esse. Itaque legatos alium ab alio diversos aggreditur, ac paullatim tentando, postquam opportunos sibi cognovit, multa pollicendo persuadet, utì Jugurtham [2] maximè vivum, sin id parùm procedat, necatum sibi traderent: cæterùm palàm, quæ ex voluntate forent, regi nunciari jubet. Dein ipse paucis diebus intento atque infesto exercitu in Numidiam procedit: ubi, contra belli [3] faciem, tuguria plena hominum, pecora, cultoresque in agris erant: ex oppidis, et [e] mapalibus, præfecti regis obviàm procedebant, parati frumentum dare, commeatum portare, postremò omnia, quæ imperarentur, facere. Neque Metellus idcircò minùs, sed pariter ac si hostes adessent, munito agmine incedere; latè explorare omnia, illa deditionis signa ostentui credere, et insidiis locum [f] tentare. Itaque ipse cum expeditis cohortibus, item funditorum et sagittariorum delectâ manu, apud primos erat: in postremo C. [g] Marius le-

INTERPRETATIO.

[1] *Brevi exercitum ad pristinam disciplinam revocavit.*

[2] *Persuadet ut præsertìm traderent sibi Jugurtham vivum, si verò id minùs prosperè eveniret, necatum.*

[3] *Contrà id quod belli tempore conspici solet, tuguria erant plena hominum.*

NOTÆ.

[a] *Arte.*] Eâ opus est omninò, eâque maximâ ut ejusmodi occasionibus. Quâ verò in re sita sit, vix ullus dixerit; ita sunt, aut certè videntur, exigui momenti innùmera quæ ad id concurrunt.

b *Transversis.*] Id est, *non per vias stratas, sed per agros, sylvas, &c.* ut iis omnibus, si usus veniret, assueti essent.

c *Vigilias.*] Gall. *Des sentinelles.* Sed ratiùs quàm sit hodie, plures enim milites uno in loco, collocabantur.

[d] *Cum signis.*] Ne scilicet, dispersis militibus, hostis interveniret: vel ipsi prædæ, aut fugæ, occasionem invenirent.

e *Mapalibus.*] Hîc vici aut pagi, per mapalia sunt intelligendi.

f *Tentare.*] Omnino legendum arbitror *tentari*, à Jugurthâ scilicet, prout censuit Gronovius.

g *Marius.*] Qui fuerit, tametsi aliundè nescìremus, satis superque ex Sallustio postmodum cognosceremus.

gatus cum equitibus curabat; in utrumque latus equites auxiliaros tribunis legionum, et præfectis cohortium dispertiverat: utì cum [1] his permixti [a] Velites, quocumquè accederent, equitatum hostium propulsarent. Nam in Jugurthâ tantus dolus, tantaque peritia locorum, et militiæ erat, ut, absens an præsens, pacem an bellum gerens, perniciosior esset, in incerto haberetur. Erat haud longè ab eo itinere, quo Metellus pergebat, oppidum Numidarum nomine Vacca, forum rerum venalium totius regni maximè celebratum; ubi et incolere, et mercari consueverant Italici generis multi mortales. Huic consul, simul [b] tentandi gratiâ, et si paterentur opportunitates loci [2] [c] præsidium imposuit; prætereà imperavit frumentum, et alia, quæ bello usui forent comportare: ratus, id quod res monebat, frequentiam negotiatorum, et [d] còmmeatum juvaturum exercitum, et jam paratis rebus munimentum fore. Inter hæc negotia Jugurtha impensiùs modò legatos supplices mittere, pacem orare, præter suam liberorumque vitam, omnia Metello dedere. Quos item, utì priores, consul illectos ad proditionem domum mittebat: regi pacem, quam postulabat, neque abnuere, neque polliceri; et inter eas moras [e] promissa legatorum expectare. Jugurtha ubi Metelli dicta cum factis composuit, ac suis se [f] artibus tentari animadvertit, quippe cui verbis pax nunciabatur, cæterùm re bellum asperrimum erat, urbs maxima alienata, ager hostibus cognitus, [g] animi popularium tentati: coactus rerum necessitudine, statuit armis certare. Igitur, explorato hostium itinere, in spem victoriæ adductus ex opportunitate loci, quàm maximas potest copias omnium generum parat, ac per tramites occultos exercitum Metelli antevenit. Erat in eâ parte Numidiæ, quam Atherbal in divisione possederat, flumen, oriens à meridie nomine Muthul; à quò aberat mons fermè millia passuum

INTERPRETATIO.

[1] *Ut Velites permixti cum equitibus propulsarent equitatum hostium quamcumque in partem accederent.*

[2] *Consul hùc* ivit, *simul gratiâ tentandi*, *et* præsidium imponendi, *si opportunitates loci paterentur*, deinde re cognitâ *præsidium imposuit.*

NOTÆ.

[a] *Velites.*] Levis erant armaturæ milites, gladio, jaculatoriâ hastâ, parmâque, instructi.

[b] *Tentandi.*] Id est, *Ut cognosceret quid eo in loco fieri posset, quidve Jugurtha conaretur, an re et verbis idem esset.*

[c] *Præsidium.*] Necesse fuit, ut sensus aperiretur, quod ellipticè à Sallustio dictum est, in interpretatione supplere.

[d] *Commeâtum.*] Certè, *commeatu*, sicuti Ursino, mihi quoque placeret.

[e] *Promissa.*] Itaque polliciti erant legati, se Jugurtham prodituros.

[f] *Artibus.*] Dolis scilicet, quibus Aulum, aliosque in laqueos induxerat.

[g] *Animi.*] Scilicet, non modò legatos, sed quosvis Metellus à Jugurthâ alienare quæsivit.

XX. [a] tractu pari, [b] vaſtus ab naturâ, et humano cultu; ſed ex eo medio quaſi collis oriebatur, in immenſum pertinens, veſtitus oleaſtro ac myrtetis, aliiſque generibus arborum, quæ humi [c] arido, atque arenoſo gignuntur. [d] Media autem planities deſerta, penuriâ aquæ, præter fluminis propinqua loca: Ea conſita arbuſtis, pecore atque cultoribus frequentebantur. Igitur in eo colle, quem [e] tranſverſo itinere porrectum docuimus, Jugurtha [f] extenuatâ ſuorum acie conſedit: elephantis, et parti copiarum pedeſtrium Bomilcarem præfecit; eumque edocet, quæ ageret: ipſe propior [g] montem cum omni equitatu, et peditibus delectis ſuos collocat; dein ſingulas turmas, et manipulos circuiens monet, atque obteſtatur utì memores priſtinæ virtutis, et victoriæ, ſeſe, regnumque ſuum ab Romanorum avaritiâ defendant; cum his certamen fore, quos anteà victos ſub jugum miſerint; ducem illis, non animum, mutatum; quæ ab imperatore [1] decuerint, omnia ſuis proviſa; locum ſuperiorem: [h] utì prudentes cum imperitis, ne pauciores cum pluribus, aut rudes cum bello melioribus, manum conſererent. Proinde parati, intentique eſſent, ſigno dato, Romanos invadere: illum diem aut omnes labores, et victorias confirmaturum, aut maximarum ærumnarum initium fore. Ad hoc viritim, utì quemque ob militare facinus pecuniâ, aut honore extulerat, commonefacere beneficii ſui, et eum ipſum aliis oſtentare; poſtremò, pro cujuſque ingenio pollicendo, minitando, obteſtando, alium alio modo excitare: cùm interim Metellus, ignarus hoſtium, monte degrediens cùm exercitu [i] conſpicatur. Primò dubius,

INTERPRETATIO.

[1] *Jugurtha* monet milites *ſe providiſſe ſuis ea omnia quæ decuerint provideri ab imperatore.*

NOTÆ.

[a] *Tractu pari.*] Id eſt, *tantùm habens longitudinis, quantùm à fluvio diſtabat.*

[b] *Vaſtus.*] Ubi nec arbores erant, nec frutices.

[c] *Arido.*] Id eſt, *ariditate*, nam *humi*, quod poſteà in adverbium abiit, hic, more antiquo, pro Genitivo poſitum eſt.

[d] *Media.*] Hoc eſt, *Spatium quod collem inter et flumen porrigebatur.*

[e] *Tranſverſo.*] Intellige, iter colli ſubjectum fuiſſe ita ut Jugurtha ejuſque exercitus tranſeuntibus immineret.

[f] *Extenuatâ.*] Intellige agmen in longitudinem porrectum. *Les eſcadrons ni les bataillons, n'avoient pas de profondeur.* Ita verò aciem inſtructam oportuit, ut, in anguſtiis, hoſtium in longum productos ordines, pluribus ex locis invaderet.

[g] *Montem.*] Quâ ſcilicet Metello tranſitus erat: atque hinc vides eò inſidias ſtruxiſſe Jugurtham, ubi mons in collem deſinebat.

[h] *Utì.*] Ne ita accipias, quaſi omnia quæ ſequuntur effecta ſint ejus quod dixit, locum ſuperiorem ſuis proviſum. Quæcumque enumerat commoda, ſeorſim ſumenda ſunt, ita ut, quod à Jugurtha proſpectum fuerit, utì prudentes *locorum* cum imperitis certarent, ſecundum ſit. Ut ſenſus apertior eſſet, interpunctionem mutavi.

[i] *Conſpicatur.*] Paſſivè, quod rarum eſt. Ita Varro apud Priſcianum, *Paupertas hæc non ita nutricata, ut nunc conſpicatur.*

quidnam insolita facies ostenderet (nam inter virgulta equi, Numidæque consederant, neque planè occultati humilitate arborum, et tamen [a] incerti quidnam esset, cùm naturâ loci, tum [b] dolo ipsi, atque signa militaria, [c] obscurati) dein, brevì cognitis insidiis, paulisper agmen [1] constitit. Ibi [d] commutatis ordinibus, in dextro latere, quod proximum hostis erat, triplicibus [e] subsidiis aciem instruxit; inter manipulos funditores, et sagittarios dispertit; equitatum omnem in [f] cornibus locat; ac pauca pro tempore milites hortatus, aciem, sicut instruxerat, [g] transversis principiis in planum deducit. Sed, ubi Numidas quietos, neque colle degredi animadvertit, veritus ex anni tempore, et inopiâ aquæ, ne siti conficeretur exercitus, Rutilium legatum cum expeditis cohortibus, et parte equitum, præmiserat ad flumen, utì locum castris antè caperet, existimans hostes crebro impetu, et transversis prœliis iter suum remoraturos, et, quoniam armis diffiderent, [h] lassitudinem et sitim militum tentaturos. Dein ipse pro re, atque loco, [i] sicuti monte descenderat, paulatim procedere; Marium post [k] principia habere, ipse cum sinistræ alæ equitibus esse, qui in agmine [l] principes facti erant. At Jugurtha, ubi extremum agmen Metelli [m] primos suos prætergressum videt, præsidio quasi duûm millium peditum montem occupat, quà Metellus descenderat, ne fortè credentibus adversariis receptui, ac pòst munimento, foret; dein, repentè signo dato, hostis invadit. Numidæ alii postremos cædere: pars à sinistrâ, ac dextrâ [n] tentare: infensi ad-

INTERPRETATIO.

[1] *Deinde intra breve tempus cognitis insidiis, paulisper exercitûs iter suppressit.*

NOTÆ.

[a] *Incerti.*] Intellige, delitescentium Numidarum eam fuisse speciem, ut nesciretur hominesne essent, an trunci, aut aliquid simile.

[b] *Dolo.*] Eâ caussâ pone arbores latitabant, ut incautus et imparatus Metelli exercitus illàc transiret.

[c] *Obscurati.*] Græca constructio, pro *Obscuratis signis militaribus*, aut *obscurata signa habentes*. Sic sæpissimè loquitur Horatius.

[d] *Commutatis.*] Gall. *Ayant changé l'ordonnance de l'aile droite.*

[e] *Subsidiis.*] Milites erant qui pone alios subsidentes, illis periclitantibus opem ferrent. Gall. *Des corps de reserve.*

[f] *Cornibus.*] *Sur les aîles de l'Infanterie.*

[g] *Transversis.*] Diffidens per hæc transversa incedo: interim ita me expedio, Metellus collem cùm sequi nollet, ne Jugurthæ illìc insidianti opportunus fieret; aciem in clypeum, seu ad sinistram, ut loquimur nos declinare jussit, adeòque in obliquum iter inflexit. *Il fit marcher son avant-garde de travers, s'étant détourné sur la gauche.*

[h] *Lassitudinem.*] Id est, *milites per lassitudinem et sitim.*

[i] *Sicuti.*] Refertur ad *Paulatim.*

[k] *Principia.*] *Dans l'Arrière garde.* In ultimo agmine.

[l] *Principes.*] Id est, *primi*, hoc in loco.

[m] *Primos.*] Non remotissimos intelligo, sed proximos, hoc est, eos qui primi transeuntibus occurrebant.

[n] *Tentare.*] Illi eminus missilibus lacessebant.

esse, atque instare: omnibus locis Romanorum ordines conturbare: quorum etiam qui firmioribus animis obvii hostibus fuerant, ludificati [a] incerto prœlio, ipsi [1] modò eminùs sauciabantur, neque contrà feriundi aut conferendi manum copia erat. Antè jam docti ab Jugurthâ equites, ubicumque Romanorum turma insequi cœperat, non confertìm, neque in unum sese recipiebant; sed alius aliò quàm maximè diversi, ita numero [2] priores, si à persequendo hostes deterrere nequiverant, disjectos ab tergo, aut lateribus circumveniebant: sin opportunior fugæ collis, quàm campi fuerant: eò verò consueti Numidarum equi facilè inter virgulta evadere: nostros asperitas, et insolentia loci retinebat. Cæterùm facies totius negotii varia, incerta, fœda, atque miserabilis: dispersi à suis, pars cedere alii insequi: neque signa, neque ordines observare: ubi quemque periculum ceperat, ibi resistere, ac propulsare: arma, tela, equi, viri, hostes, cives permixti: nihil consilio neque imperio agi: fors omnia regere. Itaque multum diei processerat, cùm etiam tùm eventus in incerto erat. Denique omnibus labore, et æstu languidis, Metellus, ubi videt Numidas minùs instare, paullatim milites in unum conducit; ordines restituit, et cohortes [b] legionarias quatuor adversum pedites hostium collocat. [c] Eorum magna pars superioribus locis fessa consederat. Simul [3] orare, hortari milites, ne deficerent, neu paterentur hostes fugientes vincere: neque illis castra esse, neque munimentum ullum, quò cedentes tenderent: in armis omnia siti. Sed nunc Jugurtha quidem intereà quietus erat: circuire, hortari, renovare prœlium, et ipse cum delectis tentare omnia: subvenire suis, hostibus dubiis instare, quos firmos cognoverat, eminus pugnando, [d] retinere. Eo modo duo imperatores, [e] summi viri, inter se certabant: ipsi pares, cæterùm opibus disparibus. Nam Metello virtus militum erat, locus adversus: Jugurthæ alia omnia, præter milites, opportuna. Denique Romani, ubi intelligunt neque sibi profugium esse, neque ab hoste copiam pugnandi fieri, (jam diei vesper erat) [4] adverso colle, sicuti

INTERPRETATIO.

[1] *Ipsi tantùm eminùs sauciabantur, et vulnerabantur.*

[2] *Ita, cùm essent plures numero, si nequiverant deterrere hostes à persequendo, circumveniebant eos disjectos à tergo aut lateribus.*

[3] *Simul* Metellus *orare, hortari milites, ne deficerent, neve paterentur hostes, qui fugiebant, vincere.*

[4] *Romani in adversum collem, sicuti præceptum erat, evadunt.*

NOTÆ.

[a] *Incerto.*] Quia Numidæ non stabant, sed accedebant, et recedebant. *Ils ne se battoient pas de pied ferme.*

[b] *Legionarias.*] Ut distinguantur ab auxiliariis.

[c] *Eorum.*] Numidarum.

[d] *Retinere.*] Ne scilicet dubiis et cedentibus opem ferrent.

[e] *Summi.*] Omninò summi, et à quibus plurima quisque discere queat.

præceptum fuerat, evadunt. Amiſſo [a] loco Numidæ fuſi, fugatique, pauci interiêre, pleroſque velocitas, et regio [b] hoſtibus ignara, tutata ſunt. Intereà Bomilcar, quem elephantis, et parti copiarum pedeſtrium præfectum ab Jugurthâ ſuprâ diximus, ubi eum Rutilius prætergreſſus eſt, paullatim ſuos in æquum locum deducit: ac, dum legatus ad flumen, quò præmiſſus erat, feſtinans pergit, [1] quietus, utì res poſtulabat, aciem exornat: neque remittit, quid ubique hoſtis ageret, explorare. Poſtquam Rutilium conſediſſe jam, et animo vacuum accepit, ſimulquè ex Jugurthæ prœlio clamorem augeri, veritus ne legatus cognitâ re, laborantibus ſuis auxilio foret, aciem, quam, diffidens virtuti militum, [2] arte ſtatuerat, quò hoſtium [c] itineri officeret, latiùs porrigit; eoque modo ad Rutilii caſtra procedit. Romani ex improviſo pulveris vim magnan animadvertunt. Nam proſpectum ager arbuſtis conſitus prohibebat. Et primò rati humum aridam vento agitari: pòſt, ubi æquabilem manere, et ſicut acies movebatur, magìs magìſque appropinquare vident: cognitâ [d] re, properantes arma capiunt, ac pro caſtris, ſicut imperabatur, conſiſtunt. Dein, ubi propiùs ventum eſt, utrimque magno clamore concurritur. Numidæ tantummodo [e] remorati, dum in elephantis auxilium putant, poſtquam eos impeditos ramis arborum, atque ita diſjectos circumveniri vident, fugam faciunt: ac plerique, abjectis armis, collis, aut noctis, quæ jam aderet, auxilio integri abeunt. Elephanti quatuor capti, reliqui omnes numero [f] quadraginta interfecti. At Romani quamquam itinere, atque [g] opere caſtrorum et prœlio feſſi, laſſique erant, tamen, quòd Metellus ampliùs opinione morabatur, inſtructi, [h] intentique obviàm procedunt. Nam dolus Numidarum nihil languidi, neque remiſſi patiebatur. Ac primò obſcurâ nocte, poſtquam haud procul [i] inter ſe erant, ſtrepitu, veluti hoſtes adventarent, alteri apud alteros formidinem ſimul, et tumultum facere, et penè imprudentiâ [k] admiſſum facinus miſerabile, ni utrimque præ-

INTERPRETATIO.

[1] *Et, dum Rutilius legatus properat ad flumen, quò præmiſſus erat, Bomilcar per otium aciem inſtruit, utì res poſtulabat.*

[2] *Porrigi latiùs aciem, quàm inſtruxerat denſis ordinibus, diffidens virtuti militum.*

NOTÆ.

[a] *Loco.*] Colle, ſcilicet.

[b] *Hoſtibus.*] Romanis.

[c] *Itineri.*] Si nimirum Metello auxilium adferre voluiſſent.

[d] *Re.*] Exercitum, ſcilicet, adventare.

[e] *Remorati.*] *Ils ne firent ferme que, &c.*

[f] *Quadraginta.*] In quibuſdam, triginta tantùm numerantur.

[g] *Opere.*] Scilicet caſtra munierant.

[h] *Intentique.*] Hinc videas quales fuerint Romani.

[i] *Inter ſe.*] De Romanis loquitur, quorum alii cum Metello, alii cum Rutilio erant.

[k] *Admiſſum.*] Ut, ſcilicet, Romani invicem pugnarent.

missi equites rem exploravissent. Igitur pro metu repentè gaudium exortum, milites alius alium læti appellant; acta edocent, atque audiunt: sua quisque fortia facta ad cœlum fert. Quippe res humanæ ita sese habent: in victoriâ vel ignavis gloriari licet: adversæ res etiam bonos [1] detrectant. Metellus in iisdem castris quatriduo moratus, saucios cum curâ reficit: meritos in prœliis more militiæ [a] donat, universos in concione laudat, atque agit gratias; hortatur, ad cætera, quæ levia sunt, parem animum gerant: pro victoriâ satìs jam pugnatum, reliquos labores pro præda fore. Tamen interim [b] transfugas, et alios opportunos, [2] Jugurtha ubi gentium, aut quid agitaret, cum paucisne esset, an exercitum haberet, utì se victus gereret, exploratum misit. At ille sese in loca saltuosa, et naturâ munita receperat; ibique cogebat exercitum numero hominum ampliorem sed [c] hebetem, infirmumque, agri ac pecoris magìs, quàm belli, cultorem. Id eâ gratiâ eveniebat, quòd præter equites regios nemo omnium Numidarum ex fugâ regem sequitur. Quò cujusque animus fert, eò discedunt. Neque id flagitium militiæ ducitur: [d] ita se mores habent. Igitur Metellus, ubi videt etiam [e] tum regis animum ferocem esse, bellum renovari, quod nisi ex illius lubidine [f] geri non posset: prætereà [g] iniquum certamen sibi cum hostibus: minore detrimento illos vinci, quàm suos vincere: statuit non prœliis, neque acie, sed alio more, bellum gerendum: Itaque in loca Numidiæ opulentissima pergit; agros vastat, multa castella, oppida, temerè munita, aut sine præsidio, capit, inceditque; puberes interfici jubet: alia omnia militum præda esse. Eâ formidine multi mortales Romanis dediti [h] obsides frumentum, et alia, quæ usui forent, affatim præbita:

INTERPRETATIO.

[1] *Res adversæ etiam bonorum existimationem violant.*

[2] *Tamen interim Metellus misit transfugas et alios opportunos exploratum, ubi gentium Jugurtha ageret, aut quid agitaret, cum paucisne esset, an exercitum haberet, quomodo se gereret postquam victus esset.*

NOTÆ.

[a] *Donat.*] Coronis, armillis, hastis, et id genus aliis.

[b] *Transfugas.*] Valdè illi sunt opportuni, quia maximè fideles esse coguntur: interim videndum ne iis dolis capiamur, quos in hostes parare videntur.

[c] *Hebetem.*] Hebes dicitur cujus obtusa est acies. Hic itaque exercitus intelligitur ad belli munia ineptus, *Des gens mal aguerris.*

[d] *Ita.*] Iis respondet qui pravam consuetudinem mirabuntur. Ejus nimirum vis est tanta, ut pro alterâ lege sumatur.

[e] *Tum.*] Postquam profligatus fuisset.

[f] *Geri.*] Ille enim sylvis et desertis locis pelli non poterat.

[g] *Iniquum.*] Multis de causis tale erat: nam Jugurthæ loca perspecta; nisi opportuna essent, non pugnabat; victus, aciem instaurare poterat; &c Hæc omnia Metello adversa erant.

[h] *Obsides.*] Ut, scilicet, de eorum fide certi essent.

ubicumque res postulabat, præsidium impositum. Quæ negotia multo magis, quàm prœlium malè pugnatum ab suis, regem terrebant. Quippe cujus spes omnis in fugâ sita erat, sequi cogebatur, et qui, sua loca defendere nequiverat, [1] [a] in alienis bellum gerere. Tamen [2] ex inopiâ, quod optimum videbatur, consilium capit: exercitum plerumque in iisdem locis operiri jubet: ipse cum delectis equitibus Metellum sequitur; nocturnis et aviis itineribus ignoratus, Romanos palantes repentè aggreditur. [b] Eorum plerique inermes cadunt, multi capiuntur: nemo omnium intactus profugit: et Numidæ, priùs quàm ex castris subveniretur sicuti jussi erant, in proximos colles discedunt. Interim Romæ gaudium ingens ortum, cognitis Metelli rebus: utì seque, et exercitum more majorum gereret; in adverso loco victor tamen virtute fuisset; hostium agro potiretur; Jugurtham, magnificum ex Auli socordiâ, spem salutis in solitudine, aut fugâ, [3] coegisset habere. Itaque senatus, ob ea feliciter acta, diis immortalibus supplicia decernere: civitas trepida anteà, et solicita de belli eventu, læta [4] agere: de Metello fama præclara esse. Igitur eò intentior ad victoriam niti: omnibus modis festinare: [c] cavere tamen necubi hosti [5] opportunus fieret: [d] meminisse post gloriam invidiam sequi. Ita, quo clarior, eo magis anxius erat: neque post insidias Jugurthæ effuso exercitu prædari; ubi frumento, aut pabulo opus erat, cohortes cum omni equitatu præsidium agitabant: exercitûs partem ipse, reliquos Marius ducebat: sed igni magis, quàm præda, ager vastabatur. Duobus locis haud longè inter se castra faciebant. Ubi vi opus erat, cuncti aderant: cæterùm, quò [e] fuga, atque formido, latiùs cresceret, diversi agebant. Eo tempore Jugurtha per colles se-

INTERPRETATIO.

[1] *Quippe Jugurtha, cujus spes omnis in fuga siti erat, cogebatur sequi* hostem; *et, qui sua loca defendere nequiverat, cogebatur gerere bellum in alienis.*

[2] *Tamen, in afflictis rebus, capit optimum consilium quod videbatur.*

[3] Cognito etiam *quomodo coëgisset Jugurtham gloriabundum ex Auli socordiâ habere spem salutis in disertis et fugâ.*

[4] *Urbs anteà trepida et solicita de belli eventu, in lætitiâ degebat.*

[5] *Cavebat tamen ne alicubi occasionem præberet hosti opportunè suos invadendi.*

NOTÆ.

[a] *In alienis.*] Iis, scilicet, quæ Metellus expugnaverat. Cogebatur autem Jugurtha Metellum sequi, ne ille postquam omnes urbes sub potestatem coegisset, ipso regno spoliatus inveniretur.

[b] *Eorum.*] Romanorum hùc illùc prædæ et commeatuum causâ divagantium.

[c] *Cavere.*] Securitas enim mater est doloris.

[d] *Meminisse.*] Utinam viris magnis hæc eadem quæ Metello semper obverfarentur; multos enim sua virtus perdidit, in invidiæ foveas incidentes, illam dum sequuntur.

[e] *Fuga.*] Maximi est momenti in bello, latè incolas terrere et fugare.

qui: tempus, aut * locum pugnæ quærere: quà venturum hostem audîerat, pabulum et aquarum fontes, quorum penuria erat, [a] corrumpere: modò se Metello, interdum Mario ostendere: postremos in agmine tentare, ac statim in colles regredi: rursus aliis, post aliis minitari: neque prœlium facere, neque otium pati: tantummodo hostem ab incepto [b] retinere. Romanus imperator ubi se dolis fatigari videt, neque ab hoste copiam pugnandi fieri; urbem magnam, et in eâ parte, quâ sita erat, arcem regni, nomine [c] Zamam, statuit oppugnare: ratus id quod negotium poscebat, Jugurtham laborantibus suis auxilio venturum, ibique prœlium fore. At ille, quæ parabantur, à perfugis edoctus, [d] magnis itineribus Metellum antevenit: oppidanos hortatur mœnia defendant, additis auxilio perfugis: quod genus ex copiis regis quia fallere [e] nequibat, firmissimum erat. Præterea pollicetur, in tempore semet cum exercitu affore. Ita compositis rebus, in loca quàm maximè occulta discedit; ac paulò post cognoscit, Marium [f] ex itinere frumentatum cum paucis cohortibus [g] Siccam missum: quod oppidum primum omnium, post malam pugnam ab rege defecerat. Eò cum delectis equitibus noctu pergit, et jam egredientibus Romanis [h] in portâ pugnam facit: simul magnâ voce Siccenses hortatur, utì cohortes ab tergo circumveniant: fortunam illis præclari facinoris casum dare: si id fecerint, posteà sese in regno, illos in libertate, sine metu ætatem acturos: ac ni Marius signa [1] inferre, atque evadere oppido [i] properavisset, profectò cuncti, aut magna pars Siccensium, fidem mutavissent: tantâ mobilitate sese Numidæ gerunt. Sed milites Jugurthini paulisper ab rege sustentati, postquam majore vi hostes urgent, paucis amissis profugi discedunt. Marius ad Zamam pervenit. Id oppidum, in campo situm, magìs [k] opere, quàm naturâ munitum erat; nullius idoneæ rei

INTERPRETATIO.

[1] *Et nisi Marius properavisset inferre signa* in hostem, *atque evadere oppida, præfectò cuncti, aut magna pars Siccensium fidem mutavissent.*

NOTÆ.

* *Locum.*] Opportunum, intellige.

[a] *Corrumpere.*] Veneno, scilicet.

[b] *Retinere.*] Ut tempus lucrifaceret, moràque Metelli exercitum conficeret.

[c] *Zamam.*] A Carthagine quinque dierum itinere, versùs occidentem, dissitam eam fuisse volunt.

[d] *Magnis.*] Gall. dicimus, *A grandes journées.*

[e] *Nequibat.*] Non equidem, si verè transfugæ fuerint; quia ab iis certò puniuntur quos deseruerunt, si in manus venerint, interim cautè cum his versandum.

[f] *Ex itinere.*] Gall. diceremus, *Qu'on avoit detaché Marius pendant la marche.*

[g] *Siccam.*] Vocatur et Sicca Veneria, aut Venerea, item Veneria simpliciter. Propior est Carthaginem quàm Zama.

[h] *In portâ.*] Siccæ urbis scilicet.

[i] *Properavisset.*] Nimirùm Marius injuriæ opportunus fuisset, si in urbe remansisset, ubi vel mulieres de fenestris prœlium facere potuissent: verùm, cùm oppidani rebellandi occasionem non haberent, in fide perstiterunt.

[k] *Opere.*] Gall. diceremus, *Elle étoit plus forte par les travaux qu'on y avoit faits, que par son assiette.*

egens: armis virisque opulentum. Igitur Metellus, pro tempore atque loco paratis rebus, cuncta mœnia exercitu circumvenit: legatis imperat, ubi quisque curaret. Dein, signo dato, undique simul clamor ingens oritur: neque ea res Numidas terret: infensi intentique sine tumultu manent: prœlium incipitur. Romani pro ingenio quisque, pars eminus [a] glande, aut lapidibus pugnare: [b] evadere alii, alii succedere, ac murum modò [c] suffodere, modò scalis aggredi, cupere prœlium [1] manibus facere. Contrà ea oppidani in proximos saxa volvere, sudes, pila, præterea pice et sulphure tædam [2] mistam, ardentia mittere. Sed ne illos quidem, qui procul manserant, timor animi satis muniverat. Nam plerosque jacula, [d] tormentis aut manu emissa, vulnerabant; parique periculo, sed [e] famâ impari, boni atque ignavi erant. Dum apud Zamam sic certatur, Jugurtha ex improviso castra hostium cum magnâ manu invadit: remissis, qui in præsidio erant, et omnia magìs, quàm prœlium, expectantibus, [f] portam irrumpit. At nostri, repentino motu perculsi, sibi quisque pro moribus consulunt: alii fugere, alii arma capere: magna pars vulnerati, aut occisi. Cæterùm ex omni multitudine non ampliùs quadraginta memores [g] nominis Romani, grege facto locum capere paulò, quàm alii, editiorem: neque inde maximâ vi depelli quiverunt: sed tela eminùs missa remittere, pauci [h] in pluribus minùs frustrati: sin Numidæ propiùs accessissent, ibi verò virtutem ostendere, et eos maximâ vi cædere, fundere, atque fugare. Interim Metellus, cùm acerrimè rem gereret, clamorem et tumultum hostilem à tergo accepit: dein, converso equo, animadvertit fugam ad se vorsum fieri, quæ res indicat populares esse. Igitur equitatum omnem ad castra properè mittit, ac statim C. Marium cum cohortibus sociorum; eumque lacrimans, per amicitiam, perque rempubl. obsecrat, ne quam contumeliam remanere in exercitu victore, neve hostes inultos abire sinat.

INTERPRETATIO.

[1] *Cupiebant cominùs pugnare, et manus conserere.*

[2] *Mittebant præterea tædas pice et sulphure obductas.*

NOTÆ.

[a] *Glande.*] Plumbum erat in glandis modum effictum, quod fundis jaciebatur.

[b] *Evadere.*] Scilicet, qui labore fessi, aut ab hostibus vulnerati sunt, secedunt; alii in eorum locum succedunt.

[c] *Suffodere.*] Ut eum dejicerent et diruerent.

[d] *Tormentis.*] Machinæ erant, quibus magnâ vi lapides, et id genus, in hostem ruebant.

[e] *Famâ.*] Videlicet, non ii laudantur, qui in latibulis, vel fugientes, inhonesta vulnera accipiunt.

[f] *Portam.*] Castrorum, scilicet, alteram; nam quatuor erant.

[g] *Nominis.*] Id est, *Gloria nominis Romani.*

[h] *In pluribus.*] Id est, *Cùm pauci Romani in plures Numidas tela mitterent singulis jactibus aliquem attingebant.*

Ille brevì mandata efficit. At Jugurtha [a] munimento castrorum impeditus, cùm alii super vallum præcipitarentur, alii in [b] augustiis ipsi sibi [c] properantes officerent, multis amissis in loca munita sese recipit. Metellus, infecto negotio, postquam nox aderat, in castra cum exercitu revertitur. Igitur postero die, priùs quàm ad oppugnandum egrederetur, equitatum omnem in eâ parte, qua regis adventus erat, [1] pro castris agitare jubet: portas, et proxima loca tribunis dispertit: dein ipse pergit ad oppidum, atque, utì superiore die, murum aggreditur. Interim Jugurtha ex occulto repentè nostros invadit. Qui in primo locati fuerant, paulisper territi perturbantur: reliqui citò subveniunt. Neque diutius Numidæ resistere quivissent, ni pedites cum equitibus permixti magnam cladem in congressu facerent: quibus illi freti, non ut equestri prœlio solet, sequì, dein cedere; sed [d] adversis equis concurrere, implicare, ac perturbare aciem: ita, expeditis peditibus suis, hostis, [e] penè victos dare. Eodem tempore apud Zamam magnâ vi certabatur. Ubi quisque legatus, aut tribunus curabat, eò acerrimè niti, neque alius in alio magìs, quàm in sese, spem habere: pariterque oppidani agere, pugnare, aut parare omnibus locis: avidiùs alteri alteros sauciare, quàm semet tegere. Clamor permixtus, hortatione, lætitiâ, gemitu: item strepitus armorum, ad cœlum ferri: tela utrimque volare. Sed illi, qui mœnia defensabant, ubi hostes paululum modò pugnam remiserant; intenti prœlium equestre prospectabant. Eos, utì quæque Jugurthæ res erant, lætos modò, modò pavidos animadverteres: ac, sicuti audiri à suis, aut cerni possent: monere alii, alii hortari, aut manu significare, aut [f] niti corporibus: hùc et illùc, quasi vitabundi, aut jacientes tela, agitare. Quod ubi Mario cognitum est, (nam is in eâ parte curabat) consulto leniùs agere, ac diffidentiam rei simulare: pati Numidas sine tumultu, regis prœlium visere. Ita, illis studio suorum

INTERPRETATIO.

[1] *Jubet omnem equitatum manere ante castra, in eâ parte, quâ rex adventare poterat.*

[2] *In hanc et illam partem movebant corpus, quasi vitare, aut jacere, tela debuissent.*

NOTÆ.

[a] *Munimento.*] Vallo, fossâ, &c.

[b] *Angustiis.*] Portarum, scilicet.

[c] *Properantes.*] Ita evenit: dum multi in locis angustis sese invicem pulsant et premunt, vix unus et alter egreditur.

[d] *Adversis.*] Non illi, ut solet, circumactis, *(en caracclant)* sed rectà in hostem concitatis equis, pugnabant, ut scilicet, introrumperent et pervaderent.

[e] *Penè.*] Certè difficile erat Romanis, simul Numidis peditibus et equitibus resistere, postquam sua acies turbata esset.

[f] *Niti.*] Sic solemus, quandò quempiam videmus laborantem, qui res nostras tuetur: éo ferè modo membra et nervi nostri moventur, ac si res ipsas nosmet exequeremur.

[a] adſtrictis, repentè magnâ vi murum aggreditur; et jam ſcalis [2] egreſſi milites propè ſumma ceperant, cùm oppidani concurrunt; lapides, ignem, alia prætereà tela ingerunt. Noſtri primò reſiſtere: dein, ubi unæ, atque alteræ ſcalæ comminutæ, qui ſuperſteterant afflicti ſunt; cæteri, quo quiſque modo potuêre, pauci integri, magna pars confecti vulneribus, abeunt. Deinde utrimque prœlium nox diremit. Metellus poſtquam videt fruſtrà inceptum, neque oppidum capi, neque Jugurtham, niſi ex inſidiis, aut [3] ſuo loco pugnam facere; et jam æſtatem exactam eſſe, ab Zamâ diſcedit: et in iis urbibus, quæ ad ſeſe defecerant, ſatìſque munitæ loco, aut mœnibus erant, præſidia imponit. Cæterùm exercitum in provinciam, quæ proxima eſt Numidiæ, hiemandi gratiâ collocat. Neque id tempus ex [a] aliorum more quieti, aut luxuriæ concedit; ſed, quoniam armis bellum parum procedebat, inſidias regi per amicos tendere, et eorum [b] perfidiâ pro armis uti parat. Igitur Bomilcarem, qui Romæ cum Jugurthâ fuerat, et inde clam, [c] vadibus datis, de Maſſivæ nece judicium fugerat; quòd [4] ei per maximam amicitiam maxima copia fallendi erat, multis pollicitationibus aggreditur: ac primò efficit, ut ad ſe colloquendi gratiâ occultus veniat: dein fide datâ, ſi Jugurtham vivum, aut necatum ſibi tradidiſſet; fore, ut illi ſenatûs impunitatem, et [d] ſua omnia concederet. Facile Numidæ perſuadet, cùm ingenio infido, tum metuenti, ne, ſi pax cùm Romanis fieret, ipſe per [e] conditiones ad ſupplicium traderetur. Is, ubi primùm opportunum fuit, Jugurtham anxium, ac miſerantem fortunas ſuas ac-

INTERPRETATIO.

[1] *Ita dum illi anxiè occupati erant, affectu quo tenebantur ergà ſuos, repentè magnâ vi Marius murum aggreditur.*

[2] *Et milites, qui cum ſcalis advenerant, jam ferè ad murorum cacumen pervenerant.*

[3] *Poſtquam Metellus videt illud, quod incœperat, fruſtrà incœptum fuiſſe; neque oppidum capi, neque Jugurtham pugnare niſi ex inſidiis, aut loco ipſi opportuno, et jam æſtatem exactam eſſe, Zamâ diſcedit: et in iis urbibus imponit præſidia, quæ in ſuam fidem venerant, et loco, aut mœnibus ſatis munitæ erant.*

[4] *Quia* Jugurtham *fallere facillimè Bomilcar poterat, ex maximâ amicitiâ, eum Metellus multis pollicitationibus aggreditur.*

NOTÆ.

[a] *Aliorum.*] Imperatorum ſcilicet, Auli puta.

[b] *Perfidiâ.*] Videant proditores num ſatis nomen placeat: etiam apud illos qui eâ utuntur, eorum ars perfidia vocatur: imò illis ſunt deteſtabiles et execrandi, quandoquidem ſeipſos, et fidem, ante omnia vendunt.

[c] *Vadibus.*] Ideò iſtud addidit, ne cui mirum videatur, quòd effugere ille potuerit.

[d] *Sua.*] Id eſt, *quæcumque bona Bomilcar poſſidebat.*

[e] *Conditiones.*] Id eſt, *Ne inter alias pacis conditiones hæc quoque eſſet, ut Bomilcar ad ſupplicium à Jugurthâ traderetur.*

cedit: monet, atque lacrimans obtestatur, ut aliquando sibi liberisque, et genti Numidarum optimè merenti, provideat: omnibus prœliis sese victos: agrum vastatum: multos mortales captos, occisos: regni opes comminutas esse: satìs sæpè jam et virtutem militum, et fortunam tentatam; [a] caveat, ne, illo cunctante, Numidæ sibi consulant. His atque talibus aliis ad deditionem regis animum impellit. Mittuntur ad imperatorem legati, qui Jugurtham imperata facturum dicerent, ac [b] sine ullâ pactione sese, regnumque suum in illius fidem tradere. Metellus properè cunctos senatorii ordinis ex hibernis accersiri jubet: eorum, atque aliorum, quos idoneos ducebat, consilium habet. Ita more majorum, ex consilii decreto, per legatos Jugurthæ imperat, argenti [c] pondo ducenta millia, elephantos omnes, equorum, et armorum aliquantum. Quæ postquam sine morâ facta sunt, jubet perfugas omnes vinctos adduci. Eorum magna pars, utì jussum erat, adducti, pauci, cùm primùm deditio cœpit, ad Regem Bocchum in Mauritaniam abierant. Igitur Jugurtha, ubi armis, virisque, et pecuniâ spoliatus est, cùm ipse ad [d] imperandum [e] Tisidium vocaretur, rursus cœpit [f] flectere animum suum, et ex malâ conscientiâ digna timere. Denique, multis diebus per dubitationem consumptis, cùm modò tædio rerum adversarum omnia bello potiora duceret; interdum secum ipse reputaret, quàm gravis casus in servitium ex regno foret; multis, magnisque [g] præsidiis nequicquam perditis, de integro bellum sumit. Et Romæ senatus, de provinciis consultus, Numidiam Metello decreverat. Per idem tempus [h] Uticæ fortè C. Mario, per hostias diis supplicanti, magna, atque mirabilia portendi haruspex dixerat: proinde, quæ animo agitabat, fretus diis ageret: fortunam quàm sæpissime experiretur; cuncta prosperè eventura. At illum jam anteà consulatûs ingens cupido exagitabat, ad quem capiundum, [1] præter vetustatem familiæ, alia omnia abundè erant: industria, probitas, militiæ magna scientia, animus [i] belli ingens,

INTERPRETATIO.

[1] *Omnia erant abundè, si excipias vetustatem familiæ.*

NOTÆ.

[a] *Caveat.*] Vides ab improbo proditore, ne cavere quidem potuisse omnium perfidorum perfidiosissimum; illumque, alterum, de more, eum quam avertere videbatur, sicam in pectus defixisse.

[b] *Sine ullâ.*] Illud est quod dicimus, *A Discretion.*

[c] *Pondo.*] Quod Gallicè dicimus *un marc d'argent*, octo tantùm continet uncias, pondo duodecim.

[d] *Imperandum.*] Passivè, id est, *ut imperaretur*: ita loqutos esse veteres probat Servius in Virgilium.

[e] *Tisidium.*] Inter Carthaginem et Uticam sitam fuisse volunt.

[f] *Flectere.*] Id est, *pedem referre, et ab institutâ deditione animum revocare.*

[g] *Præsidiis.*] Argento, videlicet, Elephantis, Armis, Equis, &c.

[h] *Uticæ.*] Jam satìs nota, non longè à Carthagine, versus occidentem.

[i] *Belli.*] Adverbialiter, sicut *domi.*

domi modicus, lubidinis et divitiarum victor, tantummodo gloriæ avidus. Sed is natus, omnem pueritiam [a] Arpini altus, ubi primùm ætas militiæ patiens fuit, stipendiis faciundis, non Græcâ facundiâ, neque urbanis [b] munditiis sese exercuit: ita inter artes bonas [1] integrum ingenium brevì adolevit. Ergò ubi primùm tribunatum militum à populo petit, plerisque faciem ejus ignorantibus, facilè, [2] notus, per omnes tribus declaratur. Deinde ab eo magistratu, alium post alium sibi peperit: semperque in potestatibus eo modo agitabat, ut ampliore, quàm gerebat, dignus haberetur. Tamen is [3] ad id locorum talis vir (nam posteà ambitione præceps datus est) consulatum appetere non audebat. Etiam tum alios magistratus plebes, consulatum nobilitas inter se [c] per manus tradebat. Novus nemo tam clarus, neque tam egregius factis erat, quin is indignus illo honore, et quasi pollutus haberetur. Igitur, ubi Marius haruspicis dicta eòdem intendere videt, quò cupido animi hortabatur, ab Metello [d] petundi gratiâ missionem rogat: cui quamquam virtus, gloria, atque alia optanda bonis [4] superabant, tamen inerat contemptor animus, et superbia, [e] commune nobilitatis malum. Itaque primùm commotus insolitâ re, mirari ejus consilium, et quasi per amicitiam monere, ne tam [f] prava inciperet, neu super fortunam animum gereret: *non omnia omnibus cupienda esse:* debere illi res suas satis placere:

INTERPRETATIO.

[1] *Ita ingenium incorruptum brevì adolevit inter artes bonas.*

[2] *Ergò, ubi primùm petit tribunatum militum à populo, quamquam plerique ignorarent faciem ejus, cognitus* tamen virtute bellicâ, *declaratur facilè tribunus per omnes tribus.*

[3] *Tamen vir ille, ad id usque tempus adeò clarus, (nam posteà ambitione planè corruptus est) non audebat appetere consulatum.*

[4] *Cui, (quamvis virtutem, gloriam, atque alia, quæ boni desiderare debent, affatim haberet,) tamen inerat animus contemptor, et superbia, quæ* aut *vitium commune nobilitatis.*

NOTÆ.

[a] *Arpini.*] Arpinum urbs fuit Hirpinorum in Samnitibus, ad Lirum fluvium, patria etiam Ciceronis.

[b] *Munditiis.*] *Galanterie, Politesse.*

[c] *Per manus.*] Proverbialis locutio, Gall. dicimus, *de main en main.* Patres quasi ex compacto successivè consulatum administrabant, mutuatque sibi ad eum obtinendum operas invicem præbebant.

[d] *Petundi.*] Consulatum, scilicet. Dixit Metello se ideo missionem rogare, ut ad petendum consulatum Romam proficisceretur.

[e] *Commune.*] Eâ re præceps pleraque ruit nobilitas; vixque aliter inter homines evenire potest. Itaque caveant qui verè nobiles, aut boni cives esse volent.

[f] *Prava.*] Loquitur de petitione consulatûs. Quis verò cui modò virile ingenium sit, tantam injuriam tolerare queat, ut non ii virtutis laudibus et præmiis, fruantur, qui virtute ornati sunt, sed qui ejus qualiacumque à majoribus insignia habuerunt? Necessariò intereundum est illi reipublicæ, in quâ virtuti sua merces detrahitur; atque illi nobiles soli et deserti tandem vivere coguntur, qui aditum, per quem patres sui, qui mortui sunt, eos ad gloriam evexêre, aliis occludunt.

postremò caveret id petere à populo Rom. quod illi jure negaretur. Postquam hæc, atque alia talia dixit, neque animus Marii flectitur; respondit, ubi primùm potuisset per negotia publica, [a] facturum sese, quæ peteret. Ac posteà sæpius eadem postulanti fertur dixisse, ne festinaret abire: satis maturè illum cum filio suo consulatum petiturum. Is eo tempore [b] contubernio patris ibidem militabat, annos natus circiter xx. quæ res Marium cùm [c] pro honore, quem affectabat, [d] tum contra Metellum, vehementer accenderat. Ita cupidine, atque irâ, pessimis consultoribus, grassari: neque facto ullo, neque dicto abstinere, quod modò [e] ambitiosum foret: milites, quibus in hibernis præerat, [f] laxiore imperio, quam anteà, habere: apud negotiatiores, quorum magna multitudo Uticæ erat, [g] criminosè simul et [h] magnificè de bello loqui: dimidia pars exercitûs sibi permitteretur, paucis diebus Jugurtham in catenis habiturum: ab imperatore consultò [*] trahi, quòd homo [i] inanis, et superbiæ regiæ, imperio nimis gauderet. Quæ omnia illis eò [k] firmiora videbantur, quòd diuturnitate belli res familiares corruperant, et [l] animo cupienti nihil satis festinatur. Erat præterea in exercitu nostro Numida quidam, nomine Gauda, Manastabalis filius, Masinissæ nepos, quem Micipsa testamento hæredem [m] secundum scripserat; morbis confectus, et ob

INTERPRETATIO.

[*] Marius hæc dicebat, *Dimidia pars exercitûs sibi permitteretur, paucis diebus se habiturum Jugurtham in catenis; bellum de industriâ ab imperatore Metello prolongari, quia ille homo inanis, et plenus superbiæ regiæ, nimiùm imperio gauderet.*

NOTÆ.

[a] *Facturum.*] Loquitur de Marii missione.

[b] *Contubernio.*] Contubernium. Gall. diceremus, *une tente.* Figuratè verò, hoc in loco significat, Metelli filium admodum adolescentem tunc temporis sub patre militiam didicisse.

[c] *Pro honore.*] Intellige, eò vehementiùs Marium honorem concupivisse, quòd obices objicerentur.

[d] *Tum.*] Nota vim istius voculæ, quæ post *cum* significationem auget: quamquam enim hîc propè idem est animi motus ac superior; nam fieri nequit, ut quis bonum aliquod summo cum studio persequatur; quin idem, si possit, omnia impedimenta removeat; attamen maximus est animi impetus contra id quod primò obstare videtur. Atque hinc, qui volet, multa documenta petere poterit.

[e] *Ambitiosum.*] Id est, *quod ad favorem et benevolentiam captandam comparatum esset.* Aliter alibi sumitur.

[f] *Laxiore.*] Non omnia à militibus ex militari disciplinâ exigebat.

[g] *Criminosè.*] Contrà Metellum, scilicet; quòd apertè posteà dicetur.

[h] *Magnificè.*] Pro se, prout explicat proximis verbis.

[i] *Inanis.*] Gall. dicimus, *un homme vain.* Is est qui speciem ostentat earum rerum, quarum corpus non habet.

[k] *Firmiora.*] Id est, *Veritati magìs consentanea, et firmiùs probata.*

[l] *Animo.*] Dicit negotiatorum impatientiam et desiderium causam fuisse partim, ut ii crederent bellum reverà à Metello protractum fuisse.

[m] *Secundum.*] Id est, *Qui hæreditatem adiret, si absque omni hærede filii morerentur.*

eam caussam mente paululùm [a] imminutâ. Cui Metellus petenti, more regum, utì sellam [1] juxta poneret, item posteà [b] custodiæ caussâ turmam equitum Romanorum, utrumque negaverat: [2] honorem, quòd eorum modò foret, quos populus R. reges appellavisset: præsidium, quòd contumeliosum in [c] eos foret, si equites Romani, satellites Numidæ traderentur. Hunc Marius anxium aggreditur, atque hortatur, utì contumeliarum in imperatorem [d] cum suo auxilio pœnas petat: hominem ob morbos animo parùm valido [3] secundâ oratione extollit: [4] illum regem, virum ingentem, Masinissæ nepotem esse: si Jugurtha captus, aut occisus foret, imperium Numidiæ sine morâ habiturum: id adeò maturè posse evenire, si ipse consul ad id bellum missus foret. Itaque et illum, et equites Romanos, milites, et negotiatores, alios [e] ipse, plerosque pacis spes impellit, utì Romam ad suos necessarios asperè in Metellum de bello scribant; Marium imperatorem poscant. Sic [5] illi à multis mortalibus [f] honestissimâ suffragatione consulatus petebatur. Simul eâ tempestate plebes, nobilitate fusa per legem [g] Maniliam, novos extollebat. Ita Mario cuncta procedere. Interim Jugurtha, postquam, omissâ deditione, bellum incipit, cum magnâ curâ parare omnia, festinare, cogere exercitum: civitates, quæ ab se defecerant, formidine, aut ostentando præmia [6] affectare: communire suos locos: arma, tela aliaque, quæ spe pacis amiserat, reficere, aut commercari: [7] servitia Romanorum allicere, et eos ipsos, qui in præsidiis

INTERPRETATIO.

[1] *Cui Gaudæ petenti, utì poneret sellam juxtà* Metellum, *sicuti reges* ponere *consueverant, item petenti posteà turmam equitum Romanorum, custodiæ causâ, Metellus utrumque negaverat.*

[2] *Metellus negaverat honorem, quòd is honor esset tantùm eorum, quos P. Romanus appellavisset reges; præsidium negaverat, quod id contumeliosum esset in equites Romanos, si ii traderentur, ut essent satellites Numidæ.*

[3] *Inflat oratione favente hominem qui animo erat imbecilli ex morbis.*

[4] Marius Gaudæ dicit, *Illum esse regem, &c.*

[5] *Sic consulatus petebatur illi (Mario) à multis mortalibus honestissimâ suffragandi ratione.*

[6] *Conabatur recipere formidine, aut ostentando præmia, civitates quæ ab se defecerant.*

[7] *Allicebat servos Romanorum.*

NOTÆ.

[a] *Imminutâ.*] Idem est quod dicit posteà, fuisse eum animo parum valido. Gall. dicimus, *Un imbecille.*

[b] *Custodiæ.*] *Pour se gardve.*

[c] *Eas.*] *Romanos.* Sed substantivo præpositum est pronomen, ut major sit indignitas, quò propiùs equites Numidæ conjungentur.

[d] *Cum suo auxilio.*] Videtur Sallustius de industriâ incultum Marii stilum cepisse. Hoc verò dicebat Gaudæ, *Niteretur auxilio quod ipsi præstaret, dum injurias cum Metello expostularet.*

[e] *Ipse.*] *Auctoritate et favore, quo apud ipsos valebat.*

[f] *Honestissimâ.*] Omnino; siquidem non ipse petere, sed ipsi magistratus ultrò conferri videbatur.

[g] *Maniliam.*] De quâ suprà.

erant, pecuniâ tentare: prorsùs nihil intactum, neque quietum pati: cuncta agitare. Igitur Vaccenses, quò Metellus initio, Jugurthâ [1] pacificante, præsidium imposuerat, fatigati regis suppliciis, neque antea [a] voluntatè alienati, principes civitatis inter se conjurant: (nam vulgus, utì plerumque solet, et maximè Numidarum ingenio mobili, seditiosum, atque [b] discordiosum, erat cupidum novarum rerum, quieti et otio adversum) dein, compositis inter se rebus, in diem tertium [c] constituunt, quòd is festus celebratusque per omnem Africam, ludum, et lasciviam magìs, quàm formidinem, ostentabat. Sed, ubi tempus fuit, centuriones, tribunosque militares, et ipsum præfectum oppidi L. Turpilium Silanum, alius alium domos suas invitant; eos omnes, præter Turpilium, inter epulas obtruncant: posteà milites palantes, inermes, quippe in [d] tali die, ac sine imperio, aggrediuntur. Idem plebes facit, pars edocti ab nobilitate, alii [e] studio talium rerum incitati, quis, acta, consiliumque ignorantibus, tumultus ipse, et res novæ satìs placebant. Romani milites, improviso metu, incerti ignarique quid potissimùm facerent: [2] trepidare ad arcem oppidi, ubi signa, et scuta erant: præsidium hostium, portæ antè clausæ fugam prohibebant: ad hoc mulieres, puerique [3] pro tectis ædificiorum saxa, et alia, quæ locus præbebat, certatim mittere. Ita neque caveri [f] anceps malum, neque à fortissimis [g] infirmissimo generi resisti posse: juxtà boni, malique, strenui, et imbelles, inulti obtruncati. In eâ tantâ asperitate, sævissimis Numidis, et oppido undique clauso, Turpilius præfectus unus ex omnibus Italicis profugit intactus: id misericordiâne hospitis, an pactione, an casu ita evenerit, parùm comperimus; [4] nisi, quia illi in tanto malo turpis vita integrâ famâ potior.

INTERPRETATIO.

[1] *Dum Jugurtha paci studeret.*

[2] *Romani festinantur et tumultuos accurrunt ad arcem oppidi.*

[3] *Mulieres et pueri,* stantes *pro tectis ædificiorum mittebant certatim, et quasi per æmulationem, saxa et alia, quæ locus præbebat.*

[4] *Sed videtur improbus et intestabilis, quia in tanto malo, ille pluris fecit turpem vitam, quam famam inviolatam.*

NOTÆ.

[a] *Voluntate.*] Gall. *d'Inclination.* Inviti Metello parebant.

[b] *Discordiosum.*] Vox Sallustio peculiaris, nisi fortè ex veteribus desumpta est.

[c] *Constituunt.*] Gall. *Ils marquerent le jour de l'exécution.* Diem assignant, quo præsidiarios milites jugularent.

[d] *Tali.*] Quo se jucunditati dabant.

[e] *Studio.*] Quia cædem et mutationes amabant. Cæterùm ex hoc loco videant rerum publicarum moderatores, quanti sapientis illius sententia æstimanda sit, qui principiis obstandum esse voluit. Principiis et principibus occurrendum est, nam postquam latè grassata est seditio, frustrà furenti multitudini ea fræna injicias, quibus paucos regere nesciveris.

[f] *Anceps.*] Seu pugnare, seu fugere mallent.

[g] *Infirmissimo.*] Mulieribus, scilicet, et pueris.

fuit, improbus[a] intestabilisque videtur. Metellus, postquam de rebus Vaccæ actis comperit, [b] paulisper, mœstus è conspectu abit: dein, ubi ira, et ægritudo permixta sunt, cum maximâ curâ ultum ire injurias festinat. Legionem, cum quâ hiemabat, et quàm plurimos potest Numidas equites pariter cum occasu solis expeditos educit; et [c] posterâ die, circiter horam [d] tertiam, pervenit in quamdam planitiem, locis paulò superioribus circumventam. Ibi milites fessos itineris magnitudine, et jam abnuentes omnia, docet oppidum Vaccam non ampliùs mille passuum abesse: decere illos reliquum laborem æquo animo pati, dum pro civibus suis, viris fortissimis, atque miserrimis, pœnas caperent. Præthereà [e] prædam benignè ostentat. Sic animis eorum arrectis, equites in [1] primo latere, pedites quàm arctissimè ire, et signa occultare jubet. Vaccenses ubi animadvertère ad se versum exercitum pergere, primò, utì res erant, Metellum esse rati, portas clausêre; dein, ubi neque agros vastari, et eos, qui primi aderant, Numidas equites vident, [2] rursus Jugurtham arbitrati, cum magno gaudio obvii procedunt. Equites peditesque, repentè signo dato, alii vulgum [f] effusum oppido cædere: alii ad portas festinare: pars turres capere: ira, atque spes prædæ, ampliùs, quàm lassitudo, posse. Ita Vaccenses biduum modò ex perfidiâ lætati; civitas magnâ, et opulens, [g] pœnæ cuncta, aut prædæ fuit. Turpilius, quem præfectum oppidi unum ex omnibus profugisse suprà ostendimus, jussus à Metello caussam dicere; postquam sese parum expurgat, condemnatus, verberatusque, capite pœnas solvit. [h] Nam is civis ex Latio erat.

INTERPRETATIO.

[1] *Jubet equites* esse *in primâ et maximè conspicuâ parte agminis.*

[2] *Ex adverso arbitrati Jugurtham* esse, *procedunt* illi *obviàm cum magno gaudio.*

NOTÆ.

[a] *Intestabilis.*] Is est qui neque testimonium dicere, neque testamentum facere; neque, ut nonnulli putant, testamento quicquam consequi potest. Sed pro homine nefario sumitur et execrando.

[b] *Paulisper.*] Id est, *Postquam aliquantulùm, audito nuncio in eodem loco, mœstus permansisset, posterâ abivit.*

[c] *Posterâ.*] Vide nomen *dies* in fœminino genere, etiam cùm tempus certum denotat; contrà quam nonnulli tradunt.

[d] *Tertiam.*] Nobis nona esset matutina: nam Romanis, ab ortu solis ad occasum, duodecim semper horæ numerabantur, quæ ideò breviores, quandoque prolixiores erant. Sed notandum est, quòd, si tempus, magìs quàm numerandi ratio spectetur, hæc tertia hora, pro vario locorum situ tempestatibus, sexta, septima, nona, aut circiter esse poterit.

[e] *Prædam.*] Promittit se urbem relicturum direptioni. *Qu'il mettroit la ville au pillage.*

[f] *Effusum.*] Populus urbe egressus erat, ut obviàm Jugurthæ procederet.

[g] *Pœnæ.*] Interfecerunt, aut corruperunt ea omnia quæ ad suum usum non fuerunt accommodata.

[h] *Nam.*] Interpretes miror, qui propè omnes ideo graviùs hunc Turpilium punitum esse volunt, quòd is tantùm ex Latio civis esset; quia scilicet, ut illi arbitrantur, si Romanus fuisset, eum Lex Porcia et Valeria à securi liberâssent. Constat verò non modò non in castris, ut in urbe, legem Porciam Romanos cives ab imperatorum virgis

Per idem tempus Bomilcar, cujus impulsu Jugurtha deditionem quam [a] metu deseruit, inceperat; suspectusque regi et ipse eum suspiciens, novas res cupere: ad perniciem ejus dolum quærere: diu noctuque fatigare animum: denique, omnia tentando, socium sibi adjungit Nabdalsam, hominem nobilem, magnis opibus clarum, acceptumque popularibus suis: qui plerumque [b] seorsum ab rege exercitum ductare, et omnes res exsequi solitus erat: quæ Jugurthæ fesso, aut majoribus adstricto, superaverant: ex quò illi gloria, opesque inventæ. Igitur utriusque consilio dies insidiis statuitur: cætera, utì res posceret, [c] ex tempore parari placuit. Nabdalsa ad exercitum profectus, quem [1] inter hiberna Romanorum jussus habebat, ne ager inultis hostibus vastaretur. Is postquam, magnitudine facinoris perculsus, ad tempus non venit, [d] metusque rem impediebat; Bomilcar simul cupidinibus incepta patrandi, et [e] timore socii anxius, ne, omisso vetere consilio, [f] novum quæreret; litteras ad eum per homines fideles mittit: in quîs mollitiem, socordiamque viri accusare: [g] testari deos, per quos juravisset: monere,

INTERPRETATIO.

[1] *Nabdalsa profectus est ad exercitum, quem habebat, ex mandato Jugurthæ, prope ea loca in quibus Romani hibernum tempus transigebant.*

NOTÆ.

et securibus vindicâsse; sed insuper graviùs in cives Romanos, quàm socios, animadversum fuisse, prout illud ex Livii libro 30 probatur. Cæterùm Plutarchus in Mario tradit, compertum esse posteà, hunc Turpilium injustè damnatum fuisse: intactus enim ideò à Vaccensibus dimissus est, quòd modestè humaniterque sese in eos gessisset.

a *Metu.*] Videlicet timuit Jugurtha, ne, si absolutè et sine ullâ pactione deditus esset, Romani ipsum quoque morte mulctarent.

b *Seorsum.*] Intellige Jugurtham, Metelli exemplo, suas quoque copias in duas partes divisisse, quarum alteri Nabdalsam præfecerat.

c *Ex tempore.*] Scilicet non omnia possunt provideri; plurima ex occasione pendent, quæ meliùs quàm hominum consilia res ipsa expedit. Itaque satìs fuit duobus perduellibus de re ipsâ convenire, cætera invicem ad socii prudentiam remittentibus.

d *Metusque.*] Nimirum Nabdalsa ejusmodi criminibus non erat assuetus, prout Bomilcar: expavit itaque ad incepti facinoris maturiorem cogitationem.

e *Timore.*] Ne ita intelligas, quasi Bomilcar Nabdalsæ timorem cognovisset; aut, quod idem est, eò quòd Nabdalsa timeret, ipse anxius esset: verùm credendum est Bomilcarem animo fuisse perturbato, quòd, ne à Nabdalsâ Jugurthæ traderetur, maximè reformidaret.

f *Novum.*] Ab inceptâ proditione desisteret, atque Jugurthæ Bomilcaris insidias detegeret.

g *Testari.*] Rem miram! Deos quoque testari hominem improbum, in re improbâ! Imò, quanquam dictu horrendum est, inter eos homines qui se maximè Christianos dici volunt, nonnulli conspiciuntur, qui, ut maximè sunt improbi, ita anxiè operam dant ut non dæmonum turbam, sed verum Deum, scelerum suorum, non testem modò, sed participem et vindicem habeant. Quæ genera sacrilega, cùm propter frequentiam jam non liceat admirari, utinam principibus aliquando atrocissimis pœnis liceat et libeat profligare.

ne præmia Metelli in [a] pestem suam converteret: Jugurthæ [b] exitium adesse: cæterum, [c] suâne, an Metelli virtute periret, id modo agitari: proinde reputaret cum animo suo, præmia an cruciatum mallet. Sed cùm eæ litteræ allatæ, fortè Nabdalsa, exercito corpore fessus, in lecto quiescebat: ubi, cognitis Bomilcaris verbis, primò cura, dein, ut ægrum animum solet, somnus cepit. Erat ei Numida quidam negotiorum curator fidus, acceptusque, et omnium consiliorum, nisi [d] novissimi, particeps. Qui postquam allatas litteras audivit, ex consuetudine ratus operâ aut ingenio suo opus esse, in tabernaculum introit; dormiente illo epistolam, super caput in pulvino temerè positam, sumit, ac perlegit; dein properè, cognitis insidiis, ad regem pergit. Nabdalsa, post paulò experrectus, ubi neque epistolam reperit, et rem omnem, ut acta erat, ex [e] perfugis cognovit, primò [f] indicem persequi conatus: postquàm id frustrà fuit, Jugurtham placandi gratiâ accedit: [1] quæ ipse paravisset, perfidiâ clientis sui, facere præventum: lacrimans obtestatur per amicitiam, perque sua anteà fideliter acta, ne super tali scelere suspectum sese haberet. Ad ea rex aliter, atque animo gerebat, placidè respondit. Bomilcare, aliisque multis, quos socios insidiarum cognoverat, interfectis, [g] iram oppresserat, ne quà ex eo negotio seditio oriretur. Neque post id locorum Jugurthæ dies, aut nox ulla quieta fuit: neque loco, neque mortali cuiquam, aut [h] tempori satìs credere:

INTERPRETATIO.

[1] Dicit Jugurthæ, *se præventum perfidiâ clientis sui, facere quæ ipse paravisset.*

NOTÆ.

[a] *Pestem.*] Scilicet Metellus irrisus à Nabdalsâ, si is minùs promissa servâsset, injuriam, datâ occasione, ultus esset.

[b] *Exitium.*] Excusatio est facinoris, quasi dicat, *Quandoquidem necessariò Jugurthæ pereundum est, satiùs est eum perire solum, nosque amicos saltem in ejus morte salutem nostram invenire.* Quàm verò vana et futilis sit excusatio, nihil attinet dicere.

[c] *Suâne.*] Bomilcaris, nempe, et Nabdalsæ.

[d] *Novissimi.*] Proditionis, scilicet, Jugurthæ.

[e] *Perfugis.*] Eos fuisse arbitror quibus corporis custodiam crediderat, quibusque utebatur, quia minùs fallere audent; atque illi Numidam tabernaculo egredientem et festinantem viderant. Vel fortè nonnulli transfugæ tunc advenerunt, qui interrogati, num in quendam ita et ita et ornatum incidissent, rem omnem aperuerunt.

[f] *Indicem.*] Clientem suum, quem eâ causâ discessisse credebant, ut Jugurthæ conspirationem suam manifestam faceret.

[g] *Iram.*] Simulavit Jugurtha se Nabdalsæ fidem habere, ne, in eum talem si pariter sæviret ut in Bomilcarem, seditio aliqua fieret.

[h] *Tempori.*] Id est, *Dies, noctes, omni denique tempore metuebat.*

cives, hostesque juxtà metuere: circumspectare omnia, et omni strepitu pavescere: alio, atque alio loco sæpè contra decus regium noctu requiescere: interdum somno excitus arreptis armis tumultum facere: ita formidine, quasi vecordiâ, exagitari. Igitur Metellus, ubi de casu Bomilcaris, et indicio patefacto ex perfugis cognovit, rursus, tamquam ad integrum bellum, cuncta parat, festinatque: Marium fatigantem de [a] profectione, simul et invisum, et offensum, sibi parùm idoneum ratus, domum dimittit. Et Romæ plebes, litteris, quæ de Metello ac Mario missæ erant, cognitis, [b] volentia de ambobus acceperant. Imperatori nobilitas, quæ anteà decori fuerat, [c] invidiæ esse: at illi alteri [d] generis humilitas favorem addiderat: cæterùm in utroque magìs studia partium, quàm bona, aut mala sua, [e] moderata. Prætereà [f] seditiosi magistratus vulgum exagitare: Metellum omnibus concionibus [g] capitis arcessere: Marii virtutem in majus celebrare. Denique plebes sic accensa, ut opifices, agrestesque omnes, quorum res, [h] fidesque in manibus sitæ erant, relictis operibus [i] frequentarent Marium, et sua necessaria post illius honorem ducerent. Ita perculsâ nobilitate, post multas tempestates novo homini consulatus mandatur: et posteà populus à Tr. pl. Manlio Mantino rogatus, quem vellet cum Jugurthâ bellum gerere, frequens Marium jussit. Sed senatus paulò antè Metello Numidiam

NOTÆ.

[a] *Profectione.*] De quâ suprà; avebat enim Romam proficisci, consulatum petiturus.

[b] *Volentia.*] Quandoquidem hæc vox eadem, eodem sensu, ab ipso Sallustio, 4. historiarum, reperitur, dubium non est quin ita scripserit. Posita verò est pro *Grata* aut *Placentia.* Nimirum plebs lætabatur, quòd, per litteras, quæ ex Marii mente scriptæ erant, occasio data esset aliquem ex suis promovendi, nobilitatem deprimendi.

[c] *Invidiæ.*] Quia tunc plebes plùs poterat, cui nobilitatis dominatio invisa erat.

[d] *Generis.*] Marius humili loco quia natus erat, ideo à plebe magìs amabatur.

[e] *Moderata.*] Id est, *non tam ex opinione virtutis, aut socordiæ, seu Metelli, seu Marii, plebs aut nobilitas Metello, vel Mario, favebat aut necebat; quàm quia, suos promovere, alios deprimere, singulorum animo penitùs insederat.* Istud verò cujus sit momenti nemo non videt; ut mirari subeat, quomodo tam diu respublica Romana cum hâc peste stare potuerit. Causa morbi, superbia, tum populorum, tum magistratuum. Sed, quando ita nati sumus omnes, ut ne quidem ad summum bonum ullo modo cogi sustineamus, neque id unquam ipse deus cogitet; hos decet in primis, qui rectores et moderatores sunt, sapientiâ stupidam multitudinem prævertere, ut duci se, quòd cæca amat, non cogi, quòd libera detestatur, semper cognoscat. Optimè Terentius in quodam prologo de iis amicis quos maximè commendare volebat,

Quorum, inquit, *operâ in bello, in otio, in negotio.*
Suo quisque tempore usu' est SINE SUPERBIA.

[f] *Seditiosi.*] Tribuni, scilicet, qui ad seditionem et discordiam tantùm creati fuisse videntur.

[g] *Capitis.*] Id est, *Earum rerum reum facere, et ad populum accusare, ex quibus libertas, dignitas, civitas, vita etiam quandoque amittatur.*

[h] *Fidesque.*] Hîc posita est pro fructu quem quis præcipuè ex agro suo decerpit, qui fideliter eum fructum producit, cuique ille fidit. Eodem planè modo loquitur Hor. Od. 16. l. 3. Gall. dicimus, *Dont tout le bien et tout le revenu consistoit dans le travail de leurs mains.*

[i] *Frequentarent.*] Non quòd cum eo essent: ad domum ejus obambulabant, eum sequebantur, &c.

decreverat. ¹ Ea res frustrà fuit. Eodem tempore Jugurtha, amissis amicis, quorum plerosque ipse necaverat; cæteri formidine, pars ad Romanos, alii ad regem Bocchum profugerant: cùm neque bellum geri sine administris posset, et novorum fidem, in tantâ perfidiâ veterum, experiri periculosum duceret, varius incertusque agitabatur: neque illi res, neque consilium, aut quisquam hominum satis placebat: itinera, præfectosque in dies mutare: modò adversum hostes, interdum in solitudines pergere: sæpè in fugâ, at pòst paulò in armis spem habere: dubitaret virtuti popularium an fidei minùs crederet? Ita, quocumque ¹ intenderat, res adversæ erant. Sed inter eas moras repentè se Metellus cum exercitu ostendit. Numidæ ab Jugurthâ pro tempore parati, instructique sunt: dein prœlium incipitur. Quâ in parte rex pugnæ affuit, ibi aliquandiù certatum: cæteri omnes ejus milites primò congressu pulsi, fugatique: Romani signorum, et armorum, et aliquanto numero hostium potiti. Nam fermè Numidas in omnibus prœliis magis pedes quàm arma tutata sunt. Eâ fugâ, Jugurtha impensiùs modò rebus suis diffidens, cum perfugis, et parte equitatûs, in solitudines, dein [b] Thalam pervenit; in oppidum magnum, et opulentum: ubi plerique thesauri, filiorumque ejus multus pueritiæ [c] cultus erat. Quæ postquam Metello comperta sunt, quamquam inter Thalam flumenque proximum, in spatio millium quinquaginta, loca arida, atque vasta cognoverat, tamen se patrandi belli, si ejus oppidi potitus foret, omnes asperitates supervadere, ac [d] naturam etiam vincere aggreditur. Igitur omnia jumenta sarcinis levari jubet, nisi frumento dierum x. cæterùm [e] utris modò, et alia aquæ idonea portari. Prætereà conquirit ex agris quàm plurimùm potest domiti pecoris: eoque imponit vasa cujusque modi, sed pleraque lignea, collecta ex tuguriis Numidarum. Ad hoc finitimis imperat, qui se post regis fugam Metello dederant, quàm plurimùm quisque aquæ portaret: diem, locumque, ubi præstò forent, prædicit. Ipse ex flumine, quam proximam aquam oppido esse suprà diximus, jumenta onerat. Eo modo instructus ad Thalam proficiscitur. Dein ubi ad id loci ventum, quò Numidis præceperat; et castra posi-

INTERPRETATIO.

¹ *Itaque quòcumque animum converterat, res adversæ erant.*

NOTÆ.

[a] *Ea.*] Quòd, nimirum, senatus Metello Numidiam decreverat.

[b] *Thalam.*] Satìs constat Africæ propriæ urbem fuisse: Situs præcisè non cognoscitur.

[c] *Cultus.*] Id est, *Quicquid ad educationem et recreationem pertinet.*

[d] *Naturam.*] De ariditate loci præcipuè intelligitur.

[e] *Utris.*] Uter pellis est quâ continentur liquores.

ta, munitaque sunt; tanta repentè cœlo missa vis aquæ dicitur, ut ea modò exercitui satìs superque foret. Præthereà commeatûs spe amplior, quia Numidæ, sicuti plerique in novâ deditione, officia [a] intenderant. Cæterùm milites, religione, pluviâ magìs usi, eaque res multùm animis eorum addidit. Nam rati sese diis immortalibus curæ esse: dein posterâ die, contrà opinionem Jugurthæ, ad Thalam perveniunt. Oppidani, qui se locorum asperitate munitos crediderant, magnâ atque insolita re perculsi, nihilo segniùs bellum parare: idem nostri facere. Sed rex, nihil jam Metello [b] infectum credens, quippe qui omnia arma, tela, loca, tempora, denique naturam ipsam, cæteris imperitantem, industriâ vicerat, cum liberis, et magnâ parte pecuniæ ex oppido noctu profugit: neque posteà in ullo loco ampliùs unâ die, aut unâ nocte moratus; simulabant sese negotii gratiâ properare: cæterùm proditionem timebat, quam vitare posse celeritate putabat. Nam talia consilia per otium et ex opportunitate [1] capi. At Metellus ubi oppidanos prœlio intentos, simul oppidum et operibus, et loco munitum videt, vallo fossâque mœnia circumvenit. Dein jubet locis [2] ex copiâ maximè idoneis vineas [c] agere, [d] superque eas aggerem jacere; et [e] super aggerem impositis turribus opus administros tùtari. Contrà hæc oppidani festinàre, parare; prorsus ad utrisque nihil reliquum fieri, Denique Romani, multo ante labore prœliisque fatigati, post dies quadraginta, quàm eo ventum erat, oppido nodo potiti: præda omnis à perfugis corrupta. Hi postquam murum [f] arietibus ferri, resque suis afflictas vident, aurum, agentumque, et alia, quæ prima ducuntur, domum, regiam, comportant: ibi vino et epulis onerati, illaque, et domum, et semet igni corrumpunt; et quas victi ab hostibus pœnas metuerant, eas ipsi volentes pependêre. Sed pariter cum captâ Thalâ legati, ex oppido Lepti, ad Metellum venerant; orantes utì præsi-

INTERPRETATIO.

[1] *Nam* Jugurtha sciebat *talia consilia capi per otium et ex opportunitate.*

[2] *Deinde jubet vineas promoveri in locis maximè idoneis ex copiâ.*

NOTÆ.

[a] *Intenderant.*] *Ils en avoient fait plus qu'on de leur en avoit demandé.* Supra modum, utì in novo imperio solet, officiosi fuerant.

[b] *Infectum.*] Id est, *Quod à Metello fieri non posset,* verùm illud *Infectum* cùm formam induat præteriti, maximam vim habet.

[c] *Ex copiâ.*] Non dicit absolutè, loco fuisse maximè idonea: sed vineas actas in locis, pro ratione sitùs et regionibus, maximè idoneis.

[d] *Superque.*] Pro *ultra* positum arbitror: ita ut pone vineas latentes administri, terram et alia propiùs muros jacerent, ad constituendum agerem. Aliter alii, quibus non assentior.

[e] *Super.*] Jam *super* vulgato sensu positum est.

[f] *Arietibus.*] Aries machina fuit ab subruendos muros,

dium, præfectumque eò mitteret: Hamilcarem quendam, hominem nobilem, factiosum, novis rebus studere: adversum quem neque imperia magistratuum, neque leges valerent: ni id festinaret, in summo periculo suam salutem, [a] illorum socios, fore. Nam Leptitani, jam inde à principio belli Jugurthini, ad Bestiam consulem, et posteà Romam miserant amicitiam, societatemque rogatum. Dein, ubi ea impetrata, semper boni, fidelesque mansêre: et cuncta à Bestiâ, Albino, Metelloque imperata gnavè fecerant. Itaque ab Imperatore facilè, quæ petebant, adepti. Emissæ eò cohortes Ligurum quatuor, et C. Annius præfectus. Id oppidum ab [b] Sidoniis conditum est, quos accepimus profugos, ob discordias civiles, navibus in eos locos venisse: cæterùm [1] situm inter duas Syrtis, quibus nomen ex [c] re inditum. Nam duo sunt [d] sinus propè in [e] extremâ Africâ, impares magnitudine, pari natura: quorum proxima terræ [2] præalta sunt, cætera, utì sors tulit, alta: alia in tempestate vadosa. Nam ubi mare magnum esse, et sævire ventis cœpit, limum, arenamque, et saxa ingentia fluctus trahunt; ita facies locorum cum ventis simul mutatur. Syrtes ab tractu nominatæ. Ejus civitatis lingua modò [3] conversa connubio Numidarum, Legum, cultûsque pleraque Sidonica: quæ eò faciliùs retinebant, quòd procul ab imperio [f] regis ætatem agebant. Inter illos, et frequentem Numidiam inculti vastique loci erant.

Sed quoniam in has regiones per Leptitanorum negotia venimus, non [g] indignum videtur, egregium, atque memorabile facinus duorum Carthaginiensium memorare: eam rem nos locus admonuit. Quâ tempestate Carthaginienses pleræque Africæ imperitabant. Cyrenenses quoque magni atque opulenti fuêre. Ager in medio arenosus

INTERPRETATIO.

[1] *Cæterùm* oppidum *positum est inter duas Syrtes.*

[2] *Quorum proxima* loca *terræ sunt maximè profunda.*

[3] *Ejus civitatis lingua tantùm mutata per connubia Numidarum.*

[4] *Inter illos, et hominibus frequentatam Numidiam loci inculti vastique erant.*

NOTÆ.

[a] *Illorum*] Romanorum.

[b] *Sidoniis.*] Sidon urbs fuit Palæstinæ antiquissima, plurimarum coloniarum mater; quanquam Tyro nonnulli Leptim adscribunt. Sed notandum, quod de illis urbibus, propter vicinitatem, et similitudinem, etiam ipsius Christi unum et idem fuit judicium.

[c] *Re.*] *Tractu* scilicet, ut dicetur postmodum ab ipso Sallustio. At Græca est originatio; nam *τυρω* Græcorum est *Trabo* Latinorum.

[d] *Sinus.*] Gall. *Des golfes.*] Ita vocatur mare, cùm alicubi littora curvat, et terras intrat.

[e] *Extremâ.*] Versùs orientem, et secundum veterem Geographiam.

[f] *Regis.*] Quicunque tandem iis imperitaverit, sive Masinissa, Micipsa, aut quis alius fuerit.

[g] *Indignum,*] Gall. *Hors de propos.*

[a] unâ specie: neque flumen, neque mons erat, qui fines eorum discerneret: [b] quæ res eos in magno diuturnoque bello inter se habuit. Postquam utrimque legiones, item classes sæpè fusæ, fugatæque; et alteri alteros aliquantùm attriverant, veriti ne mox victos, victoresque defessos alius aggreditur, per inducias [c] sponsionem faciunt, utì certo die legati domo proficiscerentur; quo in loco inter se obvii fuissent, is communis utriusque populi finis haberetur. Igitur duo fratres Carthagine missi, quibus nomen Philænis erat, maturavêre iter pergere: Cyrenenses tardius [1] iêre. Id socordiâne, an casu acciderit, parùm cognovi. Cæterùm solet in locis illis tempestas haud secus, atque in mari, retinere. Nam, ubi per loca æqualia, et [2] nuda gignentium, ventus co-ortus arenam humo excitavit, ea magnâ vi agitata, ora, oculosque implere; ita prospectu impedito, morari iter. Postquam Cyrenenses aliquantò [d] posteriores se esse vident, et ob rem corruptam, domi pœnas metuunt; [3] criminari Carthaginienses ante tempus domo digressos: conturbare rem: denique omnia malle, quàm victi abire. Sed cùm [e] Pœni aliam conditionem tantummodo æquam peterent, [f] Græci [g] optionem Carthaginiensium faciunt; utì vel illi, [h] quos fines populo suo peterent, ibi vivi obruerentur; vel eâdem conditione sese, quem in locum vellent, processuros. Philæni, conditione probatâ, seque, vitamque suam reip. condonavêre; ita vivi obruti. Carthaginienses in eo loco Philænis

INTERPRETATIO.

[1] *Cyrenenses lentiore gradu processerunt.*

[2] *Cùm ventus obortus excitavit humo arenam per loca plana et plantis omnibus destituta, ea arena agitata magnâ vi implet ora et oculos.*

[3] *Postquam Cyrenenses vident se esse aliquantò posteriores, et timent ne domi puniantur ob rem perditam; cœperunt criminari et accusare Carthaginienses, quasi domo digressi essent ante tempus.*

NOTÆ.

[a] *Unâ.*] Locus erat, ubi neque mons, neque flumen, prout dicit auctor, conspiciebatur; ubi denique facies una et eadem. Gall. *Une rase campagne.*

[b] *Quæ res.*] Quòd, scilicet, fines nulli essent. Quæ verò, inquies, litibus materia? Multiplex nascitur vel ex solâ jurisdictione, quia locus fuit viatoribus frequentatus: libidini verò quid intactum esse potest?

[c] *Sponsionem faciunt.*] Id est, *convenerunt, et consenserunt.* Gall. *Ils convinrent.*

[d] *Posteriores.*] Intellige eos ad medium campum non pervenisse, Philænosque plùs quàm dimidiam partem itineris emensos fuisse; atque adeò magnam agri partem civibus diligentiâ suâ lucrifecisse.

[e] *Pœni*] Carthaginienses, Pœni dicti, quasi Phœni, à Phœnicibus, unde originem ducebant.

[f] *Græci.*] Cyrenenses, quos antea Græcâ esse origine vidimus.

[g] *Optionem.*] *Ils leur donnerent le choix.* Ita loquitur Terentius alicubi in fabularum prologis, cùm dicit, *Vestrum judicium fecit*, pro, *Vobis judicandum reliquit.*

[h] *Quos.*] Hunc nota loquendi modum: sensus est apertissimus; sed phrasis extra ordinem constructionis.

fratribus aras consecravêre, aliique illis domi honores instituti. Nunc ad rem redeo.

Jugurtha postquam, amissâ Thalâ, nihil satis firmum contrà Metellum putat, per magnas [a] solitudines cum paucis profectus, pervenit ad Gætulos, genus hominum ferum, incultumque, et eo tempore ignarum nominis Romani. Eorum multitudinem in unum cogit; ac paullatim consuefacit [b] ordines habere, signa sequi, imperium observare, item alia militaria facere. Præterea regis Bocchi [1] proximos magnis muneribus, et majoribus promissis ad studium sui perducit: quîs adjutoribus regem aggressus, impellit, ut adversum Romanos bellum suscipiat. Id eâ gratiâ facilius, proniusque fuit, quòd Bocchus initio hujusce belli legatos Romam miserat, fœdus, et amicitiam petitum. Quam rem opportunissimam incœpto [c] belli [d] pauci impediverant, cæci avaritiâ, quîs omnia honesta, atque inhonesta vendere mos erat. Etiam anteà Jugurthæ filia Boccho nupserat. Verùm ea necessitudo apud Numidas, Maurosque levis ducitur; quòd singuli pro opibus, quisque quàm plurimas uxores, denas alii, alii plures habeant: sed reges eo ampliùs. Ita [e] animus multitudine distrahitur: [f] nullam pro [g] sociâ obtinet: pariter omnes viles sunt. Igitur in locum ambobus placitum exercitus conveniunt. Ibi, fide datâ et acceptâ, Jugurthâ Bocchi animum oratione accendit: Romanos injustos, profundâ avaritiâ, communes omnium hostes esse: [h] eandem illos causam belli cum Boccho habere, quàm secum, et cum aliis gentibus: lubidinem imperitandi, quîs omnia regna adversa sint: [2] tum sese, paulò antè Carthaginienses, item regem [i] Persen: [k] post utì quisque opulentissimus videatur, ita Romanis hostem fore. His, atque aliis talibus dictis, ad Cirtam oppidum iter constituunt.

INTERPRETATIO.

[1] *Adducit ad sui studium familiares et amicos regis Bocchi magnis muneribus, et majoribus promissis.*

[2] Dicit Boccho, *sese Jugurtham esse tum hostem Romanis. Carthaginienses fuisse hostes paulo antè, item regem Persen; pòst, ita quemvis iis hostem fore, utì quisque videatur opulentissimus.*

NOTÆ.

[a] *Solitudines.*] *Des déserts.*

[b] *Ordines habere.*] *A garder leurs rangs.*

[c] *Belli.*] Contra Jugurtham, scilicet, quia Bocchus vicinus erat.

[d] *Pauci.*] Nobiles Romani.

[e] *Animus.*] *L'affection.*

[f] *Nullam.*] Mallem *nulla.*

[g] *Sociâ.*] *Matrona et matresfamilias*, ut apud Romanos.

[h] *Eandem.*] Cupit Jugurtha, Bocchum intelligere, ipsi, perinde ac sibi, alias regibus Romanos hostes esse, quantumvis bellum non indixissent; quandoquidem unâ et eâdem libidine in omnes successivè insurgerent.

[i] *Persen.*] Rex fuit Macedoniæ quem Paulus Æmilius debellavit, et in triumphum duxit.

[k] *Post.*] In quibusdam codicibus vox ista cum præcedente, nulli interpositâ virgulâ, colligitur: unde error in Chronologiam inducitur; si quidem Perses antè, non post Carthaginienses, devictus est.

quòd ibi Q. Metellus prædam, captivoſque et impedimenta locaverat. Ita Jugurtha ratus, aut, captâ urbe, [a] operæ pretium fore; aut ſi Romanus auxilio ſuis veniſſet, prælio ſeſe certaturos. Nam callidus id modò feſtinabat, Bocchi [b] pacem imminuere; ne, moras agitando, aliud quàm bellum, mallet. Imperator poſtquam de regum ſocietate cognovit, non temerè, neque, uti ſæpê, jam victo Jugurthâ, conſueverat, omnibus locis pugnandi copiam facit: cæterùm haud procul ab Cirtâ caſtris munitis, reges opperitur: melius eſſe ratus, cognitis Mauris, quoniam is novus hoſtis acceſſerat, ex commodo pugnam facere. Interim Româ per litteras fit certior, Mario provinciam Numidiam datam. Nam conſulem factum antè acceperat. Quibus rebus ſupra bonum atque honeſtum perculſus, neque lacrymas tenere, neque moderari linguam, vir egregius in aliis artibus, nimis molliter ægritudinem pati. Quam rem alii in [c] ſuperbiam vertebant: alii bonum ingenium contumeliâ accenſum eſſe: multi, quòd jam parta victoria ex manibus eriperetur: nobis ſatìs cognitum, illum magis honore Marii, quàm injuriâ ſuâ, excruciatum; neque tam anxiè laturum fuiſſe, ſi ademptâ provinciâ alii, quàm Mario, traderetur. Igitur eo dolore impeditus, et quia ſtultitiæ videbatur [d] alienam rem periculo ſuo curare, legatos ad Bocchum mittit, poſtulatum, ne ſine causâ hoſtis populo Rom. fieret: habere eum magnam copiam ſocietatis, amicitiæque conjungendæ, quæ potior bello eſſet: quanquam opibus ſuis conſideret, tamen non debere incerta pro certis mutare: omne bellum ſumi facilè, cæterùm ægerrimè deſinere: non in ejuſdem poteſtate initium ejus, et finem eſſe: incipere cuivis etiam ignavo licere: deponi, cùm victores velint: proinde ſibi, regnoque ſuo conſuleret: neu florentes res ſuas cùm Jugurthæ perditis [e] miſceret. Ad ea rex ſatìs placidè verba facit: ſeſe pacem cupere, ſed Jugurthæ fortunarum miſereri: ſi eadem illi [f] copia fieret, omnia conventura. Rurſus imperator, contra poſtulata Bocchi, nuncios mittit. Ille probare partim, alia abnuere. Eo modo, ſæpè ab utroque miſſis remiſſiſque nunciis, tempus procedere, et [g] ex Metelli voluntate bellum intactum trahi. At Marius, uti ſupra diximus, cupientiſſimâ plebe

NOTÆ.

[a] *Operæ pretium.*] Gall. *Que ce ſeroit un coup d'importance, et qui en vaudroit bien la peine.*

[b] *Pacem.*] Id eſt, *In eum locum et ſtatum Bocchum adducere, ut ampliùs non poſſit de pace cum Romanis ineundâ cogitare.*

[c] *Superbiam.*] Eam fuiſſe ex futilibus, quos addit aliorum conjecturis, ſatìs patet.

[d] *Alienam.*] Gloriam, ſcilicet, et triumphum Marii.

[e] *Miſceret.*] Vide an non ab iſtis Romanis prudentiam nullo tuo periculo quærere poſſis.

[f] *Copia.*] Id eſt, *Si fœdus cum Jugurthâ quoque ſanciretur.* Pauiò obſcurius expreſſit: ſed auctor noſter quæ leviora ſunt expedit, et ad eventum feſtinat.

[g] *Ex Metelli.*] Illud eſt quod ſuprà dixit, Stultitiæ videri rem alienam periculo ſuo curare.

conful factus, poftquam ei provinciam Numidiam populus [a] juffit, anteà jam infeftus nobilitati, tum verò [b] multus, atque ferox inftare: fingulos modò, modò univerfos lædere: dictitare, fefe confulatum ex victis illis [1] fpolia cepiffe: alia prætereà magnifica pro fe, et illis dolentia: interim, quæ bello opus erant, prima habere: poftulare legionibus fupplementum: auxilia à populis, et regibus, fociifque accerfere: prætereà ex Latio fortiffimum quemque, plerofque [c] militiâ, paucos [d] famâ cognitos accire · et [e] ambiundo cogere homines [f] emeritis ftipendiis fecum proficifci. Neque illi fenatus, quamquam adverfus erat, de ullo negotio negare audebat: cæterùm fupplementum etiam lætus decreverat: quia neque plebi militia [g] volenti putabatur, et Marius aut [h] belli ufum, aut ftudia vulgi amiffurus. Sed ea res fruftrà fperata: tanta lubido cum Mario eundi plerofque invaferat. [2] Sefe quifque præda locupletem fore, victorem domum rediturum. Alia hujufcemodi animis trahebant; et eos non paullùm oratione fuâ Marius [3] arrexerat. Nam poftquam, omnibus, quæ poftulaverat, decretis, milites fcribere vult; hortandi causâ, fimul et nobilitatem, utì confueverat, exagitandi, concionem populi advocavit; deinde hoc modo differuit:

Scio ego, Quirites, plerofque non iifdem artibus imperium à vobis petere, et poftquam adepti funt, gerere: primò induftrios, fupplices, [4] modicos effe: dein per ignaviam, et fuperbiam ætatem agere; fed mihi contrà videtur. Nam, quò univerfa refp. plùris eft quàm confulatus, aut

INTERPRETATIO.

[1] *Marius dictitabat fefe cepiffe confulatum, tanquam fpolia, ex illis victis.*

[2] *Quifque* credebat *fefe fore locupletem prædâ, et rediturum victorem domum: alia hujufmodi animis volvebant.*

[3] *Et Marius non parum eos in fpem erexerat oratione fuâ.*

[4] *Scio* eos *primò effe laboriofos, fupplices, moderatos.*

NOTÆ.

[a] *Juffit.*] Populus jubet, fenatus decernit.

[b] *Multus.*] Id eft, *acer, et in exagitandâ nobilitate affiduus.*

[c] *Militia.*] Id eft, *rei militaris peritia.* Gall. *Par ce qu'il avoit vû de leur expérience au metier de la guerre.*

[d] *Famâ.*] Nota, non dicit Marium famæ crediditfe, et paucos accivifle, qui eâ tantùm clari effent. Benè fanè, nam, ut habet poeta, fama.

Tam ficti pravique tenax, quàm nuntia veri.

[e] *Ambiundo.*] Quia ad bellum, nifi in tumultu, legibus non cogebantur.

[f] *Emeritis.*] Qui militant, ftipendia merentur; unde emeriti et veterani illi dicuntur, qui ftipendia impleverunt, atque id omne tempus militiæ dederunt, quod legibus conftitutum eft.

[g] *Volenti.*] Phrafis eft ex veteri latinitate: id eft, *plerique credebant militiam populo minùs placere.*

[h] *Belli ufum.*] Nobiles arbitrabantur, vel Marium infeliciter bellum fine fupplementis adminiftraturum, vel, ea fi invito populo fcriberet, ejus gratiam amiffurum. Sed vide mihi, quæfo, quantum periculum ex fuperbiâ, deinde difcordiâ, reipublicæ immineat.

prætura, eo majore curâ illam administrari, quàm hæc peti [1] *debere. Neque me fallit, quantum, cum maximo beneficio vestro, negotii sustineam. Bellum parare, simul et ærario parcere: cogere ad militiam* [a] *eos, quos nolis offendere: domi forisque omnia curare: et ea agere inter invidos,* [b] *occursantes, factiosos,* [c] *opinione, Quirites, asperius est. Ad hoc, alii si deliquère, vetus nobilitas, majorum facta fortia, cognatorum et affinium opes, multæ* [d] *clientelæ, omnia hæc præsidio adsunt: mihi spes omnes in memet sitæ, quas necesse est et virtute, et innocentiâ tutari: nam* [e] *alia infirma sunt.* [f] *Et illud intelligo, Quirites,* [g] *omnium ora in me* [h] *conversa esse: æquos, bonosque favere: quippe benefacta mea reip. procedunt: nobilitatem* [2] *locum invadendi quærere. Quò mihi acriùs adnitendum est, utì neque vos* [3] *capiamini, et illi frustrà sint. Ita ad hoc ætatis à pueritiâ fui, ut omnes labores, pericula consueta habeam. Quæ anteà vestra beneficia gratuitò faciebam, ea utì, acceptâ* [i] *mercede, deseram, non est consilium, Quirites. Illis difficile est in potestatibus* [4] *temperare, qui per ambitionem sese probos simulavêre, mihi, qui omnem ætatem in optimis artibus egi, benè facere jam ex consuetudine* [k] *in naturam vertit. Bellum me gerere cum Jugurthâ jussistis: quam rem nobilitas ægerrimè tulit. Quæso, reputate cum animis vestris, num id mutari meliùs sit: si quem ex illo* [l] *globo nobilitatis ad hoc, aut aliud tale, negotium mittatis; hominem veteris prosapiæ, aut multa-*

INTERPRETATIO.

[1] *Nam* mihi videtur, *quò universa respublica pluris est quàm prætura aut consulatus; illam debere administrari eo majore curâ, quàm hæc peti.*

[2] *Intelligo nobilitatem quærere occasionem sibi vindicandi dominationem.*

[3] *Quapropter mihi vehementiùs adnitendum est, utì neque vos in fraudem incidatis, et illi frustrà sint.*

[4] *Difficile est illis modestè sese gerere in potestatibus, qui se probos simulaverunt, dum ambibant.*

NOTÆ.

a *Eos.*] De populo ipso loquitur, apud quem orationem habebat, in quâ plurima sunt certè, quæ non sine causâ quivis memoriæ mandet.

b *Occursantes.*] De nobilibus agit, qui novorum hominum conatibus semper resistebant.

c *Opinione.*] Gall. *C'est une chose plus fâcheuse qu'on ne pense.*

d *Clientelæ.*] Ita vocantur civitates, seu multitudines hominum quæ alicui potenti adhærent, ejusque patrocinio utuntur.

e *Alia.*] Dicit se neque cognatos, neque clientelas, neque id genus alia habere; sed solâ virtute niti.

f *Et.*] Gall. diceremus, *Je sais d'autre part.* Particularum vim antea omnia cognoscere debet, quisquis alicujus linguæ accuratam notitiam habere cupit.

g *Omnium.*] Vestrûm, scilicet, qui ex plebe estis.

h *Conversa.*] Id est, *qui omnia bona à me expectatis.*

i *Mercede.*] Consulatu, videlicet, et in eum exercitum imperio, qui in Numidiâ est.

k *In naturam.*] Istud maximè homines ad virtutis habitum inflammare debet.

l *Globo.*] Istud est valdè invidiosum.

rum [a] *imaginum, et* [b] *nullius stipendii: scilicet ut in tantâ re ignarus omnium trepidet, festinet:* [1] *sumat aliquem ex populo monitorem officii sui. Ita plerumque evenit, uti, quem vos imperare jussistis, is sibi imperatorem alium quærat.* [2] *At ego scio, Quirites, qui, postquam consules facti sunt, acta majorum, et Græcorum militaria præcepta legere cœperint: homines* [c] *præposteri!* [3] [d] *Nam gerere, quam fieri, tempore posterius, re, atque usu prius, est. Comparate nunc, Quirites, cum illorum superbiâ me hominem novum. Quæ illi audire, et legere solent, eorum partem vidi, alia egomet gessi. Quæ illi litteris, ea ego militando, didici. Nunc vos existimate, facta, an dicta pluris sint. Contemnunt novitatem meam, ego illorum ignaviam. Mihi fortuna, illis probra objectantur. Quamquam ego naturam unam, et communem omnium existimo; sed fortissimum quemque* [e] *generosissimum esse. Ac si jam ex patribus Albini, aut Bestiæ quæri posset, mene, an illos, ex se gigni maluerint; quid responsuros creditis, nisi, sese liberos quàm optimos voluisse? Quòd si jure despiciunt me,* [f] *faciant idem majoribus suis; quibus, uti, mihi, ex virtute nobilitas cœpit. Invident honori meo: ergo* [g] *invideant labori, innocentiæ, periculis etiam meis: quoniam per hæc illum cepi. Verùm homines corrupti superbiâ ita ætatem agunt, quasi honores vestros contemnant: ita hos petunt, quasi honestè vixerint. Næ illi falsi sunt, qui diversissimas res pariter expectant, ignaviæ voluptatem, et* [h] *præmia virtutis. Atque etiam cùm apud vos, aut in senatu, verba faci-*

INTERPRETATIO.

[1] *Sumat aliquem ex populo, qui de officio suo admoneat.*

[2] *At ego quosdam cognosco, Quirites, qui postquam consules facti sunt, cœperint legere acta majorum, &c.*

[3] *Nam gerere* imperium *est prius re et experientiâ, quàm fieri* imperator, quod est *tempore posterius.*

NOTÆ.

[a] *Imaginum.*] Anteà vidimus moris fuisse, majorum imagines habere. Per imagines verò, veterem prosapiam intelligit, quam deridet.

[b] *Nullius.*] Id est, *qui nunquam fuit in exercitu.*

[c] *Præposteri.*] Ita vocantur qui, quod primum est, ultimum: quod ultimum, primum exequuntur.

[d] *Nam gerere.*] Sensus est, ni fallor, viro opus esse antè bonas artes, quæ ad imperium aliquod gerendum requirantur, didicisse et exercuisse, quàm publico suffragio illud administret, aut ad id promoveatur.

[e] *Generosissimum.*] Perinde est ac si dixisset, virtute veram nobilitatem comparari.

[f] *Faciant.*] Id est, *Majores quoque suos despiciant.*

[g] *Invideant.*] Nobilitatis carpit ignaviam, quasi dicat, *Cur non pariter illi sese objectant periculis? Cur non laborant?* &c.

[h] *Præmia.*] Attende, quæso, ad Marii scopum: virtuti sicut et ignaviæ, delicias suas esse dicit; sed quæ illius sunt ita ab his differre, ut nullus simul utriusque possit commoditatibus et oblectamentis gaudere. At enim voluptatis nomine, sicuti infames et obtusas notavit socordiæ dulcedines; ita verò præmii appellatione honestas et viriles virtutis illecebras insignit. Utinam omnibus hæc nota esset differentia! Qui volet, ea causâ Cebetis tabulam videat.

unt, pleràque oratione majores suos extollunt; eorum fortia facta memorando clariores sese putant; quod contrà est. Nam quantò vita illorum præclarior, tantò horum socordia flagitiosior. Et profectò ita se res habet, majorum gloria posteris lumen est; neque bona, neque mala eorum in occulto patitur. Hujusce rei ego inopiam patior, Quirites. Verùm id, quod multò præclarius est, meamet facta mihi dicere licet. Nunc videte, quàm iniqui sint. Quod ex alienâ virtute sibi arrogant, id mihi ex mea non concedunt. [a] *Scilicet quia imagines non habeo, et quia mihi nova nobilitas est:* [b] *quam certè peperisse meliùs est, quàm acceptam corrupisse. Equidem ego non ignoro, si jam mihi respondere velint, abunde illis facundam, et compositam orationem fore. Sed in maximo vestros beneficio, cùm omnibus locis me, vosque maledictis lacerent; non placuit reticere, ne quis* [c] *modestiam in conscientiam duceret. Nam me quidem* [d] *ex animi sententiâ nulla oratio lædere potest. Quippe* [1] *vera, necesse est bene prædicet: falsam vita, moresque mei* [e] *superant. Sed quoniam vestra consilia accusantur,* [f] *qui mihi summum honorem, et maximum negotium imposuistis; etiam atque etiam reputate, num id* [g] *pœnitendum sit. Non possum,* [h] *fidei causâ, imagines, neque triumphos, aut consulatus majorum meorum ostentare; at, si res postulet, hastas, vexillum,* [i] *phaleras, alia dona militaria; prætereà cicatrices* [k] *adverso corpore. Hæ sunt meæ imagines, hæc nobilitas, non hereditate relicta, ut illa illis; sed quæ ego plurimis meis laboribus, et periculis quæ-*

INTERPRETATIO.

[1] *Nam si* oratio *vera est, necesse est benè* de me *prædicet*; *vita* verò, *et mores mei superant falsam* orationem.

NOTÆ.

[a] *Scilicet.*] Sæpius de imaginibus loquitur, qui nobiles quantam inde fovebant superbiam, tantam illis indidem conciliat invidiam.

[b] *Quam.*] Vis quædam latet et aculeus sub istâ brevi, et festinante, Marii responsione, quam omnes non sentiunt.

[c] *Modestiam.*] Id est, *ne quis, si omninò tacuissem, ideò me non respondere crederet, quod conscientia aliquid exprobraret.*

[d] *Ex animi.*] Id est, *quo modo virtute mentem et animum composuit.*

[e] *Superant.*] Beatus est certè, qui, conscius recti, infractus et intactus famæ mendacia verè et ex animo ridere potest. Famæ approbatio maximum est bonum, sed plerumque fortunæ donum; quoque adeò, ut ejus omnia, neque nimis quærere, neque nimis contemnere, sed quale est ferre decet.

[f] *Qui.*] Constructio est extraordinaria, refertur enim relativum ad rem intellectam non ad nomen.

[g] *Pœnitendum.*] Id est, *mutandum.* Metonymia est.

[h] *Fidei causâ.*] Id est, *ut vobis ea probem, quæ de me prædico.*

[i] *Phaleras.*] Phaleræ quamquam sæpius pro ornamentis equorum veniunt, sunt tamen etiam virorum nobilium, et virtute bellicâ conspicuorum insignia.

[k] *Adverso.*] Id est, *quæ, dum ego strenuè hostes ferirem, vulneratum me esse indicant.*

fui. Non sunt [a] *composita verba mea. Parùm id facio. Ipsa se virtus satis ostendit: illis artificio opus est, utì turpia facta oratione tegant. Neque literas Græcas didici: parùm placebat eas discere, quippe quæ ad virtutem* [b] *doctoribus nihil profuerunt. At illa multò optima reip. doctus sum; hostes ferire, præsidia* [c] *agitare, nihil metuere, nisi turpem famam; hiemem, et æstatem juxta pati; humi requiescere; eodem tempore inopiam, et laborem tolerare.* [d] *His ego præceptis milites hortabor. Neque illos* [e] *arctè colam, me opulenter; neque gloriam meam*[1] *laborem illorum faciam. Hoc est utile, hoc* [f] *civile imperium. Namque, cùm tutè per mollitiem agas, exercitum supplicio cogere, hoc est* [g] *dominum non imperatorem esse. Hæc, atque talia majores vestri faciundo, seque, remque publicam celebravêre.* [h] *Quîs nobilitas freta, ipsa dissimilis moribus, nos illorum æmulos contemnit; et omnes honores, non ex merito, sed quasi* [i] *debitos, à vobis repetit. Cæterùm homines superbissimi procul errant. Majores eorum omnia, quæ* [2] *licebat, illis reliquêre; divitias, imagines, memoriam sui præclaram. Virtutem non reliquêre; neque poterant. Ea sola neque datur dono, neque accipitur. Sordidum me, et incultis moribus aiunt, quia parùm scitè convivium exorno, neque histrionem ullum, neque* [k] *pluris pretii coquum, quam* [l] *villicum habeo. Quæ mihi lubet confiteri, Quirites. Nam et ex parente meo, et ex aliis* [m] *sanctis viris, ita accepi, munditias* [n] *mulieribus, viris* [o] *laborem convenire; omnibus bonis oportere plus gloriæ,*

INTERPRETATIO.

[1] *Neque mihi gloriam parabo ex labore ipsorum.*

[2] *Majores eorum reliquerunt illis omnia quæ potuerunt.*

NOTÆ.

[a] *Composita.*] *Prout dicunt nobiles*, scilicet, Nam oratio tota est ad eos insectandos.

[b] *Doctoribus.*] Græci enim à Romanis victi sunt.

[c] *Agitare.*] *Savoir faire une bonne garde, ou, commander à une garnison.*

[d] *His.*] Sunt illi optimi præceptores qui rebus et exemplis docent, non qui vanâ et futili suâ loquacitate, quicquid refugiunt ipsi, aliis imperant.

[e] *Arctè.*] Id est, *Militibus ea minùs præbendo quæ ad vitam necessaria sunt, sicuti factum ab aliis imperatoribus.*

[f] *Civile.*] Id est, *honestum, quodque liberos homines deceat.*

[g] *Dominum.*] Refertur vox ista ad servum; quasi dicat alios imperatores tyrannorum more, militibus, tanquam servis imperitâsse.

[h] *Quis.*] Majoribus, scilicet.

[i] *Debitos.*] Supple, *quoquo modo illi vixerint.*

[k] *Pluris.*] Scilicet illis dominis, undique coqui conquirendi sunt, quibus egregiè palâtum sapiat. Non illud dicit Marius adversus nobiles, sed intelligitur.

[l] *Villicum.*] Servus erat qui aliis in villâ præerat.

[m] *Sanctis.*] Sanctus is dicitur, qui quod sancitum est servat, qui secundùm leges vivit. Non idem est quem nos *Saint* dicimus.

[n] *Mulieribus.*] Id est, *effœminatis*, si Marium nobiles acriùs vellicâsse credas.

[o] *Laborem.*] Si in ea tempora aut eos homines incidissemus, quanta suavitas in vitâ esset?

quàm divitiarum esse; arma, non supellectilem, decori esse. Quin ergo, quod juvat, quod carum æstimant, id semper faciant: ament, potent; ubi adolescentiam habuêre, ibi senectutem agant, in conviviis, dediti ventri, et turpissimæ parti corporis; sudorem, pulverem, et alia talia relinquant nobis, quibus illa epulis jucundiora sunt. Verùm non ita est: Nam, ubi se flagitiis dedecoravêre turpissimi viri, bonorum præmia ereptum eunt. Ita [a] *injustissimè luxuria et ignavia, pessimæ artes, illis, qui coluére eas, nihil* [1] *officiunt, reip. innoxiæ cladi sunt. Nunc, quoniam illis,* [b] *quantùm mores mei, non illorum flagitia poscebant, respondi: pauca de rep. loquar. Primùm omnium de Numidiâ bonum habete animum, Quirites. Nam quæ ad hoc tempus Jugurtham tutata sunt, omnia removistis;* [c] *avaritiam, imperitiam, superbiam. Dein exercitus ibi est locorum sciens, sed mehercule magìs strenuus, quàm felix. Nam magna pars ejus avaritiâ, aut temeritate ducum, attrita est. Quamobrem vos,* [d] *quibus militaris ætas est, adnitimini mecum, et capessite remp. neque quenquam ex* [e] *calamitate aliorum, aut imperatorem superbiâ, metus ceperit. Egomet in agmine, in prælio consultor idem, et socius periculi vobiscum adero; meque, vosque in omnibus rebus juxta geram. Et profectò, diis juvantibus, omnia* [2] *matura sunt, victoria, præda, laus: quæ si dubia, aut procul essent, tamen omnes bonos reip. subvenire decet. Etenim nemo ignaviâ immortalis factus; neque quisquam parens liberis, ut æterni forent, optavit; magìs, utì boni, honestique, vitam exigerent. Plura dicerem, Quirites, si timidis virtutem verba adderent. Nam strenuis abundè dictum puto.*

Hujuscemodi oratione habitâ Marius, postquam plebis animos arrectos videt, properè commeatu, stipendio, armis, aliisque utilibus navis onerat; cum his A. Manlium legatum proficisci jubet. Ipse intereà

INTERPRETATIO.

[1] *Eo modo, per maximam injustitiam, luxuria et ignavia pessimæ artes nihil nocent illis, qui eas coluerunt: sunt detrimento et ruinæ reipublicæ innoxiæ.*

[2] *Omnia sunt prona et facilia.*

NOTÆ.

[a] *Injustissimè.*] Istud diligenter observandum est, nam luxuria et ignavia quando in republicâ vigent, illi necessariò pestem important.

[b] *Quantùm.*] Ita verò quisque magìs quid se dignum sit, quàm quid in alios fieri possit, considere debet; eâdemque operâ sæpissimè luctum, semper verò magnam curam, magnumque laborem, sibi demserit.

[c] *Avaritiam.*] Bestiam, Aulum, et Metellum ordine carpit; deinde sibi, quamquam indirectè, laudem maximam tribuit.

[d] *Quibus.*] Anteà vidimus populi voluntatem ad militiam non inclinatam fuisse.

[e] *Calamitate.*] Causam removet, quâ militiam populus detrectabat, dum spem injicit, non, ipso imperante, futurum, ut quisquam inopiâ commeatuum, aut ducis injuriâ pereat.

milites scribere, non more majorum, neque ex [a] classibus; sed uti cujusque lubido erat, [b] capite censos plerosque. Id factum alii inopiâ [c] bonorum, alii per ambitionem consulis, memorabant; quòd ab eo genere celebratus, auctusque erat; et homini potentiam quærenti egentissimus quisque opportunissimus; cui neque sua curæ, (quippe quæ nulla sunt) et [d] omnia cum pretio honesta videntur. Igitur Marius cum aliquantò majore numero, quàm decretum erat, in Africam profectus, paucis diebus Uticam advehitur. Exercitus ei traditur à P. Rutilio legato. Nam Metellus conspectum Marii fugerat, [1] ne videret ea, quæ audita animus tolerare nequiverat. Sed consul, expletis [e] legionibus, cohortibusque auxiliariis, in agrum fertilem, et prædâ onustum proficiscitur. Omnia ibi capta militibus donat: dein castella, et oppida naturâ et viris parùm munita aggreditur: prœlia multa, cæterùm alia levia [2] aliis locis facere. Interim novi milites sine metu pugnæ adesse: videre fugientes capi aut occidi; fortissimum quemque tutissimum: armis libertatem, patriam, parentesque, et alia omnia tegi; gloriam, atque divitias quæri. Sic brevi spatio novi veteresque [f] coaluêre, et virtus omnium æqualis facta. At reges ubi de adventu Marii cognoverunt, diversi in locos difficiles abeunt. Ita Jugurthæ placuerat, speranti, mox effusos hostis invadi posse; Romanos, sicuti plerosque, remoto metu, laxiùs, licentiùsque futuros. Metellus intereà Romam profectus, contrà spem suam lætissimis animis excipitur; plebi, patribusque, postquam [g] invidia decesserat, juxtà carus. Sed Marius impigrè, prudenterque suorum, et hostium res pariter attendere; cognoscere quid boni utrisque, aut contrà esset; explorare itinera re-

INTERPRETATIO.

[1] *Ne videret ea, quæ animus nequiverat tolerare, cùm ab ipso audita fuerant.*

[2] *Fecit Multa prœlia, cæterùm alia levia, diversis locis.*

NOTÆ.

[a] *Classibus.*] Servius Tullius, qui primus censum instituit, pro ejus ratione universum populum in classes et centurias descripsit et divisit. Classes quinque fuerunt: pro majoris, aut minoris, censûs æstimatione; nullâ habitâ ferè ratione multitudinis quæ ab omnibus oneribus, et militari operâ, immunis erat; quamquam numero quinque reliquas classes æquaret.

[b] *Capite censos.*] Ita vocabantur, quorum census nullus erat, seu multitudo illa, de quâ modò, quæ sextam classem faciebant; sed vix in numerum relatam, ut, vel ex hoc Sallustii loco, cernere licet.

[c] *Bonorum.*] Id est, *eorum hominum qui aliquo in numero fuissent.*

[d] *Omnia cum pretio.*] Id est, *omnia quæ cum lucro conjuncta sunt.*

[e] *Legionibus.*] Romanorum, scilicet: sed illud vox ipsa exprimit.

[f] *Coaluêre.*] Id est, *unum et ejusdem naturæ corpus facti sunt.*

[g] *Invidia.*] Quia, scilicet imperio spoliatus fuerat. Videant verò illi, quorsum evadat superbia, qui sine virtute magnificè per omnium ora ambulant. Metellum summum virum, auctoritate senatûs innixum, omnibus gratum, de gloriæ summo fastigio dejecit; usque adeò invidiosum et ruinosum est, quod nimium est.

gum: consilia, et insidias eorum antevenire: nihil apud se remissum, neque apud alios tutum, pati. Itaque Gætulos, et Jugurtham, [1] ex sociis nostris prædas agentes, sæpè agressus in itinere fuderat; ipsumque regem, haud procul ab oppido Cirtâ, armis exuerat. Quæ postquam gloriosa modò, neque belli [2] patrandi cognovit; statuit urbes, quæ viris, aut loco pro hostibus, et adversum se opportunissimæ erant, singulas circumvenire: ita Jugurtham aut præsidiis nudatum, si ea pateretur, aut prœlio certaturum. Nam Bocchus nuncios sæpè ad eum miserat, velle populi Rom. amicitiam, ne quid ab se hostile timeret. Id simulaveritne, quo improvisus gravior accederet; an mobilitate ingenii, [3] pacem atque bellum mutare solitus; parum exploratum est. Sed consul, uti statuerat, oppida, castellaque munita adire: partim vi, alia metu, aut præmia ostentando, [4] avertere ab hostibus. Ac primò [a] mediocria gerebat, existimans Jugurtham ob suos tutandos in manus venturum. Sed ubi illum procul abesse, et aliis negotiis intentum accepit, majora et magìs aspera aggredi tempus visum est. Erat inter ingentes solitudines oppidum magnum, atque valens, nomine Capsa; cujus conditor Hercules Libys memorabatur. Ejus cives apud Jugurtham immunes, [b] levi imperio, et ob ea fidelissimi habebantur: muniti adversum hostes non mœnibus modò, et armis atque viris, verùm etiam multò magìs locorum asperitate. Nam præter oppido propinqua, alia omnia vasta, inculta, egentia aquæ, infesta serpentibus: quarum vis, sicut omnium ferarum, inopiâ cibi acrior: ad hoc, natura serpentium [5] ipsa perniciosa, siti magìs, quàm aliâ re, accenditur. Ejus potiundi Marium maxima cupido invaserat, cum propter usum belli, tum quia res aspera videbatur: et Metellus oppidum Thalam magnâ gloriâ ceperat, haud dissimiliter situm munitumque; nisi quòd apud Thalam non longè à mœnibus aliquot fontes erant,

INTERPRETATIO.

[1] *Aggressus Gætulos et Jugurtham in itinere, qui prædas agebant de sociis nostris, sæpè* eos *fuderat.*

[2] *Quæ, postquam* Marius *videt esse tantùm gloriosa, neque ad bellum finiendum spectare, statuit singulas urbes circumvenire, quæ viris, aut loco, erant opportunissimæ hostibus, et sibi adversæ.*

[3] *Parum cognitum est, an id simulaverit, ut accederet gravior, cùm de improviso* accederet; *an quia solitus erat, ex mobilitate et levitate ingenii, mutare pacem atque bellum, et modò hoc, modò illam, sequi.*

[4] *Hostibus adimebat, et ab iis alienabat* oppida et castella.

[5] *Præterea natura serpentium per se perniciosa, accenditur magìs siti quàm re aliâ.*

NOTÆ.

[a] *Mediocria.*] Non statim difficilia aggressus est ne fortè difficultatibus circumventus à Jugurthâ opprimeretur.

[b] *Levi.*] Quibus gravia non imperabantur.

Capsenses unâ modò, atque eâ intra oppidum [a] jugi aquâ, [b] cæteræ pluviâ utebantur. Id ibique, et in omni [1] Africa, quæ procul à mari incultiùs agebant, eò faciliùs tolerabatur; quia Numidæ plerumque lacte, et ferinâ carne vescebantur, et neque salem, neque alia gulæ [c] irritamenta, quærebant. Cibus illis adversum famem, et sitim, non lubidini neque luxuriæ, erat. Igitur consul, omnibus exploratis, credo diis fretus, (nam contrà tantas difficultates consilio satìs providere non poterat: quippe etiam frumenti inopiâ tentabatur, quòd Numidæ pabulo pecoris magìs, quàm [d] arvo student; et, quodcumque natum fuerat, jussu regis, in loca munita contulerant; ager autem aridus, et frugum vacuus eâ tempestate, nam æstatis extremum erat) tamen pro rei copiâ satìs providenter exornat: pecus omne, quod superioribus diebus præda fuerat, equitibus auxiliariis [e] agendum attribuit: A. Manlium legatum cum cohortibus expeditis ad oppidum [f] Laris, ubi stipendium et commeatum locaverat, ire jubet: dicitque se [2] prædabundum post paucos dies eòdem venturum. Sic incepto suo occultato, pergit ad flumen Tanaim. Cæterùm in itinere quotidiè pecus exercitui per centurias, item turmas æqualiter distribuerat; et ex coriis utres utì fierent, curabat: simul et inopiam frumenti [g] lenire, et ignaris omnibus, parare, quæ [h] mox usui forent: denique sexto die, cùm ad flumen ventum est, maxima vis utrium effecta. Ibi castris levi munimento positis, milites cibum capere; atque, utì simul cum occasu solis egrederentur, paratos esse jubet: omnibus sarcinis abjectis, aquâ modò seque, et jumenta, onerare. Dein, postquam tempus visum, castris egreditur; noctemque totam [3] itinere facto consedit. Idem proximâ facit. Dein tertiâ multò ante lucis adventum pervenit in locum tumulosum, ab Capsâ non ampliùs duûm millium intervallo: ibique, quam occultissimè potest, cum omnibus copiis, opperitur. Sed ubi dies cœpit, et Numidæ, nihil hostile metuentes, multi oppido

INTERPRETATIO.

[1] *Atque inopia tolerabatur faciliùs, et ibi, et inter omnes Afros, qui procul à mari incultiùs vivebant; quia Numidæ plerumque lacte et carne ferinâ vescebantur.*

[2] *Et dicit se inter prædandum eò venturum post paucos dies.*

[3] *Et castra posuit, postquam per totam noctem iter fecisset.*

NOTÆ.

[a] *Jugi.*] *Quæ indesinenter scaturiebat et fluebat.*

[b] *Cætera.*] Adverbialiter positum: quoad cætera.

[c] *Irritamenta.*] Ita vocantur aromata, et quæcumque palatum vellicant.

[d] *Arvo.*] Id est, *agriculturæ.*

[e] *Agendum.*] *Afin qu'ils les touchassent devant eux.*

[f] *Laris.*] In Genitivo, nam in loquutos fuisse aliquando, compertum est. Cæterùm in quibusdam codicibus invenitur *Larim.*

[g] *Lenire.*] Pecora mactando simul inopiam frumenti leniebat, et coria quibus utres fierent, parabat.

[h] *Mox.*] Ad aquam continendam.

egressi, repentè omnem equitatum, et cum his velocissimos pedites cursu tendere ad Capsam, et portas obsidere jubet: deinde ipse intentus properè sequi, neque milites prædari sinere. Quæ postquam oppidani cognovêre, res [a] trepidæ, metus ingens, malum improvisum, ad hoc pars civium extrà mœnia in hostium potestate, coëgêre, utì deditionem facerent. Cæterum oppidum incensum, Numidæ puberes interfecti, alii omnes venumdati, præda militibus divisa. Id facinus [b] contrà jus belli non avaritiâ, neque scelere consulis, admissum; [c] sed quia locus Jugurthæ opportunus, nobis aditu difficilis; genus hominum mobile, infidum, antè neque beneficio, neque metu coërcitum. Postquam tantam rem Marius sine ullo suorum incommodo patravit, magnus, et clarus anteà, major, atque clarior haberi cœpit. Omnia non benè consulta [d] in virtutem trahebantur. Milites [1] modesto imperio habiti, simul et locupletes, ad cœlum ferre: Numidæ magìs, quàm mortalem, timere: postremò socii, atque hostes credere, illi aut mentem divinam esse aut deorum nutu cuncta portendi. Sed consul, ubi ea res benè evenit, ad alia oppida pergit. Pauca, repugnantibus Numidis, capit. Plura, [e] deserta propter Capsensium miserias, igni corrupit. Luctu, atque cæde omnia complentur. Denique multis locis potitus, ac plerisque exercitu incruento, aliam rem aggreditur, non eâdem asperitate, [2] quâ Capsensium, cæterùm haud secus difficilem. Namque haud longè à flumine Muluchâ, quod Jugurthæ, Bocchique regnum disjungebat, erat inter cæteram planitiem mons saxeus, mediocri [f] castello, satis patens, immensùm editus, uno perangusto

INTERPRETATIO.

[1] *Milites liberaliter tractati, simul et locupletes,* Marium *ad cœlum ferebant.*

[2] *Aggreditur aliam rem, non eâdem asperitate septam, quâ* fuerat *res Capsensium, cæterùm non minùs difficilem.*

NOTÆ.

[a] *Trepidæ.*] Quomodo, calamitatibus derepentè ingruentibus evenire solet: per tumultum omnia cum simul aguntur, eâ festinatione nihil promovetur.

[b] *Contra jus.*] Jus hoc in loco rigidè non est exponendum, sed auctoris sensu, pro eo quod vulgò faciebant Romani, ut supplicibus et deditiis parcerent. Aliàs, si per jus planè id omne intelligas, contra quod nemo facere audeat; scelus profectò fuerit à Mario patratum, cùm Capsa incensa est. Verùm Capsenses, cùm satis constet dedititios sine ullâ pactione fuisse: Mario, pro illo summo et absoluto belli jure, licuit, de suis sedibus deturbare, vendere, &c.

[c] *Sed.*] Hinc vides Sallustium jus belli ex eo quod victori bonum et commodum, hosti perniciosum et exitiosum est constituere.

[d] *In virtutem.*] Ita evenit inter homines: sapientes vulgò creduntur, quibus fortuna favet; desipientes, quibus restat. Nimirum pauci cùm sapiant, omnes tamen loquantur; sed maximè plebs garrula, eventus, stultorum magister, sibi omnia vendicat. Hinc, quâ cautione publica negotia suscipiat, videbit qui sibi bene cupiet.

[e] *Deserta.*] Scilicet, calamitatis famâ, quæ Capsenses protiverat; latè omnes suis domibus expulerat.

[f] *Castello.*] Florus urbem fuisse dicit.

aditu relicto: nam [1] omnia natura, velut opere atque consulto, præceps. Quem locum Marius, quòd ibi regis thesauri erant, summâ vi capere intendit: sed ea res fortè, quàm consilio, meliùs gesta. Nam castello virorum, atque armorum satìs magna vis, et frumenti, et fons aquæ: aggeribus turribusque, et aliis machinationibus locus importunus. Iter [2] castellanorum angustum admodum, utrimque præcisum. Vineæ cum ingenti periculo frustrà agebantur. Nam cùm eæ paulò processerant, igni, aut lapidibus corrumpebantur. Milites neque [3] pro opere consistere, propter iniquitatem loci; neque inter vineas [a] sine periculo administrare: optimus quisque cadere, aut sauciari: cæteris metus augeri. At Marius, multis diebus, et laboribus consumptis, anxius [4] trahere cum animo suo, omitteretne inceptum, quoniam frustrà erat, an fortunam [b] opperiretur, quâ sæpè prosperè usus fuerat. [5] Quæ cùm multos dies, noctesque æstuans agitaret; fortè quidam [c] Ligus, ex cohortibus auxiliariis, miles gregarius, castris aquatum egressus, haud procul ab latere castelli quod adversum prœliantibus erat, animadvertit inter saxa repentes cochleas; quarum cum unam, atque alteram, dein plures peteret, studio legundi paulatim prope ad summum montis egressus est. Ubi postquam solitudinem intellexit, more humanæ cupidinis ignara visundi, animum vertit. Et fortè in eo loco grandis ilex coaluerat inter saxa, paululùm modò [d] prona, dein flexa, atque aucta in altitudinem, quó cuncta gignentium natura fert: cujus ramis modò, modò eminentibus saxis, nisus Ligus, castelli planitiem [e] perscribit; quòd cuncti Numidæ intenti prœ-

INTERPRETATIO.

[1] *Nam* ibi per *omnia* loca *natura erat præceps quasi opere, atque de industriâ.*

[2] *Iter eorum hominum qui castellum incolebant erat admodum angustum; et ex utroque latere abruptum.*

[3] *Milites neque* poterant *consistere ad opus faciendum, propter iniquitatem loci.*

[4] *At Marius, multis diebus et laboribus consumptis, maximè solicitus cum labore animo suo volvebat, desereretne quod inceperat, quoniam non procedebat, an expectaret fortunam.*

[5] *Quæ cùm per multos dies, et noctes* Marius *volveret, cùm animi maximâ fluctuatione et agitatione, fortè quidam Ligus, miles gregarius ex cohortibus auxiliariis, qui castris egressus erat ad petendam aquam, animadvertit cochleas repentes inter saxa, non procul ab latere castelli, quod oppositum erat* lateri, *ubi prœlium erat.*

NOTÆ.

[a] *Sine periculo.*] Quia vineæ igne et lapidibus subruebantur.

[b] *Opperiretur.*] Non possunt istud non mirari, qui fortunæ auram non senserunt.

[c] *Ligus.*] Qui erat ex Liguriâ. *Un Genois.*

[d] *Prona.*] Intellige arborem primò ex saxo nascentem non potuisse statim in altum assurgere, sed paululùm versùs ima montis inflexam fuisse, prout illud in locis declivibus conspiciatur; deinde sese erexisse, usumque scalæ præbuisse, ut saxum scanderetur.

[e] *Perscribit.*] *Il reconnut bien la place. Il en prit la plan,*

liantibus aderant. Exploratis omnibus, quæ mox usui fore ducebat, eòdem regreditur; non temerè, ut ascenderat, sed tentans omnia, et circumspiciens. Itaque Marium properè adit, acta edocet, hortatur; ab eâ parte, quâ ipse descenderat, castellum tentet: pollicetur sese itineris periculique ducem. Marius cum Ligure promissa ejus cognitum [1] ex præsentibus misit: quorum, [a] utì cujusque ingenium erat, ita rem difficilem, aut facilem, renunciavêre. Consulis animus tamen paululùm arrectus. Itaque ex copiâ tubicinum, et cornicinum, quinque numero quàm velocissimos delegit; et cum his, [b] præsidio qui forent, quatuor centuriones: omnisque Liguri parere jubet, et [c] ei negotio proximum diem constituit. Sed ubi ex præcepto tempus visum, paratis, compositisque omnibus, ad locum pergit. Cæterùm illi, qui centuriis præerant, prædocti ab [d] duce, arma, ornatumque mutaverant, capite, atque pedibus nudis, utì [e] prospectus, nisusque per saxa faciliùs foret, super terga gladii, et scuta; verùm ea Numidica, ex coriis, [f] ponderis gratiâ, simul et [g] offensa quò leniùs streperent. Igitur prægrediens Ligus, saxa, et si quæ vetustate radices eminebant, laqueis vinciebat, quibus allevati milites faciliùs adscenderent: interdum timidos insolentiâ itineris levare manu: ubi paulò asperior adscensus erat, singulos præ se inermes mittere: dein ipse cum illorum armis sequi: quæ [h] dubia nisui videbantur, potissimùm tentare; ac sæpius eadem adscendens, ac descendens, dein statim [i] digrediens, cæteris audaciam addere. Igitur diu, multùmque fatigati, tandem in castellum perveniunt; desertum ab eâ parte, quòd omnes, sicut aliis diebus, adversum hostes aderant. Marius, ubi ex nunciis, quæ Ligus egerat, cognovit, quamquam toto die intentos prælio Numidas

INTERPRETATIO.

[1] *Marius misit* quosdam *ex præsentibus cum Ligure, ad cognoscendum promissa ejus.*

NOTÆ.

a *Utì cujusque.*] Istud diligenter notandum, ut cuique, non secundum id quod ejus verba sonant, sed indolis et ingenii factâ æstimatione, fidem habeamus: quod nisi sit, sæpius in fraudem, et errorem, non magis alienâ quàm nostrâ culpâ incidemus.

b *Præsidio.*] Id est, *qui rem ipsam exequerentur et tuerentur*: quippe centurio suos quisque milites habuit.

c *Ei negotio.*] Non dicit auctor quodnam illud sit; verùm de castelli expugnatione sermonem esse satis intelligitur.

d *Duce.*] *Ligure*, scilicet.

e *Prospectus.*] Enimvero illis, si ullo modo caput oblevatum habuissent, viam in ascendendo videre, vel despicere, non licuisset; virgultis et radicibus impliciti fuissent.

f *Ponderis.*] Id est, *ut leviora essent.*

g *Offensa.*] Ferrum enim, quod in umbone scutorum Romanorum erat, sonum reddidisset, si ea ad saxum allisa essent.

h *Dubia nisui.*] Id est, *quò in accensu inferre pedem satis tutum non videbatur*; cùm saxum solutum erat, aut labens, &c.

i *Digrediens.*] Ille, ut ita dicam, ludibundus et saltabundus per ea loca, quò aliis animum adderet, incedebat.

habuerat, tum verò cohortatus milites, et ipse extrà vineas egressus, [a] testudine actâ succedere, et simul hostem [b] tormentis sagittariisque, et funditoribus eminùs terrere. At Numidæ, sæpè anteà vineis Romanorum subversis, item incensis, non castelli mœnibus sese tutabantur; sed [1] pro muro dies, noctesque agitare: maledicere Romanis; ac Mario vecordiam objectare; militibus nostris Jugurthæ servitium minari; secundis rebus feroces esse. Interim, Romanis omnibus hostibusque prœlio intentis, magnâ vi utrimque, pro gloriâ atque imperio, his, [c] illi pro salute certantibus, repentè à tergo [d] signa canere: ac primò mulieres, et pueri, qui visum processerant, fugere; deinde, uti quisque muro proximus erat; postremò cuncti armati, inermesque. Quod ubi accidit, eò acriùs Romani instare, fundere, ac plerosque tantummodo sauciare; dein super occisorum corpora vadere, avidi gloriæ [e] certantes murum petere; neque quemquam omnium prædâ morari. Sic fortè correcta Marii [f] temeritas gloriam ex culpâ invenit. Cæterùm, dum ea res geritur, L. Sulla quæstor cum magno equitatu in castra venit; [g] quod, ut ex Latio, et à sociis cogeret, Romæ relictus erat. Sed quoniam nos tanti viri res admonuit, idoneum visum est de naturâ, cultuque ejus paucis dicere. Neque enim alio loco de Sullæ rebus dicturi sumus, et L. [h] Sisenna optimè et diligentissimè omnium, qui eas res dixêre, [2] persecutus parùm mihi [i] libero ore locutus videtur. Igitur Sulla gentis patriciæ [k] nobilis fuit, familiâ propè jam extinctâ majorum ignaviâ; literis Græcis, atque Latinis [3] juxtâ,

INTERPRETATIO.

[1] *Sed permanebant dies et noctes ante muros.*

[2] *Et L. Sisenna, qui persecutus est* historiam *optimè et diligentissimè omnium qui eas res dixêre, videtur mihi locutus parùm libero ore.*

[3] *Eruditus erat doctissimè et pariter litteris Græcis atque Latinis.*

NOTÆ.

[a] *Testudine.*] Machina erat, quâ ad arcendos ictus utebantur, quæque pro multiplici usu diversè connectebatur.

[b] *Tormentis.*] Machinæ fuerunt, quibus vi summâ lapides, et alia missilia jaciebant.

[c] *Illis.*] Hinc videre licet, pronomen *hic, hæc, hoc*, non semper ad proximum referri, sed quandoque poni pro *alius, alia, aliud*, &c.

[d] *Signa.*] Anteà vidimus ideò cornicines, et tubicines missos, ut, scilicet, terrorem augerent.

[e] *Certantes.*] Illud est quod Gall. dicimus *A qui sera le premier.*

[f] *Temeritas.*] Cùm arcem, ut videbatur, inexpugnabilem appetîsset.

[g] *Quod.*] Intellige Syllam tunc, non maturiùs advenisse, quòd Romæ ad cogendum equitatum relictus fuisset. Forte legendum *Quem.*

[h] *Sisenna.*] Historicus fuit ex gente Corneliâ, ut testatur Festus, qui bellum civile Syllanum edidit: Ciceronis judicio melior quàm qui ante ipsum Latinè historiam scripserant; attamen distans à perfecto.

[i] *Libero.*] Quia Syllæ vitia noluit, aut non ausus est describere.

[k] *Nobilis.*] Multi nobiles erant, qui continuò patricii non erant.

atque doctissimè eruditus; animo ingenti; cupidus voluptatum, sed gloriæ cupidior: otio luxurioso esse: tamen ab negotiis numquam voluptas remorata, nisi quòd [a] de uxore potuit honestiùs consuli: facundus, callidus, et [b] amicitiâ facilis: [c] ad simulanda negotia altitudo ingenii incredibilis: multarum rerum, ac maximè pecuniæ largitor: atque illi, felicissimo omnium ante [d] civilem victoriam, numquam [a] super industriam fortuna fuit; multique dubitavêre, fortior, an felicior esset. Nam, posteà quæ fecerit, incertum habeo, [e] pudeat magìs, an pigeat disserere. Igitur Sulla, utì suprà dictum est, postquam in Africam, atque in castra Marii cum equitatu venit; rudis anteà et ignarus belli, solertissimus omnium in paucis tempestatibus factus est. Ad hoc milites benignè appellare: multis rogantibus, [f] aliis per se ipse dare, beneficia invitus accipere; sed ea properantiùs, quàm æs mutuum [g] reddere. [h] Ipse ab nullo repetere: magìs id laborare, ut illi quàm plurimi deberent; joca atque seria cum humillimis agere. In operibus, in agmine, atque ad vigilias, multus adesse: neque interim, quod [i] ambitio prava solet, consulis, aut cujusquam boni famam lædere: tantummodo neque consilio, neque manu, priorem alium

INTERPRETATIO.

[a] *Atque fortuna nunquam fuit illi major industriâ, quanquam omnium felicissimus fuerit ante victoriam civilem.*

NOTÆ.

[a] *De uxore.*] Istud fortè ideò dixit, quod Valeriam in theatro lastivè nimis blandientem sibi uxorem duxit. Vide Plutarchum.

[b] *Amicitiâ facilis.*] Id est, *qui sibi aliorum benevolentiam facilè conciliabat, eisque benignum sese pari lubentiâ præbebat.* Gall. *Il savoit gagner le cœur des gens, et se communiquoit facilement.*

[c] *Ad simulanda negotia.*] Viro politico necesse est in primis, negotiis eam faciem effingere posse, quâ voluntatem aliorum inflectat, et ad scopum suum perducat. Vim eam Syllæ innatam fuisse testatur Sallust. Gall. diceremus, *Il savoit donner aux choses le tour qu'il vouloit, les representer sous telle face qu'il lui plaisoit.* Vel, si eam putes accersitam explicationem, intellige, Syllam ingenio fuisse tam acri, tamque expromtam habuisse memoriam, ut gestu et habitu, aut colloquio et congressu, quodcumque libuisset hominibus persuadere potuerit.

[d] *Civilem.*] Istud addidit, quia postquam Sylla, mortuo Mario, rerum potitus est, Romam et Italiam, omnibus modis, civium sanguine cruentavit.

[e] *Pudeat.*] Id est, *Respublica quàmvis ad exitium perducta fuerit, non tamen ejus major fuit clades, quàm Syllæ vecordia.*

[f] *Aliis.*] Istud, quòd suprà dixit, explicat, Syllam amicitiâ facilem fuisse.

[g] *Reddere.*] Quantò pluris est homo, quàm pecunia, tantò accuratiùs ejus opera. gratia, aut amicitia, cum amplificatione compensanda.

[h] *Ipse ab nullo.*] Nisi istud adsit, beneficium non est, sed mercimonium: quantumvis enim ingrati animi vitium intolerabile fuerit, nihilominùs tamem qui benefacit, quid manus dextrà agat, nescire debet sinistra, ut sapientissimè monuit ipse Christus Jesus, ne veriùs amicis onus imponamus, quàm beneficium collocemus.

[i] *Ambitio prava.*] Nam bona est etiam cùm quis sine cujusdam detrimento bonæ famæ studet.

pati; plerosque antevenire. Quibus rebus, et artibus brevì Mario, militibusque, carissimus factus. At Jugurtha postquam oppidum Capsam, aliosque locos munitos, et sibi utiles, simul et magnam pecuniam amiserat, ad Bocchum nuncios mittit, quàm primùm in Numidiam copias adduceret: prœli faciundi tempus adesse. [1] Quem ubi cunctari accepit, dubium belli atque pacis rationes trahere: rursus, ut anteà, proximos ejus donis corrumpit; ipsique [a] Mauro pollicetur Numidiæ tertiam partem, si aut Romani Africâ expulsi, aut, [b] integris suis finibus, bellum compositum foret. Eo præmio illectus Bocchus cum magnâ multitudine Jugurtham accedit. Ita, amborum exercitu conjuncto, Marium jam in hiberna proficiscentem, vix decimâ parte [c] die reliquâ, invadunt: rati noctem, quæ jam aderat, victis sibi munimento fore: et si vicissent, nullo impedimento, quia locorum scientes erant: contrà Romanis utrumque casum in tenebris difficiliorem fore. Igitur [d] simul consul ex multis de hostium adventu cognovit, et ipsi hostes aderant; et priùs quàm exercitus aut instrui, aut sarcinas colligere, denique, antè quàm signum, aut imperium ullum accipere quivit, equites Mauri, atque Gætuli, non acie, neque ullo more prœlii, sed catervatim, utì quosque fors conglobaverat, in nostros incurrunt. Qui omnes trepidi improviso metu, attamen virtutis memores, aut arma capiebant, aut capientes alios ab hostibus defensabant: pars equos ascendere, obviàm hostibus ire; pugna latrocinio magìs, quàm prœlio similis fieri; sine signis, sine ordinibus, equites pedites permixti, cædere alios, alios obtruncare; multos [2] contrà adversos acerrimè pugnantes ab tergo circumvenire; neque virtus, neque arma satìs tegere; quòd hostes numero plures, et undique circumfusi erant: denique Romani [e] veteres, novique; et [f] ob ea, scientes belli; si quos

INTERPRETATIO.

[1] *Quem ubi accepit moras nectere, dum dubius anxiè perpendebat rationes quæ pro bello aut pace faciebant.*

[2] *Circumveniebant multos ab tergo, dum illi pugnarent acerrimè contra hostes adversos.*

NOTÆ.

[a] *Mauro.*] *Boccho* scilicet.

[b] *Integris,*] Hoc est, *Si nulla pars regni à Romanis detraheretur.*

[c] *Die.*] Proculdubio casus est genitivi, quandoquidem Plautus et Virgilius ità locuti sunt; atque hunc ipsum locum, citat Gestius, qui *die* in patrio casu à Sallustio positum esse dicit, aliorumque argutiolas eâ de re contemnit.

[d] *Simul.*] Dicit, tunc tantùm Marium de hostium adventu cognovisse, cùm ipsi ad essent.

[e] *Veteres.*] Non sunt veterani, prout quidam existimavit; verùm ii, de quibus mentio facta est superiùs, qui sub Metello militaverant; quique, cum novis quos Marius adduxit, in unum corpus coaluerant.

[f] *Ob ea.*] Id est, *Romani veteres et novi, ideò scientes belli, quod hi cum illis, usu, Numidarum more assuetis, permixti essent, et in unum corpus coaluissent, orbes faciebant, si quos locus aut casus conjunxerat.*

... atque ita ab omnibus
... fustentabant. Neque in
... quam antea, de-
... ex fortissimis magis,
... modo laborantibus
... constiterant, invadere:
... centuriatis omnibus
... tamen barbari ni-
... fe rati, acriùs
... atque uti suis
... occupat. Quorum
... erat; iter unius op-
... monumenta ...
... noctem agitare
... contur-

ª Eo ...
stitiam, ...
artes nihil ...

ª *Injustissimè.*] Istud ...
dum est, nam luxuria et ig...
republicâ coeunt, illi necessari...
portant.

ᵇ *Quantùm.*] Ita verò quisque ...
se dignum sit, quàm quid in alio, ...
consulere debet; eâdemque operâ ...
luctum, semper verò magnam curam, ma...
numque laborem, sibi demserit.

ᶜ *Avaritiam.*] Bestiam, Aulum, et Al...

cohortium, turmarum, legionum, tubicines simul omnes signa canere; milites clamorem tollere, atque [a] portis erumpere. [b] Mauri, atque [c] Gætuli ignoto atque horribili sonitu repentè exciti, neque fugere, neque arma capere, neque omninò facere, aut providere quidquam poterant. Ita cunctos strepitu, clamore, nullo subveniente, nostris instantibus, tumultu, terrore, formidine, [d] quasi vecordia ceperat: denique omnes fusi, fugatique: arma, et signa militaria pleraque capta; pluresque eo prœlio, quàm omnibus superioribus, interempti. Nam somno, et metu insolito impedita fuga. Dein Marius, uti cœperat, in hiberna proficiscitur; quæ, propter commeatum, in oppidis maritumis agere decreverat: neque tamen victoriâ socors, aut insolens factus, sed pariter, atque in conspectu hostium, [e] quadrato agmine incedere. Sulla cum equitatu [1] apud dextimos, in sinistrâ parte A. Manlius cum funditoribus, et sagittariis, prætereà cohortes Ligurum, curabat: primos, et extremos cum expeditis manipulis tribunos locaverat. Perfugæ, regionum scientissimi, hostium iter explorabant. Simul consul, [2] quasi nullo imposito, omnia providere; apud omnis adesse; laudare, increpare merentes. Ipse armatus, intentusque, item milites [f] cogebat; [g] neque secus, atque iter faceret, castra munire; excubitum, in portâ, cohortis ex legionibus; pro castris, equites auxiliarios, mittere; prætereà alios super vallum in munimentis locare; vigilias ipse circuire, non tam diffidentiâ [3] futuri, quæ imperavisset, quàm uti militibus exæquatus cum imperatore labos volentibus esset. Et sanè Marius illoque aliisque temporibus Jugurthini belli, [h] pudore magìs, quàm [i] malo, exercitum coërcebat, [k] quod multi per ambitionem fieri aiebant: pars quòd à pueritiâ consuetam duritiam, et alia,

INTERPRETATIO.

1 *Sylla erat cum equitatu in dextrâ parte.*

2 *Simul consul providebat omnia, quasi neminem* suo loco *curare jussisset.*

3 *Non tam diffidens futura esse ea quæ imperavisset, quàm ut labor exæquatus militibus cum imperatore illis placeret.*

NOTÆ.

a *Portis.*] *Castrorum.* scilicet.

b *Mauri.*] Quibus Bocchus imperitabat.

c *Gætuli.*] Quos ordines servare Jugurtha instituerat.

d *Quasi.*] Vox ista cum *vecordiâ* jungi debet, ut conjunctim eam vesaniam et dementiam significent, quâ ii affliguntur, qui nimio metu correpti sunt. Idem propemodum præstat quod illud quod vocant, *Une terreur panique.*

e [Quad]*rato.*] Ut, quacumquè hostis in[cederet, parat]i essent.

f *Cogebat.*] *Pudore,* scilicet, cùm imperatorem suum intentum animadverterent.

g *Neque secus.*] Dicit Marium, cùm in itinere semper paratissimus fuisset, eodem modo in castris se gessisse. Locus obscurus est, nisi advertas.

h *Pudore.*] Intellige Marium tantum laborem cepisse, ut, illo ita intento, neminem otiari non puduisset.

i *Malo.*] *Pœnâ aut supplicio.*

k *Quod.*] Quòd, nimirum, sibi laborem cum militibus communem faciebat.

quæ cæteri miserias vocant, voluptati habuisset. [a] Nisi tamen resp. pariter, ac, sævissimo imperio, benè, atque decorè gesta. Igitur quarto denique die, haud longè ab oppido Cirtâ, simul undique [b] speculatores citi sese ostendunt; quâ re hostis adesse intelligitur. Sed quia diversi redeuntes, alius ab aliâ parte, atque omnes idem significabant; consul, incertus quonam modo aciem instrueret, nullo ordine commutato, adversum omnia paratus ibidem opperitur. Igitur Jugurtham spes frustrata, qui copias in quatuor partes distribuerat, ratus ex omnibus [c] æquè alios ab tergo hostibus venturos. Interim Sulla, quem primum hostes attigerant, cohortatus suos, turmatìm, et quàm maximè confertis equis, ipseque aliique Mauros invadunt: cæteri in loco manentes, ab jaculis eminus emissis corpora tegere; et [1] si qui in manus venerant, obtruncare. Dum eo modo equites prœliantur, Bocchus cum peditibus, quos Volux filius ejus adduxerat, neque in priore pugnâ, [2] in itinere morati, adfuerant, postremam Romanorum aciem invadunt. Tum Marius apud primos agebat, quòd ibi Jugurtha cum plurimis erat. Dein [d] Numida, cognito Bocchi adventu, clam cum paucis [e] ad pedites convertit; ibi Latinè (nam apud Numantiam loqui didicerat) exclamat, nostros frustrà pugnare; paulò antè Marium suâ manu interfectum; simul gladium sanguine oblitum ostendere, quem in pugnâ, satìs impigrè occiso pedite nostro, cruentaverat. Quod ubi milites accepêre, magìs atrocitate rei, quâm fide nuncii, terrentur; simulque barbari animos tollere, et in perculsos Romanos acriùs incedere. Jamque paulùm à fugâ aberat, cùm Sulla, profligatis iis, quos adversum ierat, rediens, ab latere Mauros incurrit. Bocchus statim avertitur. At Jugurtha, dum sustentare suos, et propè jam adeptam victoriam retinere cupit, circumventus ab equitibus dextrâ, sinistrâ, omnibus occisis, solus inter tela hostium vitabundus erumpit. Atque interim Marius, [f] fugatis equitibus, accurrit auxilio suis, quos pelli

INTERPRETATIO.

[1] *Et si qui* Mauri *in* Romanorum *manus venerant*, eos *obtruncabunt*.

[2] *Neque in priore pugnâ adfuerant*, quòd *in itinere morati essent*.

NOTÆ.

[a] *Nisi.*] Positum est pro *sed*; aut *verùm*, ut sæpè alibi. Gall. diceremus. *Avec tout cela*, aut. *Quoi qu'il en soit*.

[b] *Speculatores.*] Perfugas fuisse suprà dixit.

[c] *Æquè.*] Id est, *Indiscriminatim ex quadruplici agmine alterum à tergo hostes invasurum, cùm tamen nesciret Jugurtha cuinam istud obtingeret.* Gall. *Que les uns, ou les autres indifferemment, pourroient prendre en queue l'armées des Romains.*

[d] *Numida.*] *Jugurtha*, proculdubio; ut mirum videatur hoc in loco hæsisse viros doctos.

[e] *Ad pedites.*] Romanos scilicet atque eos arbitror contra quos Bocchus pugnabat, qui in postremâ acie locati fuerant, quod patebit attendenti.

[f] *Fugatis.*] Eos fuisse arbitror, qui cum Jugurthâ fuerant, à quibus se ipse subduxerat, ut stratagemate adversùs Romanos pedites uteretur.

jam acceperat. Denique hostes jam undique fusi. Tum spectaculum horribile in campis patentibus: sequi, fugere; occidi, capi; equi, atque viri afflicti: ac multi, vulneribus acceptis, neque fugere posse, neque quietem pati; [a] niti modò, ac statim concidere: postremò omnia, quà visus erat, constrata telis, armis, cadaveribus, et inter ea humus infecta sanguine. Posteà loci consul, haud dubiè jam victor, pervenit in oppidum Cirtam, quò initio profectus [1] intenderat. Eò post diem quintum, quàm [b] iterum barbari malè pugnaverant, legati à Boccho veniunt, qui regis verbis à Mario petivêre, duos quàm fidissimos ad eum mitteret; velle de suo, et de populi R. commodo cum iis disserere. Ille statim L. Sullam, et A. Manlium ire jubet; qui [c] quamquam acciti ibant, tamen placuit verba apud regem facere; ingenium aut adversum uti flecterent, aut cupidum pacis vehementiùs accenderent. Itaque Sulla, cujus [d] facundiæ, non ætati, à Manlio concessum, pauca verba hujusmodi locutus:

Rex Bocche, magna lætitia nobis est, cùm te talem virum dii monuêre ut aliquando pacem, quàm bellum, malles; neu te optimum cum pessimo omnium Jugurthâ miscendo commaculares; simul nobis demeres acerbam necessitudinem, pariter te errantem, et illum sceleratissimum, persequi. Ad hoc, populo R. jam [2] à principio inopi, meliùs visum, amicos, quàm servos, quærere; tutiusque rati, volentibus, quàm coactis [e] imperitare. Tibi verò nulla opportunior amicitiâ nostrâ; primùm quòd procul absumus, in quo [f] offensæ minimum, gratia par, ac si propè adessemus: dein quòd [3] parentes abundè habemus, amicorum neque nobis, neque cuiquam

INTERPRETATIO.

[1] *Quò consilium fuerat pervenire initio cùm discesserat.*

[2] *Præterea melius visum populo Romano, jam à principio, cùm admodum inops erat et egenus, quærere amicos quàm servos.*

[3] *Deinde quia habemus abundè homines qui nobis parent.*

NOTÆ.

[a] *Niti.*] *Ils tâchoient de se relever.*

[b] *Iterum.*] De hâc postremâ pugnâ loquitur: priorem superiùs vidimus, quando Romani in colles evaserunt, deinde hostes profligaverunt.

[c] *Quamquam.*] Hoc dicit, quia non eorum fuit, qui acciti erant, antè loqui, quàm quid exponeret barbarus cognitum, habuissent.

[d] *Facundiæ.*] An ob rem, necne, posteà cognosces.

[e] *Imperitare.*] Hinc vides imperii nomen, quanquam sæpius dominium notat, honestum quoque esse; graviusque et stabilius arbitratos esse Romanos illud, quod liberalitate et amicitiâ adjungitur, quàm vi quod fit et superbiâ. Nostris verò hominibus, plerisque ne quidem isthuc odorari licet sed superbiæ suæ omnia proculcanda à diis ipsis tradita est arbitrantur. Litteris Græcis et Latinis nihil opus est: satìs fuit, ut primi essent omnium rerum, superbia eos omnia contemnere docuerit. Itaque ergo amantur; à gnathonibus scilicet, non elegantibus et cordatis viris.

[f] *Offensæ.*] Id est, *tibi non possumus nocere.*

omnium, ſatìs fuit. Atque [a] *hoc utinam à principio tibi placuiſſet; profectò ex P. R. ad hoc tempus multò plura bona accepiſſes,* [b] *quàm mala perpeſſus es. Sed quoniam humanarum rerum fortuna pleraque regit, cui ſcilicet placuit et vim, et gratiam noſtram* [c] *experiri, nunc, quando per illam licet, feſtina, atque, utì cœpiſti, perge. Multa, atque opportuna habes, quò faciliùs errata officiis ſuperes. Poſtremò hoc in pectus tuum demitte, nunquam populum Rom. beneficiis victum eſſe. Nam, bello quid valeat, tutè ſcis.*

Ad ea Bocchus placidè, et benignè ſimul, pauca pro delicto ſuo verba facit; ſe non hoſtili animo, ſed ob regnum tutandum arma cepiſſe. Nam Numidiæ partem, unde Jugurtham [d] expulerat, jure belli ſuam factam: eam vaſtari à Mario pati nequiviſſe: præthereà miſſis anteà Romam legatis [1] repulſum ab amicitiâ. Cæterùm vetera omittere, ac tum, ſi per Marium liceret, legatos ad ſenatum miſſurum. Dein, [2] copiâ factâ, animus barbari ab amicis [e] flexus, quos Jugurtha, cognitâ legatione Sullæ, et Manlii, metuens id quod parabatur, donis corruperat. Marius intereà, exercitu in hibernaculis compoſito, cum expeditis cohortibus, et parte equitatûs, proficiſcitur in loca ſola obſeſſum turrim regiam, quò Jugurtha perfugas omnes [f] præſidium impoſuerat. Tum rurſus Bocchus, ſeu reputando quæ ſibi duobus prœliis evenerant, ſeu admonitus ab aliis amicis, quos incorruptos Jugurtha reliquerat, ex omni copiâ [3] neceſſariorum quinque delegit, quorum et fides cognita, et ingenia validiſſima erant. Eos ad Marium, ac dein, ſi placeat, Romam legatos ire jubet; agendarum rerum, et quocunque modo belli componendi, [g] licentiam ipſis permittit. Illi maturè ad hiberna Romanorum proficiſcuntur; dein à

INTERPRETATIO.

[1] *Præthereà* dixit *ſe repulſum ab amicitiâ, cùm anteà miſiſſet legatos Romam.*

[2] *Deinde, occaſione datâ, animus barbari flexus eſt ab amicis, quos Jugurtha corruperat donis, metuens id quod parabatur, poſtquàm cognoviſſet legationem Syllæ et Manlii.*

[3] *Delegit quinque ex omni numero amicorum.*

NOTÆ.

[a] *Hoc.*] *Pacem cum Romanis habere.*

[b] *Quàm mala perpeſſus es.*] Quanquam contrà fidem eorum codicum, quos videre contigit, confidenter tamen *eſſes* delevi, *es* repoſui, ne ridiculè Sylla locutus eſſe videatur; neque ſcio, quomodo hunc locum intellexerint qui eum intactum prætereunt.

[c] *Experiri.*] Id eſt, *quæ voluit experimentis vim, et gratiam noſtram cognoſcere.*

[d] *Expulerat.*] Hinc patet, niſi fortè vaniſſimus homo delictum mendacio excuſet, Bocchum cum Jugurthâ bellum geſſiſſe.

[e] *Flexus.*] Tametſi Bocchus homo fuit maximè inanis, optimè tamen reges docebit, quales amicos à ſe propellere debeant.

[f] *Præſidium.*] Impoſuerat perfugas præſidium, id eſt, *præſidium ex perfugis conſtituerat.* Hoc loquendi genus Grammatici Appoſitionem vocant.

[g] *Licentiam.*] *Ils étoient plénipotentiaires.*

Gætulis latronibus in itinere circumventi, spoliatique, paviti, [a] sine decore ad Sullam profugiunt; quem consul, in expeditionem proficiscens, pro prœtore reliquerat. Eos ille non pro [b] vanis hostibus, utì meriti erant, sed accuratè et liberaliter habuit. Quâ re barbari, et famam Romanorum avaritiæ falsam, et Sullam ob munificentiam in sese amicum rati. Nam etiam tum [c] largitio multis ignota erat: munificus nemo putabatur, nisi pariter volens: dona omnia in benignitate habebantur. Igitur quæstori mandata Bocchi patefaciunt, simul ab eo petunt, utì fautor, consultorque sibi adsit; copias, fidem, magnitudinem regis sui et alia, quæ aut utilia, aut [d] benevolentia esse credebant, oratione extollunt: dein, [1] Sullâ omnia pollicito, docti, quo modo apud Marium, item apud senatum verba facerent, circiter dies XL. ibidem opperiuntur. Marius postquam infecto negotio, [2] quò intenderet, Cirtam redit; de adventu legatorum certior factus, illosque, et Sulam venire jubet, itemque L. [e] Bellienum prætorem Uticâ, prætereà omnes undique senatorii ordinis; quibuscum mandata Bocchi cognoscit, [f] in quibus, legatis potestas eundi Romam fit: [g] ab consule intereà induciæ postulabantur. Ea Sullæ, et ple-

INTERPRETATIO.

[1] *Deinde, postquam Sylla* illis *omnia promisisset, docti quomodo apud Marium, item apud senatum verba facerent, expectant ibidem circiter dies* 40.

[2] *Postquam Marius redit Cirtam, negotio infecto, ad quod* perficiendum *profectus erat.*

NOTÆ.

[a] *Sine decore.*] Id est, *absque dignitatis suæ insignibus*; imò habitu deteriore quàm solent homines vulgares, quia spoliati fuerant.

[b] *Vanis.*] Id est, *mendacibus, levibus, et inconstantibus.*

[c] *Largitio.*] Intellige paucis eorum hominum artem cognitam fuisse, qui turpissimè ut gallinaceum emendicent, ovum magnificè largiuntur; aliorumque ex imperitiâ rem suam faciunt, eorum gratiam præsertim aucupando, eosque corrumpendo.

[d] *Benevolentia.*] Id est, *ut volunt, quæ benevolentiam et amicitiæ studium declararent.* Alii codices habent *benevolentiæ*. Sed neutrum placet: verùm exponendam esse crediderim hanc vocem *benevolentia* eo modo, quo anteà Sallustium *volentia* usurpâsse vidimus; ut *benevolentia* sicut et *utilia* ad Romanos referatur; atque Bocchi legatos, ut Romanos sibi demererentur, Syllæ omnia quæ aut illis utilia, aut jucunda, seu benevolentia essent, exposuisse intelligamus. Durior fortè aliis videbitur expositio, sed eò ducit sensus, ut patebit attendenti.

[e] *Bellienum.*] Catilinæ avunculum dicit Asconius.

[f] *In quibus.*] Glareanus hæc verba delet, deinde aliquid mutat ex fide codicum; quanquam, ut ille ait, non ex omnibus omnia, sed ex singulis tamen aliquid ad plenam lectionem eruendam, deceperit. Ego verò nihil mutem, sed ità intelligo. Inter alia Bocchi mandata, hoc unum fuisse, ut legati sui Romam proficiscerentur, quod Sylla eis concessisset: sed elliptica est oratio, cujus pars prior ex posteriore facilè intelligitur.

[g] *Ab consule.*] Ne ità intelligas, quasi consul Marius inducias petiverit; sed potiùs Bocchus, ipsiusque legati. A Boccho postulabantur induciæ, quas consul concederet.

rifque placuêre: pauci ferociùs decernunt: fcilicet ignari humanarum rerum, quæ fluxæ, et mobiles femper in adverfa [a] mutant. Cæterùm Mauri, impetratis omnibus, tres Romam profecti funt cum Cn. Octavio Rufone, qui [b] quæftor ftipendium in Africam portaverat; duo ad regem redeunt. Ex his Bocchus cùm cætera, tum maximè benignitatem, et [c] ftudium Sullæ, accepit. Romæque legatis ejus, poftquam erraffe regem, et Jugurthæ fcelere lapfum, [1] [d] deprecati funt, amicitiam et fœdus petentibus hoc modo refpondetur:

S. P. Q. R. beneficii et injuriæ memor effe folet. Cæterùm Boccho, quoniam pœnitet, delicti gratiam facit: fœdus et amicitia dabuntur, cùm meruerit.

Quibus rebus cognitis, Bocchus per litteras à Mario petivit, uti Sullam ad fe mitteret; cujus arbitratu communibus negotiis confuleretur. Is miffus cum præfidio equitum, atque peditum, funditorum [e] Balearium: prætereà iêre fagittarii, et cohors [f] Pæligna cum [g] velitaribus armis, itineris properandi causâ: neque his [2] fecus atque aliis armis, adverfus tela hoftium, quòd ea levia funt, muniti. Sed in itinere, quinto denique die, Volux, filius Bocchi repentè in campis patentibus cum mille non ampliùs equitibus fefe oftendit; qui temerè et effusè euntes, Sullæ aliifque omnibus et numerum ampliorem [3] vero, et hoftilem metum, efficiebant. Igitur fe quifque expedire; arma, atque tela tentare, [h] intendere: timor aliquantus, fed fpes

INTERPRETATIO.

[1] *Et refpondetur hoc modo legatis ejus* Bocchi, *qui orabant fœdus et amicitiam poftquam* dixiffent *regem* fuum *errâffe, ipfique veniam petiîffent, quòd fcelere Jugurthæ lapfus effet.*

[2] *Neque erant minùs muniti his armis quàm aliis, adversùs tela hoftium, quòd ea levia funt.*

[3] *Qui* equites *euntes temerè, et alii ab aliis difperfi, faciebant ut numerus amplior videretur Sullæ et aliis omnibus, quàm reverà effet, et ut eos reformidarent tanquam hoftes.*

NOTÆ.

[a] *Mutant.*] Eleganter, fi Gellio credimus, pro *mutantur*, quod eft in aliis codicibus.

[b] *Quæftor.*] Non Marii, nam Sylla is erat; fed hic in Africâ quæftor fuit, vel fortè ex urbanis unus.

[c] *Studium.*] Illud eft de quo fuprà: dixit enim Salluftius egregiè legatos à Syllâ acceptos fuiffe.

[d] *Deprecati.*] Ita loquitur Cicero, Orat. 2. contra Rullum, *Si quid deliquero*, inquit, *nullæ funt imagines, quæ me à vobis deprecentur.* Ità et alibi.

[e] *Balearium.*] Alii, *funditorumque Balearium.* Baleares verò duæ funt infulæ, hodie *Majorca* et *Minorca* dictæ, in mari Mediterraneo, è regione Hifpaniæ, cujus olim incolæ peritiffimi fuerunt funditores.

[f] *Pæligna.*] Pæligni populi fuerunt Italiæ inter Appenninos montes, magìs ad mare fuperum, inter Campaniam et Hetruriam ad Septentrionem.

[g] *Velitaribus.*] Gladium, haftam, et parmam fuiffe teftatur Polybius.

[h] *Intendere.*] Id eft, *quilibet intentus et paratus erat.*

amplior; quippe victoribus, et adversum eos, quos sæpè vicerant. Interim equites, exploratum præmissi, rem, ut erat, quietam nunciant. Volux adveniens quæstorem [1] appellat; se à patre Boccho [a] obviam illis simul, et præsidio, missum. Dein eum et proximum diem, sine metû, conjuncti eunt. Post, ubi castra locata, et diei vesper erat, repente [b] Maurus, incerto vultu, pavens, ad Sullam accurrit; dicitque sibi ex speculatoribus cognitum Jugurtham haud procul abesse: simul, utì noctu clàm secum profugeret, rogat, atque hortatur. Ille animo feroci negat se toties fusum Numidam pertimescere; virtuti suorum satìs [2] credere; etiam si certa [3] pestis adesset, mansurum potiùs, quàm proditis quos ducebat, turpi fugâ incertæ, ac forsitan pòst paulò morbo interituræ, vitæ parceret. Cæterùm ab eodem monitus utì noctu proficiscerentur, consilium approbat; ac statim milites cœnatos esse in castris, ignesque quàm [c] creberrimos fieri, dein [d] primâ vigiliâ silentio egredi, jubet. Jamque nocturno itinere fessis omnibus, Sulla pariter cum ortu solis castra metabatur; cùm equites Mauri nunciant, Jugurtham, circiter duûm millium intervallo, ante eos consedisse. Quod postquam auditum est, tum verò ingens metus nostros invadit; credere se proditos à Voluce, et insidiis circumventos. Ac fuêre qui dicerent [e] manu vindicandum, neque apud illum tantum scelus inultum reliquendum. At Sulla, quamquam eadem existimabat, tamen ab injuriâ Maurum prohibet; suos hortatur, utì fortem animem gererent: sæpè antè paucis strenuis adversus multitudinem benè pugnatum: quantò sibi, in prœlio, minùs pepercissent, tantò, tutiores fore; nec decere quemquam, qui manus armaverit, ab inermis pedibus auxilium petere; et in maximo omnium metu nudum et [f] cæcum corpus ad hostes vetere. Dein Volucem, quoniam [g] hostilia faceret, Jovem maximum obtestatus, uti sceleris atque perfidiæ

INTERPRETATIO.

[1] *Volux adveniens appellat, et ad colloquium vocat Syllam quæstorem.*

[2] Dicit, *se satìs confidere virtuti suorum.*

[3] Dicit, *quanquam certum exitium* sibi *adesset, se mansurum potiùs, quàm proditis iis, quos ducebat, parceret, turpi et flagitiosâ fugâ, vitæ incertæ, ac forsitan pòst paulò morbo interituræ.*

[4] *Postquam Jovem maximum maximo cum affectu precatus esset, ut testis adesset sceleris.*

NOTÆ.

[a] *Obviàm.*] Honoris causâ.

[b] *Maurus.*] *Volux.*

[c] *Creberrimos.*] Ut exercitum numero ampliorem, ibique pernoctaturum, Jugurtha crederet.

[d] *Primâ.*] Nox in quatuor vigilias, easque trium horarum singulas, Romanis divisa erat.

[e] *Manu.*] Hoc est, *Volucem esse interficiendum.*

[f] *Cæcum.*] Scilicet, cæcum et inerme corpus hostibus obvertunt, qui fugiunt. Cæterùm digna est tali viro Syllæ oratio.

[g] *Hostilia.*] Credebant enim monitu ejus cuncta gerere Jugurtham, sed Jugurthæ monitore nihil opus fuit.

Bocchi teſtis adeſſet, caſtris abire jubet. Ille lacrimans orare, ne ea crederet; nihil [a] dolo factum, ac magis callidate Jugurthæ, cui videlicet ſpeculanti iter ſuum cognitum eſſet. Cæterùm, quoniam neque ingentem multitudinem haberet; et ſpes, opeſque ejus ex patre ſuo penderent, [1] credere illum nihil palàm auſurum, cùm ipſe filius teſtis adeſſet. Quare optimum factum [b] videri, per media ejus caſtra palàm tranſire; ſeſe, vel, præmiſſis, vel ibidem relictis Mauris, ſolum cum Sullâ iturum. Ea res, uti in tali negotio, probata: ac ſtatim profecti, quia de improviſo acceſſerant, [c] dubio atque hæſitante Jugurthâ, incolumes tranſeunt. Dein paucis diebus, quò ire intenderant, perventum eſt. Ibi cum Boccho Numida quidam, Aſpar nomine, multùm, et familiariter agebat; præmiſſus ab Jugurthâ, poſtquam Sullam accitum audierat, [2] orator, et ſubdolè ſpeculatum Bocchi conſilia. [3] [d] Prætereà Dabar, Maſſugradæ filius, ex gente Maſiniſſæ, cæterùm materno genere impar, (nam pater ejus ex concubinâ ortus erat) [e] Mauro ob ingenii multa bona carus, acceptuſque, quem Bocchus fidum eſſe Romanis multis anteà tempeſtatibus expertus, illicò ad Sullam nunciatum mittit, paratum ſeſe facere, quæ populus Rom. vellet; colloquio diem, locum, tempus ipſe deligeret; conſulta ſeſe omnia cum illo [f] integra habere; neu Jugurthæ legatum pertimeſceret, [g] quò res communis licentiùs gereretur: [h] nam ab inſidiis ejus aliter caveri nequiviſſe. Sed ego comperior, Bocchum magis Punicâ

INTERPRETATIO.

[1] *Cæterùm* Volux dicebat *quoniam neque* Jugurtha *ingentem multitudinem haberet, et ſpes opeſque ejus ex patre ſuo penderent,* ſe *credere illum nihil auſurum apertè, cùm ipſe filius* Bocchi *teſtis adeſſet.*

[2] *Ibi Numida quidam, nomine Aſpar, agebat multùm et familiariter cum Boccho, præmiſſus ab Jugurthâ, ut legationem obiret, et ſubdolè ſpecularetur conſilia Bocchi, poſtquam audierat ab eo Syllam advocatum fuiſſe.*

[3] *Prætereà Dabar* cum Boccho erat.

NOTÆ.

[a] *Dolo.*] *Suo,* ſcilicet, aut *patris.*

[b] *Videri.*] Verba ſunt Volucis.

[c] *Dubio.*] Non enim datum eſt ſpatium cogitandi, utrùm utilius foret; vel magnanimitatis ſtimulo concitatum Romanos virtute delinire, vel infeſtum eoſdem perſequi.

[d] *Prœterea.*] Non fuerat hic à Jugurthâ miſſus.

[e] *Mauro.*] Boccho.

[f] *Integra.*] Id eſt, *ſe, quicquid invicem ſtatuiſſent, approbaturum.* Gall. *Qu'il tiendroit pour bien fait.*

[g] *Quò.*] Supple, *Accitum fuiſſe Aſpacem.* Hoc dicebat Bocchus, ne à ſe Sylla proditionem metueret, quod Jugurthæ legatum videret, vel cùm ipſo ad concilium vocaretur; eò videlicet accitum eum fuiſſe, ut faciliùs quæ vellent, et tutiùs, exequerentur.

[h] *Nam.*] Dicit, ab Jugurthæ inſidiis non potuiſſe caveri, niſi ille ſpe pacis illectus, ab iis deterritus fuiſſet. Cæterùm, niſi quia faciundum fuit, haud ſcio an ſatìs cautè Romani eum ejuſmodi perfido res ſuas communicaverint. Qui enim alium decipit, quamobrem nobis quoque dolos non paret, rationem habere debemus. Benè ſucceſſit Romanis, at certè orbis terrarum magiſtris eventus non ſatìs idoneus fuit magiſter.

[a] fide, quàm [b] ob ea, quæ prædicabat, simul Romanos, et Numidam spe pacis attinuisse; multùmque cum animo suo volvere solitum, Jugurtham Romanis, an illi Sullam, traderet: [c] lubidinem adversum nos, metum pro nobis suasisse. Igitur Sulla respondit, pauca se coram Aspare locuturum; cætera occultè, nullo, aut quàm paucissimis præsentibus: simul edocet quæ sibi [d] responderentur. Postquam, sicuti voluerant, congressi; dicit se missum à consule venisse quæsitum ab eo, pacem an bellum agitaturus foret. Tum rex, utì [e] præceptum fuerat, post diem decimum redire jubet, ac nihil etiam nunc decrevisse, sed [f] illo die responsurum. Dein ambo in castra sua digressi. Sed ubi plerumque noctis processit, Sulla à Boccho occultè accersitur; ab utroque tantummodo fidi interpretes adhibentur. Prætereà Dabar internuncius, sanctus vir, [g] ex sententiâ ambobus jurat; ac statim rex sic incipit:

Nunquam ego ratus sum fore, utì rex maximus, in hâc terrâ, et omnium, quos novi, opulentissimus, privato homini gratiam deberem. Et hercule, Sulla, ante te cognitum multis orantibus, aliis ultrò egomet opem tuli, nullius indigi. Id imminutum, quod cæteri dolere solent, ego lætor. Fuerit mihi [i] pretium, eguisse aliquando tuæ amicitiæ; quâ apud animum meum nihil carius habeo. Id adeò experiri licet; arma, viros, pecuniam, postremò, quidquid animo lubet, sume, utere; et quoad vives, nunquam tibi redditam [l] gratiam putaveris; semper apud me integra erit: denique nihil me sciente frustrà voles. Nam, ut ego existimo, regem armis, quàm munificentiâ vinci, minùs [m] flagitiosum. Cæterùm de rep. vestrâ, cujus curator huc missus es, paucis accipe. [n] Bellum ego populo Rom. neque feci, neque factum unquam volui; fines meos adversum armatos armis tutatus sum. [1] Id omitto: quando vobis itâ

INTERPRETATIO.

[1] *Id* bellum *desero.*

NOTÆ.

[a] *Fide.*] Id est, *fraude*; utraque enim pro eâdem in proverbium abiît. Bocchus eâ gratiâ Romanorum simul et Jugurthæ legatos acciverat, ut ex commodo suo de utrisque consuleret.

[b] *Ob ea.*] Ut, scilicet, Jugurthæ doli præcaverentur.

[c] *Lubidinem.*] Odio cum habebat Romanos.

[d] *Responderentur.*] *A Boccho*, scilicet, quandò coràm Aspare Jugurthæ legato colloquerentur.

[e] *Præceptum.*] *A Syllâ per Dabarem.*

[f] *Illo.*] *Qui*, scilicet, *post decimum illucesceret.*

[g] *Ex sententiâ.*] Se, scilicet, *fideliter concredita servaturum.*

[h] *Imminutum.*] *Quia nunc ope alienâ indigeo.*

[i] *Pretium.*] Gall. *Il me sera avantageux.* Mihi lucro vertetur.

[k] *Id.*] *An*, scilicet, *amicitia tua mihi cara sit.*

[l] *Gratiam.*] Sylla Bocchi legatos optimè acceperat, illisque quæcumque ad ejus commodum spectabant, providerat.

[m] *Flagitiosum.*] Hinc videre licet flagitium magis peccatum notare quod infamiam adfert.

[n] *Bellum.*] In aliis codicibus ita legitur; *Bellum pop. Romano nunquam paravi, neque factum volui.*

placet, gerite, uti vultis, cum Jugurthâ bellum. Ego flumen Mulucham, quod inter me et Micipsam fuit, non egrediar, neque id intrare Jugurtham sinam. Prætereà, [a] *si quid meque vobisque dignum petiveris, haud repulsus abibis.*

Ad ea Sulla pro se breviter et [b] modicè, de pace, et de communibus rebus multis, disseruit. Denique regi patefecit, [1] quod polliceatur, senatum et populum Rom. quoniam armis ampliùs valuissent, non in gratiâ habituros: faciundum aliquid, quod illorum magis quàm suâ, retulisse videretur: id adeò in promptu, esse, quoniam [2] copiam Jugurthæ haberet; quem si Romanis tradidisset, fore ut illi plurimum deberetur: amicitiam, fœdus, Numidiæ partem, quam nunc [c] peteret, tunc ultrò adventuram. Rex primùm negitare; [3] cognationem, affinitatem, prætereà fœdus intervenisse; ad hoc metuere, ne [d] fluxâ fide usus popularium animos averteret: quîs de Jugurtha carus, et Romani invisi essent. Denique sæpius fatigatus, leniter, et ex voluntate Sullæ, omnia se facturum promittit. Cæterùm ad simulandam pacem, cujus Numida, defessus bello, avidissimus [4] quæ utilia visa, constituunt. Ita, composito dolo, digrediuntur. Et rex postero die Asparem, Jugurthæ legatum, appellat: dicitque sibi per Dabarem ex Sullâ cognitum, posse conditionibus bellum componi: quamobrem regis sui sententiam exquireret. Illæ lætus in castra Jugurthæ proficiscitur. Dein ab illo cuncta edoctus, properato itinere, post diem octavium redit ad Bocchum; et ei nunciat, Jugurtham cupere omnia, quæ imperarentur, facere; sed Mario parum fidere: sæpè anteà, cum imperatoribus Romanis pacem conventam, frustrà fuisse. Cæterùm Bocchus, si [e] ambobus consultum, et ratam pacem vellet, daret operam, ut unà ab omnibus, quasi de pace, in colloquium veniretur, ibique sibi Sullam traderet: cùm talem virum in poto-

INTERPRETATIO.

[1] *Denique patefecit regi, senatum et pop. Romanum non pro gratiâ accepturos illud quod polliceatur quoniam armis ampliùs voluissent.*

[2] *Quonium Jugurtham in potestare haberet.*

[3] Bocchus causabatur *cognationem, affinitatem: prætereà* dicebat *fœdus* cum Jugurthâ *intervenisse.*

[4] *Cæterùm constituunt quæ visa sunt utilia ad simulandum pacem cujus Jugurtha, defessus bello, erat avidissimus.*

NOTÆ.

a *Si quid.*] Absque hàc exceptione, quæ minùs urbana est, reliqua aptissimè cohærebant.

b *Modicè.*] Multo officio Syllam Bocchus prosecutus erat, ideòque Sallustius ad ea Syllam cum modestiâ respondisse dicit.

c *Peteret.*] Non satis cognoscitur bellone, an pacto, Numidiæ partem aliquam Bocchus obtinuerit; an verò totum istud sit de spe intelligendum, quam Jugurtha, si finibus integris fœdus cum Romanis pangeretur, Boccho maximam fecerat.

d *Fluxa.*] *Ergà Jugurtham,* quocum fœdus inivisse eum, neminem latebat.

e *Ambobus.*]. *Boccho et Jugurthæ.*

ſtate habuiſſet, tum fore uti juſſu S. P. Q. R. fœdus fieret; neque hominem nobilem, non ſuâ ignaviâ, ſed ob rempub. in hoſtium poteſtate relictum iri. Hæc Maurus ſecum ipſe diù volvens, tandem promiſit. Cæterum [a] dolo, an [b] verè cunctatus, parum comperimus. Sed plerumque [c] regiæ voluntates, uti vehementes, ſic mobiles, ſæpe ipſæ ſibi adverſæ. Poſteà, tempore et loco conſtituto, in colloquium [1] uti de pace veniretur; Bocchus Sullam modò, modò Jugurthæ legatum appellare; benignè habere; idem ambobus polliceri. Illi pariter læti, ac ſpei bonæ pleni eſſe. Sed nocte eâ, quæ proxima fuit ante diem colloquio decretum, Maurus adhibitis amicis, ac ſtatim [d] immutatâ voluntate, remotis cæteris, dicitur ſecum ipſe [e] multùm agitaviſſe: [2] vultu, colore, ac motu corporis pariter atque animo varius: [3] [f] quæ ſcilicet, tacente ipſo, occulta pectoris, oris immutatione patefeciſſe. Tamen poſtremò Sullam accerſi jubet, et ex illius ſententià Numidæ inſidias tendit. Deinde ubi dies advenit, et eâ nunciatum eſt. Jugurtham haud procul abeſſe; cum paucis amicis, et [g] quæſtore noſtro, quaſi obvius, honoris cauſsâ, procedit in tumultum facillimum viſu inſidiantibus. Eòdem Numida cum pleriſque neceſſariis ſuis inermis, uti dictum erat, accedit; ac ſtatim ſigno dato, undique ſimul ex inſidiis invaditur. Cæteri obtruncati, Jugurtha Sullæ vinctus traditur, et ab eo ad Marium [h] deductus. [i] Per idem tempus adverſum [k] Gallos ab ducibus noſtris Q. Cepione, et M. Manlio

INTERPRETATIO.

[1] *Poſteà loco et tempore conſtituto, Bocchus appellabat modò Syllam, modò legatum Jugurthæ, ut veniretur in colloquium de pace.*

[2] *Ipſe* Bocchus *vultu, colore ac motu corporis, pariter atque animo, varius, dicitur multùm agitaviſſe* eâ, *quæ, ſcilicet occulta pectoris, dicitur, ipſo tacente, pateſeciſſe oris immutatione.*

[3] *Procedit in locum editiorem, quem facilè inſidiantes proſpicere poterant.*

NOTÆ.

[a] *Dolo.*] Ut magìs crederet Jugurtha, optimâ fide Bocchum cum ipſo agere; cùm rem ipſam diù ab illo antè agitatam videret, quàm polliceretur.

[b] *Verè.*] Id eſt, *cùm Numidæ tradere Syllam Bocchus ſtatuiſſet.*

[c] *Regiæ.*] Rem ipſam veriſſimè expreſſit Salluſt. Videant itaque et ſibi caveant, quibus omnia ex voto ſucceſſerunt. Periculum eſt maximum, ne voluntas omnia cum impetu pervadere aſſueta, ſæpius cum dolore, eadem relegere cogatur.

[d] *Immutatâ.*] Id eſt, *Dimiſſis omnibus.*

[e] *Multùm.*] Alii habent *multa.*

[f] *Quæ.*] Scilicet ex ejus incerto vultu, et oris immutatione, animi fluctuatio et dubitatio cognita eſt: neſciebat enim an Jugurthæ Syllam, vel Syllæ Jugurtham, tradere melius eſſet.

[g] *Quæſtore.*] *Syllâ.*

[h] *Deductus.*] Florus ex Livio, in carcere necatum Jugurtham fuiſſe; alii fame contabuiſſe volunt.

[i] *Per idem.*] Iſtud ad Jugurthæ hiſtoriam non facit, ſed additum eſt, ut cognoſceretur, quamobrem contrà leges Mario abſenti conſulatus mandatus fuiſſet.

[k] *Gallos.*] Alii magìs iſtud Germanis adſcribunt: optimè verò et veriſſimè noſter auctor qui Gallis, propter Helvetios ſcilicet, qui tum, cum Cimbris, belli adversùs Romanos concitatoribus, ter ipſos profligaverunt.

malè pugnatum. Quo metu Italia omnis contremuerat. [1] Illique et usque ad nostram memoriam Romani sic habuêre, alia omnia virtuti suæ prona esse; cum Gallis pro salute, [a] non pro gloriâ certari. Sed postquam bellum in Numidiâ confectum, et Jugurtham Romam vinctum adduci, nunciatum est; Marius consul [b] absens factus est, et ei decreta provincia Gallia: isque [c] Kalendis Januar. magnâ gloriâ consul triumphavit. Ex eâ tempestate spes, atque opes civitatis in illo sitæ erant.

INTERPRETATIO.

[1] *Et Romani, qui illis temporibus vivebant, et usque ad nostram memoriam, sic animo reputaverunt; alia omnia suæ virtuti prona esse et facilia,* at *cum Gallis pro salute certari, non pro gloriâ.*

NOTÆ.

[a] *Non pro gloriâ.*] Quandoquidem de gloriâ cum Gallis non ausi sunt contendere, qui orbis terrarum, Domini reliquorum populorum honorem proculcaverant. Illa, Deo adjuvante, nunquam peribit.

[b] *Absens.*] Contrà morem.

[c] *Calendis.*] Quo tempore consules magistratum inibant.

FINIS BELLI JUGURTHINI.

C. SALLUSTII CRISPI

HISTORIARUM FRAGMENTA.

LIBER I.

RES populi R. M. [a] Lepido, Q. [b] Catulo Coss. ac deinde militiæ et domi gestas [c] composui. *Donatus et Pomp. Messalinus.*

[d] Cato Romani generis dissertissimus multa paucis absolvit. *Serv. et Acron.*

[e] Fannius verè. *Victorinus.*

Nos in tantâ [f] doctissimorum hominum copiâ. *Serv.*

Neque me diversa pars in civilibus armis movit à vero. *Arusianus.*

NOTÆ.

[a] *Lepido.*] Hic est, qui, cùm proscriptos à Syllâ revocare studeret, bellum civile movit, quod penè citiùs oppressum est quàm inciperet.

[b] *Catulo.*] Hic incensum capitolium, anno ab urbe conditâ 684, restitutum dedicavit.

[c] *Composui.*] Donatus sub initium Æneidos hîc historiam Sallustium cœpisse scribit et Messalinus hanc vocat Sallustianam periodum. Undè conjicere licet auctorem nostrum, qui se, ab initio belli Catilinarii, res gestas P. Rom. carptim scripturum esse dicit, in eo non perstitisse; sed postquam de bello scripsisset, quod Catilina aliquot annis à Lepidi et Catuli consulatu excitavit; atque eo quod multò antè eundem consulatum P. Rom. adversus Jugurtham gesserat; ad historiam unâ serie, non interruptè posteris transmittendam, animum adjecisse. Videtur itaque de Sertorio et Pompeio, item de Mithridate, Tigrane et Lucullo, præcipuè, et iis quæ ab his à Lepidi consulatu ad bellum Catilinarium usque, acta sunt, mentionem fecisse. Quæ verò ex ejus fragmentis hinc inde dissipata, collecta sunt; in tantâ caligine, vix quisquam in locum suum et ordinem possit restituere, neque certè tanti esse judicamus.

[d] *Cato.*] Censorinus est.

[e] *Fannius.*] Duo fuerunt, quorum Cicero meminit in Bruto.

[f] *Doctissimorum.*] De Cælio, Rutilio, Pictore. Quadrigario, Antiate, Sisenna, Venonio, præcipuis ante Sallustium historicis, intelligi volunt; quibus adde Catonem historicum eximium, ex quo multa sumpsisse auctorem nostrum et etiam exprobatum est.

Nobis [a] primæ dissensiones vitio humani ingenii evenêre: quòd, inquies, atque [b] indomitum, semper in certamine libertatis, aut gloriæ, aut dominationis agit. *Prisc.*

Nam à primordio urbis ad bellum [c] Persi Macedonicum. *Idem.*

Res Romana plurimùm imperio valuit, Ser. Sulpitio et M. Marcello Coss. omni [d] Galliâ cis [e] Rhenum, atque inter mare [f] nostrum, atque Oceanum, nisi quæ à paludibus invia fuit, perdomita. [g] Optimis autem moribus, et maximâ concordiâ egit populus Rom. inter secundum atque postremum bellum Carthaginiense. *Victorinus et Augustinus.*

At discordia, et avaritia, atque ambitio, et cætera secundis rebus oriri [h] sueta mala, post Carthaginis exscidium maximè aucta sunt. Nam injuriæ validiorum, et ob eas discessio plebis à patribus, aliæque dissensiones domi fuêre jam inde à principio: [1] neque amplius, quàm regibus exactis, dum metus à [i] Tarquinio et bellum grave cum [k] Etruriâ positum est, æquo et modesto jure agitatum: dein, servili imperio patres plebem exercere; de vitâ atque [l] tergo regio more consulere; agro pellere; et, cæteris expertibus, soli in imperio agere. Quibus sævitiis, et maximè fœnoris onere, oppressa plebes, cum assiduis bellis tributum simul et militiam toleraret, armata montem [m] sacrum, atque Aventinum, insedit: tumque [n] Trib. pl. et alia sibi jura paravit. Discordiarum et certaminis utrimque finis fuit secundum bellum Punicum. *Augustinus.*

INTERPRETATIO.

[1] *Neque ampliùs* Romæ *agitatum est æquo et modesto jure, quàm dum metus à Tarquinio, et bellum grave positum est cum Etruriâ, postquam reges pulsi essent.*

NOTÆ.

[a] *Primæ.*] De seditionibus videtur agere, quæ ob fœneratorum potentiam præcipuè atque potentiorum superbiam, ortæ sunt. Cæterùm locutus fuerit de primis omninò Romanorum divisionibus, an non, nostrâ parum interest; illud est maximum, quòd nobis verum discordiarum nostrarum fontem ostendit, quem obstruet qui volet et poterit.

[b] *Indomitum.*] Id est, *quod domari non potest.*

[c] *Persi.*] A nominativo Perseus: aliâs Perses dicitur, quem regno Macedoniæ Romani spoliaverunt.

[d] *Galliâ.*] Hinc patet, quod et alii abundè probaverunt, Germaniam veteribus sub Galliâ comprehensam fuisse.

[e] *Rhenum.*] Rhenus notissimus hodie Germaniæ fluvius.

[f] *Nostrum*] Mediterraneum.

[g] *Optimis.*] Hoc illud est quod dixit in Jugurthâ, senatum et P. Romanum placidè inter se, modestèque rempublicam tractâsse.

[h] *Sueta.*] Ab iis itaque sibi cavendum esse intelligant qui favente utuntur fortunâ.

[i] *Tarquinio.*] *Superbo*, scilicet, regum Romanorum postremo, qui unà cum filiis adversus Romanos bellum movit, eos manu in regum reducente Etruscorum rege Porsenâ.

[k] *Etruriâ.*] Italiæ regio ab Urbis Occiduum. Hodiè *Toscane.*

[l] *Tergo.*] Quia verberibus in damnatos sæviebant.

[m] *Sacrum.*] *Capitolium.*

[n] *Trib.*] Per quos a potentiorum injuriis tuti agitarent.

Postquam, remoto metu Punico, simultates exercere vacuum fuit; plurimæ turbæ, seditiones, et ad postremùm bella civilia orta sunt: dum pauci potentes, quorùm [a] in gratiâ plerique concesserant, [b] sub honesto patrum, aut plebis nomine dominationes affectabant; bonique et mali cives appellati, non ob merita in rempublicam, omnibus pariter corruptis, sed utì quisque locupletissimus, et injuriâ validior, [c] quia præsentia defendebat, pro bono ducebatur. [d] Ex quo tempore majorum mores, non paulatim, ut anteà, sed torrentis modo, [e] præcipitati: adeo juventus luxu atque avaritiâ corrupta est, uti meritò dicatur, genitos esse, qui neque ipsi habere possent aes familiares, neque alios pati. *Aul. Gellius et Augustinus.*

[f] Igitur venditis proscriptorum bonis, aut dilargitis. *Aul. Gellius.*

Id bellum excitabat [g] metus Pompeii victoris [h] Hiempsalem in regnum restituentis. *Idem.*

Maximèque ferocia regis [i] Mithridatis in tempore bellaturi. *Donatus et Arusianus.*

Quin lenones et vinarii, laniique, quorum præterèà vulgus in dies usum habet, pretio [k] compositi. *Carisius.*

Genus armis ferox, et servitii insolitum. *Arusianus.*

M. Æmilii Lepidi Cos. ad P. R. Oratio contra Sullam.

Clementia, et probitas vestra, Quirites, quibus [1] per cæteras gentes maximi, et clari estis, plurimum timoris mihi faciunt adversus [l] tyrannidem L. Sullæ; ne aut ipsi, nefanda quæ æstimatis, ea parum credendo

INTERPRETATIO.

[1] *Quibus maximi estis inter cæteras gentes.*

NOTÆ.

[a] *In gratiâ.*] Arusianus à Sallustio dictum notat *concedere in gratiâ.* Augustinus qui fragmentum hoc totum conservavit, *in gratiam concesserunt*, scriptum reliquit.

[b] *Sub honesto.*] Patres pro dignitate senatûs, tribuni pro libertate plebis cum contendere videbantur, quisque pro gloriâ suâ certabat.

[c] *Quia præsentia.*] Hinc discere possunt qui reipublicæ student commoditatibus, quanto cum molimine, quantâque prudentiâ, ex prædonum manibus ea sit retrahenda.

[d] *Ex quo tempore.*] Hæc cum præcedentibus unâ serie non refert Augustinus.

[e] *Præcipitati.*] Hunc locum diligenter excussisse non pænitebit eos, qui ad reipublicæ sedent gubernacula.

[f] *Igitur.*] De Syllâ hoc loco sermonem esse quando non probaret Augustinus, res ipsa satis declararet.

[g] *Metus.*] Gellius Pompeii metum explicat, non quòd ille metueret, sed quòd metueretur.

[h] *Hiempsalem.*] Huic Numidiam cum Gætulis Pompeius tradidit, cujus filium Jubam Cæsar profligavit.

[i] *Mithridatis.*] Rex fuit Ponti Mithridates, Romanorum acerrimus hostis, usque adeò veneno assuetus, ut eo tandem malè tentatum spiritum, ferro coactus sit expellere.

[k] *Compositi.*] Nonius exponit *redempti.*

[l] *Tyrannidem.*] Dictaturam ante Lepidi consulatum deposuisse Syllam, non est dubium: adeòque de ejus dominatione hîc agitur, quatenus eam per satellites, posito nomine tantùm, exercebat.

de aliis, circumvenianimi: præsertim cùm illi spes omnis in scelere atque perfidiâ sit, [a] neque se aliter tutum putet, quàm si pejor atque intestabilior [b] metu vestro fuerit; [1] quò captivis libertatis curam miseria eximat: aut si provideritis, in tutandis periculis magìs, quàm in ulciscendo, [2] teneamini. Satellites, quidem ejus homines maximi nominis, [c] non minùs optimis majorum exemplis, nequeo satìs mirari, dominationis in vos, servitium suum [d] mercedem dant; et utrumque per injuriam malunt, quàm optimo jure liberè agere: præclara [e] Brutorum atque Æmiliorum et [f] Lutatiorum proles, geniti ad ea, quæ majores virtute peperêre, subvertenda. Nam quid à [g] Pyrrho, Hannibale, [h] Philippoque et [i] Antiocho defensum est aliud, quàm libertas, et suæ cuique sedes: neu cui, nisi legibus, pareremus? quæ cuncta sævus iste [k] Romulus, quasi ab externis rapta, tenet: non tot exercituum clade, neque [l] consulis, et aliorum principum, quos fortuna belli consumpserat, satiatus; sed tum crudelior, cùm plerosque secundæ res in miserationem ex irâ vertunt. Quin solus omnium, post memoriam hominum, supplicia in [m] post futuros composuit, quîs prius injuria quàm vita certa esset: pravissimèque per sceleris immanitatem adhuc tutus fuerit; dum vos, metu gravioris servitii, à repetendâ libertate terremini. Agendum atque obviam eundum est, Quirites, ne spolia vestra penes illum sint: non prolatandum, neque votis paranda auxilia; nisi fortè speratis, per tædium jam, aut pudorem tyrannidis, esse eum per scelus occupata [n] periculosius

INTERPRETATIO.

[1] *Ut miseria adimat* vobis *captivis curam libertatis.*

[2] *Aut, si provideritis, magìs attenti sitis ad vos à periculis liberandos quam ad injurias ulciscendos.*

NOTÆ.

[a] *Neque.*] Igitur, vel principiis obstandum; vel semet et maturè, cui ea lubet arripere, tradenda sunt reipublicæ gubernacula.

[b] *Metu.*] *Quem vobis incusserit Sylla*, scilicet, ne, si parum tyrannus esset, aut vos aliquid auderetis, ipsum acerbissimè puniretis.

[c] *Non minùs.*] Id est, *qui, præter nomen, exempla insuper optima à suis majoribus habuerunt.*

[d] *Mercedem dant.*] Id est, *Illi, ut vobis imperent, servi fiunt.*

[e] *Brutorum.*] Hujus præsertim meminit, quia tyrannorum hostis fuit acerrimus, quique Tarquinium Superbum expulit, ejusque filium planè quasi ad inferos usque persecutus est.

[f] *Lutatiorum.*] A Lutatio Catulo, ipse Lepidus, bellem civile movens, retrò pulsus est.

[g] *Pyrrho.*] Id est, *adversus ipsum.*] Fuit autem Pyrrhus rex Epirotarum.

[h] *Philippoque.*] Rex fuit Macedoniæ.

[i] *Antiocho.*] Rex fuit Syriæ, quem luxuriâ suâ debellatum, nullo negotio P. Rom. superavit.

[k] *Romulus.*] De Syllâ invidiosè loquitur.

[l] *Consulis.*] Videtur de Marii filio loqui.

[m] *Post futuros.*] Hoc dicit, quia proscriptorum liberos Syllà à reipublicâ submovit, eosque petendorum honorum jure privavit.

[n] *Periculosiùs.*] Nullus itaque injustè dominetur, qui se pessimum fieri metuit.

dimiſſurum. At ille eò proceſſit, utì nihil glorioſum, niſi tutum, et omnia [a] retinendæ dominationis honeſta, exiſtimet. Itaque illc quies, et otium cum libertate, quæ multi probi potiùs, quàm laborem cum honoribus, capeſſebant, nulla ſunt. Hâc tempeſtate ſerviendum, aut imperitandum: habendus metus eſt, aut faciundus, Quirites. Nam quid ultra? Quæve humana ſuperant, aut divina impolluta ſunt? Populus Romanus, paulò antè gentium moderator, exutus imperio, gloriâ, jure, agitandi inops, deſpectuſque, ne [b] ſervilia quidem alimenta reliqua habet. Sociorum et Latii magna vis, civitate pro multis et egregiis factis, à vobis datâ, per unum prohibentur; et plebis innoxiæ patrias ſedes occupavêre pauci ſatellites, mercedem ſcelerum; leges, judicia, ærarium, provinciæ, reges, penès unum: denique necis civium, et [c] vitæ licentia. Simul humanas hoſtias vidiſtis, et ſepulchra infecta ſanguine civili. Eſtne viris reliqui aliud, quàm ſolvere injuriam, aut mori per virtutem? Quoniam quidem unum omnibus finem naturâ, vel ferro, cœptis ſtatuit; neque quiſquam [d] extremam neceſſitatem nihil auſus, niſi muliebri ingenio, exſpectat. Verùm ego ſeditioſus, uti Sulla ait, qui præmia turbarum [e] queror; et bellum cupiens, quia jura pacis repeto. Scilicet, quia non aliter ſalvi, ſatiſque tuti, in imperio eritis; niſi Vettius Picens, [f] ſcriba Cornelius, aliena, benè parata, prodegerint: niſi approbaveritis omnes proſcriptiones innoxiorum, [g] ob divitias; cruciatus virorum illuſtrium; vaſtam urbem fugâ et cædibus; bona civium miſerorum, quaſi [h] Cimbricam prædam, venum, aut dono datam. At objectat mihi poſſeſſiones ex bonis pro-

NOTÆ.

[a] *Retinendæ.*] Id eſt, *ad retinendum*, Subintelligitur, *causâ*.

[b] *Servilia.*] Quinorum frumenti modiorum fuiſſe ea in ſingulos menſes ex Donato, ad Terentii Phormionem diſcimus. Cæterùm hinc licet conjicere, aliquid in frumenti diſtributione à Syllâ mutatum fuiſſe.

[c] *Vita licentia.*] Nemo enim, illo invito, nec bona, nec patriam, nec vitam, retinere poterat, ut teſtatur Cicero.

[d] *Extremam.*] *Mortem.*

[e] *Queror.*] Gronovius legendum eſſe putat *quæro*; at pace tanti viri nihil mutandum cenſeo; quin ſenſum meliorem, magiſque ex Lepidi ingenio, *queràr* videtur efficere. Intendit enim Syllæ criminationes eo modo proponere, ut per ſe diluantur; quod quidem in poſteriori perſpicuum eſt, cùm dicit, *Et bellum cupiens, quia jura pacis repeto.* Si in priori pro *qui*, legas *quia*, nam ſæpè eam vim obtinet, res erit clariſſima. Lege modò, et videbis: perinde enim eſt ac ſi diceret, *Ineptè Sylla me ſeditioſum vocat, cùm in eo ſim, ut querar, quòd præmia antehac in ſeditioſos collata fuerint.*

[f] *Scriba.*] Ita vocati ſunt qui in tabulas rationes publicas referunt. Quorum quidem ordo honeſtus erat, quod eorum hominum fidei tabulæ publicæ, periculaque magiſtratuum committuntur; ut ait Cicero: at officium mercenarium, nec magni teſtimonii aut pretii: ſi Alex. Neapolitano, aliiſque unde et iſtud colligi poteſt, fides eſt adhibenda. Hic verò Cornelius et Vettius ex eo numero fuerunt, qui malo publico creverant, ſatellites Syllæ tyrannidis et crudelitatis, atque adeò maximè exoſi, ut vel ex hoc loco apparet.

[g] *Ob divitias.*] Dicit divitias cauſam fuiſſe, ut innoxii quoque proſcriberentur.

[h] *Cimbricam.*] Cimbri populi fuerunt Germaniæ, ſupra Sexones, ad Septentrionem, in peninſulâ ab ipſis Cimbrica dicta, quos ab extremis Galliæ profugos, cum Theutonis et Tigurinis, Marius noviſſimè conciderat.

ſcriptorum, quod quidem ſcelerum illius vel maximum eſt, non me, neque quemquam omnium ſatis tutum fuiſſe, ſi rectè [a] faceremus. Atque illa quæ tum formidine mercatus ſum, precio ſoluto, [b] jure, dominis tamen reſtituo; neque pati conſilium eſt, ullam ex civibus prædam eſſe. Satìs illa fuerint, quæ, rabie contractâ toleravimus; manus conferentes inter ſe Romanos exercitus, et arma ab externis in noſmet verſa. Scelerum et contumeliarum omnium finis ſit. Quorum adeò Sullam non pœnitet, ut et facta [c] in gloriâ numeret, et, ſi liceat, avidiùs fecerit. Neque jam, quid exiſtimetis de illo, ſed quantùm vos audeatis, vereor; ne, alius alium principem expectantes, antè capiamini, non opibus ejus, quæ futiles et corruptæ ſunt; ſed veſtrâ ſocordiâ, quam captum ire licet; et [d] quàm audeat tam videri felicem. Nam præter ſatellites commaculatos, quis eadem vult? Aut quis non omnia mutata præter victoriam? [e] Scilicet milites, quorum ſanguine, Tarrulæ, Scyrroque, peſſimis ſervorum, divitiæ partæ ſunt. An, quibus prælatus in magiſtratibus capiundis Fuſidius, [f] ancilla turpis, honorum omnium dehoneſtamentum? Itaque maximam mihi fiduciam parit victor exercitus, cui per tot vulnera et labores, nihil præter [g] tyrannum quæſitum eſt. [h] Niſi fortè tribuniciam poteſtatem everſum profecti ſunt per arma, conditam à majoribus ſuis; [i] utique, jura et judicia ſibimet extorquerent: egregiâ ſcilicet mercede, cùm [k] relegati in paludes et ſilvam, contumeliam atque invidiam [1] ſuam, præmia penès paucos intelligerent.

INTERPRETATIO.

[1] *Cùm intelligerent, poſtquam relegati eſſent in paludes et ſilvam, contumeliam atque invidiam* tantùm *eſſe pro ſe, præmia* verò *penès paucos.*

NOTÆ.

[a] *Faceremus.*] Pro *feciſſemus:* ita ut Terentius, ſæpè.

[b] *Jure.*] *Suivant les formes de juſtice.*

[c] *In gloriâ.*] Videtur ad id reſpicere quod Plutarchus, palam in foro Syllam dixiſſe, teſtatur, cùm publicum præſidium à ſe dimiſiſſet. *Seſe omnium à ſe geſtarum rerum paratum eſſe rationem reddere.*

[d] *Quàm audeat.*] Hîc aliquid deeſſe putant, deinde quodlibet mutant et addunt. Difficile non eſt, neque ea res agitur. At ſenſus nullus eſt; nullus ſit: nam malim equidem ego ſcire me aliquid perdidiciſſe, quàm pro eo aliquid per imperitiam ſumere, et geſtare. At verò videamus, annon ſenſus aliquis ex iſtis verbis poſſit erui. Hâc ipsâ periodo dixit Lepidus, *Vereor quantùm vos audetis.* Potuerit et dicere, *Vereor quàm Sylla audeat, et quàm audeat videri felicem:* atque iſtud egregiè quadrabit, cùm omnes à felicitate ſciant Syllam cognomitatum fuiſſe.

[e] *Scilicet milites.*] Ironia eſt.

[f] *Ancilla.*] Per maximum contemptum ità loquitur.

[g] *Tyrannum.*] *Syllam,* ſcilicet.

[h] *Niſi.*] Ironica dubitatio.

[i] *Utique.*] Reſpondet ironicæ dubitationi, vel, ſi mavis, ejus continuatio, quod magis probo.

[k] *Relegati.*] Ita, per contemptum, loquitur de agris, quos ſuis militibus Sylla dividebat; quamquam eò divites colonos multos effecerat.

2

Quare igitur tanto agmine atque animis [a] incedit? Qui secundæ res mirè sunt vitiis [b] obtentui, [c] quibus labefactatis, quàm formidatus ante est, tam contemnetur: nisi fortè [d] specie concordiæ et pacis, quæ sceleri et parricidio suo nomina indidit. Neque aliter populo Romano esse belli finem ait, nisi maneat expulsa agris plebes, præda civilis acerbissima, jus, judiciumque omnium rerum penès se, quod populi Romani fuit. Quæ, si vobis, pax, et concordia [1] intelliguntur, maxima turbamenta reip. atque exitia [e] probate: annuite legibus impositis; accipite otium cum servitio; et tradite exemplum posteris ad populum Romanum suimet sanguinis [f] cæde circumveniundum. Mihi, quamquam per hoc summum imperium satis [2] quæsitum erat nomini majorum, dignitati, atque etiam præsidio; tamen non fuit consilium [g] privatas opes facere; potiorque visa est periculosa libertas quieto servitio. Quæ si probatis, adeste Quirites, et, benì juvantibus dîs, M. Æmilium [h] Consulem, ducem et autorem sequimini ad recipiendam libertatem.

Tunc verò et [i] posci: dum cæteri ejusdem causâ ducem senatûs rati, maximo gaudio bellum irritare. *Nonius*, *irritare*, *provocare*.

[k] Curionem [l] quæsivit, ut adolescentior, et populi suffragiis [m] in-

INTERPRETATIO.

[1] *Quæ, si pro pace et concordiâ veniunt apud animum vestrum, probate* igitur *maxima turbamenta atque exitia reipublicæ.*

[2] *Quamvis satis consulerem, per hoc summum imperium, et consulatum, nomini et gloriæ majorum meorum, dignitati atque etiam præsidio.*

NOTÆ.

[a] *Incedit.*] Id est, *Quî fit igitur, ut tam magnificè per ora nostra Sylla ambulet, cùm jam omnes ejus dominationis pigeat?* Per opus verò fuit sibi istud Lepidus à parte populi objiceret, ut ejus posteè timor dissolveretur.

[b] *Obtentui.*] Id est, *mirè vitia tegunt, faciuntque ut quid splendidum videantur.*

[c] *Quibus.*] *Rebus secundis* scilicet.

[d] *Specie.*] Hîc corruptam esse scripturam, ut sentit clarissimus Douza, nullus dubito: correctionem quam modestissimè conjecturam dicit, non possum non amplecti, tùm, propemodum nihil mutet. Pro *specie* reposuit, *spes est*; atque conjecturam, ex loco planè simili, in hâc ipsâ oratione, confirmat, ubi dixit Lepidus, *Nisi fortè speratis per tædium jam aut pudorem tyrannidis, &c.*

[e] *Probate.*] Efficacissima est ista agendi ratio, cùm quis adversario, quod ipsum maximè urgeat, concedit.

[f] *Cæde.*] *Mercede* reponendum esse contendit Douza. *Cædes equidem sanguinis*, duriter sonet, sed nolim tamen ex durâ oratione eam extrudere.

[g] *Privatas.*] Id est, *mihi soli prospicere*, vel, *me solum tutum, et felicem agere.*

[h] *Consulem.*] *Illum ipsum*, scilicet.

[i] *Posci.*] Videtur deesse nomen proprium ducis, quod ex his reliquiis, licet corruptis, concinnandum est, legendumque: *Tum V— posci, cùm cæteri ejusdem causâ ducem se natos rati, &c.* Verba sunt Ursini.

[k] *Curionem.*] Consul fuit, anno, à Lepidi consulatu, altero.

[l] *Quæsivit.*] A Verbo *Quæso*, ex quo *Quæso et Quæsumus* tantùm manserunt.

[m] *Integer.*] Id est, *qui neque ad id tempus honores petiverat, neque ambiverat; cuique populus nondum suffragatus erat.* Atque hinc licet conjicere hunc Lepido sese præpositum studuisse.

teger, ætati concederet [a]. Mamerci. *Priscianus lib.* x.

Philippus, qui ætate et consilio cæteros anteibat. *Servius lib.* ix.

Oratio L. Philippi contra Lepidum.

Maximè vellem, P. C. remp. quietam esse; aut in periculis à promptissimo quoque defendi; denique prava incepta consultoribus noxæ esse. Sed contrà, seditionibus omnia turbata sunt, et ab iis, quos prohibere magìs decebat. Postremò, quæ pessimi et stultissimi decrevêre, ea bonis et sapientibus facienda sunt. Nam bellum, atque arma, quamquam vobis invisa, tamen, quia Lepido placent, sumenda sunt. Nisi fortè cui pacem [1] præstare, et bellum pati, consilium est. Prô dii boni, [b] qui hanc urbem, omissâ, curâ, adhuc regitis; M. Æmilius omnium flagitiosorum postremus, qui, pejor an ignavior sit, deliberari non potest; exercitum opprimendæ libertatis habet, et sese contempto metuendum effecit: vos mussantes, et [2] retractantes verbis, et vatum carminibus, pacem optatis magìs quàm defenditis; neque intelligitis mollitiâ decretorum vobis dignitatem, illi metum detrahi. Atque id [c] jure; quoniam ex rapinis consulatum, ob seditionem provinciam cum exercitu adeptus est. Quid ille ob benefacta cepisset, cujus sceleribus tanta præmia tribuistis? [d] At scilicet, ii, qui ad postremum usque, legatos, pacem, concordiam, et alia hujuscemodi decreverunt, gratiam ab eo peperêre. Imò despecti et indigni rep. habiti, prædæ loco æstimantur; quippe [e] metu pacem repetentes, quo habitam amiserant. Equidem à principio cùm Etruriam conjurare, proscriptos accersiri, largitionibus rempub. [f] lacerari videbam; maturandum putabam, et Catuli consilia cum paucis secutus sum. Cæterùm illi, qui gentis Æmiliæ benefacta

INTERPRETATIO.

[1] *Nisi fortè alicui mens est pacem dare, et bellum pati.*

[2] *Vos dum tacetis, vel reluctamini verbis et carminibus vatum, optatis magìs pacem, quàm eam defenditis.*

NOTÆ.

[a] *Marmerci.*] Lepidus intelligitur, illud enim fuit prænomen Æmiliorum. Sed notandum duos continenter et annis subsequentibus consules factos fuisse.

[b] *Qui.*] Istud *qui*, non ad deos refertur, sed ad homines, senatorces scilicet, quos Philippus appellabat. Quasi diceret. *Annon istud stupendum, vos, qui hanc urbem regitis, non providisse, ne Lepidus, &c.*

[c] *Jure.*] Id est, *id vobis prò merito accidit.*

[d] *At scilicet.*] Amara ironia, quâ adversarios seu repugnantes inducit, sibi, quod illos maximè urgeat, objectantes.

[e] *Metu.*] Certè eorum mirè expressit et irrisit insaniam, qui per socordiam, rempubilicam administrant.

[f] *Lacerari.*] Id est, *in partes et factiones dividi.*

[a] extollebant, et ignoſcendo populi Romani magnitudinem [1] auxiſſe; nuſquam etiam eum Lepidum progreſſum videbant: cùm [b] privata arma opprimendæ libertatis cepiſſet, ſibi quiſque opes aut patrocinia [c] quærendo, conſilium publicum corruperunt. At tum erat Lepidus latro cum [d] calonibus, et paucis [e] ſicariis; quorum nemo non diurnâ mercede vitam [f] mutaverit: nunc eſt proconſul cum imperio, non [g] empto; ſed dato à vobis, cum legatis adhuc [h] jure parentibus: et ad eum concurrere homines omnium ordinum corruptiſſimi; flagrantes inopia et cupidinibus; ſcelerum conſcientiâ exagitari: quibus quies, in ſeditionibus, in pace, turbæ ſunt: hi tumultum ex tumultu, bellum ex bello, ſerunt. [i] Saturnini olim, pòſt [k] Sulpicii, dein Marii, [l] Damaſippique, nunc Lepidi, ſatellites. Præterea Etruria, atque omnes [m] reliquiæ belli arrectæ; Hiſpaniæ armis ſollicitatæ; Mithridates in latere vectigalium noſtrorum, quibus adhuc ſuſtentamur, diem bello circumſpicit: quin, præter idoneum ducem, nihil abeſt ad ſubvertendum imperium. [n] Quod ego vos oro, atque obſecro, P. C. ut animadvertatis, neu patiamini licentiam ſcelerum, quaſi rabiem, ad [2] integros contactu procedere. Nam ubi malos præmia ſequuntur, haud facilè quiſquam gratuitò bonus eſt. An

INTERPRETATIO.

[1] *Cæterùm illi, qui gentis Æmiliæ benefacta extollebant*; *et* dicebant *magnitudinem P. R. creviſſe ignoſcendo*; *nuſquam adhuc videbant Lepidum progreſſum.*

[2] *Neve patiamini licentiam ſcelerum quaſi rabiem procedere contactu ad eos qui non ſunt corrupti.*

NOTÆ.

a *Extollebant.*] Ut, ſcilicet, ſenatum ad miſericordiam, erga Lepidum faciliùs adducerent.

b *Privata.*] Id eſt, *Sine ſenatûs auctoritate.*

c *Quærendo.*] Rem iſtam Catonis verbis ità proferas, *Sibi quiſque conſilium capiendo, eo factus eſt impetus in vacuam rempublicam.*

d *Calonibus.*] Servi ſunt militum. *Des Goujats.*

e *Sicariis.*] Gall. dicunt, *Des Aſſaſſins: des Coupe-jarrets.*

f *Mutaverit.*] Hoc dicit per maximum eorum nebulonum contemptum; ut viliſſimos fuiſſe intelligatur, qui vitam ſuam pro alimentorum pretio condonare non dubitarent.

g *Empto.*] Prout anteà, quamdiu Lepidus pecuniâ ſuâ conductis ſicariis ſtipatus incedebat.

h *Jure.*] Scilicet imperatori ſuo parere tenentur Legati.

i *Saturnini.*] Hic Gracchanas leges efferens, ſeditionem antè aliquod tempus moverat.

k *Sulpitii.*] Hic tribunus plebis, annitente Mario, legem tulit, ut exules revocarentur, et ut ipſe Marius adverſus Mithridatem dux crearetur: proſcriptus deinde à Syllâ, à ſervo proditus, retractus et occiſus eſt. Servum verò quod attinet, ob indicium manumiſſus, ſed ſtatim, ob ſcelus ergà dominum de ſaxo Tarpeio dejectus, ſimul ejuſdem facti præmium et pœnam conſequutus eſt.

l *Damaſippique.*] Hic Prætor fuit, nullâ virtute præditus, qui ex Marii voluntate, Syllani nominis defenſores crudeliſſimè mactavit.

m *Reliquiæ.*] De iis loquitur, qui à Marii parte ſteterant.

n *Quod.*] *Propter quod.*

expectatis dum, exercitu [a] rursus admoto, ferrò, atque flammâ urbem invadat? Quod multò propiùs est ab eo, quo agitat, statu, quàm [b] ex pace et concordiâ ad arma civilia: quæ ille adversum divina et humana omnia cepit, non pro suâ, aut quorum simulat injuria, sed legum ac libertatis subvertendæ. Angitur enim, ac laceratur animi cupidine, et [c] noxarum metu, expers consilii, inquies; [d] hæc atque illa tentans, [e] metuit otium, odit bellum, luxu atque licentiâ carendum videt, utque interim abutitur vestrâ socordiâ. Neque mihi satis consilii, metum, an ignaviam, an dementiam eam appellem; qui videmini [1] intenta mala, quasi fulmen, optare se quisque ne attingat, sed prohibere ne conari quidem. Et quæso considerate quàm conversa rerum natura sit. Anteà [f] malum publicum, occultè; auxilia palâm instruebantur, et eo boni malos facilè anteibant; nunc pax et concordia disturbantur palàm, defenduntur occultè. Quibus [g] illa placent, in armis sunt; vos in metu. Quid expectatis? Nisi fortè

INTERPRETATIO.

[1] *Qui videmini optare quisque, ne objecta mala, quasi fulmen, attingant se; sed ne quidem conari prohibere.*

NOTÆ.

[a] *Rursus.*] Istud contrà historiæ fidem esse contendit Douza, atque ex eo præsertim, quòd nullibi, Lepidum ante postremam expeditionem, et pugnam cum Catulo commissam, ad Romæ mœnia exercitum admovisse; multò minus, urbem ferro et flammâ invasisse, legatur. At certè, quod cùm tanti viri bonâ veniâ dictum sit, non videtur probare Douza quod intendit; non enim licet quæ rhetorice à Philippo adversùs Lepidum dicta sunt, statim ad historiæ rigorem exigere; quasi revera ille voluerit dicere, Lepidum ferro et flammâ Urbem invasisse: vel, si id maximè, non ideo tamen locum hunc corrigere opus fuerit, cùm potuerit orator, quod à nefariis satellitibus anteà patratum esset, ipsi Lepido, quanquam novo eorum duci, tribuere. Nihil tamen eâ de re historia. Quid inde? Fortè res atrox non fuit, vix fortè erupit; adeòque ab historicis neglectam fuisse possumus suspicari. Verùm quis opus est rationes congerere, cum ex hâc ipsâ oratione, cuivis cum aliquâ attentione legenti, Lepidum antè aliquid turbâsse, quàm cum Catulo pugnaret, satis supèrque probetur.

[b] *Ex pace.*] Haud dubiè mendosam esse scripturam hanc idem Douza arbitratur, quam juxtà cum ignarissimis, se intelligere, dicit; adeòque totum locum interpolandum censet: Cæteri tacent. Fortè sensus aliquis ex hâc paraphrasi eruetur: perinde enim mihi videtur, ac si dixisset Philippus: *Nam jam prolatore tempus est, ut factum anteà; cùm Lepidus contemnendus magis quàm profligandus videbatur, quamdiu cum paucis sicariis nihil ampliùs quam civitatem aliquo modo poterat commovere: nunc ille in eo non versatur; cives ad arma compellere non studet, cùm per vos exercitum habeat; et citiùs evenict, ut ille ferro et flammâ urbem invadat, quàm ut cives ad arma capienda sollicitet.*

[c] *Noxarum.*] Optimè; nam pœnam comitem habet culpa.

[d] *Hæc atque illa.*] Id est, *Omnia, etiam diversissima.*

[e] *Metuit.*] Lepidum insanum miserumque facit, cùm ita fluctuantem et incertum fingit.

[f] *Malum.*] Id est, *si quis contrà leges et senatûs auctoritatem aliquid auderet, clàm illud parabat, &c.*

[g] *Illa.*] *Omnia perturbare.*

pudet, aut piget rectè facere. An Lepidi [a] mandata animos movent? Qui placere ait, sua cuique reddi, et aliena tenet; belli jura rescindi, cùm ipse armis cogat; civitatem confirmari, qui [b] adeptam negat; concordiæ gratiâ plebi tribuniciam potestatem restitui, ex quâ omnes discordiæ accensæ. [c] Pessime omnium, atque impudentissime, tibine egestas civium, et luctus curæ sunt; cui nihil est domì, nisi armis partum, aut per injuriam? Alterum consulatum petis, [d] quasi primum reddideris; bello concordiam quæris, quo parta disturbatur; nostri proditor, [e] istis infidus, hostis omnium bonorum. [f] Ut te neque hominum, neque deorum pudet, quos perfidiâ aut perjurio violâsti! Qui, quando talis es, maneas in sententiâ, et retineas arma, te hortor: neu prolatandis seditionibus inquies ipse, nos in sollicitudine retineas. Neque te provinciæ neque leges, neque dii penates civem patiuntur. Perge, quà cœpisti; ut quàm maturrimè merita invenias. Vos autem, P. C. quosque cunctando remp. intutam patiemini, et verbis arma [g] tentabitis? Delectus adversum vos habiti; pecuniæ publicè, et privatim, extortæ; præsidia deducta atque imposita; ex lubidine leges imperantur, cùm interim vos [h] legatos et decreta paratis. Et quantò mehercule, avidiùs pacem petieritis, tantò bellum acrius erit, cùm intelliget se metu magìs, quàm æquo et bono sustentatum. Nam qui turbas, et cædem civium odisse [i] ait, et ob id, armato Lepido, vos inermes retinet; [1] quæ victis toleranda sunt, ea, cùm fa-

INTERPRETATIO.

[1] *Nam quicumque dicit se odisse turbas et cædem civium, et ideò retinet vos inermes, dum Lepidus est armatus; ille potius censet ut patiamini ea quæ sunt toleranda victis, cùm ea possitis* aliis *infligere.*

NOTÆ.

[a] *Mandata.*] Invidiosè de inceptis Lepidi agit, ut eos qui ipsi auscultabant, quasi ejus servi obsequentes fuissent, acerbè vulneret.

[b] *Adeptam.*] Confidenter pro *ademptam adeptam* reposui. Ita enim sensus postulat, mirorque quomodo alii prætererierint.

[c] *Pessimè.*] Lepidum tanquam præsentem et quidem ad persuadendum modo maximè efficaci Philippus alloquitur.

[d] *Quasi primum.*] Rhetorico artificio Lepido objicit, quod se adhuc pro consule gereret; cùm ex consulatu, exercitui præesset.

[e] *Istis.*] *Iis*, scilicet, *qui Lepido fidem habebant.*

[f] *Ut te.*] Cùm Syllæ acta, multùm renitente pleraque nobilitate, Lepidus rescinderet; sacramento, ne patriæ bellum inferret, cùm ipsi concreditus est exercitus, à senatu adactus est. Jam illi illud objicitur.

[g] *Tentabitis.*] Id est, *conabimini verbis armorum vim repellere.* Vix majus aliud malum in republicâ, quàm cùm ejus habenæ in manus infirmas inciderunt: eò enim fit, ut, qui bonum et honestum turpi lucro anteponunt, paucorum sceleratorum dolis et crudelitati objiciantur. Pessimi sunt hâc in partè, quos nostri *bonos homines* vocant; quanquam illorum quisque eam laudem salutationibus et prensationibus aucupetur.

[h] *Legatos.*] Qui Lepidi ferociam mulceant, cùm potiùs eâ re magìs augeatur.

[i] *Ait.*] Quidam, quem nominare prohibet viri de bonis literis bene meriti, elegantia, lectionem receptam esse fatetur; sed se

cere possitis, patiamini potiùs censet. [1] Ita illi à vobis pacem, vobis ab illo bellum, [a] suadet. Hæc si placent; si tanta torpedo animos oppressit, ut obliti scelerum [b] Cinnæ, cujus in urbem reditu, decus, atque ordines omnes interierunt; nihilo minùs vos, atque conjuges, et liberos, Lepido permissuri sitis: quid opus decretis? Quid auxilio Catuli? Quin is et alii boni remp. frustrà curant. Agite, utì lubet: parata vobis Cethegi, atque alia proditorum [c] patrocinia, qui rapinas et incendia instaurare cupiunt; et rursum adversum deos penates manus armare. Sin libertas et bella magìs placent, decernite digna nomine, et augete [d] ingenium viris fortibus. Adest novus exercitus, et, ad hoc, [e] coloniæ veterum militum; nobilitas omnis duces optimi; fortuna meliores sequitur. Jam [f] illa, quæ socordiâ nostrâ collecta sunt dilabentur. Quare ita censeo: quoniam Lepidus exercitum [g] privato

INTERPRETATIO.

[1] *Ita* ille *suadendo inducit pacem Lepido à vobis, vobis* verò *bellum ab illo.*

NOTÆ.

cum et cum Sallustianâ elegantiâ pugnare contendit: numeri rationem in verbis illis tribus, *ait, retinet, censet,* perperàm à sciolis invertum, et locum, vel suo periculo, castigandum esse, fidenter pronuntiat: deinde à nato nemine usque adhoc animadversum demiratur illud, sine quo sibi alii quomodo satis fecerint, nescit: denique magnificè sese effert, quòd primus pro *ait, aiunt*; pro *retinet, retinent,* &c. legendum esse intellexerit. Fundamentum istius applausûs est, quòd ille putavit pronomen *qui* non posse nisi ad Lepidum referri; quod, quia rediculum visum est, ideò, in aliorum hæret stupiditate, ipsemet stupidus scilicet. Ipse ego omnium fortè stupidissimus: ne id quidem mirabor, (quanquam res mihi usque adeò aperta videtur) ut supervacaneum habeam quicquam addere interpretationi. Ità enim evenit ut vel ea, quæ oculis et manibus attractamus et comprimimus, cùm curâ investigemus, nec videamus. Hæc ideò annotavi, quia, cæteris plorare jussis, fibi tam bellè assentari, eosque, qui non vident tametsi oculorum aciem maximè intendunt, vituperare, aut contemnere, injuriam visum est.

[a] *Suadet.*] De quovis loquitur, qui pro Lepido in senatu verba faceret.

[b] *Cinnæ.*] Hic ab Octavio Româ pulsus: postea, ei abrogato consulatu, cum exercitu ad urbem venit, et Romanos commeatu interclusit; deinde cum Romam intrâsset, consule Octavio, plurimisque aliis, ejus jussu, interemptis multa sævitiæ exempla exhibuit.

[c] *Patrocinia.*] Id est, *Homines qui in Lepidi gratiam, quos vellent, possent deducere.*

[d] *Ingenium.*] Ille idem, qui tam graviter superiùs hallucinatus est, optimè pro *ingenium, imperium* videtur reposuisse. Ita verò illud exponit, *Augete imperium, id est rempublicam vestram viris fortibus.* Non probo. Per *Imperium* supremam potestatem intelligo quà extrà ordinem muniti erant, quibus, more Romano, *Ne quid respublica detrimenti caperet,* dicebatur: atque hanc nostram interpretationem in primis confirmat, quòd solemnibus istis verbis orationem suam Philippus concludit.

[e] *Coloniæ.*] Fortè de Syllanis militibus intelligit, quos per Hetruriam, pulsis incolis, qui adversùs ipsum steterant, Sylla diviserat.

[f] *Illa.*] Loquitur de iis omnibus quæ Lepidus contrà rempublicam paraverat.

[g] *Privato.*] Ille quidem cum imperio erat, atque eo à senatu dato, ut suprà dixit Philippus; sed privato consilio exercitum auxerat, et ad urbem ducebat.

consilio, paratum cum pessimis, et hostibus reip. contra hujus ordinis auctoritatem ad urbem ducit; ut Appius Claudius [a] interrex cum Q. Catulo proconsule, et cæteris quibus imperium est, urbi præsidio sint: operamque dent, ne quid resp: detrimenti capiat.

Utì Lepidus, et Catulus, decretis exercitibus maturrime proficiscerentur. *Carisius l.* iii.

M. Lepido cum omnibus copiis Italiâ pulso, segnior neque minùs gravis, sed multiplex cura patres exercebat. *Servius, Marius Victorinus in Ciceronem.*

Obviam ire, et commori [b] hostibus. *Arusianus, Messus.*

Lepidus pœnitens consilii. *Caris. l.* iii.

Sic verò quasi formidine attonitus, neque animo, neque auribus aut linguâ competere. *Nonius: Competere, rei cujusque mimnisse, aut constanter valere.*

Prudens omnium, quæ senatus censuerat. *Arusianus.*

Magnis operibus [c] profectus, oppidum cepit, per L. Catilinam legatum. *Festus.*

Domitium proconsulem ex citeriori Hispaniâ cum omnibus copiis, quas paraverat, arcessivit. *Prisc. l.* x. *Arcessivit, inquit, et lacessivit.*

Sanctus aliter, et ingenio validus. *Caris. l.* i. *Aliter pro alias.*

Gens raró egressa finis suos. *Serv. ad lib.* xi. *Æneid. Arusian. Messus.*

Nisi cùm ira belli desenuisset. *Prisc. l.* x.

Maturaverunt exercitum [d] Dyrrachium cogere. *Arusian. Mess.*

Illò profectus, vicos, castellaque incendere, et, fugâ cultorum deserta, igni vastare: neque elato, aut securo esse animo, metu gentis ad [e] furta belli peridonæ. *Non. Serv. ad* xi. *Æneidos.*

Liberis ejus avunculus erat. *Donatus ad Phormionem Terentii.*

Nihil ob tantam mercedem sibi abnuituros. *Arusianus, Messus.*

Insanum aliter suâ sententiâ, atque aliarum mulierum. *Caris. l.* i. *Aliter pro alias.*

Solis viis. *Donatus Phorm. act.* v. *scen.* viii.

Jussu Metelli cornicines occanuerunt. *Priscianus, lib.* x. *Serv.* ii. *Georg. Virg. Diom. lib.* i. *cap.* iv.

Nexuit Catenæ modo. *Prisc. l.* x.

NOTÆ.

[a] *Interrex.*] Ita vocabatur qui medius inter duos reges, imperium habebat, donec priore mortuo, alius sufficeretur. Origo fuit à morte Romuli: munus verò post exactos reges, præcipuè comitiorum causâ et ad quinque dies tantùm, duravit, idemque quod consulum.

[b] *Hostibus.*] Id est, *cum ipsis.*

[c] *Profectus.*] Alii *profectis,* alii *operibus confectis,* legunt. Locus corruptus, ni fallor.

[d] *Dyrrachium.*] Urbs est Macedoniæ, ad mare Adriaticum, aliter Epidamnus dicta. Hodie *Durazzo.*

[e] *Furta.*] *Les stratagems.*

Doctus militiam. *Arusian. Messus.*

Neque se recipere, aut instruere prœlio quivêre. *Prisc. l.* x.

Equi sine rectore exterriti, aut saucii consternantur. *Idem. l.* iv.

Occupatusque collis editissimus apud [a] Hilerdam, et cum multâ operâ circumdata. *Prisc. l.* v.

At indè nullâ munitionis, aut requie morâ, processit ad oppidum. *Prisc. l.* xviii, *requie pro requiei.*

Agreste. *Caris. l.* i.

Ardebat omnis Hispania citerior, *M. Fabius Victor. de invent. Cic. l.* i.

[b] Et ponere validum urbem multos dies [c] restantem pugnando vicit. *Non.*

Itaque [d] Sertorius, levi præsidio relicto in Mauritaniâ, nactus obscuram noctem, æstu secundo, furtivâque celeritate, vitare prœlium in transgressu conatus est. *A. Gellius. l.* x. *c.* 26, *Non. Marcel.*

Transgressos omnes recipit mons Ballera, præceptu à Lusitanis. *Idem ibidem.*

Earum aliæ paululùm progressæ, nimio simul et incerto onere, cùm pavor corpora agitaverat, deprimebantur. *Idem.*

Locum editiorem, quàm victoribus decebat, capit. *Serv. ad.* viii *Æneidos, Arusian. Messus.*

Et mox [e] Fufidius adveniens cum legionibus, postquam tantas asperitates, haud facilem pugnantibus vadum, cuncta hosti, quàm suis opportuniora videt. *Nonius.*

Cùm Sertorius neque erumperet, tam levi copiâ navibus fugam maturabat. *Serv. Fuldanus, Messus.*

Itineris eorum Metellus per litteras gnarus. *Arusianus.*

Itaque Servilius [f] ægrotum [g] Varenti collegam prior transgressus, iter vertit ad Corycum urbem inclutam; pastusque nemore, in quo crocum gignitur. *Prisc. Non.*

NOTÆ

[a] *Hilerdam.*] Hilderda, seu Herda, ut alii scribere malunt, urbs est Terraconensis Hispaniæ, hodie *Lerida* dicta.

[b] *Et ponere.*] Pro his vocibus in quibusdam Nonii manuscript. Digonem se repe-risse testantur viri docti, unde Vizonem legendum esse conjecit Putschius. Probo, ut ille ait, duce, qui in voce ZO, se nullam nomen hâc syllabâ terminatum reperisse testatur, nisi unum barbaræ civitatis, lectum in Sallustio *Vizo, Vizonis.*

[c] *Restantem.*] Id est, *resistantem.*

[d] *Sertorius.*] Vir fuit summæ, sed calamitosæ, virtutis; cui, à Syllâ proscripto, cum Hispaniam armâsset, res Romana uno imperatore resistere non potuit; quique non priùs bello, quam suorum, scelere extinctus est.

[e] *Fufidius.*] Lipsius *Aufidius*, et de bello Sertoriano accipit, ex Plutarcho.

[f] *Ægrotum.*] Potiùs est ut Sallustium scripsisse credam, *ægroto collega*, idque de Lipsianâ sententiâ, inquit Douza.

[g] *Tarenti.*] Tarentus urbs est Calabriæ à Phalanto Lacone condita,

Ad [a] Olympum atque Phaselida. *Prisc.*

Apud [b] Corycum. *Idem.*

Apud [c] Læte oppidum, cui nomen oblivionis condiderant. *Idem. Serv. ad.* i. *Æneidos.*

Repulsus à Læte oppido. *Idem. Prisc.*

Apud [d] Mutinam. *Idem.*

Apud [e] Præneste locatus. *Idem.*

Medio die. *Messus.*

Quietam à bellis civitatem. *Idem.*

Militiæ peritus. *Idem.*

Sertorius portis turbam morantibus, et nullo, ut in terrore solet, generis aut imperii discrimine, per calonum corpora, [f] ad medium quasi deinsuper adstantium manibus in murum attollitur. *Nonius Serv.*

Neque detrusus aliquoties terretur. *Prisc. l.* xv.

Dubitavit aciei pars. *Idem.*

Quos inter maximè. *Caris.*

Idem fecêre Octavius et Q. Cæpio sine gravi cujusquam expectatione, neque sanè ambiti publicè. *Serv. ad l.* iv. *Æneid. Ambire significat et rogare. Sallustius in Jugurthâ* : *Quos ego audio ambire, fatigare vos singulos. Dicebatur et ambio illum, pro rogo. Sallustius, in* i. Idem fecêre, &c.

Cùm aræ et alia diis sacrata, supplicium sanguine fœdarentur. *Id.*

Postremò ipsos colonos per miserias et incerta humani generis orare. *Idem ad aliud* xi. *Æneidos.*

——per versæ genitor fumantia Trojæ.
Excidia obtestor.

Ea paucis quibus peritia et verum ingenium abnuentibus. *Id.*

[g] Perpennam tam paucis profectum, verum est æstimandum. *Id. ad* xiii. *Æneidos.*

NOTÆ.

[a] *Olympum atque Phaselida.*] Urbes fuerunt Lyciæ maritimæ et validissimæ, quas, deturbatis latronibus qui illuc prædas suas pyraticas comportabant, P. Servilius evertit.

[b] *Corycum.*] Plinio Mons est, et antrum, et oppidum Ciliciæ. Mons seu promontorium ab aliis, Strabone puta, propter optimum crocum celebratur; ab aliis oppidum. Est item Corycus Cretæ promontorium.

[c] *Læte.*] Urbs est Macedoniæ non longè à Thermaico sinu, ad Septentrionem.

[d] *Mutinam.*] Galliæ togatæ oppidum: hodie Italiæ adscribitur, vocaturque *Modena.*

[e] *Præneste.*] Urbs Latii, non longè à Româ.

[f] *Ad medium.*] Quid hâc sibi velit auctor, difficile non est conjicere, Sertorium, scilicet, calonum humeris sublatum, in muros ab iis, qui super stabant, receptum fuisse, cùm olim alti non ampliùs essent, quàm ad arcendam impetum.

[g] *Perpenna.*] Non crediderim hoc loco de illo sermonem esse qui Aristonicum vicit; sed de eo de quo posteà, qui Sertorium in convivio trucidavit.

LIBER II.

SARDINIA [a] in Africo mari facie vestigii humani, in orientem, quàm in occidentem latior prominet. *A. Gellius, lib.* xiii. *Non. Faciem totius corporis formam, πρόσωπον, id est, os, posuit antiquitas prudens; at ab aspectu species, et à fingenda figura, ita à facturâ corporis facies. Sallust. l.* ii. Sardinia, *&c. Isidorus.*

Indè [b] Ichnusa appellata. *Solinus.*

Dubium an Insula sit, quod [c] Euri atque [d] Austri superjactis fluctibus circumlavit. *Nonius lavit, pro lavat.*

Nam Sullam consulem de reditu ejus legem ferentem ex composito trib. pl. C. Herennius prohibuerat. *Notat A. Gel. l.* x. *c.* xx. *Sallustium proprietatis in verbis retinentissimum consuetudini concessisse, et privilegium, quod de Cn. Pompeii Magni patris reditu ferebatur, legem appellâsse.*

Nam procul et diversis ex regionibus. *Carisius, Asper, procul, inquit, est è loco.*

Obviàm fuêre. *Carisius, ibidem. Asper ait, vetustè* obviàm fuêre; *adverbio, quàm nomine, uti maluit.*

Urbe, patriâque extorres. *Messus.*

Genus militum suetum à pueritiâ latrociniis. *Idem.*

Inter læva mœnium, et dextrum flumen [e] Turiam, quod [f] Valentiam parvo intervallo præterfluit. *Prisc. l.* v. *et* vi, *Turiam dixit, qui accusativus generis masculini est, non neutri.*

In fiduciâ, quàm argumentis, purgatiores dimittuntur. *Donat. Phor. act.* i. *sc.* iii. *et Hecyr. act.* iv. *sc.* iv. *Nonius. Fiducia est audacia. Servius.*

NOTÆ.

a *Sardinia.*] Mediterranei maris insula. Douza hoc fragmentum ex Isidoro augere conatur.

b *Ichnusa.*] Id est, *Sardinia*; à vestigii similitudine Græcâ etymologiâ sic nuncupata.

c *Euri.*] Eurus ventus est spirans ob ortu æquinoctiali. Subsolanus quoque dicitur.

d *Austri.*] Ventus à meridie, qui et Notus, nomine à Græcis mutuato, vocatur.

e *Turiam.*] Turia rivus est Hispaniæ Tarraconensis, qui non est cum Durio flumine confundendus, cùm ille in mare Mediterraneum, hoc verò in oceanum, devolvatur.

f *Valentiam.*] Urbs est Hispaniæ Tarraconensis.

Antequam regressus Sertorius instrueret pugnæ suos. *Arusiauns.*

Ipsi animi atrox. *Idem.*

Copiis in terga. *Idem.*

Eodem anno in Macedoniâ C. Curio, principio veris cum exercitu profectus in [a] Dardaniam, quibus potuit modis dictas pecunias coëgit. *Nonius, dicere, est promittere.*

Post, ubi fiduciâ nimius. *Arusianus.*

Sed ipsi ferunt taurum ex grege, quem propè littora regebat [b] Corsa nomine Ligus mulier. *Prisc. l.* vi.

[c] Nam quædam Corsa nomine, Ligus mulier, cùm taurum ex grege, quem propè littora regebat, transnatare solitum, atque per intervalla corpore [d] aucto remeare videret; cupiens scire incognita sibi pabula, taurum à cæteris degredientem usque ad insulam navigio prosecuta est. Cujus regressu insulæ fertilitatem cognoscentes Ligures, ratibus eò profecti sunt, eamque nominè mulieris auctoris et ducis appellaverunt. *Isidorus, l.* xiv. *c.* vi.

Ne illa tauro parata sint. *Donatus, act.* iv. *sc.* ii. *Andriæ.*

[e] Dædalum ex Siciliâ profectum, cùm [f] Minois fugeret iram, atque opes. *Prisc. l.* vi. *Servius.*

Quem ex Mauritaniâ rex Leptasta proditionis insimulatam cum custodibus miserat. *Prisc. lib.* i.

Quos adversum multi ex [g] Bithyniâ volantes occurrere, [h] falsum filium aruituri. *Prisc. lib.* x.

Ut actione desisteret. *Messus.*

Vespera. *Caris. l.* xii.

Argentum mutuum arcessivit. *Prisc. l.* x.

Eam deditionem senatus, per nuncios Orestis cognitam, approbat. *Prisc. l.* vi.

Nisi quâ flumen Lurda [i] Tauro monte defluens. *Idem. ibidem*

NOTÆ.

[a] *Dardaniam.*] Regio est supra Macedoniam, ad septentrionem.

[b] *Corsa.*] De Corsicæ insulæ exordio agitur.

[c] *Nam.*] Et istud fragmentum ex eodem Isidoro studet augere Douza. Sed nihil certi video.

[d] *Aucto.*] Quia, scilicet, luxuriante herbâ egregiè pastus erat.

[e] *Dædalum.*] Faber fuit Atheniensis in geniosissimus, idemque insignis mathematicus, qui omnium primus vela et antennas navi aptâsse dicitur; unde ejus alarum nata est fabula. De Labyrintho verò, quem Minoi in Cretâ insulâ construxit, nihil opus est loqui, cùm ejus irremeabiles vias fama apud omnes vulgaverit.

[f] *Minois.*] Minos rex fuit Cretæ, quem ob insignem justitiam, judicem apud inferos poëtæ fabulati sunt.

[g] *Bithynia.*] Asiæ minoris regio, ad septentrionem.

[h] *Falsum.*] Optimè de Nusâ Nicomedis filio hîc agi, suspicatus est Douza. Vide eâ de re epistolam Mithridatis ad Arsacem.

[i] *Tauro.*] Mons est Taurus omnium nobilissimus et maximus, qui universam Asiam in duas partes dividit, quarum altera quæ ad septentrionem spectat, Asia intra Taurum; altera quæ meridiem, Asia extra Taurum; dicitur.

Frugum, pabulique lætus ager. *Arusianus. Serv. l.* i. *Æneid.*

Neque virgines nuptum à parentibus mittebantur, sed ipsæ belli promptissimos delegebant. *Messus.*

Modestus ab omnia alia, nisi ad dominationem. *Donatus Phor. act.* i. *sc.* I. I.

Noctu, diuque stationes, et vigilias tentare. *Caris. l.* xi.

At [a] Lucullum regis curâ machinata fames brevì fatigabant. Multique commeatus interierant insidiis latronum. *Prisc. l.* vii. *et Nonius.*

Namque primum [b] Jasonem novo itinere maris [c] Æëtæ hospitis domum violâsse. *Prisc. l.* viii.

[d] Tartessum Hispaniæ civitatem, quam nunc Tyrii, mutato nomine, [e] Gaddir habent. *Prisc. l.* v.

Neque subsidiis, ubi soluerat, compositis. *Prisc. l.* x. *Soluerat autem est solitus fuerat.*

Neque inermes ex prœlio viros quemquam agnoturum. *Idem. ibid.*

Eâ continentiâ vir gravis, et nullâ arte cuiquam inferior. *Arusian. Non. in Gravis.*

Omnes qui circum sunt, [f] præminent altitudine millium passuum duorum. *Arusian.*

Et Pœni ferunt adversus A. N. C. M. *Donatus.*

Quia corpore, et linguâ percitum, et inquietem, nomine histrionis vix sani, Barbuleium appellabant. *Prisc. l.* vi.

Audaciter. *Idem. l.* xv.

Ibi Fimbrianâ seditione, qui regi per obsequelam orationis, et maximè odium Sullæ, graves, carique erant. *Nonius: Obsequiam neut. genere, obsequela fœm.*

Mœnibus deturbat. *Non deturbare.*

E muris canes sportis demittebant. *Idem.*

Ad hoc rumoribus adversa in pravitatem; secunda in casum: fortunam in temeritatem declinando, corrumpebant. *Idem.*

At Metellus in ulteriorem Hispaniam post annum regressus, magnâ

NOTÆ.

[a] *Lucullum.*] Consul fuit Lucullus, vir clarissimus, et ditissimus, qui bellum adversus Mithridatem feliciter gessit; deinde privatus factus, in ædificiis, convectibus et apparatibus, profusæ adeò fuit luxuriæ, ut Xerxes togatus vocaretur.

[b] *Jasonem.*] Dux fuit Argonautarum, nulli poëtarum non decantatus.

[c] *Æëtæ.*] Æëtes, vel Æëtea, rex fuit Colchorum, Medæ pater.

[d] *Tartessum.*] Tartessus opulentissima fuit civitas inter duo Bætis, vel, prout hodie dicitur, *Guadalquiver* fl. ostia.

[e] *Gaddir.*] Per errorem Tartessi nomen Gaddibus, et Gadium seu *Gaddir* Tartesso tributum esse docet in Geographiâ sacrâ vir incomparabilis Bochartus:

[f] *Præminent.*] Lipsius legit, *præminet*, ut de monte quodam reliquis editione, intelligatur.

gloriâ concurrentium undique virile et muliebre [a] secus, per vias ac tecta omnium visebatur: cùm quæstor C. Urbinus, aliique cognitâ voluntate, eum ad cœnam invitaverant; ultrà Romanorum, et mortalium etiam morem curabant; exornatis ædibus per [b] aulæa et insignia, scenisque ab ostentationem histrionum fabricatis: simul [c] croco sparsa humus, et alia, in modum templi celeberrimi. Prætereà cùm sedenti [d] transenna demissum Victoriæ simulacrum cum machinato strepitu tonitruùm coronam capti imponebat; tum venienti, ture quasi Deo supplicabatur. Toga [e] picta plerumque [f] amiculo erat ei accumbenti: epulæ quæsitissimæ; neque per omnem modò provinciam, sed trans maria, ex Mauritaniâ volucrum, et ferarum incognita anteà plura genera. Quibus rebus, aliquantam partem gloriæ dempserat, maximè apud veteres et sanctos viros, superba illa, gravia, indigna R. imperio existinantes. *Macrob. Sat. l.* iii. *c.* 13. *Nonius et Sosipater, l.* i.

Ruuntque pars magna suismet, aut proximorum telis, cæteri vice pecorum obtruncabantur. *Nonius.*

Occurrere duci, et prælium accendere, adeò ut Metello in [g] sagum, Hurtuleio in brachium, tela venirent. *Idem.*

[h] Avidisque itâ promptisque ducibus, utì Metellus ictu [i] tragulæ sauciaretur. *Idem.*

Sed Metellus in vulnere. *Don. act.* v. *sc.* I. I. *And.*

Primò incidit fortè per noctem in [k] renunculo piscantis. *Non.*

Ad hoc pauca piraticæ adjungit [l] actuaria navigia. *Idem in Piratica navicula.*

Omnia [m] sacrata corpora in ratem imposuisse. *Arusianus.*

NOTÆ.

a *Secus.*] Id est, *sexus*; atque ita veteres locutos esse multis et benè persequitur Carrio.

b *Aulæa.*] Gall. *Des tapisseries.*

c *Croco.*] Eum in odoribus habebant, et ideo aquâ diluebant; unde ab Apuleio, *odorus*, à Senecâ *adoratus imber* dicitur. Optimus ex Ciliciâ mittebatur; hinc Martialis,

Et Cilices nimbris hîc maduêre suis.

d *Transenna.*] Servius extensum funem, Nonius fenestram, interpretatur.

e *Picta.*] Intelligendum vel de palmatâ, quam merebantur ii qui de hostibus palmas reportabant, quòd victorias cum palmis intextas haberet, ut placet Isidoro: vel potiùs de togâ ab Etruscis sumptâ, purpurei coloris, auro distinctâ, a triumphantibus geri solita.

f *Amiculo.*] Id est, *loco simplicis togæ*; nam ea quoque amiculi nomine intelligitur.

g *Sagum.*] Vestimentum erat militare à Gallis mutuatum.

h *Avidisque.*] Dousa hîc de pugnâ agi credit, in Saguntinis campis à Sertorio commissâ, in quâ Metellus à Sertorio sauciatus est.

i *Tragulæ.*] Genus est teli, similitudine hastæ.

k *Renunculo.*] Carrio hanc vocem pro navigio piscatorio Gellium accipere dicit, sed in Gelli codicibus, remunculus scribitur; et pro eo Lenunculus reponi volunt. Lenunculus certè navigii genus est: at sine manuscriptorum auctoritate non ausim vocem aliquam extrà Latinam linguam eliminare.

l *Actuaria.*] Naves erant veloces ad impetus, et recursus, flexusque capiendos, aptæ.

m *Sacrata.*] *Morti et diis Manibus devota.*

Suos equites hortatos vado transmittit. *Idem.*

Ictu eorum qui in flumine ruebant, necabantur. *Don. Adelph. act.* iii. *sc.* 2.

Circumventi dextrâ undè ferrum erat, saxa aut quid tale capiti affligebant. *Arusianus.*

Sed Metellus in ulteriore provinciâ. *Don. ad Phorm. act.* i. *sc.* 4.

Immane quantùm animi exarsêre. *Non nomen positum pro Adverbio.*

[a] At illi quibus res incognita erat, ivêre cuncti ad portas, incognita tendere. *Serv. F. Ursini.*

Murum ab angulo dextri lateris ad paludem haud procul remotam duxit. *Serv. Fuldanus.*

LIBER. III.

EXAUDITIQUE sonus [b] Bacchanaliorum. *Macr. l.* i. *c.* 4. *Saturn. Non.*

Diversa, utì solet rebus perditis, capessunt, namque alii fiduciâ gnaritatis locorum in occultam fugam sparsi; alii [c] globis eruptionem tentavêre. *Prisc. l.* x. *Non.*

Unus constitit in agro [d] Lucano, gnarus loci, nomine [e] Publipor, *Idem. l.* vi. *Probus Catholicis.*

Malè jam assuetum ad omnis [f] vis controversiarum. *Prisc. l.* vi.

Conjuratione claudit. *Idem. l.* x.

Quasi par in oppido festinatio, et ingens terror erat, ne ex latere nova munimenta [g] madore infirmarentur; nam mœnia oppidi stagnabant, redundantibus cloacis adverso æstu maris *Non. in Mador.*

NOTÆ.

[a] *At illi.*] In Servio Danielis, qui Fuldano præstantior est, hoc fragmentum ita legitur, *At illi quibus aderant, ruêre cuncti ad portas incondita tenere:* ex quo corruptè in illo altero *ivêre* pro *ruêre* positum esse, mihi quidem, clarum videtur.

[b] *Bacchanaliorum.*] *Bacchi Festorum.*

[c] *Globis.*] Vide suprà.

[d] *Lucano.*] Lucane populi fuerunt Italiæ ad mare Tyrrhenum, Picentinis et Brutiis contermini, in extremâ propemodum Italiâ ab Ortu.

[e] *Publipor.*] Id est, *Publii puer, seu servus* Mirum ni hoc in loco, de quopiam ex Spartaci commilitionibus sermo est.

[f] *Vis.*] Numero plurali: ita quoque extulisse veteres ait Priscianus, atque ita loquutus est Lucretius.

[g] *Madore.*] Id est, *humiditate.*

Equis et armis decoribus cultus. *Prisc. l.* vi.

Dedecores, inultique [a] terga ab hostibus cædebantur. *Idem.*

Contrà ille [b] calvi ratus quærebat num somnio thesaurus portenderetur. *Idem. l.* viii. *Non.* in *Calviter.*

[c] Parte consumptâ, reliqua cadaverum ad diuturnitatem usûs fallerent. *Prisc. l.* x.

Epistola Cn. Pompeii ad Senatum.

[d] Si adversùs vos, patriamque et deos [e] penates, totiens labores et pericula suscepissem, quotiens à primâ adolescentiâ ductu meò sceleftissimi hostes fusi, et vobis salus quæsita est: nihil ampliùs in absentem me statuissetis, quàm adhuc agitis, P. C. quem [f] contrà ætatem projectum ad bellum sævissimum, cum exercitu optimè merito, quantùm est in vobis, fame, miserrimâ omnium morte, confecistis. Hâc in spe populus R. liberos suos ad bellum misit? Hæc sunt præmia pro vulneribus, et totiens ob remp. fuso sanguine? Fessus scribendo, mittendoque legatos, omnes opes et spes privatas meas consumpsi: cùm interim à vobis per triennium vix annuus sumptus datus est. Per deos immortales utrum censetis, me [g] vicem ærarii præstare, an exercitum sine frumento et stipendio habere posse? Equidem fateor me ad hoc bellum majore studio quàm consilio, profectum? quippe qui nomine modò Imperii à vobis accepto, diebus quadraginta exercitum paravi; hostesque, [h] in cervicibus jam Italiæ agentes, ab Alpibus in Hispaniam summovi. Per eas iter aliud atque Hannibal, nobis opportuniùs patefeci. Recepi Galliam, [i] Pyrenæum, [k] Laletaniam, [l] Ilergetum; et primum impetum Sertorii victoris, novis quidem militibus, et multo paucioribus sustinui; hiememque in castris inter sævissimos hostes, non per oppida, neque [m] ex ambitione meâ,

NOTÆ.

[a] *Terga.*] Græcismus: Id est, *secundum terga*, vel *per terga.*

[b] *Calvi.*] Id est, *Decipi.*

[c] *Parte.*] Douza de Calaguritanis à Pompeio obsessis intelligit, qui cibi inopiâ uxores natosque ad usum nefariæ dapis verterunt; et cadaverum reliquias salierunt, ut testatur Val. Max. Undè idem Douza concludit malè hoc fragmentum ante Pompeii epistolam collocatum esse, quod quidem nullus credo non confitebitur.

[d] *Si.*] Scripta fuit hæc epistola pro habendo stipendio. Fiduciæ plena est; undè Pompeium juvenem magnifico et incorrupto animo fuisse, concludere licet.

[e] *Penates.*] Dei sunt domestici, maximè nostri, quasi penès nos nati.

[f] *Contrà ætatem.*] Quia ne quidem, eo tempore, 30 annos natus erat.

[g] *Vicem ærarii.*] Id est, *Me debere belli sumptus ex proprio censu tolerare?* sed acriùs expressit.

[h] *In cervicibus.*] Id est, *qui non longè ab Italiâ erant, eamque urgebant.*

[i] *Pyrenæum.*] Pyrenæi vocantur montes qui Hispaniam à Galliâ dividunt.

[k] *Laletaniam.*] Regio est Hispaniæ, quæ posteà Gotholonia, hodie *Catalogne* dicitur.

[l] *Ilergetum.*] Alii legunt *Indigetes:* suntque cum iis, quos Livius *Ilercaones* vocat, Tarraconensis Hispaniæ populi.

[m] *Ex ambitiore.*] Id est, *ad serviendum ambitioni et commoditatibus meis.*

egi. Quid dein prœlia, aut expeditiones hibernas, oppida excisa, aut recepta enumerem? Quando res plùs valent quàm verba. Castra hostium apud [a] Sucronem capta, et prœlium apud flumen [b] Durium, et dux hostium C. Herennius cum urbe Valentiâ, et exercitu deleti, satis clara vobis sunt: pro quîs, ô grati patres, egestatem, et famem redditis. Itaque meo, et hostium exercitui, par conditio est. Namque stipendium neutri datur; victor uterque in Italiam venire potest Quod ego vos moneo, quæsoque ut animadvertatis; neu cogatis necessitatibus privatim mihi consulere. Hispaniam citeriorem, quæ non ab hostibus tenetur, nos aut Sertorius ad internecionem vastavimus, præter maritimas civitates, quæ [c] ultro nòbis sumptui, onerique. Gallia, superiore anno, Metelli exercitum stipendio, frumentoque aluit; et nunc [d] malis fructibus ipsa vix agitat. Ego non rem familiarem modò, verùm etiam [e] fidem, consumpsi. Reliqui vos estis, qui nisi subvenitis, invito et prædicente me, exercitus hinc, et cum eo omne bellum Hispaniæ, in Italiam transgreditur.

Namque his, præter solita vitiosis magistratibus, cùm per omnem provinciam in fœcunditate biennii proximi grave pretium fructibus esset. *Non. Grave, multum.*

Hi saltibus occupatis [f] tum externorum agros invasêre frumentique, ex inopiâ gravi, satias facta. *Idem. Satias pro satietas.*

Neque jam sustineri poterat immensum aucto mari, et vento gliscenti. *Idem. Gliscit, est congelascit, colligitur, ignescit, crescit.*

Ac tum maximè, uti solet extremis in rebus, sibi quisque carissimum domi recordari, cunctique omnium ordinum extrema munia sequi. *Idem Munia, Officia.*

Et fortè in navigando cohors una, grandi [g] faselo victa, à cæteris deerravit, marique placido à duobus prædonum [h] myoparonibus circumventa. *Idem, in voce Faselus, et Myoparo.*

Eum, atque Metrophanem senatus magnâ industriâ perquirebat, cùm per tot [i] scaphas, quas ad ostia cum paucis fidis percunctatum miserant. *Idem, et Carisius, l.* i.

NOTÆ.

[a] *Sucronem.*] Sucro Hispaniæ Tarraconensis urbs est et fluvius.

[b] *Durium.*] Durius fluvius est Hispaniæ, qui Lusitaniam terminat à Meridie.

[c] *Ultro.*] Id est, *quæ, dum in nostros usus servandas judicamus, nobis sunt oneri.*

[d] *Malis.*] Proptor anni et tempestatis infœcunditatem. Gall. dicimus, *La mauvaise année: La mauvaise saison.*

[e] *Fidem.*] Indicat se undiquaque ab amicis, à quibus jam non ampliùs ausit petere, mutuam pecuniam pro republicâ sumpsisse.

[f] *Tum externorum.*] Lipsius ingeniosè pro *tum externorum, Termestinorum* reposuit: sunt enim illi citerioris Hispaniæ populi.

[g] *Faselo.*] Navigii genus est, quod velis et remis agi potest.

[h] *Myoparonibus.*] Myoparo navis est piratica, ex duabus dissimilibus formata.

[i] *Scaphas.*] Scaphæ sunt naviculæ quæ onerariis imponuntur, aut iis alligantur. ut per eas nautæ loca vadosa subeant. Gall. *Un esquis.*

Duos quàm maximos utres levi tabulæ subjecit, quâ super omni corpore quietus, invicem tractu pedis quasi gubernator existeret; eâ inter molem, atque insulam mari, vitabundus classem hostium, ad [a] oppidum pervenit. *Idem.*

Nam qui [1] enare conati fuerant, icti sæpè ferramentis navium, aut vulnerati à suis, aut afflicti [b] alveis undarum vi, [c] multato fœdè corpore, postremò tamen periêre. *Idem, et Arusianus Messus.*

Nam tertia tunc erat, et sublima nebula cœlumobscurabat. *Non.*
Illum nautis [d] forum. *Idem.*

Oratio [e] Macri Licinii tribuni plebis ad plebem.

Si, Quirites, parùm existimaretis, quid inter jus à majoribus relictum vobis, et hoc à Sullâ paratum, [f] servitium interesset: multis mihi disserendum fuisset, docendumque, quas ob injurias, et quotiens à patribus armata plebes, secessisset: utique vindices paravisset omnis juris sui tribunos pleb. Nunc hortari modò reliquum est, et [g] ire primùm viâ, quâ capessundam arbitror libertatem. Neque me præterit quantas opes nobilitatis solus, impotens, [h] inani specie magistratûs, pellere dominatione incipiam; quantòque tutiùs factio noxiorum agat, quàm soli innocentes. Sed præter spem bonam [2] ex vobis, quæ metum vicit, statui certaminis adversa, pro libertate potiora esse forti viro, quàm omninò non certavisse. Quamquam omnes alii creati pro jure vestro [i] vim cunctam, et imperia sua gratiâ, aut

INTERPRETATIO.

[1] *Qui tentaverant natando aquâ evadere.*

[2] *Sed præter spem bonam* quam concepi *ex vobis, quæ metum meum superavit; in animum meum induxi, ea quæ possunt esse adversa in certamine quod pro libertate incipitur, esse potiora forti viro quàm omninò non certâsse.*

NOTÆ.

[a] *Oppidum.*] Cyzicum scilicet. Videtur enim de Luculli stratagemate hîc agi, qui ut re suspensum nuntium ad Cyzicenos misit, qui adventare se eos doceret: quâ de re vide sis Florum, lib. 3. cap. 5.

[b] *Alvis.*] Id est, *Carinis, aut imis navium partibus.*

[c] *Multato.*] Fortè *mulcato.* Gall. *Froissé.*

[d] *Forum.*] Antiquè; usitatus est enim numerus pluralis *fori* pro navium tabulatis, per quæ nautæ feruntur. Gall. *Le Tillac.*

[e] *Macri Licinii.*] Sequutus sum eorum correctionem, qui pro Lepido Licinium posuerunt; eò præsertim inductus quòd *Lepidi* Æmiliæ gentis cognomen fuerit, quæ Patricia, cuique aditus ad tribunatum non fuit. Oratio difficilis est, utpote incitata, concisa, ex pectore denique veri et maximè politici Romam extorta.

[f] *Servitium.*] Hoc dicit quia tribunutus jura et potestatem imminuerat, et tantùm non penitus sustulerat Sylla.

[g] *Ire primùm.*] Necessarium est omninò, ut qui aliis viam ostendit, ipse eam primus calcet. Neque aliud magis ineptum videtur quàm aliis onus imponere, quod tutè digitulo attingere nolis.

[h] *Inani.*] Dixi anteà tribunis à Syllâ inane nomen relictum esse.

[i] *Vim.*] De tribunitiâ potestatè loquitur, quâ non ad populi subsidium sed ad potentiorum gratiam promerendam, plerumque tribuni abutebantur.

spe, aut præmiis in vos convertêre; meliusque habent, mercede delinquere, quàm gratìs rectè facere. Itaque omnes concessêre jam in paucorum dominationem, qui [a] per militare nomen, ærarium, exercitus, regna, provincias occupavêre, et [b] arcem habent ex spoliis vestris: cùm interim, more pecorum, [c] vos multitudo singulis [d] habendos, fruendosque præbetis; exuti omnibus, quæ majores reliquêre: [e] nisi quia vosmet ipsi per suffragia, utì præsides olim, nunc [f] dominos destinatis. Itaque concessêre [g] illuc omnes; et mox, si vestra receperitis, ad vos redibunt plerique. [1] Rarus enim animus ad ea quæ placent defendenda. Cæteri [h] validiorum sunt. [2] An dubium habetis ne officere quid vobis uno animo pergentibus possit, quos languidos socordesque pertimuêre? [i] Nisi fortè C. Cotta ex [k] factione mediâ consul, aliter quàm metu jura [l] quædam tribunis pleb. restituit; [m] et

INTERPRETATIO.

[1] *Paucis enim* ex vobis *animus est ad ea defendenda et tuenda, quæ* vobis *placent: cæteri stant a partibus validorum.*

[2] *An veremini ne aliquid possit vobis nocere, quando uno animo idem optabitis et efficietis*; vobis, inquam, *quos languidos et socordes* pauci nobiles *maximè reformidaverunt:*

NOTÆ.

[a] *Per militare nomen.*] Id est, *quia dicuntur imperatores*; specie enim obeundi muneris quodlibet efficiunt.

[b] *Arcem habent.*] Id est, *tuti sunt quia eos spoliaverunt.*

[c] *Vos multitudo.*] Appositio est, quam vocant: id est, *vos multi estis.*

[d] *Habendos.*] Vim vocis, et quicquid in eâ invidiosum est; tum demum intelliges, quando cogitabis quomodo brutis, quæ in nostrâ sunt potestate, utamur et abutamur. Nihil magis ad commovendos animos efficax esse potuit.

[e] *Nisi.*] Excipit ironicè quòd ipsos maximè mordeat et percellat.

[f] *Dominos.*] Dominus respectum habet ad servum; utròque quod gravissimum erat. Romanis his tribunus noster objecit; quòd scilicet sibi catenas necterent.

[g] *Illuc.*] *In paucorum partes.*

[h] *Validiorum.*] *Paucorum nobilium.*

[i] *Nisi fortè.*] Eâ ironicè internectit, quibus quod intendit maximè conficiatur.

[k] *Factione.*] Postquam scilicet, respublica per Syllam ejusque satellites, tota in paucorum manus devenisset.

[l] *Quædam.*] Legum ferendarum, concionis habendæ jure tribunos Sylla privaverat: prohibuerat ne ad eos provocaretur, sanxerat insuper ut ne tribuno aditus pateret ad alium magistratum. Posterius istud, altero â Syllæ obitu anno, C. Aurelius Cotta consul abrogavit: reliqua Pompeius post aliquot annos, in primo consulatu restituit, quod etiam Sallustius suprà admonuit.

[m] *Et quamquam.*] Locus maximè difficilis, mihi quidem, nam alii prætererunt. In eo autem posita videtur difficultas, quòd eo quo cœperat modo sententiam suam Macer non absolvit. Interrogativè initio proposuerat, cùm dixit, *An dubium habetis*, &c. Jam simpliciter rem ipsam concludit. Semotis itaque omnibus figuris, et iis quibus vir acer vibrantem orationem munivit, paucis sensum istius periodi, et scopum autoris ita comprehende, quasi populum hoc modo alloquutus esset: *Nemo poterit vobis nocere, quando omnes in unum conspirabitis, cùm vos paucos nobiles pertimuerint, factorumque et tyrannidis suæ invidiam reformidaverint; vel eo ipso tempore, quo unicum hominem pro vobis* [illegible] *perdiderint; et prius*

[a] quamquam L. [b] Sicinius primus de potestate trib. loqui ausus, [c] mussantibus vobis circumventus erat; tamen prius illi invidiam metuêre, quàm vos injuriæ pertæsum est. Quod ego nequeo satìs mirari, Quirites. Nam spem frustrà fuisse intellexistis. Sullâ mortuo, qui scelestum imposuerat servitium, finem mali credebatis. Ortus est longè sævior Catulus. [d] Tumultus intercessit Bruto, et Æmilio Mamerco Coss. dein C. [e] Curio ad exitium usque insontis tribuni dominatus est. Lucullus superiore anno quantis animis ierit in L. [f] Quinctium, vidistis; quantæ denique [g] nunc mihi turbæ concitantur! [h] quæ profectò incassum agerentur, [i] si priùs quàm vos serviendi finem, illi dominationis facturi erant: præsertim cùm his civilibus armis [k] dicta alia, sed certatum [l] utrimquæ de dominatione in vobis sit. Itaque cætera [m] ex licentia, aut

NOTÆ.

quàm vos eorum injuriæ, et vestri servitii, tæduisset. Ut verò istius hominis mentem propiùs assequaris, et aculeos, quibus ille populum perstrinxit, non sentias modò, sed videas; hæreas, si placet, in iis quæ posteà leviter attingam.

[a] *Quamquam.*] Argumentum est quod vocant à minore ad majus: quasi dicat, *Nobiles vos timuerunt, etiam cùm ille unicus vester defensor oppressus esset, qui, utpote in maximâ servitute, loqui ausus erat: ergo maximè metuent, quando vos omnes jura vestra repetere videbunt.*

[b] *Sicinius.*] Ita legendum ex vet. codice, et Asconio, &c. Fuit hic tribunus plebis.

[c] *Mussantibus.*] Non potuit alio verbo meliùs eorum hominum exprimi socordia, qui cùm reipublicæ damna et sentiunt et vident, alios tempestati objiciunt, ipsi latitant, itaque suum commodum vel in ipsâ peste quærunt. Nebulones profectò in solas terras depertandi, cùm sibi tantùm, in commune nolint consulere. Verùm ad rem. Ideò addidit vocem istam auctor noster, ut obviàm iret populi tacitæ objectioni; diceret enim, *Oppressi sunt antehac qui nobis consuluerunt: unum tribunum nostrum ne quidem audire nobiles sustinuerunt: frustrà itaque nos aliquid audebimus.* Respondet Macer, *Mussantibus, tacentibus et latitantibus vobis, oppressus est vester ille tribunus: quod, in posterum ne fiat, in manu vestrâ est.*

[d] *Tumultus.*] De quo vidimus, cujus auctor Lepidus.

[e] *Curio.*] Hic consul fuit post Lepidum, anno altero.

[f] *Quinctium.*] Hic quoque Syllæ acta rescindere aggressus est.

[g] *Nunc.*] Hinc clarissimè tempus, quo habita est hæc concio, cognoscitur: Lucullo, scilicet, et Varo Consulibus; quo anno Spartacus Gladiator plusquam servile, sed grave bellum, adversus Romanos movit: decennio ante Catilinæ conjurationem.

[h] *Quæ profectò.*] De turbis loquitur, et omni molimine, quo pauci plebem opprimere festinabant.

[i] *Si priùs.*] Sensus est, si verba ex orationis texturâ abstrahas: *Frustrà speratis nobiles vobis quicquam de servitio vestro remissuros, nisi vosmet ipsi jugum excusseritis; quandoquidem illi in eo sunt toti, ut vobis majus onus imponant, quantumvis illis usque et usque obsequentes fueritis.*

[k] *Dicta alia.*] Id est, *aliud prætexuerunt.*

[l] *Utrimque.*] Cave ità intelligas, quasi hinc pauci nobiles, illinc steterint tribuni, aut quicumque jura populi reposcebant: sed intelligendum est, omnes qui rempublicam agitaverunt, quicumque tandem illi fuerint, id unum quæsivisse, ut populo servitium imponerent, et ipsi dominarentur.

[m] *Ex licentiâ.*] Deploratus est reipublicæ status, quando cuivis, quia et alii impunè faciunt, malè facere licet.

odio, aut avaritâ, [1] in tempus [a] arsêre. [b] Permansit una res modò, quæ utrimque [c] quæsita est, et erepta in posterum; vis tribunitia, telum à majoribus [d] libertati paratum, quod ego vos moneo, quæsoque ut animadvertatis, neu nomina rerum [e] ad ignaviam mutantes, otium pro servitio appelletis; quo jam ipso frui, [f] si vera et honesta [h] flagitium superaverit, non est [i] conditio; [k] fuisset, si omnino quiessetis. Nunc animum advertite, et, nisi viceritis, quoniam omnis injuria [l] gravitate tutior est, arctiùs habebunt. Quid censes igitur? Aliquis vestrûm subjecerit. Primùm omnium omittendum morem hunc quem agitis, [m] impigræ linguæ, animi ignavi, non

INTERPRETATIO.

[1] *Itaque cætera maximo cum affectu quæsita sunt, secundum licentiam, aut odium, aut avaritiam, pro aliquo tempore.*

NOTÆ.

[a] *Arsêre.*] Id est, *quanquam durissima, tamen præterierunt.*

[b] *Permansit.*] Id est, *unum remansit semper, quod rixæ perpetuæ ansam dedit.*

[c] *Quæsita.*] Hoc dicit, Syllam, Catulum, Curionem, Lucullum, singulos denique, per ea tempora, pacis et boni publici specie, civiles discordias movisse; cùm illud modò quæsivissent, quâ ratione, plebi ademptâ tribunitiâ potestate, et tribunis defensoribus, eâ placidâ arbitrium uterentur. Jocus est itaque verborum, in re maximè seriâ, cùm dicit; *remansisse ut quæsitum esse* id ipsum quod *ereptum est.*

[d] *Libertati*] Anteà, vidimus, quòd à patribus opprimeretur, secessisse plebem, eòque defensores sibi parâsse tribunos.

[e] *Ad ignaviam.*] Id est, *ut socordiæ vestræ honestis nominibus patrocinemini.*

[f] *Quo.*] Hic est sensus, *Si per maximum flagitium, cum quo nunc agitis statum, cùm durum sit servitium, otium appellare libet: ne eo quidem jam frui licebit, cùm vestros dominos, paucos nobiles, scilicet, eorum detractando imperium, per tribunos jugum quod imposuerant excutere conati, in vos irritaveritis.*

[g] *Si vera.*] Id est, *si per flagitium, omninò servitium vestro otii nomen imponere vultis.*

[h] *Flagitium.*] Flagitium dicit, nomina rerum commutare; et servitium otium appellare. Maximum est certè, quandoquidem per nomina res quoque, quoad nos, mutantur. Undè Cato, in suâ illâ adversus Catilinam admirabili oratione. *Quia, bona aliena largiri, liberalitas, malarum rerum audacia, fortitudo vocatur, eò respublica in extremo sita est.* Quàm pestiferum, quàmque penetrabile adolescentium præsertim animis illo scelere, vocabulorum dico permutatione, virus instilletur; dici non potest.

[i] *Conditio.*] Terminus est juris: hîc verò idem valet quod *status, locus,* aut aliquid simile. *Non est conditio,* id est. *Non licet.*

[k] *Fuisset.*] Conditio scilicet.

[l] *Gravitate.*] Omninò: nosque illud maximè, ut principiis obstemus admonet; neque cuiquam malum intentemus, neque à quoquam, quando licet, intentatum admittamus. Rixa enim rixam, dolus dolum trahit: neque finis ullus esse potest certaminum, donec diffidentium alter, aut sapienter, quod rarum est, litibus desistat; aut per vim ab altero frangatur et opprimatur.

[m] *Impigræ.*] Populus sic est, Gerro, Iners, &c. Sed ab earum rerum, quas tractamus cognitione, omnis nostra actio initium sumit, atque in eâ fundamentum habet sapientia politica. Ideò dico, ne quis, quod pronum est, ex ingenio suo cæteros metiatur.

ultrà concionis locum memores libertatis. [1] [a] Dein, ne vos ad [b] virilia illa vocem, quò tribunis plebei mandando patricium magiſtratum, [c] libera ab auctoribus patriciis ſuffragia majores veſtri paravêre: [d] quamvis Quirites, in vobis ſit uti, [e] quæ juſſa nunc pro aliis toleratis, pro vobis agere aut non agere certè poſſitis. [f] Jovem aut alium quem deum conſultorem expectatis? Magna illa conſulum imperia et patrum decreta, [g] vos, exſequendo rata efficitis, Quirites; ultroque licentiam in vos auctum atque adjutum properatis. [h] Neque ego vos ultum injurias hortor; magis uti requiem capiatis: neque diſcordias, ut [i] illi criminantur; ſed earum finem volens, jure gentium [k] res repeto: et, ſi pertinaciter retinebunt, non arma, neque ſeceſſionem, [l] tantummodo ne ampliùs ſanguinem veſtrum præbeatis cenſeo. Gerant, habeantque ſuo modo imperia, quærant triumphos; Mithridatem, Sertorium, reliquias exulum perſequantur cum [m] imaginibus ſuis. Abſit periculum et labos, quibus nulla pars fructûs

INTERPRETATIO.

[1] *Dein*, Poſtquam de ineptâ veſtrâ ratione in mentem venit, voſque admonui, ut immutato more, tardi ſitis ad loquendum, prompti ad agendum; *ne* nolite ut *vocem et impellam vos ad illa virilia*, *quo* quâ re *majores veſtri paraverunt ſibi ſuffragia libera ab auctoribus patriciis mandando*, eo ipſo tempore quo decretis ſuis commiſerunt, *tribunis plebis magiſtratum patricium*.

NOTÆ.

[a] *Dein.*] Opus fuit, ut ſenſus apertus eſſet, paulò fuſiùs interpretationem inſtituere.

[b] *Virilia.*] Loquitur de populi à patribus ſeceſſione.

[c] *Libera.*] Anteà vidimus fruſtrà fuiſſe patres, qui Metello provinciam Numidiam decreverant, cùm poſteà eandem populus Mario juſſerit.

[d] *Quamvis.*] Id unum ſtudet hic noſter tribunus, ut plebem commoveat; at perplex ſuâ oratione, quod cupit magis divinandum relinquit, quàm apertè exponit. Prohibet, ut quid ſit agendum indicet; fugam ſimulat, ut pugnæ locum inveniat.

[e] *Quæ juſſa.*] Bellum intellige, ſanguinem ſuum profundere, &c. ad quæ populus adigebatur. Senſus verò totius periodi hic eſſe videtur, *Nolo vos ad arma impellere, quamquam vobis liberum eſt videre, an vos, qui pro aliorum tyrannide tantos labores toleratis; eoſdem pro vobis, et veſtrâ libertate, ſuſcipere velitis.*

[f] *Jovem.*] Satis ſuperque plebem arrexerat, adeòque nunc ipſam agitat. Nam ideo iſtud paratum eſt; quaſi dicat: *Me indignabundi tanquam in re deſperatâ, quid ego ſentiam, interrogatis, atque Jovis oraculo opus habere videmini? Ridiculi, annon res ipſa clariſſima eſt, et cuique nota?*

[g] *Vos*] Populum dicit, per militare obſequium imperatores ſuos magnos facere, ſine quo inane nomen tantùm obtinerent.

[h] *Neque ego.*] Imò id unum revera ſtudebat.

[i] *Illi.*] *Pauci nobiles.*

[k] *Res.*] Poteſtatem tribunitiam, et jura; ut poſteà per ſuffragia ſua, quem vellet populus rebus præficeret.

[l] *Tantummodo.*] At illud *tantummodo* omnia ſecum trahit, et potentioribus ſanguinem vimque omnem adimit.

[m] *Imaginibus.*] Utinam verò hodie Macer aliquis exoriretur, qui inerti et impudenti nobilitati non iſtud modò ingereret, ſed eò, vaniſſimos homines, de quibus tantùm verba facio, ad parentum virtutes compelleret.

est; [a] nisi fortè repentinâ istâ frumentariâ [b] lege munia vestra pensantur. Quâ tamen quinis modiis [c] libertatem omnium æstimavêre, qui profectò [1] non ampliùs possunt alimentis carere. Namque ut illis exiguitate mors [d] prohibetur, senescunt vires: si neque absolvit curâ familiari [e] tam parva res, et ignavissimi quique tenuissimâ spe [f] frustrantur: quæ tamen quamvis ampla, quoniam [g] servitii pretium ostentaretur, cujus torpedinis erat decipi, et vestrarum rerum ultrò [h] injuriâ gratiam debere? [i] Namque alio modo, neque valent in universos neque conabuntur. [k] Cavendus tamen dolus est. [l] Itaque simul comparant

INTERPRETATIO.

[1] *Quâ tamen lege æstimaverunt qui profectò non ampliùs possunt libertatem omnium quinis modiis, prodesse quàm alimenta carere.*

NOTÆ.

[a] *Nisi fortè.*] Jam sæpius ejusmodi, quibus isti gaudent, vidimus ironias: populum verò, nisi libertatem suam vindicet, pro vilibus mancipiis habet; quibus demensum suum si præbeatur, quivis facile ad nutum uti possit.

[b] *Lege.*] Hinc, latam fuisse aliquam, pro frumento in populum distribuendo, clarùm est.

[c] *Libertatum omnium.*] Nihil fingi poterat magìs invidiosum; quinque enim modios, singulis mensibus pro demenso servis metiebantur. Neque verò res ipsa modò, sed voces ipsæ in idiam faciunt; dixit enim *omnium* libertatem *carere* alimentis æstimatam.

[d] *Probibetur.*] Intellige *tantùm*, id est, *non ampliùs possunt hæc alimenta quàm mortem probibere.*

[e] *Tam parva res.*] Dicit quinque modios familiæ alendæ non satìs esse.

[f] *Frustrantur.*] *Decipiuntur.* Istud verò maximo artificio intextum est: non enim modò plebem, lege frumentarià, à patribus in fraudem illectam esse dicit, sed assentando etiam per vocem maximè contumeliosam, quando dicit *ignavissimos frustrari*, quasi scilicet arbitraretur paucissimos in eum dolum incidisse, plebem eandem ex illo patrum laqueo retinuit. Non est certè minimi momenti, ad impellendum homines ad virtutem, illis ingenitam esse simulare: eo modo impunè licet ea vitia, quæ illi defenderent, insectari.

[g] *Servitii pretium.*] De quinque modiis agit, atque indicat, libertatem quà à nobilibus plebeii intercludebantur, nullo posse pretio compensari.

[h] *Injuriæ.*] Perinde est ac si dicerent, *Frumentum quod vobis isti pollicentur, vestrum est; illud in vos pro servitio vestro, quasi mancipia essetis, distribuunt. An usque adeò ignavi eritis, ut sponte contumeliam tantâm pro gratiâ insuper accipiatis?*

[i] *Namque.*] Rationem reddit, quamobrem, per maximam socordiam, frumentum, servitutis pretium, non oporteat à patribus accipere; quia, scilicet, illi per id tantùm plèbi jugum imponere conentur.

[k] *Cavendus.*] Nobiles dixit aliter quàm per populi socordiam imperium retinere ne quidem conari; de eo nunc quodammodo aliquid excipit, populumque ut caveat dolos admonet.

[l] *Itaque.*] Sensus pendet; hìc tamen, ut neque alibi, nihil muto, prout fecerunt alii ad libitum per totam hunc orationem; quia, scilicet, me nescire malim dicere, quam quidlibet somniare. Quis igitur sensus? Dicam quod videtur. In unum studuit hic tribunus noster, ut populum erigeret, atque eò impelleret ut tribunitiæ potestatis omnia jura revocaret. Durum verò videbatur? quòd Pompeium omnes metuerent, neque metum augere opus fuit. Ille igitur arte tractat populum, (quod postmodum magis patebit) et obiter illud in quo hærere posset, attingit: imò de isto Pompeii metu, quasi in eo patrum dolus positus esset, agit. Dico igitur, ex hominis ingenio, cujus mens est involvere et obscurare, vocem *itaque* esse exponendam, ejusque vim, per respectum ad scopum magìs quàm ad orationem, esse intelligendam. Puta, si voles, transitionem esse; vel proximè ad hanc sententiam referri, [illegible]

[a] delenimenta, et differunt vos in adventum Cn. Pompeii, quem ipsum ubi pertimuêre, [b] sublatum in cervices suas, mox dempto metu lacerant. Neque eos pudet vindices, [c] uti se ferunt libertatis, tot viros sine [d] uno, aut [e] remittere injuriam non audere, aut [f] jus non posse defendere. Mihi quidem satis spectatum est, Pompeium tantæ gloriæ adolescentem malle principem [g] volentibus vobis esse; quàm illis dominationis sobium, [h] auctoremque in primis fore tribunitiæ potestatis. Verùm, Quirites, anteà singuli cives in pluribus, non in uno cuncti [i] præsidia habebatis; neque mortalium quisquam dare, aut eripere, talia unus poterat. Itaque verborum satis dictum est. Neque enim [*] ignorantis res claudit. Verùm occupavit vos nescio quæ torpedo, quia neque [k] gloriâ movemini, neque [l] flagitio; cunctaque præsenti ignaviâ mutâstis: abunde libertatem rati, quia [m] tergis abstinetur, et huc ire licet atque illuc, [n] munere ditium dominorum. [o] Atque hæc eadem non fiunt agrestibus; sed [p] cæduntur inter potentium inimicitias, donoque dantur in provincias magistratibus. Ita

INTERPRETATIO.

[*] *Neque enim res frustrat vos ignaros.*

NOTÆ.

[a] *Delenimenta.*] Illud est quod propriè dicunt *des adoucissemens*; sed magìs politicè, *des biais, ménagemens*.

[b] *Sublatum.*] *Ferunt*, supple, aut aliquid simile. Impetum verò auget orationis hæc ellipsis, atque adeò metuentium, sed maximè dissimulantium, applausus audire videor.

[c] *Uti se ferunt.*] Id est, *prout volunt haberi.*

[d] *Uno.*] Pompeio.

[e] *Remittere injuriam.*] Id est, *Plebi jus suum, et tribunitiæ potestati suam autoritatem reddere.*

[f] *Jus non posse defendere.*] Id est, *non posse plebi cordatè resistere*; *vel, eidem, omnem auctoritatem penès senatum esse, non posse apertè declarare.*

[g] *Volentibus.*] Quando, scilicet, liberis omnium suffragiis, vobis licebit, per tribunos vestros, ipsum Pompeium rebus præficere.

[h] *Auctoremque.*] Ipse Pompeius tribunitiam potestatem posteà restituit, eundemque restitutæ pœnituit.

[i] *Præsidia.*] Innuit regiam dignitatem aut tyrannidem induci.

[k] *Gloriâ.*] Vestrâ, scil.

[l] *Flagitio.*] Inimicorum nobilium.

[m] *Tergis.*] Id est, *quia domini vestri in nos, ut in domestica mancipia, verberibus non sæviunt.*

[n] *Munere.*] Munus hoc maximè est invidiosum; supponit enim, penès eosdem esse dominos istas ambulationes prohibere: atque etiam invidiam auget vos *ditium*, quâ dominorum felicitatem ob oculos ponit.

[o] *Atque.*] Arbitror istud sibi objecisse tribunum nostrum, ex parte eorum, qui cùm extra urbem ageret, jus tamen habebant suffragii.

[p] *Cæduntur.*] Responsio est, quæ maximè illos exasperare possit, ad quos dirigitur oratio; quasi cùm stomacho diceret, *Suntne illi multò feliciores qui cæduntur?* &c.

pugnantur, et vincitur à paucis: plebes, quodcunque accidit, pro victâ est; et in dies magìs erit: si quidem majore curâ dominationem illi retinuerint, quàm vos repetiveritis libertatem.

Postquam egressus augustias. *Messus.*

Ad Cyzicum perrexit firmatus animi. *Ex eodem.*

Ut sustinere corpora plerique nequeuntes, [a] fessi, arma sua quisque stantes incumberent. *Idem et Servius.*

Ac statim fugitivi, contrà præceptum ducis, rapere ad stuprum virginis, matronasque. *Nonius.*

Quibus a Sertorio triplices insidiæ per idoneos saltus positæ erant: [b] prima, quæ fonte venientes exciperet. *Servius.*

Ingens ipse virium atque animi. *Arusianus.*

Locum nullum nisi in quo armati institissent. *Idem.*

At oppidus postquam orans nihil proficiebat; timidè veste tectum pugionem expedire conatus, à Cottâ, Vulcioque impeditur. *Non Pugio est brevis gladius.*

Castrisque collatis, pugna tamen ingenio loci prohibebatur. *Idem.*

Sed Pompeius à primâ adolescentiâ, sermone fautorum, similem fore se credens Alexandro regi, facta consultaque ejus quidem æmulus erat. *Nonius.*

Dubius consilii. *Arusian.*

Post reditum eorum, quibus senatus belli Lepidani gratiam fecerat. *Idem.*

Quod ubi frustrà tentatum est, socordiùs ire milites occœpêre, non [c] aptis armis, ut in principio, et laxiore agmine. *Non.*

Atque eum Curio laudatum, accensumque præmiorum spe, quibus cum optavisset, ire jubet. *Idem.*

Eodem tempore Lentulus duplici acie locum editum multo sanguine suorum defensus, postquam ex sarcinis [d] paludamenta adstari et delectæ cohortes intelligi cœpêre. *Idem.*

Si nihil ante adventum suum inter plebem et patres convenisset, coram se daturam operam. *Prisc. l.* xiv.

Fine inguinum ingrediuntur mare. *Arusian.*

NOTÆ.

[a] *Fessi.* Hanc vocem ex interpretamento additam fuisse Douza contendit; totumque fragmentum ex Frontone ita constituit; *Ut sustinere corpora nequeuntes, arma sua quisque instans incumberet.*

[b] *Prima.*] Nunc insidiæ usurpantur tantùm numero plurali.

[c] *Aptis.*] Id est, *aptatis et ad usum expeditis.*

[d] *Paludamenta.*] Paludamentum vestis est militaris et imperatoria, plerumque coccinea: quanquam etiam militibus tribuitur.

M. [a] Antonius perdendæ pecuniæ genitus vacuusque curis, nisi instantibus. *Idem.*

Muros successerant. *Idem.*

Saxaque ingentia, et [b] axe vinctæ trabes per pronum incitabantur, axibusque eminebant in modum [c] ericii militaris [d] veruta binûm pedum. *Non. Servius.*

Octavium mitem, et captum pedibus. *Arusian.*

[e] Igitur discubuêre Sertorius inferior in medio, super eum L. [f] Fabius Hispaniensis senator ex proscriptis; in summo Antonius, et infrà scriba Sertorii Versius; et alter scriba Mæcenas in imo, medius inter Tarquitium et dominum Perpennam. *Non. Serv.*

Quarum unam epistolam fortè cum servo nocti prædatores Valeriani [g] scorpione in castra misêre. *Non.*

LIBER IV.

AT Cn. Lentulus patriciæ gentis, collega ejus, cui cognomentum Clodiano fuit, per incertum stolidior an vanior, legem de pecuniâ, quam Sulla emptoribus bonorum remiserat, exigendâ, promulgavit. *A. Gellius, l.* xviii. *c.* iv.

Omnes, quibus ætas senecto corpore, animus militaris erat. *Prisc. l.* ix. *et* x.

NOTÆ.

[a] *Antonius.*] Hic pater fuit triumviri, qui re adversus Cretenses malè gestâ, morbo interiit. Homo fuit nullius virtutis, qui Cottæ consulis et Cethegi gratiâ, oræ maritimæ omnes depopulatus est.

[b] *Axe.*] Turnebus legit, *Axe vincti orbes.*

[c] *Ericii.*] Ericius machina est bellica, verutis, seu majoribus clavis, undique horrida.

[d] *Veruta.*] Verutum spiculi seu jaculi species est; vel etiam quod vulgò ensis laminam vocant. *La lame d'une épée.*

[e] *Igitur.*] Ut fragmentum istud intelligatur, sciendum est, quod optimè enarrat doctissimus Salmasius, tres fuisse lectulos curationem nactus, Siciliam et Provincias quibus accumbebant veteres, cum cibum sumerent; summus, scilicet, medius, et imus. Dominus convivii in primo loco tertii, seu imi lecti accudabat: locus honestissimus ultimus erat secundi, sive medii lecti, quòd convivii dominum continuerat, ut docet Plutarchus. His benè intellectis, nulla superest in hoc fragmento difficultas. Sertorius honoratissimum locum occupaverat, cui proximus erat in eodem lecto, medio scilicet, Fabius Hispaniensis. In summo lecto erant Antonius et Versius, duo tantùm, sicut in medio lecto. In tertio verò et imo, superior erat dominus convii Perpenna, scriba Mæcenas deinde, et Tarquitius ultimus.

[f] *Fabius.*] Hujus plurimam mentionem esse in numismatibus, quanquam nulla fit in libris veteribus, testatur Carrio.

[g] *Scorpione.*] Scorpio species erat ballistæ, sed minor quàm Vegetius *Manuballistam* dicit vocari.

Dein lenitâ jam irâ, postero die liberalibus verbis permulcti sunt. *Idem*, *l.* ix.

Implicitæ rates ministeria prohibebant. *Idem*, *ibid.*

Igitur legiones pridie in monte positas arcessivit. *Idem*, *l.* x.

Anxius animi, atque incertus. *Arusian.*

Magnam exorsus orationem. *Idem.*

Impotens, et nimius animi est. *Idem.*

[a] Amisumque [b] assideri sine prœliis audiebat. *Prisc.* *l.* viii. *Obsideo et assideo activa sunt, faciunt enim assideor et obsideor.*

Qui quidem mos, uti tabes, in urbem conjectus. *Festus.*

Castella [c] custodias thesaurorum in deditionem acciperentur. *Serv. Caris.* *l.* i.

Reliqua cadavera salita. *Diomedes*, *l.* i. *c.* iv.

Epistola Regis Mithridatis scripta ad Regem Arsacem.

Rex Mithridates Regi [d] Arsaci. S. Omnes, qui secundis rebus suis ad belli societatem orantur, considerare debent, liceatne tum pacem agere. Dein quod quæritur, satisne pium, tutum, gloriosum, an indecorum sit. Tibi perpetuâ pace frui liceret, nisi hostes [e] opportuni, et scelestissimi. Egregia fama, si Romanos oppresseris, futura est. [f] Neque petere audeam societatem; et frustra mala mea cum tuis bonis misceri sperem. Atque ea, quæ te morari posse videntur [g] ira in Tigranem recentis belli, et meæ res parum prosperæ, si vera æstimare voles, maximè hortabuntur. Ille enim obnoxius, qualem tu voles, societatem accipiet: mihi fortuna, multis rebus ereptis, usum dedit bene suadendi; et, quod florentibus optabile est, ego [h] non validissimus præbeo exemplum, quo rectiùs tua componas. Namque Romanis, cum nationibus, populis, regibus cunctis, una et

NOTÆ.

[a] *Amisumque.*] Amisus Galatiæ oppidum.

[b] *Assideri.*] Pro *obsideri.*

[c] *Custodias.*] Pro *custodiæ*, genetivus antiquus.

[d] *Arsaci.*] Arsaces rex fuit Persarum, aut Parthorum, nam confunduntur apud antiquos auctores.

[e] *Opportuni.*] Hîc aliquid deesse arbitratur Douza, neque orâtionem cohærere. Eò verò recurrere ego non necesse habeo, quanquam enim non ita statim sensus videatur apertus, bonus est tamen: nam Arsaci rationem reddit Mithridates, quamobrem ille bellum adversus Romanos movere debeat: quia scilicet, hostes habeat opportunos, quosque cùm liceat, debeat profligare.

[f] *Neque.*] Hic obscurior videtur sententia, neque tamen ideò quicquam mutare ausim; nam voculam *frustrà* si ex posteriore periodi membro huc retrahas, optimè hæc omnia cohærebunt. *Nollem*, inquit, *frustra, et nullo tuo commodo per societatem quam à te peto, bello pacem tuam minuere.*

[g] *Ira.*] Hinc Arsacem cum Tigrane bellum gessisse conjicias.

[h] *Non validissimus.*] Quò spectet hæc oratio, primâ fronte non apparet, patebit posteà: vult enim, per avaritiam et invidiam bellum potentissimis indicere Romanis, ut eorum divitias expilent, &c.

ea vetus caufa bellandi eft, cupido profundi imperii et divitiarum; qua primùm cum rege Macedonum Philippo bellum fumpsêre. Dum à Carthaginienfibus premebantur, amicitiam fimulantes, ei fubvenientem Antiochum, confeffione Afiæ, per dolum evertêre: ac mox [a] à Philippo, Antiochus omni cis Taurum agro, [b] decem millibus talentorum fpoliatus eft. Perfen deinde Philippi filium, poft multa et varia certamina, apud [c] Samothracas deos acceptum ın fidem callidi, et repertores perfidiæ, quia pacto vitam dederant, [d] infomniis occidêre. [e] Eumenem, cujus amicitiam gloriosè oftentant, initio providêre Antiocho, pacis mercedem; poft, [f] Attalum cuftodem agri captivi fumptibus et contumeliis ex rege miferrimum fervorum effecêre; fimulatoque impio teftamento, [g] filium ejus Ariftonicum, quia patrium regnum petiverat, hoftium more per Bithyniam, [h] Nicomede mortuo, diripuêre, cùm filius Nufæ, quàm reginam appellaverant, genitus haud dubiè effet. Nam quid ego me appellam? Quem disjunctum undique regnis, et [i] tetrarchiis ab imperio eorum; quia fama erat, divitem, neque ferviturum effe, per Nicomedem bello laceffiverunt; fceleris eorum haud ignarum, et ea, quæ accidêre, teftatum anteà, [k] Cretenfes folos omnium liberos eâ tempeftate, et regem [l] Ptolemæum. Atque ego ultus injurias Nicomedem Bithynia expuli; Afiamque [m] fpolium regis Antiochi recepi; et Græciæ dempfi grave [n] fervitium. Incepta mea poftremus fervorum [o] Archelaus,

NOTÆ.

[a] *Philippo.*] Cave ita intelligas, quafi annitentibus Romanis, Antiochum Philippus fpoliaverit; nam hæc oratio ambigua eft: verùm id puta, quod hiftoria teftatur, Antiochum poft Philippum à Romanis debellatum, regni parte etiam multatum fuiffe.

[b] *Decem.*] Livius et Appianus quindecim dicunt.

[c] *Samothracas.*] Samos, vel Samothrace, infula eft maris Ægei, ad profpectum Thraciæ, verfus Orientem. Hunc verè locum explicabit Florus, cujus verba refero: *Abfens ergo* (de Perfe loquitur) *victus fugit in maria infulamque Samothracem, fretus celebri religione, quafi templa et aræ poffent defendere quem nec montes fui, nec arma, potuiffent.*

[d] *Infomniis.*] Probatur iftud ex Diodoro, qui eum fomno, à cuftodibus quos offenderat, cùm in carcere Romæ detineretur, prohibitum fuiffe refert.

[e] *Eumenem.*] Rex fuit Pergami in Afiâ.

[f] *Attalum.*] Hic Pergami rex fuit ultimus.

[g] *Filium.*] Alii aliter: Florus regii fanguinis ferocem juvenem dicit, Juftinus filium Eumenis.

[h] *Nicomede.*] Populum Romanum fecerat hæredem.

[i] *Tetrarchiis.*] Tetrarchia quarta eft pars regni, aut cujufpiam Provinciæ.

[k] *Cretenfes.*] Creta, hodie *Candie*, Mediterranei infula notiffima, unde Cretenfes.

[l] *Ptolemæum.*] Rex fuit Ægypti.

[m] *Spolium.*] Id eft, eam Afiæ partem quâ Antiochus à Romanis fpoliatus fuerat.

[n] *Servitium.*] Quo premebatur à Romanis.

[o] *Archelaus.*] Unus fuit ex Mithridatis ducibus, quem ingenti inftructum exercitus parvâ manu Sylla apud Chæroneam cecidit.

exercitu prodito, impedivit; illique, quos ignavia aut [a] prava calliditas, uti [b] meis laboribus tuti essent, armis [1] abstinuit, acerbissimas pœnas solvunt. Ptolemæus preció diem belli [2] prolatat. Cretenses impugnati semel jam, neque finem [c] nisi excidio habituri. Equidem cùm mihi, ob [d] ipsorum interna mala, dilata prœlia magìs quàm pacem datam, intelligerem, abnuente Tigrane, qui mea dicta serò probat, te remota procul, omnibus [e] aliis obnoxiis, rursus tamen bellum cepi; Marcumque Cottam Romanum ducem apud [f] Chalcedona terrà fudi; mari exui classe pulcherrimâ. Apud [g] Cyzicum magno cum exercitu in obsidione moranti frumentum defuit, nullo [3] circumadnitente; simul hiems mari prohibebat. Ita [h] sine vi hostium, regredi coactus in patrium regnum, naufragiis apud [i] Param, et [k] Heracleam, militum optimos cum classibus amisi. Restituto deinde apud [l] Cabira exercitu, et variis inter me atque Lucullum prœliis, inopia rursus ambos incessit. Illi suberat regnum [m] Ariobarzanis bello intactum; ego vastatis circùm omnibus locis, in [n] Armeniam concessi; secutique Romani, non me, sed morem suum, omnia regna subvertendi: quia multitudinem arcis locis pugnâ prohibuêre,

INTERPRETATIO.

[1] *Et illi quos ignavia aut prava calliditas avertit ab armis, ut tuti essent meis laboribus, solvunt pœnas acerbissimas.*

[2] *Ptolemæus profert diem belli argento.*

[3] *Frumentum* mihi *defuit, cùm nullus circum me adjuvaret, dum eo commorarer magno cum exercitu, in obsidione, apud Cyzicum.*

NOTÆ.

[a] *Prava calliditas.*] De iis loquitur qui ipsum, quamdiu opes suas adversus Romanos contereret, quieti cernerent, aut eo etiam augerentur. Prava est profectò ea calliditas; nam ille qui potentior est, postquam hunc aut illum bello minorem oppressit, victoriâ utens, alios majore etiam impetu invadit.

[b] *Ut megis laboribus.*] Aliis regibus à Romanis nihil fuisse metuendum innuit, ipsum si levissimis auxiliis adjuvissent.

[c] *Nisi.*] Isthuc confirmat Florus: Romanos enim fatetur, solâ nobilem insulam vincendi cupiditate, bellum Creticum fecisse.

[d] *Ipsorum.*] *Romanorum:* Nam bellum Mithridaticum illis temporibus gestum est, quibus respublica civilibus armis, maximè per Marium, Syllam, Sertorium, aliosque, conflictabantur.

[e] *Aliis ol noxiis.*] Id est, *sese Romanorum imperio submittentibus.*

[f] *Chalcedona.*] Chalcedon, vel ut alii scribunt, Chalcedone, urbs est Asiatica ad Bosphorum Thraciæ.

[g] *Cyzicum.*] Cysicus urbs est et insula, vel, ut aliis placet, peninsula ad Propontidem.

[h] *Sine vi.*] Non istud dicunt Romanæ historiæ scriptores: imo Plutarchus Lucullum testatur, non sine Mithridatis magnâ clade, Cyzico eum depulisse.

[i] *Param.*] Locus maritimus circà Hellespontum, aut Euxinum mare.

[k] *Heracleam.*] Urbs est Bithyniæ ad Pontum Euxinum.

[l] *Cabira.*] Inferiores Asiæ oppidum Stephano. Plutarchus alicubi circa Mysiam collocat.

[m] *Ariobarzanis.*] Rex fuit Cappadociæ.

[n] *Armeniam.*] Armenia notissima est Asiæ regio inter Cappadociam et mare Caspium; cujus pars hodie dicitur *Turcomania.*

imprudentiam Tigranis, pro victoriâ, ostentant. Nunc quæso considera, nobis oppressis utrum firmiorem te ad resistendum, an finem belli futurum putes? scio equidem tibi magnas opes, virorum armorum, et auri esse; et, eâ re à nobis ad societatem, ab illis ad prædam peteris. Cæterùm consilium est Tigranis, [a] regno integro, meis militibus belli prudentibus, procul ab domo, parvo labore, per nostra corpora bellum conficere; quando neque vincere, neque vinci, sine tuo periculo possumus. An ignoras, Romanos, postquam ad occidentem pergentibus finem [b] oceanus fecit, arma huc convertisse; neque quicquam à [c] principio nisi raptum habere, domum, [d] conjuges, agros, imperium; convenas, olim sine patriâ, sine parentibus, pesti conditos orbis terrarum; Quibus non humana ulla, neque divina obstant, quin socios, amicos, procul juxtàque sitos, inopes potentesque trahant, excidantque: omniaque [e] non serva, et maximè regna, hostila ducant. [f] Namque pauci libertatem, pars magna justos dominos volunt: nos suspecti sumus æmuli, et in tempore vindices affuturi. Tu verò, cui [g] Seleucia maxima urbium, regnumque Persidis inclitis divitiis est, quid ab illis, nisi dolum in præsens, et posteà bellum exspectas? Romani in omnes arma habent, acerrima in eos quibus victis spolia maxima sunt: audendo et fallendo, et bella ex bellis serendo, magni facti. Per hunc morem extinguent omnia, aut [h] occident; [i] quod difficile non est, si tu [k] Mesopotamiâ, nos Armeniâ circumgredientur exercitum sine frumento, sine auxiliis: [l] fortuna autem nostris vitiis adhuc incolumes; teque illa fama sequetur, auxilio profectum magnis regibus, latrones gentium oppressisse. Quod utì facias moneo, hortorque, neu malis pernicie nostrâ [m] unum imperium prolotare quàm societate victor fieri.

NOTÆ.

[a] *Regno.*] Intelligo de regno Arsacis.

[b] *Oceanus.*] De Atlantico intellige, quo terminatur Hispania.

[c] *A principio.*] Romam primò latronum receptaculum magìs quàm urbem fuisse neminem latet.

[d] *Conjuges.*] Illi enim per dolum, simulatis ludis equestribus, Sabinas rapuerunt.

[e] *Non serva.*] Id est, *quæ ab ipsis servitute non essent oppressa.*

[f] *Namque.*] Aliter et magìs ex nostro stylo ita scribas: *Cùm enim pauci inter homines statu populari gaudeant, sed regiam dominationem quærant, nos suspecti sumus æmuli, &c.*

[g] *Seleucia.*] Hæc est, procul dubio, quæ non semel apud scriptores antiquos cum Babylone confunditur; quòd ejus opes exhauserit, in proximo sita, ad ripam Tigridis.

[h] *Occident.*] *Ipsi peribunt.*

[i] *Quod difficile.*] De Romano excidio loquitur, quod semper quæsivit Mithridates.

[k] *Mesopotamia.*] Asiæ regio inter Tigrim et Euphratem; hodie *Diarbecb.*

[l] *Fortuna.*] Istud parenthesi includendum, quòd per dolorem effert Mithridates, qui sæpius Romanorum ruinam animo præsumpserat.

[m] *Unum.*] Alii legunt, *tuum imperium*; alii *tua*: vetus verò editio optimè, ut videtur, *tuam* (*ruinam*, scilicet, aut *perniciem*) *prolotare*, id est, *differre*. Si tamen *unum imperium* retineas, *prolatare* pro *ampliare*, positum erit.

ſpe, aut præmiis in vos convertêre; meliuſque habent, mercede delinquere, quàm gratis rectè facere. Itaque omnes conceſsêre jam in paucorum dominationem, qui [a] per militare nomen, ærarium, exercitus, regna, provincias occupavêre, et [b] arcem habent ex ſpoliis veſtris: cùm interim, more pecorum, [c] vos multitudo ſingulis [d] habendos, fruendoſque præbetis; exuti omnibus, quæ majores reliquêre: [e] niſi quia voſmet ipſi per ſuffragia, utì præſides olim, nunc [f] dominos deſtinatis. Itaque conceſsêre [g] illuc omnes; et mox, ſi veſtra receperitis, ad vos redibunt plerique. [1] Rarus enim animus ad ea quæ placent defendenda. Cæteri [h] validiorum ſunt. [2] An dubium habetis ne officere quid vobis uno animo pergentibus poſſit, quos languidos ſocordeſque pertimuêre? [i] Niſi fortè C. Cotta ex [k] factione mediâ conſul, aliter quàm metu jura [l] quædam tribunis pleb. reſtituit; [m] et

INTERPRETATIO.

[1] *Paucis enim* ex vobis *animus eſt ad ea defendenda et tuenda, quæ* vobis *placent: cæteri ſtant à partibus validorum.*

[2] *An veremini ne aliquid poſſit vobis nocere, quando uno animo idem optabitis et efficietis*; vobis, inquam, *quos languidos et ſocordes* pauci nobiles *maximè reformidaverunt:*

NOTÆ.

[a] *Per militare nomen.*] Id eſt, *quia dicuntur imperatores*; ſpecie enim obeundi muneris quodlibet efficiunt.

[b] *Arcem habent.*] Id eſt, *tuti ſunt quia vos ſpoliaverunt.*

[c] *Vos multitudo.*] Appoſitio eſt, quam vocant: id eſt, *vos multi eſtis.*

[d] *Habendos.*] Vim vocis, et quicquid in eâ invidioſum eſt, tum demum intelliges, quando cogitabis quomodo brutis, quæ in noſtrâ ſunt poteſtate, utamur et abutamur. Nihil magîs ad commovendos animos efficax eſſe potuit.

[e] *Niſi.*] Excipit ironicè quòd ipſos maximè mordeat et percellat.

[f] *Dominos.*] Dominus reſpectum habet ad ſervum; adeòque quod graviſſimum erat. Romanis his tribunus noſter objecit; quòd ſcilicet ſibi catenas necterent.

[g] *Illuc.*] *In paucorum partes*

[h] *Validiorum.*] *Paucorum nobilium.*

[i] *Niſi fortè.*] Eâ ironicè internectit, quibus quod intendit maximè conficiatur.

[k] *Factione.*] Poſtquam ſcilicet, reſpublica per Syllam ejuſque ſatellites, tota paucorum manus deveniſſet.

[l] *Quædam.*] Legum ferendarum, concionis habendæ jure tribunos Sylla privaverat: prohibuerat ne ad eos provocaretur, ſanxerat inſuper ut ne tribuno aditus pateret ad alium magiſtratum. Poſterius iſtud, altero â Syllæ obitu anno, C. Aurelius Cotta conſul abrogavit: reliqua Pompeius poſt aliquot annos, in primo conſulatu reſtituit, quod etiam Salluſtius ſuprà admonuit.

[m] *Et quamquam.*] Locus maximè difficilis, mihi quidem, nam alii præterierunt. In eo autem poſita videtur difficultas, quòd eo quo cœperat modo ſententiam ſuam Macer non abſolvit. Interrogativè initio propoſuerat, cùm dixit, *An dubium habetis, &c.* Jam ſimpliciter rem ipſam concludit. Semotis itaque omnibus figuris, et iis quibus vir acer vibrantem orationem munivit, paucis ſenſum iſtius periodi, et ſcopum auctoris ita comprehende, quaſi populum hoc modo alloquutus eſſet: *Nemo poterit vobis nocere,* [illegible] *omnes in unum conſpirabitis,* [illegible] *pertimuerint, factorum-* [illegible] *invidiam reformidaverint,* [illegible] *re, quo unicum hominem* [illegible] *perdiderint; et priùs*

[a] quamquam L. [b] Sicinius primus de potestate trib. loqui ausus, [c] mussantibus vobis circumventus erat; tamen prius illi invidiam metuêre, quàm vos injuriæ pertæsum est. Quod ego nequeo satìs mirari, Quirites. Nam spem frustrà fuisse intellexistis. Sullâ mortuo, qui scelestum imposuerat servitium, finem mali credebatis. Ortus est longè sævior Catulus. [d] Tumultus intercessit Bruto, et Æmilio Mamerco Coss. dein C. [e] Curio ad exitium usque insontis tribuni dominatus est. Lucullus superiore anno quantis animis ierit in L. [f] Quinctium, vidistis; quantæ denique [g] nunc mihi turbæ concitantur! [h] quæ profectò incassum agerentur, [i] si priùs quàm vos serviendi finem, illi dominationis facturi erant: præsertim cùm his civilibus armis [k] dicta alia, sed certatum, [l] utrimquæ de dominatione in vobis sit. Itaque cætera [m] ex licentia, aut

NOTÆ.

quàm vos eorum injuriæ, et vestri servitii, tæduisset. Ut verò istius hominis mentem propiùs assequaris, et aculeos, quibus ille populum perstrinxit, non sentias modò, sed videas; hæreas, si placet, in iis quæ posteà leviter attingam.

[a] *Quamquam.*] Argumentum est quod vocant à minore ad majus: quasi dicat, *Nobiles vos timuerunt, etiam cùm ille unicus vester defensor oppressus esset, qui, utpote in maximâ servitute, loqui ausus erat: ergo maximè metuent, quando vos omnes jura vestra repetere videbunt.*

[b] *Sicinius.*] Ita legendum ex vet. codice, et Asconio, &c. Fuit hic tribunus plebis.

[c] *Mussantibus.*] Non potuit alio verbo meliùs eorum hominum exprimi socordia, qui cùm reipublicæ damna et sentiunt et vident, alios tempestati objiciunt, ipsi latitant, itaque suum commodum vel in ipsâ peste quærunt. Nebulones profectò in solas terras deportandi, cùm sibi tantùm, in commune nolint consulere. Verùm ad rem. Ideò addidit vocem istam auctor noster, ut obviàm iret populi tacitæ objectioni; diceret enim, *Oppressi sunt antehac qui nobis consuluerunt: unum tribunum nostrum ne quidem audire nobiles sustinuerunt: frustrà itaque nos aliquid audebimus.* Respondet Macer, *Mussantibus, tacentibus et latitantibus vobis, oppressus est vester ille tribunus: quod, in posterum ne fiat, in manu vestrâ est.*

[d] *Tumultus.*] De quo vidimus, cujus auctor Lepidus.

[e] *Curio.*] Hic consul fuit post Lepidum, anno altero.

[f] *Quinctium.*] Hic quoque Syllæ acta rescindere aggressus est.

[g] *Nunc.*] Hinc clarissimè tempus, quo habita est hæc concio, cognoscitur: Lucullo, scilicet, et Varo Consulibus; quo anno Spartacus Gladiator plusquam servile, sed grave bellum, adversus Romanos movit: decennio ante Catilinæ conjurationem.

[h] *Quæ profectò.*] De turbis loquitur, et omni molimine, quo pauci plebem opprimere festinabant.

[i] *Si priùs.*] Sensus est, si verba ex orationis texturâ abstrahas: *Frustrà speratis nobiles vobis quicquam de servitio vestro remissuros, nisi vosmet ipsi jugum excusseritis; quandoquidem illi in eo sunt toti, ut vobis majus onus imponant, quantumvis illis usque et usque obsequentes fueritis.*

[k] *Dicta alia.*] Id est, *aliud prætexuerunt.*

[l] *Utrimque.*] Cave ità intelligas, quasi hinc pauci nobiles, illinc steterint tribuni, aut quicumque jura populi reposcebant: sed intelligendum est, omnes qui rempublicam agitaverunt, quicumque tandem illi fuerint, id unum quæsivisse, ut populo servitium imponerent, et ipsi dominarentur.

[m] *Ex licentiâ.*] Deploratus est reipublicæ status, quando cuivis, quia et alii impunè faciunt, malè facere licet.

Cæteri negotia [a] sequebantur familiaria legatorum, aut tribunorum; et pars sua [b] commeatibus mercatis. *Nonius.*

Et uxori ejus frater erat. *Arusian.*

Sæpè celebritatem nominis intelligo timentem. *Prisc. l.* xviii.

Video ingentia dona quæsitum ire properantem. *Idem, ibid.*

Nam si Pompeio [c] quid humani evenisset. *Arusian.*

[d] Quibus de caussis Sullam in victoriâ dictatorem, equo descendere, sibi uni assurgere de sellâ, caput aperire solitum. *Nonius, Arusian. Servius.*

NOTÆ.

[a] *Sequebantur.*] Eidem anonymo, ex quo priorem conjecturam decerpsimus legendum videtur *Exsequebantur.*

[b] *Commeatibus.*] Id est, *Abeundi licentiâ pretio emptâ.*

c *Quid humani.*] Mortem intellige, de Pompeio auctem videtur hîc agi, quem Catullus, cùm præclarum quidem, sed nimiam liberæ reipublicæ crederet, nolletque omnia ut in eo uno reponerentur, hæc verba in concione legem dissuadens adjecit. *Si quid huic acciderit, quem in ejus locum substituetis?* ut habet Paterculus.

d *Quibus de causis.*] Hîc iterum de Pompeio sermo est, cui uni Syllam assurgere solitum Appianus tradidit. Quatuor verò fuerunt, auctore Servio, quæ apud Romanos ad honorem pertinuerunt: equo desilire, caput aperire, vitâ decedere, assurgere.

C. SALLUSTII CRISPI

FRAGMENTA

INCERTORUM LIBRORUM.

NE [a] inrumiendi po— [b] fublIcibus cavata.— fent. *Feſtus.*

Cujus [c] duas inſulas propinquas inter ſe, et [d] decem ſtadium procul à Gadibus ſitas, conſtabat ſuopte ingenio alimenta mortalibus gignere. *Nonius.*

[e] Serum bellum in anguſtiis futurum. *Junius Philarg. ad Georg. Virgilii.*

Illi tertio menſe pervenêre in [f] Pontum multò celeriùs ſpe Mithridatis. *Aruſian.*

Ergo ſenati decreto ſerviendum ne ſit. *Donatus Act.* II. *ſc.* II.

Pompeius oris [g] improbi, animoque inverecundo. *Suet. de claris Gram. c.* XV.

NOTÆ.

[a] *Inrumiendi.*] Id eſt, *lactandi*; quanquam omnes, quos quidem inſpicere licuit, excerptores, *Irrumare*, habent tantùm, non *Irrumire*. Vox verò iſta, execrandâ libidine, ad obſcœna traducta eſt.

[b] *Sublicibus.*] Sublicæ trabes ſunt longæ; quibus pons innititur. Sed, pro iis, Feſtus habet *ſublices*, nomine, ſecundum aliquos, à Volſcis mutuato.

[c] *Duas inſulas.*] Quæ ſint iſtæ neſcire ſe ſacetur Ortelius, niſi ex Plutarchi Sertorio, qui eas Atlantidum nomine deſcribit; intelligit autem de duabus ex Aſoris, S. Michaëlis ſcilicet, et D. Mariæ.

[d] *Decem ſtadium.*] Idem Ortelius *decem millibus ſtadiorum* ex Plutarcho reſcribit.

[e] *Serum.*] Grammatici *crudele* atque *ſævum* interpretantur; eodemque ſenſu apud Virgilium, et Valerium Flacchum, legitur.

[f] *Pontum.*] Pontus Aſiæ minoris provincia ad mare Euxinum.

[g] *Improbi.*] Multis contendit Douza *probi* legendum eſſe; præſertim quòd illud alterum ſit contrà omnium librorum auctoritatem, et à Salluſtii ſcribendi ratione alienum; Arbitratur enim fieri non poſſe, ut aliquis ore ſit improbo, qui non pariter animo inverecundo fuerit; adeòque Salluſtium bis idem dixiſſe, ſi *improbi* ſcripſerit. Prima ratio valet.

Simulans [a] sibi alvum purgari. *Isidorus*, *l.* xi. *in voce Alvus Serv. ad l.* iii. *Æneidos.*

Fecit ut nunciis confestim lugubribus. *Caris. l.* ii.

Communem habitum transgressus. *Prisc. l.* xiv.

Inter arma civilia æqui boni famam petit. *Seneca*, *l.* xx. *epist.* cxv.

Haud impigrè, neque inultus occiditur. *Donat. ad Andr. Ter. act.* i. *sc.* 2.

Festinantibus in summâ inopiâ patribus. *Idem ad Eunuch. act.* iv. *sc.* iii.

Hostes oppressi, aut delapsi forent. *Isidorus*, *l.* xviii.

Exercitum argento fecit. *Seneca*, *l.* xx. *epist.* cxv.

[b] Togam paludamento mutavit. *Isidorus l.* xix. *Serv.*

Hiero rex Syracusanorum bellum fecit. *Seneca.*

Ibi triennio frustrà trito. *Servius ad* iv. *Æneidos.*

Oratio [c] C. Cottæ Consulis ad Populum.

Quirites, multa mihi pericula domi, militiæ multa adversa fuêre; quorum alia toleravi, partim repuli deorum auxiliis, et virtute meâ; in quîs omnibus, neque animus negotio defuit, neque decretis labos. Malæ, secundæque res, [1] opes, non ingenium mihi mutabant. At contrà in his miseriis cuncta me cum fortunâ deseruere. Prætereà senectus, per se gravis, curam duplicat; cui misero, senectâ jam ætate, ne mortem quidem [d] honestam sperare licet. Nam, si parricida vestri sum, et [e] bis genitus hîc deos penates meos, patriamque, et summum imperium [f] vilia habeo, quis mihi vivo cruciatus satìs est, aut quæ pœna mortuo? Cùm omnia [g] memorata apud inferos supplicia scelere meo [h] vici. A primâ adolescentiâ in ore vestro privatus,

INTERPRETATIO.

[1] *Malæ secundæque res mutabant mihi opes, non mutabant ingenium.*

NOTÆ.

[a] *Sibi.*] Servius habet, *Simulans alvum purgari*; quod magìs est ex adstrictâ Sallustii oratione.

[b] *Togam palud.*] Id est, *Pacem bello.*

[c] *C. Cottæ,*] In quibusdam libris scriptum inveni *Cn. Cottæ*, quòd fortè pro M. Cottâ, scripturæ similitudine positum est. Uterque enim C. et M. ille quidem prior, hic anno sequenti, consul fuit: sed Marcum, non Caium, à Mithridate magnâ clade apud Chalcedunem cæsum fuisse constat, quod quidem huic orationi occasionem dedit.

[d] *Honestam.*] Ille equidem post casum suum in civitatem receptus, etiam consulatum suum peregit; attamen ne sibi per inimicorum dolum fraudi esset, quod fortunæ iniquitate evenerat, vir prudens reformidabat.

[e] *Bis genitus.*] Hoc ideò dicit, quia, victus, in civitatem receptus erat.

[f] *Vilia habeo.*] Id est, *parum istis omnibus consulo.* Sed terminis usus est causæ suæ faventibus; minùs enim fit verisimile, ut quis summum imperium, quo gaudet, contemnat, quam ut parum, ex officio reipublicæ invigilet.

[g] *Memorata.*] De his plurima apud poëtas.

[h] *Vici.*] Id est, *majus est scelus quàm ut atrocissimus inferorem pœnis satìs possit puniri.*

et in magiſtratibus egi: qui [a] linguâ, qui conſilio meo, qui pecuniâ voluêre, uſi ſunt; neque ego callidam facundiam, neque ingenium ad malefaciendum exercui; [1] avidiſſimus privatæ gratiæ maximas inimicitias pro republicâ ſuſcepi; qui victus cum illâ ſimul, cùm egens alienæ opis, plura mala expectarem, vos, Quirites, rurſus mihi, patriam, deos penates, cum ingenti dignitate dediſtis. Pro quibus beneficiis vix ſatis gratus videar, ſi ſingulis animam, [2] quam nequeo, conceſſerim. Nam vita et mors jura naturæ ſunt; uti ſine dedecore cum civibus, famâ et fortunis integer agas, id dono datur atque accipitur. Conſules non feciſtis, Quirites, [b] domi, belliqueimpeditiſſimâ repub. Namque [c] imperatores Hiſpaniæ ſtipendium, milites, arma, frumentum poſcunt; et id res cogit: quoniam poſt defectionem ſociorum, et Sertorii per montis fugam, neque manu certare poſſunt, neque utilia parare. Exercitus in Aſiâ Ciliciâque ob nimias opes Mithridatis aluntur; Macedonia plena hoſtium eſt; nec minùs Italiæ maritima, et provinciarum, cùm interim vectigalia parva, et [d] bellis incerta, vix partem ſumptuum ſuſtinent: [3] Ita claſſe, quâ commeatus vehebatur, minore quam antea, navigamus. [e] Hæc ſi dolo aut ſocordiâ noſtrâ contracta ſunt, agite, et uti lubet, ita ſupplicium ſumite: ſin communis fortuna aſperior eſt, quare indigna vobis, nobiſque, et rep. incipitis? Atque ego, cujus ætati mors propior eſt, non deprecor, ſi quid eâ vobis incommodi demitur; neque mox [f] ingenuo corpori honeſtiùs, quàm pro veſtrâ ſalute, finem vitæ fecerit. Adſum, en Cn. Cotta Conſul, facio quod ſæpè majores aſperis bellis fecêre; voveo, dedoque me pro rep. quam deinde cui mandetis circumſpicite. [g] Nam talem honorem bonus nemo volet, cùm

INTERPRETATIO.

[1] *Cùm eſſe avidiſſimus privatæ gratiæ, ſuſcepi multas inimicitias pro republicâ.*

[2] *Si dederim animam pro ſingulis,* quam *pro ſingulis*, nequeo dare.

[3] *Ita navigamus claſſe minore quàm ea, quâ commeatus vehebatur anteà,*

NOTÆ.

a *Linguâ.*] Arbitror hunc eſſe Cottam, quem Cicero diſertiſſimum prædicat, contrà quem etiam mulierem quandam defendit.

b *Domi.*] Bellis civilibus, per Marium, Syllam, aliosque exhauſtæ fuerant vires imperii.

c *Imperatores.*] Vidimus eâ de re Pompeii epiſtolam, quocum Metellus adverſus Sertorium imperator creatus fuerat.

d *Bellis.*] Piratæ enim, Mithridatici belli oblatâ occaſione, maria bello, quaſi tempeſtate præcluſerant; alii rebellabant: Sertorius in Hiſpaniâ multa intercipiebat, *&c.*

e *Hæc.*] *Caſus reipublicæ varii.*

f *Ingenuo.*] In aliis eſt, *ingenio corporis*: quod non placet: quanquam illud quomodo explicem non ſatis video. Niſi fortè conſul noſter, qui jam ſuprà de inferis verba quædam injecit, philoſophicè, ſeſe noluerit virem ingenuum, ſed corpus tantùm morti tradere; quod quidem ad perſuadendum et commovendum aptum quoque fuerit.

g *Nam talem.*] Tacitè innuit, ſe adhuc utilem fore reipublicæ, nec tam culpâ ſuâ exercitum à Mithridate cæſum fuiſſe.

fortunæ, et pacis, belli ab aliis acti, ratio reddenda, aut turpiter moriendum sit. Tantummodò in animis habetote non me ob scelus, aut avaritiam cæsum, sed volentem pro maximis beneficiis animam dono dedisse. Per vos igitur, Quirites, et gloriam majorum, tolerate adversa, et consulite reip. Multa cura summo imperio inest; multi ingentes labores; quos [1] nequicquàm abnuitis, et pacis opulentiam quæritis; cùm omnes provinciæ, regna, maria, terræque aspera aut fessa bellis sint.

Germani [a] intectum [b] renonibus corpus tegunt. *Isidorus.*

Undè pons in oppidum pertinens explicatur. *Arusian.*

Et ei voce magnâ vehementer gratulabantur. *Donatus.*

Et Marius victus duplicaverat bellum. *Servius.*

Atque eos à tergo incurrerunt. *Rufinianus.*

In hunc modum disseruit. *Prisc.*

Indè ortus sermo percunctantibus utrimque, Satin' salvæ, quàm grati ducibus suis, quantis familiaribus copiis augerentur. *Donatus.*

Fugam nostris fecêre. *Seneca.*

Quæ audita [c] Panormitanos dedere Romanis fecêre. *Idem.*

Quò cupidiùs in ore ducis sese quisque bonum et strenuum ostentantes. *Isidorus, Servius.* x.

Ventis per cava terræ citatis, rupti aliquot montes, tumulique sedêre. *Isidorus Servius.*

Ubi multa nefandè casu super ausi atque passi. *Prisc.*

[d] Saguntium. *Carisius.*

Tota autem insula modica, et cultoribus inanis est. *Martianus.*

Immodicus animi. *Arusian.*

Pugnam illam pro omine belli futuram. *Serv.*

Tantum [e] antiquitatis, curæque majoribus pro Italicâ gente fuit. *Idem.*

Opprobrii gratiâ. *Agrætius.*

Maximis ducibus, fortibus strenuisque ministris. *Diomedes. l.* xi.

Non repugnantibus modò, sed ne deditis quidem. A. B. C. M. *Donatus.*

In silvâ [f] Silâ fuerant. *Serv.*

INTERPRETATIO.

[1] *Quos frustrà refugitis, dum pacis copiam quæritis.*

NOTÆ.

[a] *Intectum.*] Magnâ corporis parte nudos agitare solitos esse Germanos ex Tacito discimus, aliisque. Colerus mallet *Intacti.*

[b] *Renonibus.*] Alii scribunt *Rhenonibus.* Sunt autem Rhenones Gallorum et Germanorum tegumenta pellicea, ab humeris ad umbilicum usque dependentia.

[c] *Panormitanos.*] Panormus insignis Siciliæ civitas. Hodiè *Palermo.*

[d] *Saguntium.*] Pro Saguntinorum, ut placet Carisio.

[e] *Antiquitatis.*] Gronovius cum Servio *antiquitatis* retinet. Douza *anxietatis* reponit, cui ego quidem assentior.

[f] *Silâ.*] Sita erat in Brutiis.

In nuda injecta corpora. *Diomedes.*

Appollinis filia et Cyrenes. *Probus.*

Ne simplici quibem moriebantur. *Serv.*

Cùm prædixero positum insule. *Donatus.*

Cujus [a] adversâ voluntate, colloquio militibus permisso, [b] corruptio facta paucorum, et exercitus Sullæ datus est. *Idem.*

A Graccho seditiones graves ortæ. *Augustinus. De Civ. Dei. lib.* ii.

M. Atilius Palicanus humili loca, Picens, loquax magis quàm facundus. *Quintilianus, l.* iv. *c.* 2.

[c] Insolens vera accipiundi. *Donatus.*

Quæ pecunia ad Hispaniense bellum Metello facta erat. *Idem.*

[d] Curubis. *Probus.*

[e] Tharros. *Idem.*

[f] Camisos. *Idem.*

[g] Luces. *Sergius.*

Primam modò [h] Japydiam ingressus. *Serv. in* ii *Georg.*

[i] Carbo turpi formidine Italiam, atque exercitum deseruit. *Idem.*

Quæ pacta in conventione non præstitissent. *Donatus.*

Crebritate fluctuum, ut Aquilo solet. *Serv.*

Mithridates corpore ingenti perinde armatus. *Quin. l.* viii. *c.* 3.

Tyrannumque et Cinnam appellantes. *Victorinus. Serv.*

Nomenque [k] Danubium habet. *Acron.*

Cui nisi pariter obviam iretur. *Donat.*

Septimium, neque animo, neque linguâ satìs compotem. *Idem.*

Vulgus amat fieri. *Quint. lib.* ix. *Cap.* iii.

Non [l] pœniturum. *Idem.*

Pompeius cum alacribus saltu, cum velocibus cursu, cum validis vecte, certabat. Neque enim ille aliter potuisset par esse Sertorio,

NOTÆ.

[a] *Adversâ*] *Cognitâ.*

[b] *Corruptio.*] De Syllâ intelligendum, qui, ut docet Plutarchus, viribus impar, Scipionem alterum consulem dolo ad fœdera invitavit; deinde inter congressum moras, et colloquiorum, pecuniâ et promissis, ejus exercitum, per milites corrupit.

[c] *Insolens.*] Fortè de Tigrane loquitur, qui fortunâ suâ ebrius, nil nisi quod ad voluntatem fictum esset, audire poterat. Cujus stultitiam non pœnitebit vidisse apud Appianum.

[d] *Curubis.*] Ptolemæo urbs est Africæ propriæ.

[e] *Tharros.*] Ortelius eam urbem ponit in Africâ.

[f] *Camisos.*] Urbs Camisanæ regionis, in Parthiâ, ut eidem placet Ortelio.

[g] *Luces.*] Volunt esse à *Lux* singulari.

[h] *Japydiam.*] Japydia, quæ et Histria dicta, in extremâ est Italiâ versùs Dalmatiam.

[i] *Carbo.*] Prolixè de eo Appianus.

[k] *Danubium.*] Observavit Acron, vel alius aliquis, ad Horatium, Danubium in genere neutro à Sallustio positum, ut Rhenum ab Horatio. Danubius vero dicitur usitatius maximus ille et notissimus Europæ fluvius, cui et nomen *Ister* datum est.

[l] *Pœniturum.*] Pro *pœnitentiam acturum.*

nisi se, et milites frequentibus exercitiis præparavisset ad prœlia. *Vegetius, l.* i. *c.* ix. *Johan. Saresb.*

Cicero caninam facundiam, ut Appius inquit, exercuit. *Lactant.*

Primus Græcorum Achilles. *Serv. in* I *Æn.*

Cupientissimus legis. *Diomedes.*

Magnâ gloriâ [a] tribunus militum in Hispaniâ T. [b] Didio imperante, magno usu bello Marsico, paratu militum, et armorum fuit. Multaque tum ductu ejus curata, primò per ignobilitatem, deinde per invidiam scriptorum celebrata sunt: cominus faciem suam ostentabat, aliquot adversis cicatricibus, et effosso oculo. Quo ille dehonestamento corporis maximè lætabatur, neque illis anxius, quia reliqua gloriosiùs retinebat. *A. Gellius.*

[c] Curetes, quia principes intelligendi divina fuerunt, vetustatem uti cætera in majus componentem altores Jovis celebravisse. *Lactant. et Isidorus.*

Italiam conjunctam [d] Siciliæ constat fuisse, sed medium spatium aut per humilitatem obrutum est aquis, aut propter angustium scissum: inde Rhegium nominatum. *Isidorus.*

Pompeius de victis Hispanis trophæa in Pyrenæis jugis constituit. *Serv. lib.* xi. *Æn.*

Atque edita undique, tribus tamen cum muris, et magnis turribus. *Donat.*

Et in prœliis actu promptus. *Idem.*

Pactione amisso Publico legato. *Idem.*

Ipsum mare Ponticum dulcius, quàm cætera. *Serv. Prisc. Macrobius.*

Equis paria operimenta erant, quæ lintea ferreis laminis in modum plumæ adnexuerant. *Serv.*

Rebus supra votum fluentibus. *Idem.*

[e] Ænum, et [f] Maroneam, et viam militarem. *Idem.*

Impediebant[illegible] nautarum. *Idem.*

Nihil socordiâ claudebat. *Donat.*

[g] Ut tanta repentè mutatio non sine deo videretur. *Idem.*

NOTÆ.

[a] *Tribunus.*] De Sertorio agitur.

[b] *Didio.*] Legatus fuit Pompeii in Hispaniâ adversus Sertorium.

[c] *Curetes.*] Totam hanc opinionem, quasi à poëtis fictam [illegible] Curetes [illegible] *Lactantius.*

[d] *Siciliæ.*] In hac [illegible] plurimi auctores, contra quam [illegible] cum Helorum [illegible] versus Pelorum promontorium [illegible]

[e] *Ænum.*] Ænus urbs Thraciæ maritima, ab Æneâ condita.

[f] *Maroneam.*] Non longè ab Æno, ad occasum.

[g] *Ut tanta.*] Videtur hoc de inexpectatâ intelligendum conversione, quæ Romæ accidit, [illegible]

[a] In ore gentibus agens, populo, civitati. *Idem.*

Pressi undique multitudine. *Idem.*

Hunc igitur redarguit Tarquitius. *Idem.*

Dein campi [b] Themyscirii, quos habuêre [c] Amazones, à [d] Tanai flumine incertum quamobrem digressæ. *Serv.*

Ubi eum totâ concione ab exercitu cogit discedere, dicit se ejus operâ non usurum, eumque ab armis dimittit. *Idem.*

Et Metello procul agente [e] longa spes auxiliorum. *Idem.*

More equestris prœlii sumptis tergis, atque redditis, et egressi ad faciliores ictus loco cedebant. *Idem.*

Castra sine vulnere introitum. *Idem.*

[f] Cosa. *Serv. in Æn.* x.

Equis, atque armis insignibus. *Idem.*

[g] Fessus in Pamphyliam se receperat. *Idem.*

Profectus quidam Ligus ad requisita naturæ. *Quint.*

Apud latera [h] certos collocaverat. *Serv.*

Apertæ portæ, repleta arva cultoribus. *Idem.*

[i] Hispaniam sibi antiquam patriam esse. *Idem.*

[k] Lyciæ, [l] Pisidiæque agros despectantem. *Idem.*

Sorte ductos fusti necat. *Idem.*

Omnis Italia coacta in angustias scinditur in duo [m] promontoria, [n] Bruttium, et [o] Salentinum. *Idem.*

Italia plana ac mollis. *Idem.*

Quâ tempestate ex Ponto vis piscium erupit. *Idem, et Scholiastes Juvenalis.*

[p] Introrsus prima Asiæ Bithynia est, multis anteà nominibus appellata. *Serv.*

NOTÆ.

[a] *In ore.*] De Pompeio intelligit Douza.

[b] *Themyscirii,*] Sunt illi in Ponto.

[c] *Amazones.*] Fuerunt mulieres, quæ regnum, viris omnibus interfectis, obtinuerunt, rem posteà habentes cum peregrinis. De his mentio fit apud plurimos; interim fuerint, nec ne, quidam affirmant, quidam negant, Crediderim multa fabulosa esse, non tamen omnia.

[d] *Tanai.*] Tanais fluvius est qui Europam ab Asiâ dividit. Hodiè *Don* dicitur.

[e] *Longa.*] Id est, *longè posita,* auctore Servio.

[f] *Cosa.*] Civitas Etruriæ.

[g] *Fessus.*] Id est, *egens consilii,* Servio interprete: nam corpore fatigatum dicimus, animo fessum.

[h] *Certos*] Certus aut velocem significat, aut fidelem: aliquando etiam firmum, ut ait Sallustius: *Apud latera certos collocat.* Servius.

[i] *Hispaniam.*] Annotant grammatici provinciam pro patriâ positam, cùm civitas propriè sit patria.

[k] *Lyciæ.*] Minoris Asiæ regio, ad Mediterraneum.

[l] *Pisidiæ.*] Ciliciæ regio, in minore Asiâ.

[m] *Promontoria.*] Sunt montes, qui in mare incurrunt. Gall. *Cap.*

[n] *Bruttium.*] Inferius est, ad meridiem, juxta Siciliam.

[o] *Salentinum.*] Superius est ad Septentrionem.

[p] *Introrsùs.*] Hæc Crispi cùm citet Servius, ut doceat Bithyniam dictam quoque esse Bebriciam, nullaque ejus rei in fragmento hoc extet mentio, non dubitat Sallustium ex Isidoro augere Putschius, post *Phrygia,* hoc modo, *prius Bebricia dicta, mox à Bithynio rege Bithynia.*

Ipſa enim eſt Major Phrygia. *Serv.*

Sed Mithridates extremâ pueritiâ regnum ingreſſus: matre veneno interfectâ. *Idem.*

Exercitum [a] vertere. *Idem.*

Creta altior eſt, quâ parte ſpectat orientem. *Idem.*

Se regibus devovent, et poſt eos vitam refutant: adeò illis ingenita eſt ſanctitas regii nominis. *Idem. et Philargyrius.*

Dum inferior omni viâ graſſaretur. *Joannes Grammat.*

[b] Narbone concilia Gallorum. *Pompeius in Artem Donati.*

Cum Brutus, &c. *Pompeius ibidem.*

Poſt defectionem ſociorum et Latii. *Donatus.*

[c] Ad Jovis mandem noſtra. *Idem.*

Morbi graves ob inediam inſolita veſcentibus. *Idem.*

Atque ea cogentes, non coactos, ſceleſtos magìs quàm miſeros diſtringi. *Idem.*

Graviori bello, qui prohibituri venerant ſocii, frigere. *Idem.*

Nam quidem Pyrrho, Hannibali, æquor et terra. *Idem.*

Nam Sullæ dominationem audebat. *Idem.*

[d] Neque eſt defenſus dominationem Sullæ. *Idem.*

Neu quis miles neve pro milite. *Serv.*

Ex inſolentiâ avidus malefaciendi. *Idem.*

Tergis vinciebant. *Idem.*

[e] Charybdis quæ fortè illata [f] naufragia ſorbens gurgitibus occultis millia ſexaginta [g] Tauromenitana ad litora trahit. *Idem.*

Saguntini fide atque ærumnis inclyti per mortalium ſtudium majores quàm opibus, quippe quîs etiam tum ſemiruta mœnia, domus intectæ, parieteſque templorum ambuſti, manus Punicas oſtentabant. *Hieron. in Habaccuo.*

Apud [h] Corduennos [i] amomum et alii leves odores gignuntur. *Philarg. in* iv. *Georg. Virgil.*

Quem trans ſtagnum omnis uſque ad flumen. *Idem.*

NOTÆ.

[a] *Vertere.*] Servius interpretatur *Conſiderare.*

[b] *Narbone.*] Narbo Galliæ Narbonenſis urbs eſt maritima.

[c] *Ad Jovis.*] Douza corrigit, *Id Jovi mandem noſtro.* Id eſt, *Jupiter iſta viderit.*

[d] *Neque eſt.*] Alii habent *dominationum.* Colerus legit, *Neque eſt defeſſus dominationum Sullæ.*

[e] *Charybdis.*] Poëtis decantatiſſimus gurges, inter Siciliam et Italiam, circa Meſſanam.

[f] *Naufragia.*] Hîc, naufragium pro ipſis rebus quaſſatis et fractis poſitum eſt.

[g] *Tauromenitana.*] Tauromenia, vel Tauromenium, urbs Siciliæ maritima ad fretum.

[h] *Corduennos.*] Corduenni, gens circa mare Hyrcanum.

[i] *Amomum.*] Aliud alii eſſe comminiſcantur multùmque de eo rixantur Medici.

Repentè incautos agros invasit. *Idem.*

Belli sanè sciens. *Acron.*

Namque omnium ferocissimi ad hoc tempus [a] Achæi atque [b] Tauri sunt, quod, quantùm conjicio, locorum egestate rapto vivere coacti. *Glossa Juvenalis.*

Atque ipse cultus rei. *Acron.*

[c] Triplici fluctu. *Serv. Fuldanus.*

Charybdi mare verticosum. *Idem.*

Sed ubi tempore anni mare classibus patefactum est. *Idem.*

Sanè bonus eâ tempestate contrà pericula et ambitionem. *Idem.*

Simul immanis hominum vis ex locis invasêre parentes, cùm et pacis modò effusas. *Idem.*

Genua patrum advolvuntur. *Idem.*

Perrexêre in Hispaniam ad Sardiniam. *Idem.*

Quæ mapalia sunt circumjecta civitati, suburbana ædificia. *Idem.*

Et onere turrium incertis navibus. *Idem.*

Traditur fugam in longinqua oceani agitavisse. *Idem.*

Ad mutandum modò in melius servitium. *Serv ad primum Æn.*

Magna vis hominum convenerat agris pulsa aut civitate ejecta. *Idem*, *ibidem.*

Cùm murum hostium succeßisset pœnas dederat. *Idem ad Eclogam quintam.*

Quippe vasta Italia rapinis, fugâ, cædibus. *Idem.*

Hi sunt qui secundum pocula, et alias res aureas, diis sacrata instrumenta convivio mereantur. * *Idem ad* viii. *Æneidos.*

In secundâ festinas cohorres composuerat. *Idem ad* ix.

Jam repentè visus sævire Tagus. *Idem ad* x.

Exuant armis equisque. *Idem.*

Solas festinare. *Idem.*

Lusitaniæ gravem civitatem. *Idem.*

Ex parte cohortium præcipere instructa, stationes locatæ pro castris. *Idem.*

Bellum quibus posset conditionibus desineret. *Idem.*

In quîs longissimo ævo plura, de bonis falsa, in deteriùs composuit. *Idem.*

Cultu corporis ornata egregio. *Idem.*

At Sertorius vacuus hieme augere copias. *Acron. in Horatium.*

Sin vis obsistat, ferro quàm fame æquiùs perituros. *Serv.*

Consedit in valle virgultâ nemorosàque. *Idem.*

NOTÆ.

[a] *Achæi.*] Sunt populi circa pontum Euxinum, in Sarmatiâ Asiaticâ; nam de his hoc in loco agitur, non de illis qui Thessaliam incoluerunt.

[b] *Tauri.*] Fuerunt isti in Sarmatiâ Europæâ.

[c] *Triplici.*] Id est, *magno.*

I

Paululùm requietis militibus. *Idem.*

Qui nullo certo exilio vagabantur. *Idem.*

Nubes fœdavêre lumen. *Idem.*

Sanctus alia. *Idem.*

Geronis. *Idem.*

Quæ caufa fuerat novandis rebus. *Idem.*

Radicem montis exceffit. *Statii interpres.*

Ut res magìs quàm verba gererentur, liberos parentefque in muris locaverant. *Idem.*

Incerta eft fortitudo dum pendet. *Idem.*

In quibus plauftra fedes funt. *Acron ad Horatium.*

Luxo pede. *Probus.*

Maurique vanum genus, ut alia Africæ, contendebant Antipodas ultrà Æthiopiam cultu Perfarum juftos egregios agere. *Prifc.*

Et Perpennam fortè cognofcit mulio redemptoris. *Acron. in Horat.*

Omnium fluminum que in maria quà imperium Romanum eft fluunt, quam Græci τὴν εἴσω θάλασσαν appellant, maximum effe Nilum confentitur; proximâ magnitudine effe Hiftrum fcripfit Salluftius. *A. Gell. l.* x. *c.* 7.

[a] Ex omnibus quæ tractavimus, Æbuti Liberalis, poteft videri nihil tam neceffarium, aut magìs, ut ait Salluftius, cum curâ dicendum, quàm quod in manibus eft. *Seneca. De Benef.* iv.

Turbinum motus vagus eft, disjectus, et uti Salluftii verbis utar, vorticofus; cometarum autem, compofitus, et certum iter carpens. *Idem.*

Salluftius, auctor certiffimus, afferit Tigrim, et Euphratem uno fonte manare in Armenia, qui per diverfa euntes longiùs dividantur, fpatio medio relicto multorum millium; quæ tamen terra, quæ ab ipfis ambitur, Mefopotamia dicitur. *Idem.*

Pelorum promontorium Siciliæ refpiciens Aquilonem, juxta Salluftium, dictum à gubernatore Hannibâlis illìc fepulto, qui fuerat occifus per ignorantiam regis, cùm fe ejus dolo crederet effe deceptum. *Servius et Ifidorus.*

[b] Ariftæus, uti Salluftius docet, poft laniatum à canibus [c] Actæonem filium, matris inftinctu Thebas reliquit, et [d] Ceam infulam tenuit, primò adhuc hominibus vacuam: pofteà, eâ relictâ, cum Dædalo in Sardiniam tranfivit; pòft delatus eft [e] Cumas. *Serv.*

NOTÆ.

[a] *Ex omnibus.*] Nullus non ea facilè dignofcet quæ funt Salluftii in his et fequentibus fragmentis.

[b] *Ariftæus.*] Appollinis et Cyrenes filius, ut plurimis placet, olei et mellis inventor.

[c] *Actæonem.*] Hic, irâ Dianæ, quam infcius fine vefte viderat, in cervum mutatus à fuis canibus laceratus eft.

[d] *Ceam.*] Cea vel, ut alii fcribunt, Ceos, infula eft maris Ægei, juxta Eubœam.

[e] *Cumas.*] Cumæ, urbs Campaniæ maritima.

Sallustius duces laudat, qui victoriam incruento exercitu deportârunt. *Idem.*

[a] Cares Insulani populi fuerunt, piraticam exercentes, famosi, victi à [b] Minoë, ut Sallustius, et Thucydides tradunt. *Idem.*

A Troja [c] Capys Campaniam, [d] Helenus Macedoniam, alii Sardiniam, secundùm Sallustium, tenuerunt. *Idem.*

[e] Dardania à Dardano Jovis et Electræ filio, aut secundùm Sallustium, à Midâ Dardanorum rege, qui Phrygiam tenuit. *Idem.*

Sallustius [f] Scyllam saxum esse dicit, simile formæ [g] celebratæ procul visentibus. *Idem.*

In Siciliâ est [h] Enceladus, [i] Othus in Cretâ, secundum Sallustium. *Idem.*

Sallustius ait, Hispanorum morem fuisse, ut in bella euntibus juvenibus parentum facta memorentur à matribus. *Idem.*

[k] Orion juxta Sallustium, oritur juxta solis æstivi pulsum. *Idem.*

In [l] Flaminiâ est civitas quæ [m] Cale dicitur, et in Galliâ hoc nomine, quam Sallustius à Perpennâ captam commemorat. *Idem.*

Getæ sunt [n] Myssi, quos Sallustius à Lucullo dicit esse superatos. *Idem.*

Trojanorum tempore invadendarum terrarum causa fuerat navigatio, uti Sallustius meminit. *Idem.*

Curribus falcatis usos esse antiquos, Livius et Sallustius docent. *Idem.*

NOTÆ.

[a] *Cares.*] Cos insula est maris Ægæi non longè a Cariâ, quæ et ipsa hoc nomine dicta est, auctore Staphano. Probus in Miltiade, Cares in Lemno consedisse testatur: adeòque hi fuerunt piratæ errones habitationem suam mutantes.

[b] *Minoë.*] Minos rex fuit Cretæ, Jovis ex Europâ filius, apud inferos, ob insignem justitiam, judex à poëtis constitutus.

[c] *Capys.*] Unus fuit ex Æneæ comitibus, qui in Italiam venit.

[d] *Helenus.*] Priami filius. Epiri verò partem habuisse Virgilius auctor est.

[e] *Dardania.*] Pars est Illyriæ, supra Macedoniam. Sed hîc de Trojâ agitur.

[f] *Scyllam.*] Scylla scopulus est in freto Siculo, non longè à Charybdi.

[g] *Celebratæ.*] A poëtis scilicet, apud quos passim monstrum fœmineo vultu, cætera canum latrantium, quibusdam lupi, ac serpentis specie, descriptum invenies.

[h] *Enceladus.*] Unus ex gigantibus, quêm Jupiter, fulmine ictum, Ætnæ, monti supposuit.

[i] *Othus.*] Hic fuit Neptuni filius ex Iphimediâ Alœi uxore, quem, cum Ephialte ipsius Othi fratre, Alœus auxilio misit gigantibus adversus deos.

[k] *Orion.*] Ex trium deorum, Jovis, scilicet, Neptuni, et Mercurii urinâ, vel semine natus, et à Dianâ interfectus, ut quibusdam placet, in sydus mutatus fuit; cujus ortu tempestates maximæ excitantur: si tamen verum est quodcumque vulgo hominum ore teritur.

[l] *Flaminia.*] Regio Italiæ ad mare superùm, ubi Ravenna.

[m] *Cale.*] Calem Gallicam non longè ab urbe Parisiorum ponunt; haud procul à Matronâ.

[n] *Myssi.*] Mysia in Asiâ est: sed hîc Mœsia est intelligenda, quæ olim Mysia dicta, Europæ regio est ad Danubium.

Vices significant pugnam, quia per vicissitudinem pugnabatur, ut inquit Sallustius. *Idem.*

Creta medio jacet insula ponto, id est, secundum Sallustium, procul à continenti. *Idem.*

Primò mense veris dicitur novum ver, secundo ver adultum, tertio præceps: sicut etiam Sallustius dicit ubique, nova æstas, adulta, præceps. *Idem.*

Sallustius in Historiis tradit, Sertorium victum voluisse fugere ad insulas [a] Fortunatas. *Acron.*

Insulas Fortunatas Sallustius inclytas esse ait Homeri carminibus. *Serv.*

Proximum dicebant veteres, non solùm adhærens, et adjunctum, verùm etiam longè remotum, si tamen inter duo discreta [b] nihil medium exstitisset. *Virgil. Æn. l.* v.

Proximus huic, longo sed proximus intervallo.
Insequitur Salius.——

Ita et Sallustius in situ Ponti, de promontoriis [c] Paphlagonum, et quod [d] Κριȣ μέτωπον appellavit, posuit. *Nonius.*

Interrogasti, si tenes, Mæotici.
Situs quis esset æquoris. Sallustium
Noram id dedisse, dicta et ejus omnibus
Præjudicatæ auctoritatis ducier,
Non abnuebam. Festus Avienus.

Portus ab Eoo fluctu curvatus in arcum.

In arcûs similitudinem. Sic de Ponto Sallustius, unde hic tulit colorem, nam speciem efficit Scythici arcûs. *Serv. ad* iii. *Æneidos.*

—*Freta lata relucent.*

Lata autem ideò, quia se augustiæ Pontici oris illic dilatant, uti dicit Sallustius. *Serv.*

Teïa autem dicta est à Teïo Anacreontis Poëtæ Lyrici oppido, quod in Paphlagoniâ esse Sallustius indicat, cùm de situ Pontico loquitur. *Comment. in Horat.*

Porrò Sallustius auctor certissimus asserit, tam Tigris, quàm Euphratis in Armeniâ fontes demonstrari. *Hieron. de locis Heb.*

Cùm multi evaserint Trojanum [e] periculum, uti Capys, qui

NOTÆ.

a *Fortunatas.*] Sunt illæ in mari Atlantico. Hodie, *Les Canaries.*

b *Nihil medium.*] *Ejusdem naturæ,* scilicet.

c *Paphlagonum.*] Paphlagonia Asiæ minoris regio ad pontum Euxinum.

d Κριȣ.] *Arietis hanc rupem simulantem vertice frontem.*

Pro merito Graii κριȣ dixêre μέτωπον Priscian.

e *Periculum.*] Quando Troja à Græcis eversa est.

Campaniam tenuit; ut Helenus, qui, [a] ut alii, Sardiniam, secundùm Sallustium. *Serv.*

Sallustianus Calpurnius. *Hieronymus adversus Ruf.*

Calpurniani discipuli. *Idem, ibidem.*

[b] Tamen vulgata jam res est gentilium proprietatum. Comici Phrygas timidos illudunt. Sallustius vanos Mauros, et feroces Dalmatas [c] pulsat. *Tertull. de animâ.*

Sarcasmus Chleuasmo proxima est, et similis figura, quâ adversariorum facta, cum exacerbatione admissi eorum, lacessimus. Ut apud Sallustium de Sullæ crudelitate. Ut in M. Mario cùm fracta priùs crura per artus expiraret. *Jul. Rufinianus de schematis lexeos.*

Mesopotameni homines effrenatæ libidinis sunt, ut Sallustius meminit in utroque sexu *Glossæ in Juvenalem.*

[d] Antonius ille trium Antoniorum corruptor, ille Sallustius, qui oræ maritimæ quà Romànum esset imperium, contrarius piratis. Si omnes socios et maximè Græcos Asiaticos ac Siculos fortunis omnibus spoliaverunt. *Eædem Glossæ.*

Σαλλεςίυ δὲ θαυμάζω, τότε πρῶτον, ὦφθαι Ῥωμαίοις καμήλυς, λέγοντος, εἰ μήτε πρότερον τὺς μετὰ Σκιπίωνος νικήσαντας Ἀντίοχον ᾤετο, μήτε τοις ἐναγχος πρὸς Ὀρχομενῷ καὶ περὶ Χαιρώνειαν Ἀρχελάῳ μεμαχημένοις, ἐγνωκέναι κάμηλον. *Id est:* Sallustium demiror, qui autumat, tum primum visos Romanis Camelos, quòd neque olim illos qui duce Scipione Antiochum devicerunt, neque hos qui ad [e] Orchomenum et Chæroneam certaverunt cum Archelao, nôsse putaverit Camelum. *Plutarchus in Lucul.*

Σαλλέςιος μὲν ὖν φησὶ, χαλεπῶς διατεθῆναι τοις ςτρατιώταις πρὸς αὐτὸν, εὐθὺς ἐν ἀρχῆ τῦ πολέμυ πρὸς Κυζίκῳ καὶ πάλιν πρὸς Ἀμισῷ δύο χειμῶνας ἑξῆς ἐν χάρακι διαγαγεῖν ἀναγκασθέντας. *Id est:* At Sallustius quidem fuisse milites jam indè à principio malè, ait, in eum (Lucullum) animatos, quòd ad Cyzicum, et iterum ad Amisum duas hiemes eos castris continuisset. *Idem.*

NOTÆ.

[a] *Ut alii.*] Quod hîc deesse clarum est ex loco superiori, qui de hâc ipsâ re agit, facilè cognosces.

[b] *Tamen.*] Id est, *omnes sciunt quomodo invicem sibi quædam innata vitia populi exprobrent.*

[c] *Pulsat.*] *Arguit, notat.*

[d] *Antonius.*] Pessimè depravatum est istud fragmentum.

[e] *Orchomenum.*] Orchomenus et Chæronea duæ sunt Bœotiæ urbes ad amnem Cephisum; quanquam priorem Sophianus magìs ad meridiem collocat.

LECTORI.

HACTENUS Fragmenta florentissimi rerum Romanorum scriptoris, quæ extare putamus. Cætera quæ sequuntur, in M. S. Servio legi auctor est V. Cl. Andreas Schottus: in optimâ tamen illâ Honorati editione à Petro Daniele I. C. procuratâ non comparent.

* m or Trequii præter s raciem necessariam haud multò secus quàm ferro noceri poterat. At Varinius, dum hæc aguntur à fugitivis ægrà parte militum autumni gravitate, neque ex postremâ fugâ; cum severo edicto juberentur, ullis ad signa redeuntibus, et qui reliqui erant per summa flagitia detrectantibus militiam, Quæstorem suum C. Thoranium ex quo præsente vera facillimè noscerent. *** commiserant, et tamen interim quum volentibus numero quatuor.

* ingre, tantæ fetui debacchantur, nefandum in modum perverso vulnere et interdum lacerum corpus semianimum omittentes, alii in tecta faciebant ignes, multique ex loco sevi quos ingenium socios dabat, abdita à dominis aut ipsos trahebant ex occulto; neque sanctum aut nefandum quicquam fuit iræ barborum, et servili ingegenio: quæ [a] Spartacus nequiens prohibere multis precibus cùm oraret, celeritate *** nuntios.

Aliquot dies contrà morem fiducia augeri nostris cœpit, et promi lingua. Qua Varinius contrà spectatam rem incautè motus novos incognitosque et aliorum casibus perculsos milites, ducit tamen ad castra fugitivorum. Presso gradu sistentes jàm, neque tam magnificè sumentes prœlium quàm postulaverant. Atque illi certamini conscii inter se juxta seditionem erant. Crixo et gentis ejusdem Gallis atque Germanis obviam ire, et ultrò offerre pugnam cupientibus contrà Spartacum.

NOTÆ.

[a] *Spartacus.*] Hic est qui unà cum Crixo et Oenomao, effracto Lentuli ludo, cum triginta aut ampliùs ejusdem fortunæ viris Capuâ erupit; servisque ad vexillum et ad auxilium vocatis, Romanis grave, idemque probrosum bellum intulit.

[a] ORATIONES DUÆ
AD C. CÆSAREM,
SALLUSTIO ADSCRIPTÆ,
DE REPUBLICA ORDINANDA.

ORATIO I.

[b] POPULUS R. anteà [1] obtinebat, regna atque imperia, fortunam dono dare; item alia, quæ per mortales avidè cupiuntur: quia et apud indignos fæpè erant, quafi per lubidinem data; neque cuiquam incorrupta permanferant. Sed res docuit [c] id verum effe, quod in carminibus [d] Appius ait, fabrum effe fuæ quemque fortunæ; atque in te maximè, qui tantùm alios [e] prætergreffus es, utì priùs defeffi fint homines laudando facta tua, quàm tu laude digna faciendo. Cæterùm utì fabricata, fic virtute parta, quàm magnâ induftriâ haberi decet, ne incuriâ deformentur, aut corruânt infirmata. Nemo enim alteri imperium volens concedit; et [2] quamvis bonus atque clemens fit, qui plus poteft; tamen, quia,

INTERPRETATIO.

[1] *Anteà vulgò credebatur fortunam dare dono regna atque imperia.*

[2] *Et quamvis qui potentior eft, fit bonus atque clemens, tamen reformidatur, quia licet illi effe malo.*

NOTÆ.

[a] *ORATIONES.*] Multis probat Douza effe epiftolas, quod etiam poftea ex ipfo Salluftio cognofcetur. Nam ejus effe eas idem, ut et ipfe arbitror, contendit.

b *Populus Romanus.*] Ab imperitis, quibus vox *obtinebat* profpecta non effet, additas effe has duas voces *Pop. Romanus*, Cafaubonus contendit; qui illuftriffimam fententiam eâ additione tenebris involutam dicit. Tanto viro non poffum non fuffragari.

c *Id.*] Refertur ad fequentem fententiam.

d *Appius eft.*] Hic eft, ut videtur, quem Cicero fapientem vocat poëtam.

e *Prætergreffus.*] Omnes libri habent *prægreffus*. Carrio.

malo esse licet, formidatur. [a] Id evenit, quia plerique rerum potentes perversè consulunt: et eò se munitiores, putant, quò illi, quibus imperitant, [b] nequiores fuêre. At contrà id eniti decet; cum ipse bonus, atque strenuus sis, utì quàm optimis imperites. Nam pessimus quisque asperrimè rectorem patitur. Sed tibi hoc gravius est, quàm ante te omnibus, armis parta componere. Bellum aliorum pace [c] mollius gessisti: ad hoc victores prædam petunt, victi cives sunt. Inter has difficultates [d] evadendum est tibi; atque in posterum firmanda resp. non armis modò, neque adversum hostes, sed, quòd multò majus, multòque asperius est, bonis pacis [e] artibus. Ergo omnes magna [f] mediocrique sapientiâ res hùc vocat: quæ quisque optima potest, utì dicat. Ac mihi sic videtur; qualicumque modo tu victoriam composueris, ita alia omnia futura. Sed jam, quò meliùs faciliùsque constituas, paucis, quæ me animus monet, accipe. Bellum tibi fuit, Imperator, cum [g] homine claro, magnis opibus, avido potentiæ, majore fortunâ, quàm sapientiâ: quem secuti sunt pauci, per suam injuriam tibi inimici; item quos affinitas aut alia necessitudo, traxit. Nam particeps dominationis neque fuit quisquam; neque [h] si pati potuisset, orbis terrarum bello concussus foret. Cætera multitudo vulgi, more magìs quàm judicio, post alius alium, quasi prudentiorem, secuti. Per idem tempus [i] maledictis iniquorum occupandæ reip. in spem adducti homines, quibus omnia probro, ac luxuriâ polluta erant, concurrere in castra tua; et apertè [k] quietis mortem, rapinas, postremò omnia, quæ corruptus animus jubebat, minitari. Ex quîs magna pars, ubi neque [1] creditum condonare, neque

INTERPRETATIO.

[1] *Ex quibus magna pars, ubi vident te neque pecuniam creditam condonare, aut novas tabulas proponere.*

NOTÆ.

[a] *Id.*] *Quòd*, scilicet, *qui plùs potest formidatur.*

[b] *Nequiores.*] Id est, *homines nihili, quia nullâ sunt virtute; qui nihil nec possunt, nec audent.*

[c] *Mollius.*] Cæsari assentatur.

[d] *Evadendum.*] Id est, *Reipublicæ ità, ut ei tibi consulas, providendum.*

[e] *Artibus.*] *Legum optimarum, quas tu sanxeris observatione, et vindicatione.*

[f] *Mediocrique.*] Sibi ipsi viam sternit, ne impudenter fecisse videatur, qui principi consulere satagat. Atque optimo fundamento nititur: non enim minimam præstant aliquando reipublicæ operam qui tarditores sunt, et minùs perspicaces; quippe qui graviori passu progredientes, ea advertunt quæ fervidiores prætererant.

[g] *Homine claro.*] *Pompeio* scilicet.

[h] *Si pati.*] Testatur Florus, neque parem Pompeium; neque superiorem Cæsarem ferre potuisse.

[i] *Maledictis.*] Hoc dicit, multos eò ad Cæsaris partes adductos fuisse, quòd malevolis quibusdam, qui eum rempublicam occupaturum prædicabant, finem haberent; et per ejus gratiam se potentes evasuros sperarent.

[k] *Quietis.*] *Iis qui nullis partibus erant addicti.*

te civibus, ficuti hoftibus, utì vident, defluxêre: pauci refiftêre, quibus majus otium in caftris, quàm Romæ, futurum erat: [a] tanta vis creditorum impendebat. Sed ob eafdem caufas, immane dictu eft, quanti et quàm multi mortales poftèa ad Pompeium difcefferint; eoque, per omne tempus belli, quafi facro, atque [b] infpoliato, fano debitores ufi. Igitur, quoniam tibi victori de bello atque pace agitandum eft; hoc utì [c] civiliter deponas, illa ut quàm juftiffima, et diuturna fit; de te ipfo primùm, [d] quia compofiturus es, quod optimum factu eft, exiftima. Equidem ego cuncta imperia crudelia, magìs acerba, quàm diuturna, arbitror; neque quemquam à multis metuendum effe, quin ad eum ex multis formido recidat: [e] eam vitam bellum æternum atque anceps gerere: [f] quoniam neque adverfus, neque ab tergo, aut lateribus tutus fis; femper in periculo, aut metu agites. Contrà qui benignitate, et clementiâ imperium temperavêre, his læta et candida omnia vifa; etiam hoftes æquiores, quàm [g] aliis cives. An [1] qui me his dictis corruptorem victoriæ tuæ, nimifque in victos bona voluntate prædicent? [h] Scilicet quòd ea, quæ externis nationibus, naturâ hoftibus, nofque majorefque noftri fæpè tribêre, ea civibus danda arbitror; neque barbarico ritu cæde cædem, fanguine fanguinem, expiandum. [2] An illa, quæ paulò ante hoc bellum in Cn. Pompeium victoriamque Syllanam increpabantur, oblivio abftulit? [i] Domitium, Carbonem, Brutum, alios item

INTERPRETATIO.

[1] *An aliqui prædicent me corruptorem effe victoriæ tuæ his dictis?*

[2] An oblivio abftulit, *Domitium, Carbonem?* &c.

NOTÆ.

[a] *Tanta vis.*] Id eft, *quia fœneratorum impotentiam experti effent.*

[b] *Infpoliato.*] Id eft, *ex quo abftuliffe quicquam nefas fuerit.* Vult plurimos ad Pompeium tanquam ad afylum concurriffe.

[c] *Civiliter deponas.*] Duabus hifce vocibus, quæ proponit propemodum conficit vir fummè politicus. Curandum eft enim ut bello tu, non alius, finem imponas, idque revera et bonâ fide præftes: curandum ut id civiliter, hoc eft, quam maximè popularibus et civibus tuis parcendo. Atque ex ejufmodi exemplis difcere debent balatrones quomodo loquendum, imò et legendum, fit.

[d] *Quia.*] Alii, *Qui eâ.*

[e] *Eam.*] Arbitratur Salluftius, ejus vitam, qui fe aliis metuendum præbet, bellum æternum effe. Optimè, ut funt ejus, propemodum, omnia.

[f] *Quoniam.*] Intelligit eum, e quo loquitur, nihil fperare poffe in futurum, omnia timere ex præterito, et in præfenti turbatum effe.

[g] *Aliis.*] Illis nempe, qui per fævitiam imperium obtinent.

[h] *Scilicet.*] Ironicè fibi ex parte adverfariorum illud affingit, quod ipfos maximè refellit.

[i] *Domitium.*] Hos tres Pompeius, primum quidem in Africâ, alterum in Siciliâ, tertium circa Lilybæum mori coëgit. Cæterùm tantorum virorum ludibrio fata habita auctor Cæfaris ab oculos ponit, ut ipfum ad mifericordiam, in quam pronus erat, magìs inclinet; generofiffimumque imperatorem, quâ facile capiebatur, uti par eft, tentet.

[a] non armatos, neque in prœlio belli jure, sed posteà supplices, per summum scelus interfectos: plebem Romanam in [b] villà publicà, pecoris modo, conscissam. Heu quam illa occulta civium funera, et repentinæ cædes in parentum, aut liberorum sinum, fuga mulierum, et puerorum, vastatio domorum. Ante partam à te victoriam omnia sæva, atque crudelia erant. Ad quæ te illi idem hortantur: [c] et scilicet id certatum esse [1] utrius vestrûm arbitrio, injuriæ utì fierent; [2] neque receptam, sed captam; à te remp. et eà causà exercitus stipendiis confectis optimos et veterrimos omnium, adversum fratres, parentesque, alii liberos, armis contendere; ut ex alienis malis deterrimi mortales ventri, atque profundæ libidini sumptus quærerent; atque essent opprobria victoriæ, quorum flagitiis commacularetur bonorum laus. Neque enim te præterire puto, quali quisque eorum more, aut modestià, etiam tum dubià victorià, sese gesserit: quoque modo in belli administratione scorta, aut [d] convivia exercuerint nonnulli; quorum ætas ne, per otium quidem, tales voluptates sine dedecore attigerit. De bello satìs dictum. De pace firmanda quoniam tuque, et omnes tui agitatis: primum id, quæso, considera, quale id sit, de quo consultas: ita, bonis, malisque [e] dimotis, patenti vià ad verum perges. Ego sic existimo; quoniam orta omnia [f] intereunt, quà tempestate urbi Romanæ fatum excidii adventàrit, cives cum civibus manus conserturos: ita defessos, et exsangues regi, aut nationi, prædæ futuros. Aliter non orbis terrarum, neque cunctæ gentes conglobatæ, movere, aut contundere queunt hoc imperium. Firmanda igitur sunt concordiæ bona, et discordiæ mala expellenda. Id ita eveniet, si sumptuum, et rapinarum licentiam dempseris; non ad vetera [g] instituta revocans, quæ, jam pridem corruptis moribus,

INTERPRETATIO.

[1] *Et scilicet* illi volunt *certatum esse*, ut sciretur *utrius vestrûm arbitrio injuriæ fierent.*

[2] *Neque* volunt *receptam* et *liberatam*, *sed captam esse à te rempublicam*; *et eà causà exercitus optimos, et veterrimos omnium stipendiis confectis, contendere armis adversum fratres et parentes, alii* adversus *liberos.*

NOTÆ.

[a] *Non armatos.*] Animadversum in eos qui se sponte dediderant, inquit Florus.

[b] *Villa.*] Ea fuit in Campo Martio, ubi quatuor, et secundum aliquos, octo et novem milia deditorum inermium civium Sylla interfici jussit.

[c] *Et scilicet.*] Adversariis rationes adscribit ridiculas, ut eorum institutum ridiculum videatur.

[d] *Convivia.*] De hoc omni castrorum Pomp. dedecore Plutarchus, et ipse Cæsar loquitur.

[e] *Dimotis.*] Id est, *seorsum positis, et accuratè perspicatis.* Ita verò, quicunque decipi metuit, facto opus est.

[f] *Intereunt.*] Quàm appositè, et ad ingenium Cæsaris accommodatè isthuc injecit.

[g] *Instituta.*] De sumptuariis legibus loquitur, quas adversus grassantem corruptionem satis firmas non credit.

ludibrio sunt; sed si suam cuique rem familiarem, finem sumptuum [a] statueris: quoniam is incessit mos, homines [b] adolescentuli, sua atque aliena consumere, nihil lubidini, atque aliis rogantibus denegare, pulcherrimum putent; [c] eam virtutem et magnitudinem animi pudorem atque modestiam, pro socordiâ æstiment. [1] Ergò animus ferox, pravâ viâ ingressus, ubi consueta non suppetunt, fertur accensus in socios modò, modò in cives: movet composita, et res novas [d] veteribus acquirit. Quare [e] tollendus fœnerator in posterum, uti suas quisque res curemus. Ea vera, atque simplex via est, magistratum populo, non creditori, gerere; et magnitudinem animi in addendo, [f] non demendo reip. ostendere. Atque ego scio, quam aspera hæc res in principio futura sit; præsertim iis, qui se in victoriâ licentiùs liberiùsque, quàm artiùs, futuros credebant: quorum si saluti, potiùs quàm lubidini consules; illosque, nosque, et socios, in pace firmâ constitues. Si [g] eadem studia, artesque juventuti erunt; næ ista egregia tua fama, simul cum urbe Româ brevì concidet. Postremò sapientes pacis causâ bellum gerunt, [h] laborem spe otii sustentat. Nisi illam firmam efficis, vinci, an vicisse, quid retulit? Quare capesse per deos remp. et omnia [i] aspera, utì soles, pervade. [k] Namque aut tu mederi potes, aut omittenda est cura omnibus. Neque [l] quisquam te ad crudeles pœnas, aut acerba judicia, in-

INTERPRETATIO.

[1] *Ob has causas animus ferox ingressus pravâ viâ, ubi consueta non suppetunt fertur accensus, modò in socios, &c.*

NOTÆ.

[a] *Statueris.*] Discordiæ vires maximas subtraxerit, qui hoc auctoris monitu uti diCerit: ut enim optime Florus, *Magnificus apparatus conviviorum, et sumptuosa largitio, nonne ab opulentiâ paritura mox egestatem? Hæc Catilinam patriæ suæ impegit.*

[b] *Adolescentuli.*] Utinam aliquando apud viros principes ea rerum humanarum cura exoriatur, ut post futuris consulant, dum venientium institutioni prospiciunt.

[c] *Eam.*] Id est, *in eo positam.*

[d] *Veteribus.*] Hoc est, *Aliena consumendo, nihil lubidini denegando.*] Cæterùm vide mihi, quæso, quomodo sententiam suam expresserit. Petita res ex ipsis naturæ visceribus, ubi omnia iisdem conservantur principiis quibus generata sunt. Verùm jocus est ex rerum veterum et novarum oppositione; quæ eò minùs benè composita videntur; quod ex veteribus nova non soleant emergere.

[e] *Tollendus.*] Illud certè maximæ est disquisitionis: multa enim incommoda ex fœnore tangit Sallustius, in eo abusus plurimus, attamen, quomodo in totum tolli possit, non video.

[f] *Non demendo.*] Magìs istud rhetoricè, quàm politicè dictum; nisi Sallustius nimiæ fœneratorum licentiæ obviàm ire conatus est. Quamvis enim aliquid videaris debitori per fœnus detrahere, per idem illi sæpè multùm addideris.

[g] *Eadem.*] De quibus suprà, *Sua* scilicet, *et aliena consumere; &c.*]

[h] *Laborem.*] Militarem præsertìm intellige.

[i] *Aspera.*] Quæ videlicet in ordinandâ republicâ occurrunt.

[k] *Namque.*] Cæsari assentatur.

[l] *Quisquam.*] Bonus scilicet. Verùm ideò non addidit, quia rem ipsam terminis usque adeò invidiosis proposuit, ut qui maximè cupiant, eam non ausint defendere.

vocat; quibus civitas vastatur magìs, quàm corrigitur: sed utì pravas artes, malasque lubidines, ab juventute prohibeas. Ea verò clementia erit, consuluisse, ne meritò cives patriâ [a] expellerentur; retinuisse ab stultitiâ, et falsis voluptatibus; pacem concordiamque stabilivisse: [b] non, si flagitiis obsecutus, delicta perpessus, præsens gaudium cum mox futuro malo concesseris. Ac [1] mihi animus, quibus rebus alii timent, maximè [c] fretus est negotii magnitudine: et quia tibi [d] terræ, et maria simul omnia componenda sunt; (quippe res parvas [e] tantum ingenium attingere nequit) magnæ curæ magna merces est. [f] Igitur provideas oportet, utì plebes, largitionibus, et publico frumento [g] corrupta, habeat negotia sua, quibus [h] ab malo publico detineatur; [i] juventus probitati, et industriæ, non sumptibus, neque divitiis, studeat. Id ita eveniet si pecuniæ, quæ maxima omnium pernicies est, [k] usum, atque [l] decus dempseris. Nam sæpè ego cum animo meo reputans, quibus quisque rebus [m] clarissimi viri magnitudinem invenissent: quæ res populos, nationesve magnis [n] auctoribus auxissent; ac deinde quibus causis amplissima regna et imperia corruissent: eadem semper bona, atque mala reperiebam; omnesque victores divitias contempsisse, et [o] victos cupivisse. Neque aliter quisquam extollere sese, et divina mortalis attingere potest; nisi

INTERPRETATIO.

[1] *Ac animus meus maximè nititur iis rebus quas alii timent, negotii, scilicet, magnitudine.*

NOTÆ.

[a] *Expellerentur.*] Cicacconius mallet *expellantur.*

[b] *Non.*] Supple, *Clementiâ fuerit.*

[c] *Fretus.*] Benè de Cæsare se ideò sperare innuit, quòd ille res soleat exequi difficillimas, viris enim cordatis difficultas animum auget.

[d] *Terræ.*] Potiùs est ut Sallustium, *Terrâ et mari*, scripsisse credemus. *Douza.*

[e] *Tantum.*] Cæsari iterum assentatur, Cæterùm maxima laus est, minima etiam cum maximis procurare.

[f] *Igitur.*] Non poterunt ad suum usum satis hanc periodum excutere politici.

[g] *Corrupta.*] Supple, *utì quidem nunc est:* neque verò intendit Sallustius, ut populus in eo permaneat.

[h] *Ab malo.*] Homines verò pravo otio perditi lues sunt et pestis reipublicæ.

[i] *Juventus.*] Optimè auctor, qui rerum caput attingit. Atque equidem haud istud dico per impudentiam, quasi in viro summè politico aliquid ausim alibi reprehendere; verùm quia quantùm in juventutem peccetur, pœnitet.

[k] *Usum.*] Non in totum sed illum quem antè habuit.

[l] *Decus.*] Cùm, non homines modò, sed omne quod est, esse porrò, et benè esse per naturam quærat; pronum est ut id illi ante omnia suum faciant, per quod reliqua comparantur. Ex quo perspicuum est, quàm pessimè et flagitiosè reipublicæ consulant; qui virtutem, honorem, omnia denique argento subjiciunt.

[m] *Clarissimi.*] In omnibus libris *clari* legi, auctor est Carrio.

[n] *Auctoribus.*] In quibusdam scriptum est *auctionibus*, pro quo Cicacconius reponit *auctibus*, phrasi Livio et Tacito usitatâ.

[o] *Victos.*] Scilicet in iis progressus facimus, quibus incumbibus: neque fieri potest ut, qui maximo cum labore accumulandis divitiis studuit, sine eo virtutem nactus fuerit.

omiſſis pecuniæ et corporis gaudiis, animo indulgens, non aſſentando, neque concupita præbendo, [a] perverſam gratiam gratificans; ſed in labore, patientiâ, boniſque præceptis, et factis fortibus exercitando. Nam domum, aut villam extruere, eamque ſignis, aluæis, aliiſque operibus exornare, et omnia potiùs, quàm ſemet viſendum efficere; [b] id eſt, non divitias decori hâbere, ſed ipſum illis flagitio eſt. Porrò ii, quibus bis die ventrem onerare, nullam noctem ſine ſcorto quieſcere, mos eſt; ubi animum, quem dominari decebat, ſervitio oppreſsêre: nequicquam eo poſteà habeti, atque claudo, pro exercitio uti volunt. Nam imprudentiâ pleraque, et ſe præcipitant. Verùm hæc, et omnia mala pariter cum honore pecuniæ deſinent; ſi neque magiſtratibus, neque alia vulgo cupiunda, venalia erunt. Ad hoc providendum eſt, quonam modo Italia, atque provinciæ tutiores ſint: id quod factu haud obſcurum eſt. Nam idem omnia vaſtant, ſuas deſerendo domos, et per injuriam alienas occupando. Item ne, ut adhuc, militia injuſta, aut inæqualis ſit; cùm alii triginta, pars nullum ſtipendium faciet: et frumentum id, quod anteà præmium ignaviæ fuit, per municipia, et colonias illis dare conveniet: cùm, ſtipendiis [c] emeritis, domos everterint. Quæ reipublicæ neceſſaria, tibique glorioſa ratus ſum, quâm pauciſſimis abſolvi. Non pejus videtur pauca nunc de facto meo diſſerere. Plerique mortales ad judicandum ſatìs ingenii habent, aut ſimulant; verùm tamen ad [d] reprehendenda aliena facta, aut dicta, ardet omnibus animus: vix ſatìs apertum os, aut lingua prompta videtur, quæ meditata pectore evolvat: quibus me ſubjectum haud pœnitet, magìs [e] reticuiſſe pigeret. Nam ſive hâc, ſeu meliore aliâ, viâ perges; à me, quidem, pro virili parte dictum, et adjutum fuerit. Reliquum eſt optare, uti, quæ tibi placuerint, ea di immortales approbent, benèque evenire ſinant.

NOTÆ.

[a] *Perverſam.*] Id eſt, Quæ plus doloris et mali afferat quàm voluptatis.

[b] *Id eſt.*] Utinam iſtud aliquando illi animo reputarent, qui ſe, per divitiarum abuſum, non modò illuſtres fieri arbitrantur; ſed, ſpretis inſuper quibus gloriari velle videntur titulis, et Chriſti nomine, ejus membra ſanguinemque, pro libitu, pedibus proculcant.

[c] *Emeritis.*] Id eſt, *poſtquam legibus deſtinatum tempus militiæ dediſſent.*

[d] *Reprehendenda.*] Illos carpit qui ſuum ſtudium et ſcripturam reprehendebant.

[e] *Reticuiſſe.*] Id eſt, *de iis non monuiſſe Cæſarem quæ optima eſſe credebat.*

DE REPUBLICA ORDINANDA.

ORATIO [a] II.

SCIO ego, quàm difficile, atque asperum factu sit, consilium dare regi, aut imperatori; postremò cuiquam mortali, cujus opes in excelso sunt: quippe cùm et illis consultorum [b] copiæ adsint; neque de futuro quisquam satìs callidus, satìsque prudens sit. Quin etiam sæpè prava magìs, quàm bona consilia prosperò eveniunt; [c] quia plerasque res fortuna ex lubidine suâ agitat. Sed mihi studium fuit adolescentulo rempublicam capessere, atque in eâ cognoscendâ multam, magnamque curam habui: non ita, utì magistratum modò caperem, quàm multi malis artibus adepti erant; sed etiam utì rempublicam domi, militiæque, quantùmque armis, viris, opulentiâ posset, cognitum haberem. Itaque mihi, multa cum animo agitanti, consilium fuit, famam [d] modestiamque meam post tuam dignitatem habere; et cujus rei lubet periculum facere, dum quid tibi ex eo gloriæ accederet. Idque non temerè, aut ex fortunâ tuâ, decrevi; sed quia in te, præter cæteras, artem tuam egregiè mirabilem comperi; semper tibi majore in adversis, quàm in secundis, rebus animum esse. Sed [e] per cæteros mortales illa res clarior est, quòd et priùs defessi sint homines laudando atque admirando munificentiam tuam, quàm tu faciendo quæ gloriâ digna essent. Equidem mihi decretum est, nihil tam ex alto reperiri posse, quod non cogitanti tibi in promtu sit. Neque ego, quæ visa

INTERPRETATIO.

[a] *Sed etiam utì haberem rempublicam* cognitam, *et cognitum haberem quantùm* respublica *posset domi et militiæ, armis, viris, opulentiâ.*

NOTÆ.

[a] II.] Nemini, qui utramque orationem, seu epistolam legerit, dubium esse potest, quin hæc prior sit.

[b] *Copiæ.*] Maximam facit consulendi difficultatem consultorum numerus, dum ignavissimi loquacitate, aut pravo studio, bonorum consulto depravatum eunt.

[c] *Quia.*] Hinc fit ut imperiti perversa sua consilia veris anteponant, bonosque agitent.

[d] *Modestiamque.*] Iniqua plerumque hominum judicia et perversam voluntatem experiuntur qui àliis consulere satagunt; adeòque viam sibi munit Sallustius, ne per imprudentiam aut impudentiam Cæsari consilium dedisse videatur.

[e] *Per cæteros mortales.*] Alii habent *per deos immortales.*

ſunt, de rep. tibi ſcripſi, quia mihi conſilium, atque ingenium meum [a] ampliùs æquo probaretur; ſed inter labores militiæ, interque prœlia, victorias, imperium, ſtatui admonendum te de negotiis urbanis. Namque tibi [b] ſi id modò in pectore conſilii eſt, utì te ab inimicorum impetu vindices, quoque modo contra [c] adverſum conſulem beneficia populi retineas: indigna virtute tuâ cogites. Sin in te ille animus eſt, qui jam à principio nobilitatis factionem diſturbavit; plebem Rom. ex gravi ſervitute in libertatem reſtituit; in præturâ inimicorum arma inermis disjecit; domi militiæque tanta, et tam præclara facinora fecit, utì ne inimici quidem queri quidquam audeant, niſi de magnitudine tuâ: quin accipe tu ea, quæ dicam [d] de ſummâ repub. quæ profectò aut tu vera invenies, aut certè haud procul à vero. Sed quoniam Cn. Pompeius aut animi pravitate, aut quia nihil eo maluit quâm quod tibi obeſſet, ita lapſus eſt, ut hoſtibus tela in manus jaceret: quibus ille rebus remp. conturbavit, eiſdem tibi [e] reſtituenda eſt. Primùm omnium [f] ſummam poteſtatem moderandi, de vectigalibus ſumptibus, judiciis, ſenatoribus paucis tradidit; plebem Romanam, cujus anteà ſumma poteſtas erat, [g] noſque his quidem legibus, in ſervitute reliquit. Judicia, tametſi, [h] ſicut anteà, tribus ordinibus tradita ſunt; tamen iidem illi factioſi regunt, dant, adimunt quæ lubet: innocentes circumveniunt: ſuos ad honorem extollunt. Non facinus, non probrum, aut flagitium obſtat, quò minus magiſtratus capiant: quod commodum eſt trahunt, rapiunt: poſtremò, tanquam [i] urbe captâ, lubidine, ac licentiâ ſuâ, pro legibus utuntur. Ac me quidem mediocris dolor angeret, ſi virtute partam victoriam more ſuo [k] per ſervitium exercerent. Sed homines inertiſſimi, quorum omnis vis, virtuſque in linguâ ſita eſt; fortè, atque [l] alterius ſocordiâ dominationem oblatam inſolentes agi-

NOTÆ.

[a] *Amplius æquo.*] Qui alteri conſilium dat, ſuperior eſſe videtur; illud excuſat Salluſtius.

[b] *Si id.*] Tacitè innuit injurias vindicandas, et ſupremum poteſtatem invadendam.

[c] *Adverſum conſulem.*] Marcellum intelligo, cùm Æmilium, alterum conſule m pecuniâ Cæſar ſuum feciſſet: his enim, non, ut quidam exiſtimavit, Marcello, et Lentulo conſulibus, ſcriptam fuiſſe hanc epiſtolam crediderim.

[d] *De ſummâ.*] Omnes libros *de ſummâ republica*, quomodo ferè priſci loquuti ſunt, ſcriptum habere, teſtatur Carrio.

[e] *Reſtituenda.*] In omnibus libris *reſtituendum* legi teſtatur Carrio; phraſi antiquâ.

[f] *Summam.*] Si vera loquitur Saluſtius, hinc, ideò tantùm tribunitiam poteſtatem reſtituiſſe Pompeium intelligemus, quod eum anteà feciſſe vidimus, ut aurum popularem captaret, volentibuſque ſervitium imponeret.

[g] *Noſque.*] Ordinem equeſtrem intellige.

[h] *Sicut antea.*] Lege Plautiâ plebi communicata judicia, ordini ſenatorio à Syllâ tranſlata fuerant. Lege verò Aureliâ quam tulit L. Aurelius Cotta prætor, inter ſenatores, equites, et tribunos ærarios, judicia eadem, ex Pompeii voluntate diviſa ſunt.

[i] *Urbe captâ.*] *Ab hoſtibus*, ſcilicet, qui omnia pro libidine agunt.

[k] *Per ſervitium.*] Id eſt, *cum civibus, veluti cum ſervis, agendo.*

[l] *Alterius.*] Id eſt, *aliorum*; neque hîc quemquam ſinguiatìm deſignat.

tant. Nam, quæ ſeditio, ac diſſenſio civilis, tot tamque illuſtres familias ab ſtirpe evertit? Aut quorum unquam victoriâ animus tam præceps, tamque immoderatus fuit? L. Sulla, cui omnia in victoriâ lege belli licuerunt; tametſi [a] à Sulpicio hoſtium partes muniri intelligebat: [b] tamen, paucis interfectis, cæteros beneficio, quàm metu, retinere maluit. At hercule nunc [c] cum Catone, L. Domitio, cæteriſque ejuſdem factionis: quadraginta ſenatores; multi prætereà cum ſpe bonâ adoleſcentes; ſicuti hoſtiæ, mactati ſunt: cùm intereà importuniſſima genera hominum tot miſerorum civium ſanguine ſatiari nequiverunt: non orbi liberi, non parentes exactâ ætate, non gemitus virorum, luctus mulierum, immanem eorum animum inflexit: quin, acerbiùs indies malefaciendo, ac dicundo, dignitate alios, alios civitate, everſum irent. Nam quid ego de te dicam, [d] cujus contumeliam homines ignaviſſimi vitâ ſuâ commutare volunt? Scilicet neque illis tantæ voluptati eſt [e] (tametſi inſperantibus accidit) dominatio, quanto mœrori tua dignitas; qui optatius habent, ex tua calamitate [1] periculum libertatis facere, quàm per te populi Rom. imperium maximum ex magno fieri. Quò magìs tibi etiam atque etiam animo proſpiciendum eſt, quonam modo rem ſtabilias, communiaſque. Mihi quidem quæ mens ſuppetit, eloqui non dubitabo. Cæterùm tui erit ingenii probare, quæ vera, atque utilia factu putes. In duas partes ego civitatem diviſam arbitror, ſicut à majoribus accepi; in patres et plebem. Anteà patribus ſumma auctoritatis erat, vis multò maxima in plebe. Itaque ſæpius

INTERPRETATIO.

[1] *Qui magìs optant libertatem ſuam in diſcrimen adducere, ex calamitate tuâ, quàm Romanum imperium, ex magno, per te fieri maximum.*

NOTÆ.

[a] *A ſulpicio.*] Carrio veteribus libris, ut ille ait, manuductus, pro *Sulpitio*, *ſupplicio* repoſuit: idque auream correctionem vocat, quam quidem cuivis, qui ſenſum communem habeat, probatum iri non dubitat. Me verò minimè puderit cum paucis, quibus ſenſus bonus fuerit, à communi recedere; eo præſertim inductus, quòd niſi, Sulpitii mentione, ſententiam ſuam Salluſtius, tanquam metis quibuſdam coarctaverit, falſiſſima ejus oratio fuerit. Cæterùm, ad plenam hujus loci intelligentiam omnino videndus eſt Paterculus. Hiſtor. lib. 2.

[b] *Tamen paucis interfectis.*] Aſſumit auctor quod commodum, et; pro tempore, verum fuit; antequam Sylla in Aſiam adverſus Mithridatem proficiſceretur. Illi verò in laudem vertit quod, tunc temporis, coactus fecit: alioqui poſt ultimam et firmam victoriam, non alius unquam in cives Syllâ crudelior fuit.

[c] *Cum Catone.*] Intellige ſenatores à Catone, Domitio, aliiſque eſt factione Cæſari adverſâ, interfectos fuiſſe; dummodo ne quid ex irâ et dolore, ſenatu motus Salluſtius admiſceat. Nota verò phraſim, quâ facilè, nec aliter quàm in re notiſſimâ utaris.

[d] *Cujus.*] Id eſt, *Qui neque vitam perdere dubitant modò tibi aliquam faciant contumeliam.*

[e] *Tametſi.*] Major eſt autem ea voluptas quæ inſperanti accidit.

in civitate [a] secessio fuit, semperque nobilitatis opes diminutæ sunt, et jus populi amplificatum. Sed plebes eò liberè agitabat, quia nullius potentia super leges erat; neque divitiis, aut superbiâ sed bonâ famâ, factisque fortibus, nobilis ignobilem anteibat: humillimus quisque in [b] armis, aut militiâ, nullius honestæ rei egens, satis sibi, satisque patriæ, erat. Sed, ubi eos paulatim expulsos agris, inertia, atque inopia incertas domos habere subegit; cœpêre alienas opes petere, libertatem suam cum republicâ venalem habere. Ita paulatim populus, qui dominus erat et cunctis gentibus imperitabat, dilapsus est: et pro communi imperio, privatìm sibi quisque servitutem peperit. Hæc igitur multitudo primùm malis moribus imbuta, deinde in artes, vitasque varias [c] dispalata, nullo modo inter se congruens, parum mihi quidem idonea videtur ad capessandam rempub. Cæterùm, additis novis civibus, magna me spes tenet, fore, ut omnes expergiscantur ad libertatem: quippe cùm illis libertatis retinendæ, tùm his servitutis amittendæ, cura orietur. Hos ego censeo, permixtos cum veteribus novos, in coloniis constituas; ita et res militaris opulentior erit, et plebes bonis negotiis impedita malum publicum facere desinet. Sed non inscius neque imprudens sum, cùm ea res agetur; quæ sævitia, quæve tempestates hominum nobilium futuræ sint; cùm indignabuntur omnia funditùs misceri, antiquis civibus [d] hanc servitutem imponi regnum denique ex libera civitate futurum, ubi unius munere multitudo ingens in civitatem pervenerit. Equidem ego sic apud animum meum statuo, malum facinus in se committere, qui incommodo reip. gratiam sibi conciliet. [e] Ubi bonum publicum etiam privatim usui est, id verò dubitare aggredi, socordiæ, atque ignaviæ duco. M. Livio [f] Druso semper consilium fuit, in tribunatu summâ ope nitì pro nobilitate; neque ullam rem in principio agere intendit, nisi illi auctores fierent: sed homines [g] factiosi, quibus dolus, atque malitia, fide cariora erant, ubi intellexerunt, per unum hominem [h] maximum beneficium multis mortalibus dari: videlicet et [1] sibi quisque conscius, malo

INTERPRETATIO.

[1] *Et scilicet quisque conscius sibi* se *esse animo malo atque infido, existimaverunt de Druso juxta ac de se.*

NOTÆ.

[a] *Secessio.*] De iis jam sæpiùs vidimus.

[b] *Armis.*] Ingeniosè, ad vitandam tautologiam, Sallustio indignam: Douza pro *armis*, unius litteræ levi mutatione, *arvis* reposuit.

[c] *Dispalata.*] Id est, *dispersa*, cùm aliud alii genus vitæ sequerentur.

[d] *Hanc servitutem.*] Id est, *hæc omnia in civitatem induci, tu veteribus civibus servitus imponeretur.*

[e] *Ubi bonum.*] Directè dixisset, *Ubi bonum privatim etiam publicè usui est*; verum honestiùs expressit, cùm primò publici boni rationem habuit.

[f] *Druso.*] Politicum virum de isto Velleium adivisse nequaquam pigebit.

[g] *Factiosi.*] De nobilibus loquitur, itemquæ senatu, qui Drusum senatui ipsi faventem per invidiam oppresserunt.

[h] *Maximum.*] Civitatem scilicet.

atque infido animo esse, de M. Livio Druso juxta, ac de se, existimaverunt. Itaque metu, ne per tantam gratiam solus rerum potiretur, [a] contrà eam nixi, [b] sua ipsius consilia disturbaverunt. Quò tibi, imperator, majore curâ fideque amici, et multa præsidia paranda sunt. Hostem adversum opprimere, strenuo homini haud difficile est; occulta pericula neque facere, neque vitare, bonis in promptu est. Igitur, ubi eos in civitatem adduxeris, quoniam quidem revocata plebis erit, in eâ re maxime animum exercitatio, uti colantur boni mores; concordia inter veteres et novos coalescat. Sed multo maximum bonum patriæ, civibus, tibi, liberis, postremò humanæ genti, pepereris; si studium pecuniæ aut sustuleris, aut, quod res feret, minueris. Aliter neque privata res, neque publica, neque domi, neque militiæ, regi post est. Nam ubi cupido divitiarum invasit, neque disciplina, neque artes bonæ, neque ingenium ullum satìs pollet; quin animus magìs, aut minùs maturè, postremò tamen succumbit. Sæpè jam audivi, qui reges, quæ civitates et nationes, per opulentiam magna imperia amiserint; quæ per virtutem inopes ceperant. Id adeò haud mirandum est. Nam ubi bonus deteriorem divitiis magìs clarum, magìsque acceptum videt; primò æstuat, multaque in pectore volvit: sed ubi [c] gloria honorem magìs in dies, virtutem opulentia vincit; animus ad voluptatem à vero deficit. Quippe [d] gloriâ industria alitur; ubi eam dempseris, ipsa per se virtus amara, atque aspera, est. Postremò [e] ubi divitiæ claræ habentur, ibi omnia bona vilia sunt; fides, probitas, pudor, pudicitia. Nam ad virtutem [f] una, et ardua via est; ad pecuniam, [1] quâ cuique lubet, nititur; et malis, et bonis rebus ea creatur. Ergò in primis auctoritatem pecuniæ demitto: [g] neque de capîte, neque honore, ex copiis quisquam magìs, aut minùs, judicaverit; si neque prætor, neque

INTERPRETATIO.

[1] Quisque *nititur ad pecuniam* viâ *quâ cuique lubet.*

NOTÆ.

[a] *Contra eam.*] Adeoque reipublicæ qui benefacit illud quoque dissimulare debet; ne ipsius beneficii invidiâ, etiam ab iis quibus benefacit, opprimatur.

[b] *Sua ipsius.*] Alii, *Sua et ipsus*; Gronovius mallet. *Sua ipsorum.* Cæterùm locus politicorum, si alius uspiam, meditatione dignus.

[c] *Gloria.*] Inanis illa, scilicet, cujus fundamentum non est virtus.

[d] *Gloria.*] Hìc verò gloriam veram, aut quamlibet intellige.

[e] *Ubi.*] Jamdiu usque adeò istud comprobatum est, ut omnium sæculorum, et totius orbis, oraculum videatur: interim, eo spreto, hodieque promemodum omnes pereunt.

[f] *Una.*] Et istud consideratione dignum simplex est siquidem et simplicissima virtus; atque in angustum ita coarctata, ut neque in hanc, neque in illam, partem deflectere queat.

[g] *Neque de capite.*] Id est, *nullus dignitatem, vel existimationem auxerit, vel minuerit; quòd divitiis auctus, vel destitutus, fuerit.*

consul, ex opulentiâ, verùm ex dignitate, creatur. [a] Sed de magistratu facilè populi judicium fit. Judices à paucis probari, regnum est; ex pecuniâ legi, inhonestum. Quare omnes primæ [b] classis [c] judicare placet, sed [d] numero plures quam judicant. Neque [e] Rhodios, neque alias civitates, unquam suorum judiciorum pœnituit: ubi promiscuè dives, et pauper, [f] utì cuique fors tulit, de maximis rebus, juxtà ac de minimis, disceptat. Sed de magistratibus creandis haud mihi quidem absurdè placet lex, quam C. Gracchus in tribunatu promulgaverat; ut ex confusis quinque classibus forte [g] centuriæ vocarentur. Ita coæquati dignitate, pecuniâ, virtute anteire alius alium properabit; nec ego magna remedia contrà divitias struo. Nam perinde omnes res laudantur, atque appetuntur, ut earum rerum usus est: malitia præmiis exercetur. Ubi ea dempseris, nemo omnium [1] gratuito malus est. Cæterùm avaritia, bellua fera, immanis, intoleranda est: quò intendit, oppida, agros, fana, atque domos, vastat; divina cum humanis permiscet: neque exercitus neque mœnia obstant, quò minùs vi suâ penetret: famâ pudicitiâ, liberis, patriâ, atque parentibus, cunctos mortales spoliat. Verùm, si pecuniæ decus ademeris; magna illa vis avaritiæ facilè bonis moribus vincetur. Atque hæc ita sese habere, tametsi omnes æqui atque inique memorent; tamen tibi cum factione nobilitatis haud mediocriter certandum est; cujus si dolum caveris, alia omnia [2] in proclivi erunt. Nam hi, si virtute satìs valerent, magìs æmuli bonorum, quàm invidi, essent. Quia desidia, et inertia, et stupor eos atque torpedo, invasit; strepunt, obtrectant, alienam famam suum dedecus existimant. Sed, quid ego plura, quasi de ignotis, memo-

INTERPRETATIO.

[1] *Nemo omnium est malus pro nihilo.*
[2] *Alia omnia erunt facilia.*

NOTÆ.

[a] *Sed de.*] Id est, *populus cognoscat quinam ad judicandum idonei fuerint.*

[b] *Classis.*] Classis pars est civium, ex censu in ordinem relata. In quinque verò classes cum capite censorum centuriâ universum populum Romanum Servins Tullius distribuit; quarum classium prima, ut opulentissima, ita et potentissima, erat.

[c] *Judicare.*] Id est, *Dignos reputari quibus judicandi munus conferatur.*

[d] *Num ro.*] Id est, plures ex primâ classe constituendos, qui re ipsâ populo jus dicerent.

[e] *Rhodios.*] Rhodus nobilis est insula maris Mediterranei, inter Cyprum et Cretam.

[f] *Utì cuique.*] *Cuique* faciliùs toleraret Gronovius, si sequeretur *cecidit* non *tulit*; itaque illi potiùs placet, *utcumque fors tulit*; nihil tamen necesse habeo mutare.

[g] *Centuriæ.*] Non modò in classes populum Romanum Servius divisit, sed et classes in centurias. Ut verò divitibus maximam faceret potestatem, primæ classi dedit prærogativam, ut prima suffragium ferret: ex quo plerumque eveniebat, cùm ea reliquis omnibus præpolleret ut raò ab aliis classibus suffragium peteretur, Gracchus ut plebi primum et antiquum suum jus restitueret, volebat ut forte centuriæ ad suffragia vocarentur. Verùm de his omnibus omnino adire opus est eos, qui ea ex professo tractaverunt.

rem? M. Bibuli [a] fortitudo, atque animi vis, in consulatum erupit: hebes linguâ, magìs malus, quam callidus, ingenio. Quid ille audeat, cui consulatus, maximum imperium, maximo dedecori fuit? An L. [b] Domitii magna vis est, cujus nullum membrum à flagitio aut facinore vacat? Lingua vana, manus cruentæ, pedes fugaces; quæ honestè nominari nequeant, inhonestissima. Unius tamen M. Catonis ingenium versutum loquax, callidum, haud contemno. Parantur hæc disciplinâ [c] Græcorum. Sed virtus, vigilantia, labos, apud Græcos nulla sunt. Quippe, cùm domi libertatem suam, per inertiam amiserint; censesne eorum præceptis imperium haberi posse? Reliqui de factione sunt inertissimi nobiles: in quibus, sicut in statuâ, præter nomen, nihil est additamenti. L. Posthumius, et M. Favonius, mihi videntur quasi magnæ navis supervacua onera esse, ubi salvi pervenire [d] visi sunt; si quid adversi coortum est, de illis potissimùm [e] jactura fit, quia pretii minimi sunt. Quoniam nunc, utì mihi videor, de plebe renovandâ corrigendâque, disserui: de senatu, quæ tibi agenda videntur, dicam. Postquam mihi ætas ingeniumque adolevit haud fermè armis, atque equis, corpus exercui, sed animum in litteris agitavi: quod naturâ firmius erat, id in laboribus habui. Atque ego in eâ vitâ multâ legendo, atque audiendo, ita comperi; omnia regna, civitates, nationes, usque eò prosperum imperium habuisse, dum apud eos vera consilia valuerunt: ubicumque gratia, timor, voluptas, ea corrupêre, post paulò imminutæ opes, deinde ademptum imperium, postremò servitus imposita est. Equidem ego sic apud animum meum statuo; cuicumque in suâ civitate amplior, illustriorque locus, quàm aliis est, ei magnam curam esse reip. Nam cæteris salvâ urbe, tantummodo libertas tuta est: qui per virtutem sibi divitias, decus, honorem, pepererunt; ubi paulùm inclinata resp. agitari cœpit, multipliciter animus curis, atque laboribus, fatigatur; aut gloriam, aut libertatem, aut rem familiarem defensat; omnibus locis adest, festinat; quantò in secundis rebus florentior fuit tanto in adversis asperiùs, magìsque anxiè agitat. Igitur ubi plebes senatui, sicuti corpus animo, obedit, ejusque consilia consequitur; patres consilio valere decet, populo supervacanea est calliditas. Itaque majores nostri, cùm bellis asperrimis premerentur, equis, viris, pecuniâ amissâ, nunquam defessi sunt armati de imperio certare. Non inopia ærarii, non vis hostium, non

NOTÆ.

[a] *Fortitudo.*] Ironia est.

[b] *Domitii.*] Ænobarbi nomine, qui consul ante aliquot annos fuerat.

[c] *Græcorum.*] Certè non ita de Sallustio merita erat Græcia.

[d] *Visa sunt.*] Vetus editio, ut testatur Carrio, habet, *usi sunt*, pro quo Vaticana corrigit *usui sunt*: Lipsius ingeniosâ sanè conjecturâ reponit *viri sunt*. Fortè nihil mutandum.

[e] *Jactura fit.*] Id est, *in profundum abjiciuntur*.

adversa res, ingentam eorum animum subegit; quin, quæ virtute ceperant, simul cum animâ retineret. Atque ea magìs fortibus consiliis, quàm bonis prœliis, patrata sunt. Quippe apud illos [a] una resp. erat: ei consulebant: factio contra hostes parabatur; corpus atque ingenium, patriæ, non suæ quisque potentiæ, exercitabat. At hoc tempore, contrà homines nobiles, quorum animos socordia, atque ignavia, invasit; ignari laboris, hostium, militiæ, domi factione instructi, per superbiam cunctis gentibus moderantur. Itaque patres, quorum consilio anteà dubia resp. stabiliebatur: oppressi, ex alienâ libidine, hùc atque illùc fluctuantes agitantur: interdum alia, deinde alia, decernunt: ut eorum, qui dominantur, simultas, ac arrogantia fert, ita bonum, malumque publicum existimant. Quòd si aut libertas æqua omnium, aut sententia [b] obscurior esset: majoribus opibus resp. et minùs potens nobilitas esset. Sed quoniam coæquari gratiam omnium difficile est; quippe cùm [c] illis majorum virtus partam reliquerit gloriam dignitatem, clientelas; cætera multitudo pleraque inscia: sit sententia eorum à metu libera. Ita occultò sibi quisque alterius potentia [d] carior erat. Libertas juxta bonis, et malis, strenuis, et ignavia optabilis est. Verùm eam plerique metu deserunt, stultissimi mortales; [e] quod in certamine dubium est, quorsum accidat, id per inertiam in se, quasi victi, accipiunt. Igitur duabus rebus confirmari posse senatum puto: si numero auctus [f] per tabellam sententiam feret. Tabella [g] obtentui erit, quò magis animo libero facere audeat: [h] in multitudine, et præsidii plus et usus amplior, est. Nam fere his tempestatibus, alii judiciis publicis, alii privatis suis, atque amicorum negotiis, implicati, haud sanè

NOTÆ.

[a] *Una.*] Id est, *quæ in factiones non erat diversa.* Salus est profectò omnium membrorum societas et communicatio; pestis discordia et abalienatio.

[b] *Obscurior.*] Obscurior est ipse Sallustius, dum minùs obscuram queritur aliorum sententiam. Badius intelligit de obsequio, quo omnes ferè ergà paucos tenebantur, quodque illis minùs cognitum fuisse auctor desiderâsset. Ego verò hîc agi crediderim de suffragiis, quæ per tabellas, de quibus etiam posteà Sallustius loquitur, ferebantur; ne cujusquam sententia ab ullo cognosci posset.

[c] *Illis.*] Nobilibus scilicet.

[d] *Carior.*] Id est, *cùm singulis per tabellam, nemine conscio sententiam suam dicere licuerit, omnes sibi et reipublicæ magìs quàm paucorum superbiæ, suffragio suo consulent.*

[e] *Quod.*] Servitutem intelligit, quæ, quam in partem cadat, quamdiu pro libertate certatur, nullius scire potest.

[f] *Per tabellam.*] Non unus fuit semper apud Romanos sententiam suam dicendi modus, ut neque apud alius gentes. Voce primò, deinde, aut major libertas esset, per tabellas, suffragium suum ferebant. Quâ de re, vide, in primis, Delectum Latinitatis Moneto Jesuitæ attributum.

[g] *Obtentui.*] Badius exponit *ad abtinendum.* Ego ita intelligo ut tabella quasi velum fuerit et operimentum, sub quo latitantes liberè suffragia sua dixerint. *Obtentui,* id est, *obtendendum et obtegendum.*

[h] *In multitudine.*] Istud verò disquisitione multâ opus habet, atque pro multiplici rerum et personarum ratione est imitandum.

[a] reip. consiliis adfuerunt; neque eos magìs occupatio, quàm [b] superba imperia destinuêre. Homines nobiles cum paucis senatoriis, quos [c] additamenta factionis habent, quæcumque libuit probare, reprehendere, decernere, ea, utì libido tulit, fecêre. Verùm ubi, numero senatorum aucto, per tabellam sententiæ dicentur: illi superbiam suam dimittent, ubi iis obediendum erit, quibus anteà crudelissimè imperitabant. Forsitan, imperator, perlectis litteris desideres, quem numerum senatorum fieri placeat; quoquo modo in multa, et varia officia distribuatur: et [d] quoniam judicia primæ classis mittenda putem, quæ [e] descriptio, qui numerus, in quoquo genere, futurus sit. Ea mihi omnia generatìm describere haud difficile factu fuit; sed priùs laborandum visum est de summâ consilii, idque tibi probandum verum esse. Si hoc [f] itinere uti decreveris, cætera in promptu erunt. Volo ego consilium meum prudens, maximèque usui esse. Nam ubicumque tibi res prospera cedet, ibi mihi bona fama eveniet. Se me illa magìs cupido exercet, utì quocumque modo, et quamprimùm, resp. adjuvetur. Libertatem gloriâ carionem habeo; atque ego te oro, hortorque, ne [1] clarissimus imperator, Gallicâ gente subactâ, populi Rom. summum atque invictum imperium tabescere vetustate, ac per summam discordiam dilabi, patiaris. Profectò, si id accidat, neque tibi nox, neque dies, [g] curam animi sedaverit; quin in somniis [2] exercitus, furibundus, atque amens, alienatâ mente feraris. Namque mihi pro vero constat, omnium mortalium vitam divino numine [3] invisi; neque bonum, neque malum facinus cujusquam pro nihilo haberi; sed ex naturâ, diversa præmia bonos, malosque, sequi. Intereâ fortè ea tardiùs procedunt: suus cui-

INTERPRETATIO.

[1] *Ne cùm sis clarissimus imperator*, &c.

[2] *Quo minùs in somniis vexatus, furibundus, atque amens, emotâ mente feraris.*

[3] *Namque pro certo comperi, omnium mortalium vitam divino numine cerni.*

NOTÆ.

[a] *Reip. consiliis.*] Quibus de reipublicæ bono disceptabatur.

[b] *Superba.*] Quòd paucorum nollent subservire superbiæ.

[c] *Additamenta.*] Ita loquitur de ministris et satellitibus superbiæ paucorum, hoc est de iis, qui cæco obsequio potentioribus, in omnibus suffragabantur.

[d] *Quoniam.*] Id est, *quid de illis faciendum.*

[e] *Descriptio.*] Gall. *Qu'en sera le departement.*

[f] *Itinere.*] Id est, *si prout egi admonui, ita facere decreveris.*

[g] *Curam.*] Conscientiæ angores intelligit. Cæterùm summâ arte scopum suum Sallustius dissimulat. Eò spectat tota oratio, ut summum imperium Cæsar occupet, sperans se per eum, illos persecuturum, à quibus senatu motus fuerat. Plurimas ad hanc rem causas subtexuit, at gloriam potissimùm, quâ ferè solâ Julius movebatur. Neque id tantùm, cum virtute gloriam ita copulat, ut nisi obtemperet magnanimus imperator; non modò gloriæ, sed virtuti, sed patriæ, terga vertisse videatur.

que animus ex conſcientiâ ſpem præbet. Quòd ſi tecum patria atque parentes poſſent loqui, ſcilicet hæc tibi dicerent: O Cæſar, nos te genuimus, [1] fortiſſimi viri, in optimâ urbe, decus, præſidiumque nobis, hoſtibus terrorem. Quæ multis laboribus, et periculis ceperamus, ea tibi naſcenti cum animâ ſimul tradimus, patriam maximam in terris; domum, familiamque in patriâ clariſſimam; prætereà bonas artes, honeſtas divitias: poſtremò omnia honeſtamenta pacis; et præmia belli. Pro his ampliſſimis beneficiis non flagitium à te, neque malum facinus, petimus; ſed uti libertatem everſam reſtituas. Quâ re patratâ, profectò per gentes omnes fama virtutis tuæ volitabit. Namque hâc tempeſtate, tametſi domi militiæque præclara facinora egiſti: tamen gloria tua cum multis viris fortibus æqualis eſt: ſi verò urbem ampliſſimo nomine, et maximo imperio, prope jam ab [2] occaſu reſtitueris: quis te clarior, quis major, in terris fuerit? Quippe ſi morbo jam, aut fato huic imperio ſecus accidat; cui dubium eſt, quin per orbem terrarum vaſtitas, bella, cædes, oriantur? Quòd ſi tibi bona lubido fuerit, patriæ, parentibus, gratificandi; poſtero tempore, rep. reſtitutâ, ſuper omnes mortales gloria agnita, tuaque unius mors vitâ clarior erit. Nam vivos interdum fortuna, ſæpè invidia, fatigat: ubi anima naturæ ceſſit, demptis obtrectationibus ipſa ſe virtus magìs magìſque extollit. Quæ mihi utilia factu viſa ſunt, Cæterùm deos immortales obteſtor, utì, quocumq; modo ages, ea res tibi, reique publicæ, proſperè eveniat.

INTERPRETATIO.

[1] *Nos fortiſſimi viri genuimus te in urbe optimâ, ut ſis nobis decus, &c.*

[2] *Si verò reſtitueris propè jam ab interitu urbem, cui nomen eſt ampliſſimum, &c.*

C. SALLUSTII CRISPI

IN M. TULLUM CICERONEM

DECLAMATIO.

GRAVITER, et iniquo animo, maledicta tua paterer, M. Tulli, ſi te ſcirem judicio magìs, quàm morbo animi, petulantiâ iſtâ utì. Sed, quoniam in te neque modum, neque modeſtiam ullam animadverto, reſpondebo tibi: utì, ſi quam maledicendo voluptatem cepiſti, eam [a] male audiendo amittas. Ubi querar? Quos implorem, P. C. a npi

NOTÆ.

a *Male.*] De te, ſcilicet.

P

[redacted] [redacted]

remp. atque [a] audacissimo cuique esse [b] perfidiæ! An apud populum Rom. qui ita largitionibus corruptus est, ut sese, ac fortunas suas venales habeat? An apud vos, P. C. quorum auctoritas turpissimo cuique et sceleratissimo, ludibrio est? Ubi M. Tullius leges, judicia populi Rom. [c] defendit atque in hoc ordine ita moderatur, quasi unus reliquus ex familiâ viri clarissimi Scipionis Africani; ac non reptitius, accitus, ac paulò antè insitus, huic urbi civis. An verò, M. Tulli facta ac dicta tua obscura sunt? An non ita à pueritiâ vixisti, uti nihil flagitiosum corpori tuo putares, quod alteri [d] collibuisset? Scilicet, istam immoderatam eloquentiam apud M. Pisonem non pudicitiæ jacturâ perdidicisti? Itaque minimè mirandum est, si eam flagitiosè venditas, quam turpissimè parâsti. Verùm, ut opinor, [e] splendor domesticus tibi animos attollit: uxor sacrilega, ac perjuris delibuta: filia matris pellex, tibi jucundior, atque [f] obsequentior, quàm parenti par est. Domum ipsam tuam vi, et rapinis, funestam tibi ac tuis comparasti: videlicet utì nos commonefacias quam conversa sit resp. cùm in eâ domo habitas, homo flagitiosissime, quæ P. Crassii, viri consularis, fuit. Atque hæc cùm ita sint, tamen Cicero [g] se dicit in consilio deorum immortalium fuisse; indè missum huic urbi, civibusque, custodem, [h] absque carnificinis nomine, qui civitatis [i] incommodum in gloriam suam ponit: quasi verò non illius conjurationis causa fuerit consulatus tuus, et idcirco resp. disjecta eo tempore, quo te custodem habebat. Sed, ut opinor, illa te magìs extollunt, quæ post consulatum cum Terentiâ uxore de rep consuluisti, cùm legis [k] Plautiæ judicia domi faciebas; ex conjuratis alios morte, alios pecuniâ condemnabas: cùm tibi alius [l] Tusculanam, alius [m] Pompeianam villam, ædificabat; alius

NOTÆ.

[a] *Audacissimo.*] Totum istud in unum Ciceronem recidit.

[b] *Perfidiæ.*] Badianus codex habet *perfidiæ locum.* Verùm optimè viderunt alii hanc ex margine irrepsisse intextum, imperitiâ, explicationem. Cæterùm sensus satìs patet.

[c] *Defendit.*] Ut Ciceronem dedecoret, vult collapsam penitùs videri rempublicam, in quâ ille dominetur.

[d] *Collibuisset.*] Turpitudinem notat masculam.

[e] *Splendor.*] Ironia.

[f] *Obsequentior.*] Obscœna et flagitiosa honestè (modò et verè) carpit.

[g] *Se dicit.*] Perversè istud ex Ciceronis orationibus extortum.

[h] *Absque carnificinis nomine.*] Ideo dicit, quòd Cicerone invigilante, Lentulus aliique Catilinæ populares in carcere necati fuerint.

[i] *Incommodum.*] Verum est ob imminentem reipublicæ a Catilinâ calamitatem, consulatum M. Tullio mandatum fuisse; eumque ex eo gloriam maximam nactum esse: at quàm subtiliter, tam et perversè, crimen patricidarum cum Ciceronis laude quisquis hic est declamator, confundit.

[k] *Plautiæ.*] Hæc à Plautio, tribuno plebis, adjuvante Catulo, lata est; ut de eorum capite quereretur, qui adversus rempublicam conjuravissent, *&c.*

[l] *Tusculanam.*] Tusculum oppidum fuit Latii, non longè à Româ ad ortum, ubi Cicero villam illo nomine habuit.

[m] *Pompeianam.*] Duodecimo, plùs minùs à Neapoli, milliario.

domum emebat: qui verò nihil poterat, is erat calumniæ proximus; is aut domum tuam oppugnatum venerat, aut insidias senatui fecerat; denique de eo tibi [a] compertum erat. Quæ si tibi falsa objicio, redde rationem, quantum patrimonii acceperis; quid tibi litibus accreverit; quâ ex pecuniâ domum paraveris, Tusculanam, et Pompeianam infinito sumptu ædificaveris. Aut, si retices; cui dubium potest esse, quin opulentiam istam ex sanguine et visceribus civium paraveris? Verùm, ut opinor, homo novus [b] Arpinas, [c] ex C. Marii familiâ, ejus virtutem imitatur: contemnit simultatem hominum nobilium, populi R. curam habet: neque terrore, neque gratiâ, commovetur. Illud vero amicitiæ tantum, ac virtutis [d] est animi? Immò verò homo levissimus, supplex inimicis, amicis contumeliosus; modò harum, modò illarum, partium: fidus nemini; levissimus senator, mercenarius patronus; cujus nulla pars corporis â turpitudine vacat: lingua vana, manus rapacissimæ, gula immensa, pedes fugaces; quæ honestè nominari non possunt, [e] inhonestissima. Atque is, cùm ejusmodi sit, tamen audet dicere: [f] *O fortunatam natam me consule Romam!* Te consule fortunatam, Cicero? Immò verò infelicem et miseram, quæ crudelissimam [g] proscriptionem civium perpessa est: cùm tu, perturbatâ rep. metu perculsos omnes bonos parere crudelitati tuæ cogebas: cùm omnia judicia, omnes leges in tuâ lubidine erant; cùm tu, sublatâ lege [h] Porciâ, ereptâ libertate, omnium nostrûm vitæ, necisque, potestatem ad te unum [i] revocavèras. Atque parum est, quòd impunè fecisti, verùm etiam commemorando exprobras; neque licet [k] oblivisci servitutus suæ. [l] Egeris, oro te, Cicero, perfeceris quod libet; satìs est perpessos esse; etiamne aures nostras [m] odio tuo onerabis? Etiamne molestissimis verbis insectaberis! *Cedant arma*

NOTÆ.

[a] *Compertum erat.*] Id est, *Certò sciebas eum conjurâsse*; *deinde et ipsum eundem morti addicebas.*

[b] *Arpinas.*] Irrisio est.

[c] *Ex C. Marii.*] Id ideò dicit, quòd et Marius, cujus virtus maximè enituerat, Arpino oriundus esset.

[d] *Est animi.*] Id est, *an eas tantùm habet virtutes Cicero?*

[e] *Inhonestissima.*] Jam suprà eadem exprobravit.

[f] *O fortunatam.*] Versus scripsit Cicero de suo consulatu, quorum hic unus est, quem Juvenalis non obscurè tanquam ridendum reprehendit.

[g] *Proscriptionem.*] Dicit non justè multatos fuisse qui cum Catilinâ conjuraverant. Non ita arbitrati sunt boni cives: interim ob servatam tunc temporis rempublicam â Clodio et aliis seditiosis ad exilium Cicero compulsus est.

[h] *Porciâ.*] De eâ vide suprà, p. 44.

[i] *Revocaveras.*] Per senatûs decretum. *Viderent consules ne quid respublica detrimenti caperet.* Nam ipse urbis præsidio relictus fuit, Antonius Collega conjuratos persequutus est.

[k] *Oblivisci.*] Hoc ideò dicit, quòd Cicero diligentiæ suæ in liberandâ republicâ sæpiùs mentionem faceret.

[l] *Egeris.*] Quasi dicat, *Esto, quando ita placitum superis, rempublicam disjeceris*; *ne insuper calamitatem nobis toties objicias.*

[m] *Odio.*] Hîc vim habet peculiarem; significat enim odium, importunitatem ex re maximè odiosâ.

togæ, [1] *concedat laurea linguæ.* Quasi verò togatus, et non armatus, ea, quæ gloriaris, confeceris; atque inter te, Syllamque dictatorem, præter nomen imperii, quidquam interfuit. Sed quid ego plura de tuâ insolentiâ commemorem, quem [a] Minerva omnes artes, edocuit. Jupiter optimus maximus in consilio deorum admisit, Italia exulem humeris suis deportavit. Oro te, [b] Romule Arpinas, qui egregiâ tuâ virtute omnes [c] Paullos, Fabios, Scipiones, superasti; quem tandem locum in hâc civitate obtines? Quæ tibi [d] partes reip. placent? [e] Quem amicum, quem inimicum habes? [f] Cui in civitate fecisti insidias ancillaris? Quo jure, cùm de exsilio tuo Dyracchio redîsti, eum sequeris? Quos tyrannos appellabas, eorum nunc potentiæ faves; qui tibi antè optimates videbantur, eosdem nunc dementes, ac furiosos, vocas. [g] Vatinii causam agis: [h] de Sextio malè existimas: [i] Bibulum petulantissimis verbis lædis: laudas Cæsarem: quem maximè odisti, ei maximè obsequeris: [k] aliud stans, aliud sedens, de rep. sentis: his maledicis, [l] illos fidisti, levissime transfuga: neque in hâc, neque in illâ, parte fidem habes.

INTERPRETATIO.

[1] *Corona et lauro tradatur linguæ et eloquentiæ.*

NOTÆ.

[a] *Minerva.*] Alio nomine Pallas dicta est, dea belli et sapientiæ. Ciceronem verò irridet auctor, quasi se à Minervà edoctum jactitâsset.

[b] *Romule.*] Per amaram irrisionem.

[c] *Paullos.*] Illustrissimos viros recenset, ut Ciceronem irrideat. Notiores verò sunt omnes, quàm ut quidquam de iis dicatur.

[d] *Partes.*] Vult auctor Ciceronem maximum videri tenebrionem, et, ut posteà dicit, levissimum transfugam; qui modò cum his, modò faciat cum illis; hodiè cum uno, cràs cum altero conjunctus sit.

[e] *Quem amicum.*] Hunc locum non intelligere se ingenuè fatetur Glareanus, vir alioqui doctissimus; quod quidem mirarer, nisi quotidie ad res apertissimas caligare oculos sentiremus. Sensus verò est, Ciceronem eo modo cum omnibus vixisse, ut quinam amici, quinam inimici, essent, nullus posset cognoscere; non enim placet Thysii expositio.

[f] *Cui.*] Videtur aliquem ante alios indicare, cui Cicero ancillarum more serviverit; eumque, cùm Cæsar tunc temporis Româ abesset, crediderim fuisse Pompeium; neque enim ejus semper et Ciceronis una et eadem fuit voluntas.

[g] *Vatinii.*] Tribunus]fuit plebis, senatui maximè exosus, in quem Cicero orationem habuit.

[h] *De Sextio.*] Pro isto eam quam modò diximus Cicero habuit orationem.

[i] *Bibulum.*] Hic cum Cæsare consul fuit, eique frustrà restitit, cùm legem agrariam rogaret: tum verò inter Ciceronem et Cæsarem non conveniebat.

[k] *Aliud stans.*] Id est, *aliud dicis, aliud sentis*; stantes enim sententiam suam dicebant in senatu.

[l] *Illos odisti.*] Id est, *eos, quibus assentaris odisti.*

IN SALLUSTIUM DECLAMATIO:

Quæ Ciceroni falsè tribuitur.

EA demum magna voluptas eſt, Criſpe Salluſti, æqualem, et parem verbis vitam agere; neque quidquam tam obſcœnum dicere, cui non ab initio pueritiæ omni genere facinoris ætas tua reſpondeat, ut omnis oratio moribus conſonet. Neque enim, qui ita vivit, utì tu, aliter ac tu, loqui poteſt; neque, qui tàm illoto ſermone utitur, vitâ honeſtior eſt. Quò me vertam, P. C.? Unde initiam ſumam? Majus enim mihi dicendi onus imponitur, quò notior eſt uterque noſtrûm. Quòd ſi aut de meâ vitâ, atque actibus noſtris, huic conviciatori reſpondero, invidia gloriam conſequetur: aut, ſi hujus facta, mores, omnem ætatem nudavero, in idem vitium incidam procacitatis, quod huic objicio. Id vos, ſi fortè offendimini, juſtiùs huic, quàm, mihi, ſuccenſere debetis, qui [a] initium introduxit. Ego dabo operam, ut et pro me minimo cum faſtidio reſpondeam, et in hunc minimè mentitus eſſe videar. Scio me, P. C. in reſpondendo non habere magnam exſpectationem, quòd nullum vos ſciatis novum crimen in Salluſtium audituros, ſed omnia vetera recognituros: quîs et meæ, et veſtræ jam et ipſius, aures calent. Verùm eò magìs odiſſe debetis hominem, qui ne incipiens quidem peccare minimis rebus poſuit rudimentum; ſed ita ingreſſus eſt, utì neque ab alio vinci poſſit, neque ipſe ſe omninò reliquâ ætate [b] præterire. Itaque nihil aliud ſtudet, niſi, utì lutulentus ſus, cum quovis velitari. Longè verò fallitur opinione. Non enim procacitate linguæ vitæ ſordes eluuntur, ſed eſt quædam [c] calumnia, quam unuſquiſque noſtrûm, teſtante animo ſuo, fert de eo, qui falſum crimen bonis objectat. Quòd ſi vita iſtius [d] memoriam vicerit, aliam P. C. non ex oratione ejus, ſed ex moribus, ſpectare debetis. Jam dabo operam quàm maximè potero, utì breve id faciam. Neque hæc altercatio noſtra vobis inutilis erit, P. C. Plerumque enim reſp. privatis creſcit inimicitiis, ubi nemo civis, qualis ſit vir, poteſt latere. Primùm igitur, quoniam omnium majores Criſpus Salluſtius [e] ad unum exem-

NOTÆ.

[a] *Initium introduxit.*] Queritur uterque et Salluſtius et Cicero, quod, ſibi ab altero injuriâ oblatâ, prior laceſſitus fuerit: quod quidem, præter alia, me maximè movet ut credam, declamationes iſtas à quibuſdam declamatoribus ſcriptas tantùm, non recitatas, fuiſſe. Sed eâ de re, quibus tantum erit otii, docti judicabunt.

[b] *Præterire.*] Malefaciendo, ſcilicet.

[c] *Calumnia.*] *Reproche.*

[d] *Memoriam.*] Id eſt, *Si obliti fueritis qualis fuerit vita iſtius, et quomodo anteà vixerit.*

[e] *Ad unum exemplum et regnum.*] Diu certè hîc hæſi, ut, quid ſibi vellet, auctor, divinarem. Tandem arbitratus ſum, ad iſta

plum et regnum quærit; velim mihi respondeat, numquid, quos protulit, Scipiones, et [a] Metelli [b] antè fuerint aut opinionis, aut gloriæ, quàm eos res gestæ suæ, et vita innocentissimè acta commendavit? Quòd si hoc fuit illis initium nominis, et dignitatis; cur non æque de nobis existimetur, cujus et res gestæ illustres sunt, et vita integerrimè acta? Quasi verò tu sis ab illis viris, Sallusti, ortus! Quòd si esses, nonnullos jam tuæ turpitudinis pigeret. Ego meis majoribus virtute mea præluxi, utì, si priùs noti non fuerint, à me accipiant initium memoriæ suæ: tu tuis vitâ, quàm turpiter egisti, magnas offudisti tenebras; ut etiam, si fuerint egregii cives, certè venerint in oblivionem. Quare noli mihi antiquos viros objectare. Satiùs est enim, me meis rebus gestis florere, quam majorum opinione niti; et ita vivere, ut ego sim posteris meis nobilitatis initium, et virtutis exemplum. Neque me cum iis conferri decet, P. C. qui jam decesserunt, omnique odio carent, et invidiâ; sed cum iis, qui mecum unà in republicâ versati sunt. Sed si fuerim aut in honoribus petendis nimis ambitiosus; (non hanc dico popularem ambitionem, cujus me principem confiteor; sed illam perniciosam contrà leges, cujus primos ordines Sallustius duxit) aut in gerendis magistratibus; aut in judicandis maleficiis tàm severus; aut in tuendâ republicâ tàm vigilans, [c] quàm tu proscriptionem vocas; credo quòd non omnes tui similes incolumes in hâc urbe vixissent. At quanto meliore loco respublica tuenda staret, si tu, par ac simili, scelestorum civium, unà cum illis adnumeratus esses? An ego tunc falsò scripsi, *Cedant arma togæ*; qui togatus armatos, et pace bellum, oppressi; An illud mentitus sum, *Fortunatam me consule Romam*; qui tantum intestinum bellum, et domesticum urbis incendium, exstinxi? Neque te tui piget, homo levissime, cùm ea culpas, quæ in historiis mihi gloriæ ducis? An turpius est, P. C. scribentem mentiri, quàm illum palàm hoc ordine dicentem? Nam quod meam [d] ætatem increpuisti, tantùm me abesse puto ab impudicitiâ, quantùm tu abes à pudicitiâ. Sed quid ego de te plura querar? Quid enim mentiri turpe duces, qui mihi ausus sis eloquentiam utì vitium objicere? Cujus semper

NOTÆ.

Sallustii verba, *Oro te, Romule Arpinas, qui egregiâ tua virtute omnes Paullos, Fabios, Scipiones, superâsti*, &c. Ciceronem retorsisse; eumque significare voluisse, prave et ineptè ab adversario factum, quòd sibi Ciceroni Romuli nomen imposuerit: quasi, ut clarus fieret necesse habuerat, vel majores claros ostendere, vel Romulum esse.

[a] *Metelli.*] Fortè istius, potiùs quàm Paulli aut Fabii, mentionem facit; quia præcipuè per ipsius Sallustii historiam clarissimus evasit.

[b] *Antè fuerint.*] Id est, *antè, hominum existimationem, aut gloriam, consequuti fuerint*

[c] *Quàm.*] Pro *quod*. *Quod*; *Tueri*, scilicet, *Rempublicam, tu, Crispe Sallusti, vocas proscriptionem.* Relativum *quam* cum *proscriptionem* construxit.

[d] *Ætatem.*] Id est, *adolescentiam*.

nocens eguisti patrocinio. An ullum existimas posse fieri civem egregium, qui non his artibus et disciplinis sit eruditus? An ulla alia putas esse rudimenta, et incunabula, virtutis, quibus animi ad gloriæ cupiditatem aluntur? Sed minimè mirum est, P. C. si homo, qui desidiæ, ac luxuriæ, plenus sit; hæc utì nova, atque inusitata, miratur. Nam quod istà inusitatà rabie petulanter in uxorem, et in filiam meam invasisti, [a] quæ faciliùs mulieres se à viris abstinuerunt, quàm tu vir à viris, satìs doctè, ac peritè, fecisti. Non enim me sperâsti mutuam tibi gratiam relaturum, et vicissim tuas compellaturum. Unus enim satìs es materiæ habens, neque quidquam turpius est domi tuæ, quàm tu. Multùm te verò opinio fallit, qui mihi putâsti parare invidiam ex meâ re familiari; quæ multò mihi minor est, quàm habere dignus sim. Atque utinam ne tanta quidem esset quanta est; utì potiùs amici mei viverent, quàm ego testamentis eorum locupletior essem. Ego fugax, Crispe Sallusti? Furori tribuni pl. cessi: utiliùs duxi, [b] quamvis fortunam unus experire, quàm universo populo R. civilis essem dissensionis causa: qui, posteà quàm [c] ille suum annum in rep. perbacchatus est; omniaque quæ commoverat, pace, et otio, resederunt; hoc ordine revocante, atque ipsâ rep. manu retrahente me, reverti. Qui mihi dies, si cùm omni reliquâ vitâ conferatur, animo quidem meo [d] superet, cùm universi vos, populusque R. frequentes adventui meo gratulatus est. Tanti me fugacem, [e] mercenarium patronum hi æstimaverunt. Neque hercule mirum est, [f] si ego semper justas omnium amicitias æstimavi. Non enim uni privatìm ancillatus sum, neque me addixi, sed, quantùm quisque reip. studuit, tantùm mihi fuit; aut amicus; aut inimicus. Ego nihil plùs volui valere, quàm pacem: multi arma sua timeri voluerunt. Ego nunquam volui quidquam posse, nisi pro vobis: multi ex vobis, potentiâ freti, in vos suis viribus abusi sunt. Itaque non est mirum, si nullius amicitiâ usus sum, qui non perpetuò reip. amicus fuit; neque me pœnitet, si aut potenti [g] Vatinio reo patrocinium pollicitus sum; aut Sextii insolentiam repressi; aut [h] Bibuli patientiam culpavi, aut virtutibus Cæsaris favi. [i] Hæ laudes

NOTÆ.

[a] *Quæ.*] *Tum uxor, tum filia mea.*

[b] *Quamvis.*] *Vel iniquissimam.*

[c] *Ille.*] Tribunus scilicet, Clodius.

[d] *Super.t.*] Id est, *Præstantior et jucundior videatur.* Sed vide, mihi, quæso, quomodo, non tantùm objecta diluat, sed in gloriam vertat.

[e] *Mercenarium.*] Istud objectaverat Sallustius, seu quisquis fuit ejus loco declamator.

[f] *Si.*] Pro *Quandoquidem.*

[g] *Vatinio.*] Respondet ad id quod Sallustius dixerat, Ciceronem Vatinii causam agere, postquam orationem contià ipsum habuisset.

[h] *Bibuli patientiam.*] Tanta fuit, referente Suetonio, ut nonnulli quòd ita Cæsari in consulatu cessisset, non *Caio Julio Cæsare, et Bibulo, consulibus*; se *Caio et Julio*, per jocùm, scriberent.

[i] *Hæ laudes.*] Virtuti, nimirum, et viris probis, quomodocunque favere; inde tantùm sibi amicos parare: illos, si priorem sanctitatem et vitæ innocentiam flagitiis ma-

enim egregii civis, et unicæ ſunt. Quæ ſi tu mihi utì vitia objicis, [a] temeritas tua reprehendetur, non meâ vitiâ culpabuntur. Plura dicerem, ſi apud alios mihi eſſet dicendum, P. C. non apud vos, quos habui omnium actionum mearum monitores. Sed ubi rerum teſtimonia adſunt, quid opus eſt verbis? Nunc, ad te utì revertar, Salluſti, patremque tuum præteream; qui ſit nunquam in vitâ ſuâ peccavit, tamen majorem injuriam reip. facere non potuit, quàm quòd te talem filium genuit. Neque tu ſi quid in pueritiâ peccaſti, exſequar; ne parentem tuum videar accuſare, qui eo tempore ſummam tui poteſtatem habuit; ſed qualem adoleſcentiam egeris: hâc enim demonſtratâ, facile intelligetur, quàm petulanti pueritiâ, tam impudicus, et procax, adoleveris. Poſteà quàm immenſæ gulæ impudiciſſimi corporis quæſtus ſufficere non potuit; et ætas tua jam ad ea [b] patienda, quæ alteri facere collibuiſſet, exoleverat: cupiditatibus infinitis efferebaris, utì, quæ ipſe corpori turpia non duxiſſes, in aliis experireris. Ità non eſt facilè reputare, P. C. utrum inhoneſtioribus corporis partibus rem quaſierit, an amiſerit. Domum paternam, vivo patre, turpiſſimè venalem habuit, vendidit. Et cui dubium poteſt eſſe, quin mori coëgerit eum, quo, hic, nondum mortuo [c] pro hærede geſſerit omnia? Neque pudet à me eum quærere, quis in P. Craſſi domo habitet; cùm ipſe reſpondere non queat, quis in ipſius habitet paterna domo. [d] At hercule lapſus ætatis tyrocinio, poſteà ſe correxit? Non ita eſt: ſed abiît in ſodalitium ſacrilegi Nigidiani: bis judicis ad ſubſellia attractus, extrema fortuna ſtetit: et ita diſceſſit, utì non hic innocens eſſe, ſed judices pejeràſſe, exiſtimarentur. Primum honorem in quæſturâ adeptus, hunc locum, et ordinem, deſpectum reddidit, cujus aditus ſibi quoque, ſordidiſſimo homini, patuiſſet. Itaque timens, ne facinora ejus clàm vos eſſent, cùm omnibus patribus familias opprobrio eſſet; confeſſus eſt, vobis audientibus, adulterium; neque erubuit ora veſtra. Vixeris, utì libet, Salluſti; egeris, quæ volueris: ſatìs ſit, unum te tuorum ſcelerum conſcium eſſe; noli nobis languorem, et ſoporem nimium exprobrare. Sumus diligentes in tuendà pudicitià uxorum noſtrarum: ſed ita experrecti non ſumus, ut à te cavere poſſimus. Audacia tua vincit ſtudia noſtra. Ecquod hunc movere poſſit, P. C factum ac dictum turpe; quem non puduit palàm, vobis audientibus, adulterium confiteri? Quòd ſi nihil pro me tibi reſpondere voluiſſem,

NOTÆ.

culaverint, relinquere. Uno verbo bene, et quòd laudandum ſit, feciſſe ſe profitetur Cicero, cùm nulli ſe ità addixit, quin, virtutis et reipublicæ causâ, ejuſdem adverſarium ſequeretur.

a *Temeritas.*] *Cùm id tu vituperes quod laudi ducitur.*

b *Patienda.*] Obſcœniſſima et flagitioſiſſima reprehendit.

c *Prò hærede geſſerit omnia.*] Id eſt, *rebus hæreditariis omnibus, tanquam dominus uſus ſit.*

d *At hercule.*] Ironia eſt.

sed illum censorium [a] elogium [b] Ap. Claudii, et L. Pisonis, integerrimorum virorum, quo usus est quisque eorum, pro lege palàm universis recitarem; nonne tibi viderer æternas inurere maculas, quas reliqua vita tua eluere non possit? Neque post illum [c] delectum senatûs te unquam vidimus. [d] Nisi fortè in ea te castra conjecisti, quò omnis sentina reip. confluxerat. Ad idem Sallustius, qui in pace ne senator quidem manserat; posteà quàm reip. armis oppressa est, et [e] idem victores, qui exules, reduxit; in senatum post quæsturam [f] reductus est: quem honorem ita gessit, uti [g] nihil non venale in eo habuerit, cujus aliquis emptor fuerit. Ità igitur egit, utì nihil non æquum, ac verum, duxerit, quod ipsi facere collibuisset; [h] neque aliter vexavit, ac debuit, si quis prædæ loco accepisset magistratum. Peractâ quæsturâ, posteà quàm magna [i] pignora eis dederat, cum quibus similitudine vitæ se conjunxerat; unus jam ex illo grege videbatur. Ejus enim partis jam exemplar erat Sallustius, [k] quo tanquam in imam voraginem cœtus omnium vitiorum excesserat: quidquid impudicorum, [l] cillonum, parricidarum, sacrilegorum, debitorum fuit in urbe, municipiis, coloniis, Italiâ totâ, sicut in fretis, subsederant; nominis perditi, ac notissimi, nullâ in parte castris apti, nisi licentiâ vitiorum, et cupiditate rerum novarum. [m] At posteà quàm prætor factus est, modestè se gessit, et abstinenter? Nonne ita provinciam vastavit, utì nihil neque passi sint, neque expectarent graviùs socii nostri in bello; quàm experti sunt in pace, hoc Africam interiorem obtinente? Unde tantùm hic exhausit, quantùm potuit aut [n] fide nominum transjici, aut in naves contrudi. Tantùm, inquam, P. C. exhausit, quantùm voluit: ne caussam diceret, [o] sestertio duodecies cum Cæsare paciscitur. Quòd si quippiam eorum falsum est, hîc palàm refelle; unde tu, qui modò ne paternam quidem domum redimere potueris, repentè, tanquam somnio beatus, [p] hortos pretio-

NOTÆ.

[a] *Eulogium.*] Testificatio est censorum, vituperationis caussa, cùm ab ipsis senatu motus est Sallustius.

[b] *Ap. Claudii, et Pisonis.*] Hi duo Æmilio Paulo et Claudio Marcello consulibus censuram gravem exercuerunt.

[c] *Delectum.*] Moris erat, ut censores senatum legerent, eoque illos per ignominiam moverent, quorum depravatos mores cognoscebant

[d] *Nisi.*] Pro *Sed.*

[e] *Idem.*] Cæsarem intellige.

[f] *Reductus.*] Sallustium intellige.

[g] *Nihil non.*] Fidem, puta, suffragia.

[h] *Neque aliter.*] Ideò tantùm Sallustium dicit quæsturam gesisse, ut ex eâ prædam aliquam consequeretur.

[i] *Pignora.*] *Des assurances.* Id est, *factis ostenderant se pessimis similem esse.*

[k] *Quò.*] Id est, *ad quem Sallustium.*

[l] *Cillonum.*] Id est, *cinædorum et turpiter viventium* ut ait Cælius Rhodiginus; ab antiquo verbo *cillere*, quod est *movere*: unde etiam Plautus meretrices appellat *recellicunis.*

[m] *At posteà quàm.*] Ironia.

[n] *Fide nominum.*] Id est, *permutatione.* Gall. *Par lettre d'échange.*

[o] *Sestertio.*] Alii habent Sestertium, Garrano teste; quamquam et illud dicere multis elegantibus auctorum exemplis ostendit Budæus.

[p] *Hortos.*] Qui Sallustiani dicti sunt.

ſiſſimos, villam Tiburti C. Cæſaris, reliquas poſſeſſiones, paraveris. Neque piguit quærere, cur ego P. Craſſi domum emiſſem : cùm tu veteris villæ dominus ſis, cujus paulò antè fuerat Cæſar ? [a] Modò, inquam, patrimonio non comeſo, ſed devorato ; quibus rationibus repentè factus es tam affluens, et tam beatus ? Nam quis te faceret hæredem, quam ne amicum quidem ſuum ſatis honeſtum quiſquam ſibi ducit, niſi ſimilis, ac par tui ? At hercule, egregia facta majorum tuorum te extollunt ; quorum ſive tu es ſimilis, ſive illi tui, nihil ad omnium ſcelus, ac nequitiam, addi poteſt. Verùm, ut opinor, honores tui te faciunt inſolentem. Tu, Criſpe Salluſti, tantidem putas eſſe [b] bis ſenatorem, et bis quæſtorem fieri ; quanti bis conſularem, et bis triumphalem ? [c] Carere debet omni vitio, qui in alterum paratus eſt dicere. [d] Is demum maledicit, qui non poteſt verum ab altero audire. Sed tu omnium menſarum aſſecla, omnium cubiculorum in ætate [e] pellex, et idem poſteà adulter, omnis ordinis turpitudo es, et civilis belli [f] memoria. Quid enim graviùs pati potuimus, quàm quòd te incolumen in hoc ordine videamus ? Deſine bonos petulantiſſimâ conſectari linguâ : deſine morbo procacitatis iſto uti : deſine unumquemque moribus tuis eſtimare : his moribus amicum tibi facere non potes, videris velle inimicum habere. Finem dicendi faciam, P. C. Sæpè enim vidi graviùs offendere animos auditorum eos, qui aliena flagitia apertè dixerunt, quàm eos qui commiſerunt. Mihi quidem ratio habenda eſt, non quid Salluſtius meritò debeat audire : ſed ut ea dicam, ſi quâ ego honeſtè effari poſſum.

C. SALLUSTIUS CRISPUS EXPLICIT.

NOTÆ.

[a] *Modò.*] Id eſt, *non à longo tempore.*

[b] *Bis ſenatorem.*] Amara eſt irriſio : Salluſtio acutè exprobat quòd ſenatu motus fuerit ; atque inſuper eum arguit, quaſi ideò ineptè gloriaretur.

[c] *Carere.*] Poſtquàm ſatis adverſarium agitavit, ipſum, quod maximè perſtringit, de imperitiâ, et quodammodo de officio, admonet.

[d] *Is demum maledicit.*] Id eſt, *ſine ſuo detrimento maledicere poteſt.*

[e] *Pellex.*] Jam ſuprà, quòd muliebria paſſus eſſet, exprobravit.

[f] *Memoria.*] Id eſt, *qui omnia in memoriam revocat, quæ per civiles diſcordias paſſi ſumus.*

INDEX

RERUM MAXIME MEMORABILIUM.

A.

C.

D.

INDEX.

L.

M.

Q

T.

V.

Z.

INDEX

VOCABULORUM QUÆ IN SALLUSTIO LEGUNTUR.

Prior numerus paginam, alter verò, vel alii ad proximum uſque punctum, paginæ lineam, vel lineas ſignificant.

INDEX

INDEX

C.

INDEX.

D.

E.

H.

I.

M.

N.

O.

P.

Q.

R.

Q.

R.

T.

INDEX

V.

T.

